مولla مۇسا سايرامى

تارىخى ئەمنىيە

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن

ABDULCELİL TURAN
Yenidoğan Mh. 41 Sk. No.7/4
Zeytinburnu - İSTANBUL
Tel. / Fax: 0212.679 03 70

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

جلالالدین بەهرام
نسزغان
89.3

موللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە» سى

موللا مۇسا سايرامى (موللا مۇسا بىننى موللا ئەيسا خوجا سايرامى) 1836-يىلى 8-ئاينىڭ 23-كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى باي ناھىيىسىگە تەۋە سايرام رايونىنىڭ ئانقىز يېزىسى توغايلا مەھەللىسىدە بىر دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

موللا مۇسا سايرامى 1847-يىلى 9-ئايدا، دادىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كۇچادىكى ساقساق مەدرىسىدە ئوقۇيدۇ. ئۇ يەردە ئۇيغۇر ئالىمى موللا ئوسمان ئاخۇنىنىڭ تەربىيىسىدە ئەدەبىيات، تارىخ، كالېندارچىلىق، ئاسترونومىيە، گراماتىكا، ماتېماتىكا ۋە ئىسلامىيەت پەنلىرىنى ئوقۇيدۇ. ئەرەب، پارس، ئوردو تىللىرىنى ئۆگىنىپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا زور ئۇتۇق قازىنىدۇ. 1854-يىلى، موللا مۇسا سايرامى مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، بايغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە سايرام مەدرىسىسىدە مۇدەررىسلىك قىلىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى XIX ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىن باشلاپ بىر قاتار ئىلمىي ئىجادىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىدۇ. ئۇ يازغان ئەسەرلەر ئىچىدە «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (ئەۋلىيالار تەزكىرىسى)، «دەر بەيان ئەسھەبۇلكەف» (ئەسھەبۇلكەف ھەققىدە بايان)، «تارىخىي ئەمىنىيە»، «تارىخىي ھەمىدىيە»، «قەسىدەئىي سىدىق»، «غەزەلىيات»، «سالامنامە» قاتارلىق تارىخ، ئەدەبىياتقا ئائىت ئەسەرلەر بار.

«تارىخىي ئەمىنىيە» 1903-يىلى يېزىلغان، 1904-

يىلى، روسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىكى «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» مەتبەئەسىدە بېسىلغان. قولىمىزدىكى بۇ كىتاب ئاشۇ نۇسخىغا ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئۆزگەرتىلىپ نەشىر قىلىندى. بۇ كىتاب «سۆز بېشى»، «مۇقەددىمە»، «داستان» ۋە «خاتىمە» دېگەن قىسىملارغا بۆلۈنگەن. ئەسەرنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبىنى ئاپتور: «بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۈشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۈگەپ، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار تاپقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى «تارىخىي ئەمنىيە» دەپ ئاتىدىم» دەپ ئىزاھلايدۇ.

«مۇقەددىمە» ئۈچ بابتىن تۈزۈلگەن. ئاپتور بۇ بابلاردا كىتابخانلارنى يەتتە شەھەر (جەنۇبىي شىنجاڭ) ھەققىدىكى مول تارىخىي ۋەقەلەردىن خەۋەردار قىلىدۇ. ئاپتور ئۆزى ئىگىلىگەن مول جۇغراپىيىۋى، تارىخىي بىلىملەر بىلەن چىڭگىز ئىستىلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى شىنجاڭنىڭ تارىخى ھەققىدە، تۇغلۇق تېمۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تارىخى ھەققىدە؛ كېيىنكى چاغلاردا سىياسىي مەقسەتنى كۆلاھ، جەندە بىلەن يوشۇرۇپ، بۇ تەرەپلەرگە ئۆتكەن نەمەنگانلىق خوجىلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقى توغرىسىدا، ھىدايىتۇللا ئىشان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن يېغىلىقلار، ئىشان-سوپىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى جاھالەتتە قالدۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشلىرى، مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى قوزغالغان، رەھمىتۇللا بەگ، ئەسمەتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى ئۈچتۇرپان

«جەڭگەدە يېڭىلىقى» قاتارلىقلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.
«داستان» قىسمى بىرىنچى داستان، ئىككىنچى داستان دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن. بىرىنچى داستاندا ئۇلۇغ تەيپىڭ - تيەنگو دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، 1884 - يىلى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى پارتلىغان خەلق قوزغىلاڭلىرى بىر - بىرلەپ بايان قىلىنغان؛ ئىككىنچى داستاندا، ئاپتور مەخسۇس ياقۇپبەگ ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇنىڭ يەتتە شەھەردە قىلغان ئەتكەنلىرى، ۋە ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا كەلتۈرۈپ چىقارغان پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان.
«خاتىمە» قىسمىدا ئاپتور يەتتە شەھەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن ئومۇمىي-ۋزلۇك مەلۇمات بېرىدۇ.
«تارىخىي ئەمنىيە» دە، ئاپتور شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقەلەرنى ئۆز رىتى بويىچە يېزىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدىكى مۇھاكىمىسى، مۇلاھىزىسى ۋە كۆز قاراشلىرىنى يېغىنچاقلاپ كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. «تارىخىي ئەمنىيە» دە بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى، بولۇپمۇ 1864 - يىلدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى ئاپتورنىڭ بىۋاسىتە كۆزەتكەن ياكى ئاڭلاپ تەھقىقلىگەن ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن يېزىلغان بولغاچقا، بۇ ئەسەر شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، بولۇپمۇ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسىتىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.
ئاپتور «تارىخىي ئەمنىيە» دېگەن كىتابىدا بىزنى مول، بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئاپتورنىڭ تارىخ قارىشىنىڭ چەكلىمىلىكى، مەسىلىلەرنى كۆ-

زىتىشىدىكى ئۇسۇلىنىڭ توغرا بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن بۇ ئەسەردە يەنە بىر مۇنچىلىغان نۇقسانلارمۇ ساقلانغان. مەسىلەن، ئاپتور چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى پاش قىلىش بىلەن بىللە، ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن ئادەتتىكى خەنزۇ خەلقىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. ئاپتور شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە دۆلىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەر ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە، بىر قىسىم رىۋايەتلەرنى ئاساس قىلغان. ئاپتور جايلاردا قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرىنى تەكشۈرگەندە بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ تۈپكى سىنىپىي ماھىيىتىنى تولۇق ئېچىپ بېرەلمەي، ئۇنىڭغا قويۇق دىنىي تۈس بەرگەن. بۇ قوزغىلاڭلارنى قانداقتۇر، «مۇسۇلمانلار» نىڭ «كاپىرلار» ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان «غازاتلىرى» دەۋالغان ۋە باشقىلار. ماۋ زېدۇڭ: «قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى رەتلەش جەريانىدا، ئۇنىڭ فېئوداللىق شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، دېموكراتىك جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش لازىم. بۇ مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، مىللىي ئىشەنچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم شەرتى. لېكىن زادىلا تەنقىدسىز يىغىۋېلىپ ساقلىماسلىق كېرەك» دەپ كۆرسەتكەنىدى. كىتابخانلار بۇ كىتابنى ئوقۇغاندا چوقۇم بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشى كېرەك.

ۋەلى

مۇندەرىجە

سۆز بېشى 1
مۇقەددىمە 1
1. موغۇلىستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۇرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بۇ يەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى؛ خاقانىي چىنىنىڭ موغۇلىستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى 2
2. جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛ مۇھەممەد ئېلىخان كېلىپ قەشقەرنى ئالغانلىقى؛ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مۇھەممەد ئېلىخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانىي چىندىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى 30
3. خاقانىي چىنىنىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىقى؛ تۇڭگانلارنىڭ خاقانىي چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى؛ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل - ماجىرا يۈز بېرىپ، خاقانىي چىن دۆلىتىگە زىيان - زەخمەت يەتكەنلىكى 38

بىرىنچى داستان 53

1. ئۇلۇغ تەگرىنىڭ رەھىم ـ شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كۇچا شەھىرىنىڭ ئۈستىدە نۇر چاچقانلىقى؛ راشىددىن خوجىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ۋە شەرق غەرب تەرەپلەرگە لەشكەر ماگدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئارىدا بولغان ۋەقەلەر 54

2. سەيىد خىتىپ خوجام (بۇرھانىددىن خوجا) كۆز نۇرى مەھمۇددىن خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، مەقسىتىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىك شارابىنى ئىچكەنلىكى 61

3. ئىككىنچى قېتىمدا جامالىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇغا ئاتلانغانلىقى ۋە ئاقسۇنى پەتھ قىلىپ مەقسىتى ھاسىل بولغانلىقى 66

4. بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنىڭ ئۈچتۇرپان شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە غالىبىيەت شامىلى يار بولۇپ مەقسەت گۈلى ئېچىلغانلىقى 70

5. بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا بىلەن قەشقەرنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى؛ شاددىلىقتىن سىددىقبەگ قىپچاقنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقى ۋە كېيىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكى 77

6. بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە سەيىد شەيخ نەزىرىددىن خوجىلارنىڭ يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا ئاتلانغانلىقى؛ غەلىبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇن-

لۇقىدىن بىرگۈل ئۈزەلمەي ئۆز جايىغا قايتقانلىقى... 80

7. سەيىد جامالىددىن خوجامنىڭ يەكەن بىلەن قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش ھەۋىسى، يەنى بىر ئوق بىلەن ئىككى كىيىكنى ئوۋلاش نىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقى؛ بىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەنە بىرىگە قەدەم قويۇشى بىلەن ھەر ئىككىسىلا قولدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەنداز ئوۋچىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى؛ نەتىجىدە مەيۇس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكى... 85

8. بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بېغىنىڭ غۇنچە نەۋ-باھارى، كۆڭۈل سەدىپىنىڭ دۇررى مارجانى يەنى مەھمۇددىن خوجام پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى؛ مەن كەمىنەنىڭ سەرگۈزەشتلىرى؛ غەيرىي سۈلۈكتىكى گۇرۇھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادى... 93

9. خوتەن بىلەن ئىلىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، مەكتۇپلار ۋە ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرى... 107

10. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجام-نىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇششاقتالدا نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى يوقاتقانلىقى ۋە قاراشەھەرنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى... 113

11. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن شەيىت ئىسھاق خوجام تۇرپان غازىتىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپاننى قولغا كىر-گۈزگەندىن كېيىن يەنە بىر نەچچە شەھەرلەرنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نۇرغۇن قاراخىتاي ئەھلىنىڭ نابۇت بولغانلىقى... 123

12. خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىككىنچى قېتىم مورىغا لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە مەقسىتىگە يېتەلمەي

قايتىپ كەلگەنلىكى؛ قومۇلدىن ئىبسىل ھەددىيىلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لۈكچۈننىڭ يەنە بىرقېتىم پەتھ بولغانلىقى.. 133
13. سىيىت ئىسھاق خوجىنىڭ قومۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، بىيىجىڭغا قاراپ يولغا چىققانلىقى؛ چىڭۋاڭ خاننىڭ ئىسھاق خوجامىنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى؛ قومۇلنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى ۋە ناتوغرا يارلىق كېلىپ قالغانلىقى.......................... 138
14. گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجامىنىڭ يەكەن، قەشقەر غازىتىغا بېرىشنى قارار قىلغانلىقى ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىقى.. 145
15. كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئارىسىدا قارىمۇ قارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى؛ مۇشۇنداق ئامەتكە شۈكرى قىلمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ يامان ئاقىۋەتلەرگە قالغانلىقى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى.......................... 152
ئىككىنچى داستان.. 167
1. ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ موغۇلىستان مەملىكىتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئىستېلا قىلغانلىقى ۋە بۇزرۇكخان تۆرەمىنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى.. 168
2. جانابىي بۇزرۇكخان تۆرەمىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋەئۇلارنىڭ كۇچالىق خوجاملارنى بويسۇندۇرغانلىقى؛ پەرغانە ۋىلايىتىدىن چوڭلارنىڭ قېچىپ كەلگەنلىكى؛ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەھۋالى ۋە قىپچاقلارنىڭ ۋەقەلىرى...... 182
3. جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىققانلىقى؛ قارشىلاشقۇچىلارنى يوقاتقانلىقى؛

لەشكەر باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە يەكەن، مارالبېشى-
لارنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى 194
4. جانابىي ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ خوتەننى
بېسىۋېلىش ئۈچۈن تەدبىر قوللانغانلىقى؛ ھەبىبۇللا
ھاجى پادىشاھنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە غەلىبە
قۇشى خوتەن زېمىنىدا يۈز كۆرسەتكەنلىكى 201
5. ھاجى پادىشاھنىڭ ئەھۋالى ۋە بىرنەچچە ۋەقە-
لەر 218
6. جانابىي بەدۆلەت ئاتلىق غازى ئاقسۇ ۋە كۇچانى
بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئات چاپتۇرغانلىقى؛ بىر زەربە
بىلەن نەچچە شەھەرنى پەتھ قىلغانلىقى؛ مۇراد باغ-
چىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۈزۈپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا
قايتقانلىقى ۋە باشقا بىرمۇنچە ۋەقەلەر يۈز بەرگەن-
لىكى 228
7. ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ يەتتە شەھەر ۋە موغۇ-
لىستاننى ئۆزىگە بويسۇندۇرغانلىقى؛ رۇم خەلىپىسىگە
ئەلچى ئەۋەتىپ يارلىققا ئېرىشكەنلىكى ۋە باشقا
ئېچىنىشلىق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى 239
8. ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرىنىڭ كورلا ۋە كۇچا خەلقىنى
بىسەرەمجان قىلغانلىقى؛ ئاتلىق غازى غالىب قوشۇن-
لىرى بىلەن تۇڭگانلارنى يوقىتىش غەرىزىدە شەرققە
قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە مۇراد بېغىدىن مەقسەت
گۈل - غۇنچىلىرىنى ئۈزۈپ، تەختى ئالىيلىرىغا قايت-
قانلىقى 252
9. بەدۆلەت ئاتلىق غازى ئۈرۈمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ،
ئۈرۈمچىنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نەنسەندىكى خىتاي
شىسىلكۈنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانلىقى؛

ئۇرۇش ـ جېدەللەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ۋە ئاخىرى غەلىبە
بىلەن ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلگەنلىكى 265
10. جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن
ھېكىمخان تۆرەم ئۇرۇمچى تۇڭگانلىرىنىڭ ئۈستىگە
لەشكەر تارتقانلىقى ۋە ياقۇپبەگ ئۆز پەرزەنتى بېك
قۇلىبەگنى ياردەم ئۈچۈن ئارقىسىدىن ئەۋەتكەنلىكى؛
ھېكىمخان تۆرەم مەقسەت گۈلىنى قولغا كەلتۈرۈپ
قايتىپ كېلىپ، بارگاھىنى تاۋاب قىلغانلىقى 276
11. بەدۆلەت ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ئىككىنچى
قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە دۆلىتى ئالىيلىرى-
نىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى؛ بەلكى دۆلەت
قۇياشىنىڭ غەربكە قاراپ پەسلىگەنلىكى 287
12. يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى، دىنىنىڭ ھىمايىچىسى
ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى
دۆلىتىنىڭ گۈللىنىشىگە، يامان سۈپەتلىرى دۆلىتىنىڭ
بەختسىزلىكىگە سەۋەب بولغانلىقى 304
13. يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ھەل
قىلالايدىغان لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى
بىلەن سەييىد ھېكىمخان تۆرەمنى پادىشاھلىق تەختىدە
ئولتۇرغۇزغانلىقى؛ لېكىن پەلەك يار بەرمىگەنلىكتىن
ئۇلار «ۋەتەن سۆيۈش ئىماننىڭ جۈملىسىدىن»
دېگەن ھەدىسنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئۆز ۋەتىنىگە
قايتىپ كەتكەنلىكى 326
14. جانابىي بېكقۇلىبەگ ئىبنى مۇھەممەد ياقۇپبەگ
ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى؛ ئاقسۇ بىلەن خوتەننى
بېسىۋالغانلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى 333
15. قارايۈز نىياز ھېكىمبەگنىڭ ۋەقەلىرى؛ قىلمىش-

ئەتمىشلىرى ۋە ئاقىۋەت پۈتۈنلەي تۈگەشكەنلىكى...... 344
16. ئالىي مەرتىۋىلىك جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ دەۋرىدىكى مۇشتىرى تەلئەت دىيانەتلىك ئۆلىمالار، مۇكەممەل تەربىيە كۆرگەن كاتىپ-مىرزىلار ۋە سۆلەتلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى...................... 359
17. ئۇشبۇ كىتابنى يازغۇچىنىڭ ئىسىم-نەسەبلىرى ۋە سەرگۈزەشتلىرى................................ 379
18. خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنىنى ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرغانلىقى؛ ئۆز مۈلكىمىراسلىرىغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولغانلىقى.......... 389
خاتىمە.. 404
1. بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي-پەيلى؛ مازار-ماشايىخلىرى ۋە موغۇلىستاننىڭ چېگرىلىرى.. 408
2. قەشقەر.. 410
3. يەكەن.. 412
4. خوتەن.. 413
5. ئاقسۇ.. 418
6. ئۇچتۇرپان.. 424
7. كۇچا.. 427
8. كونا تۇرپان.. 428

سۆز بېشى

بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم①

سان - ساناقسىز ماختاشلار ئۆز - ئۆزىدىن بار بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمگە خاس، ئۇ كىشىلەر چۈشىنەلمەيدىغان بارلىق شەيئىلەرنى ئۆز ھېكمىتى بىلەن يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈردى. پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان تەڭرىمگە چەكسىز ئالقىشلار ياغدۇرىمەن. ئۇ ئۆز قۇدرىتى بىلەن پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بەردى، خالىسا بىراۋدىن ئالدى، پۈتۈن ئىنسانلارنى ئىدارە قىلىشنى ئىقتىدارلىق پادىشاھلارنىڭ تەدبىرى ۋە سىياسىتىگە باغلىدى.

رۇبائىي

زاتىكى سۇفاتى ئانىڭ قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەد،
ھەيبىكى بىلاتەئامدۇر ئاللا ھۇسسەمەد.
فەردىكى ئاڭا يوق ۋالىد نە ۋەلەد،
ۋە تىرىكتۇر لەمیەكۇن لەھۇ كۇفۇۋەن ئەھەد②.

تەڭرىنىڭ ئەلچىسى بولۇش شەرىپىگە ئىگە بولغان پەيغەمبىرىمىزگە پاك ۋە غەرەزسىز سالام ھەم ياخشى تىلەكلىرىمىز چىچىلسۇن. ئۇنىڭ روھى ئادەم ئەلەيھىسسالام يارىتىلىشتىن بۇرۇنمۇ مەۋجۇت ئىدى.

---

① ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ نامى بىلەن باشلايمەن.

② تەڭرىنىڭ سۈپىتى شۇكى، ئۇ بىر، تىرىك، ئەمما تاماق يېمەيدۇ، موھتاج بولمايدۇ، تۇغۇلمىغان ۋە تۇغمايدۇ، يەككە - يېگانە ھايات بولۇپ، مەڭگۈ يوقالمايدۇ.

ھەممە پەيغەمبەرلەرنىڭ پەيغەمبىرى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تۈگىمەس رەھمەتلەر بولسۇن. تەڭرىم قۇرئاندا «ۋەما ئەرسەلناكە ئىللا رەھمەتەل لىلئالەمىن» (سېنى پۈتۈن ئالەمگە شەپقەتچى قىلىپ ئەۋەتتىم) دېگەنىدى.

نەزم

شاھى ئەرەبى قىبلەئى ھاجات،
ئايىنە زات ئولدى مىرئاتى سۇفات.
كىم پەيرەۋ ئەتسە ئاڭا ئەللۇدەرەجات،
لا زال ئەلەيھى زەكىيات سالاۋات①.

پەيغەمبىرىمىزگە ھەممىدىن بۇرۇن دوست بولغان ھەزرىتى ئابابەكرىگە، ئادالەتنىڭ ئاپتىپى ھەزرىتى ئۆمەرگە؛ سېخىيلىق، مۇلايىملىق ھايا ۋە نومۇسنىڭ كانى، «قۇرئان» نى توپلاپ كىتاب قىلىپ چىققۇچى ھەزرىتى ئوسمانغا، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تەڭرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن بېغىشلىغان، ھەمىشە غەلىبە قىلىدىغان ھەزرىتى ئەلىگە، بارلىق مۆمىن مۇسۇلمانلارغا، پەيغەمبىرىمىزنىڭ تاغىلىرى ھەمزە ھەم ئاببا س رەزىيەللاھۇ ئەنھۇغا②، ساھابىلەرگە③، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئاياللىرىغا ۋە ئەۋلادلىرىغا مەڭگۈ، كۆپتىن-كۆپ سالام ۋە رەھمەتلەر ئېيتىمەن.

---

① ئەرەبلەرنىڭ پادىشاھى ۋە ھاجەتمەنلەر تەلمۈرۈپ قارايدىغان كىشىسەن، سېنىڭ سۈپەتلىرىڭ ئىنسانىيەتكە ئەينەك بولدى. كىم سېنىڭ يولۇڭدا ماڭسا ئالىي مەرتىۋىگە ئېرىشىدۇ. ساڭا ئېيتقان سالام ۋە رەھمەتلەر ھەرگىز زايە كەتمەيدۇ.

② رەزىيەللاھۇئەنھۇ — تەڭرى ئۇلاردىن رازى بولسۇن، دېگەن مەنىدە.

③ ساھابە — پەيغەمبىرىمىز ھايات ۋاقتىدا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، خىزمىتىدە بولغان كىشىلەر «ساھابە» دەپ ئاتىلىدۇ.

جاھاندىكى ئەقىل - ئىدراك ئىگىسى بولغان پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ساغلام نەزەرلىرىگە، دەۋرىمىزدىكى كامالەتكە يەتكەن ئالىملارنىڭ قۇياشتەك نۇر چېچىپ تۇرىدىغان ئادالەتلىك پاراسەتلىرىگە گۇناھ ۋە خاتالىقلىرى نۇرغۇن، ئاجىزلارنىڭ ئاجىزى، ئادەم ئەۋلادىنىڭ كەمتىرى، بەندىلەرنىڭ ئەڭ تۆۋىنى، كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىدىن تاشقىرى، بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا نام ۋە نىشانسىز ياشاپ كېلىۋاتقان موللا مۇسا بىننى موللا ئەيسا سايرامى شۇنى بايان قىلىمەنكى، ئالىم ۋە پازىللارنى دوست تۇتقۇچى، كەمبەغەل ئاجىزلارغا باشپاناھ بولغۇچى، ئادالەت بىلەن ئىش قىلغۇچى، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يېگۈچى مۇھەممەد ئىمىن باي ئاقساقال دادخاھ بىننى مۇھەممەد ئالىمباي مەرغۇلانى (دۆلەت ۋە ئىسىم-نەسەبلىرى مەڭگۇ ئۆچمىسۇن) مەندەك كەمىنە ئاجىزغا خىتاب قىلىپ مۇنداق دېدى: «سەن گەپ - سۆز ۋە تىل جەھەتتىن ئادان، پەم - پاراسەتتە چەكلىك، خاتا ۋە نۇقسانلىرىڭ كۆپ. لېكىن بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ ياخشى ئەخلاق، يامان سۈپەتلىرىدىن ئاز - تولا خەۋىرىڭ بار. موغۇلىستان ۋە يەتتە شەھەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى بولۇپمۇ سەن بىلەن بىز ئەقلىمىزگە كەلگەندىن بېرى كۇچالىق خوجىلارنىڭ بۇ يۇرتلاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان غەيرىي دىنىدىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ غازات قىلغانلىقى، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ قانچىلىك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە قاچان دۆلەت ئاپتىپى ئۆچۈپ مەغلۇپ بولغانلىقى، موغۇلىستانغا — يەتتە شەھەرگە مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتالىق غازىنىڭ* قاچان ھۆكۈمران

* بۇ كىتابتا ياقۇپبەگ بەزىدە «بەدۆلەت»، بەزىدە «ئاتالىق غازى»، بەزى جايلاردا «قوشبېگى» دەپ ئېلىنغان.

بولغانلىقى، ئۇ چاغدا قانداق ئاجايىپ-غارايىپ ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى، قاچان بېيجىڭ چېرىكلىرى كېلىپ يەتتەشەھەر خەلقىنىڭ بېشىدىكى ئىسلام قۇياشى ئۆچۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا زۇلمەت بۇلۇتلىرىنىڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى ۋە باشقا ھادىسە-ۋەقەلەر ئۈستىدە بىرەر كىشىنىڭ تارىخ يېزىپ قالدۇرغانلىقى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا، سەن كۇچالىق خوجىلارنىڭ غازاتى ۋە ئاتىلىق غازى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان تارىخ كىتاب يېزىپ چىققىن. خوجىلارنىڭ قىلغان جەڭلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئەھۋالى، ياقۇپبەگنىڭ قىلغان غازاتلىرى ۋە ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىش ئۇسۇللىرى، ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەغلۇبىيىتى ھەققىدىكى ۋەقەلەر خالايىقلارنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتمىسۇن، بىزنىڭ نام-نەسەبلىرىمىزمۇ ئۇنتۇلۇپ كەتمەي مەڭگۈ يادىكار قالسۇن. بۇنى ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار غازىلارنىڭ، شېھىتلەرنىڭ شۇنداقلا سېنىڭ ۋە بىزنىڭ ھەققىمىزگە دۇئا قىلسا، كۆپچىلىكنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ رەھىم-شەپقەتلىك تەڭرىم گۇناھلىرىمىزنى مەغپىرەت قىلىۋەتسە ئەجەب ئەمەس. ‹باشقىلارنى ياخشى ئىش قىلىشقا دالالەت قىلغۇچى، شۇ ئىشنى قىلغۇچىغا ئوخشاش ئەجىرگە ئىگە بولىدۇ› دېگەن ھەدىسنىڭ* روھى بويىچە، مەنمۇ بۇ خاسىيەتلىك ئىشنىڭ شارائىتىدىن بەھرىمەن بولسام.»

ئەمما مەن: «مەن كۈندىلىك تۇرمۇش غېمىدە گىرىپتار بولغان، خار-زارلىقتا ئېتىبارسىز ھايات كەچۈرۈۋاتقان ئاجىز بىر كىشى. ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ قىلغان جەڭلىرى، يۇرت سوراپ

---

* ھەدىس — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزلىرى ھەدىس دېيىلىدۇ — مۇھەررىردىن.

پۇقرالارنى ئىدارە قىلغان ئەھۋالى، بولۇپمۇ ئاتىلىق غازىدەك ئالەمگە داڭقى كەتكەن، پادىشاھلىق شانۇ-شەۋكىتى بىلەن پەخىرلەنگەن بىر كىشىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى توغرىسىدا كىتاب يېزىشقا، ئېغىز ئېچىشقا، قەلەم يۈرگۈزمەككە ھەددىم يوق ھەم مەندە ئۇنداق جۈرئەت ۋە يۈرەك، قابىلىيەت ۋە ئىقتىدارمۇ يوق. كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئىسلام ئاچقان ۋاقتىدىن ھازىرغىچە 40 يىل ئۆتۈپتۇ. بولغان ۋەقەلەر، يۈز بەرگەن ھادىسىلەر كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. شۇ ۋەقەلەرگە قاتناشقان ياكى ئۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلۈپ تۈگىدى. خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن پارچە-پۇرات ھېكايە، قىسسىلەرنى توپلاپ، بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، توغرىراقىنى تېپىپ چىقماق مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان ئاسان ئىش ئەمەس» دېدىم ۋە «سېخىي كىشىلەر ئۆزرىنى قوبۇل قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۆزرە ئېيتتىم. بىرنەچچە جان دوستلىرىم، پېشقەدەم يار-بۇرادەرلىرىم يىغىلىپ: «ۋاقتىنى غەنىيمەت بىلىپ، مۇھەممەد ئىمىن دادخاھنىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ، تەڭرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ جېنىنى پىدا قىلغان شېھىتلەرنىڭ ۋەقەلىرىنى توپلاپ كىتاب قىلساڭ، بۇ كىتابنى ئوقۇغان كىشىلەر شېھىتلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ياد ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلسا، ‹ياخشى ئىش قىلغۇچىغا تەڭرىم زور ئەجىر بېرىدۇ. كىشىلەرمۇ ياخشى سۈپەت بىلەن ئۇلارنى ماختايدۇ› دېگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئاساسەن، سەنمۇ قۇرۇق قالماس ئىدىڭ» دېدى. مەن يار-بۇرادەرلىرىمنىڭ بۇ تەلەپلىرىنى ھەقىقەت دەپ بىلىپ، ئۇلارنىڭ سۆز گۆھەرلىرىنى تاشقا ئۇرۇپ ئېتىبارسىز قالدۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمىدىم ۋە مۇشۇنداق زور كىتابنى يېزىپ چىقىشنى ئۈستۈمگە ئېلىپ، ئۆزۈمنى باشقىلارنىڭ مالامەت ئوقىغا نىشانە قىلدىم.

«قىلىنغان ئىلتىماس سېخىي كىشىلەرنىڭ ھۇزۇرىدا قوبۇل بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، بىلىپ ياكى بىلمەي ئۆتكۈزگەن كەمچىلىك، خاتالىقلىرىمنى ئوقۇغان ۋە ئىشىتكەنلەرنىڭ ئەپۇ ئېتەكى بىلەن يېپىپ، سېخىي قەلەملىرى بىلەن تۈزىتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

چۈنكى «ياخشى ئىشقا تەڭرىم كاتتا ئەجىر ئاتا قىلىدۇ، خالايىقمۇ رەھمەت ئېيتىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، كەمىنە ئاز ـ تولا بەھرى يېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس دېگەن ئارزۇ بىلەن ئىشەنچلىك تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ـ بىلگەن، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ سوراپ، مۇجمەل، پارچە ـ پۇرات ھېكايە، قىسسە، رىۋايەتلەرنى سېلىشتۇرۇپ، راست ۋە ئېنىقلىرىنى تاللاپ، بۇ كىتابنى يېزىپ چىقتىم.

بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشىغا بىرى، مۇھەممەد ئىمىن دادخاھ دېگەن كىشى سەۋەب بولغان. يەنە بىرى، بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۈشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۈگەپ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار تاپقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى «تارىخى ئەمنىيە» دەپ ئاتىدىم ۋە مۇقەددىمە، ئىككى باب ھەم خاتىمە بىلەن تاماملاشنى نىيەت قىلدىم.

دىيانەتلىك ئاپتورلار ۋە يازغۇچىلار بۇ كىتابنى كۆرگەندە ياكى ئوقۇغاندا، كەمىنە خار ـ زار، ئېتىبارسىز كىشىنى ئىجابەتلىك دۇئا بىلەن ئەسلىرىگە ئېلىشلىرىنى، ئۇنتۇپ قالماسلىقىنى ئىلتىماس قىلىپ، قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، يېزىشنى باشلىدىم.

ئۇلۇغ تەڭرىم! سېخىيلىق سۈپىتىڭنىڭ ھۆرمىتى بىلەن مېنىڭ مۇشۇ ئىشىمنى ئاسان قىلىشىڭنى تىلەيمەن. چۈنكى سەن ئەڭ سېخىي ۋە ئەڭ رەھىملىك سەن. تەڭرى، ئىلتىجا قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىجاسىنى جەزمەن ئىجابەت قىلغۇچىدۇر.

ئىككىنچى ئادەم① — نۇھ پەيغەمبەردىن مۇشۇ كۈنگىچە موغۇلىستان② ۋە يەتتە شەھەردە③ يۈز بەرگەن ئەھۋاللار، بۇ يەرلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان گۇرۇھلار توغرىسىدىكى ئەھۋاللار، بۇ يەرنىڭ «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، مۇسۇلمان خانلارنىڭ نەسەبى، يەتتە شەھەرنىڭ خاقانى چىڭغا تەۋە بولۇشى قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي بايانى — مۇقەددىمە، ئىككى باب ۋە خاتىمىدىن تەركىب تاپقان بىر كىتاب قىلىندى.

بۇ كىتاب ئىكولاي پانتىسوپنىڭ ياردىمى بىلەن بېسىلىپ چىقتى.

قازان مىلادى 1904 - يىلى (ھىجرىيە 1322 - يىلى) «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» باسمىخانىسىدا بېسىلدى.

---

① بۇ يەردىكى «ئادەم»، ئادەم ئەلەيھىسسالامنى كۆرسىتىدۇ.

② ئاپتور مۇشۇ ئەسىردە شىنجاڭنى «موغۇلىستان» دەپ ئاتايدۇ.

③ خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپاندىن ئىبارەت يەتتە شەھەرنى كۆرسىتىدۇ.

موقەددىمە

1

موغۇلىستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۇرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بۇ يەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى؛ خاقانى چىننىڭ موغۇلىستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى

ھۆرمەتلىك دوست ۋە بۇرادەرلەرگە روشەن بولغايكى، بۇ يەتتە شەھەرنى قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدا كىشىلەر «موغۇلىستان» دەپ ئاتاپتۇ. بۇ شەھەرلەردە شۇ چاغلاردا يېزىلغان كونا ۋەسىقە-ھۆججەتلەر موغۇلىستان ھېسابىدا دەپ پۈتۈلۈپتۇ. نىمە ئۈچۈن «موغۇلىستان» دەپ ئاتالدى؟ قايسى زاماندىن باشلاپ ئىسلام دۆلىتىگە مۇشەررەپ بولدى؟ پادىشاھلىرى قايسى مىللەت، قايسى مەزھەپتە؟ خاقانى چىننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكىلى نەچچە يىل بولدى؟ بۇ مەسىلىلەر قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدىن پايدىلىنىپ بولسىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنمىسا، بۇ كىتابنى يېزىشتىكى مەقسەت روشەن ۋە ئېنىق بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى ھەر قانداق سۆز قىلغۇچى سۆزنىڭ بېشىنى ئۇچۇق سۆزلىمەي، ئاخىرىغا قانچە كۈچىگەن بىلەن، ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار «ئايىغى بار، بېشى يوق» دەپ قاراپ، ئۇنداق سۆزگە ئېتىبار قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك جايلارنى

«رەۋزە ـ تۇسسەفا»، «تارىخ رەشىدى»، «شەھرى خىيە»* گە ئوخشاش تارىخ كىتابلىرىدىن تاللاپ ئېلىپ كىرگۈزدۇم.

ۋەقەنى ھەزرىتى نۇھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك نامى بىلەن باشلايمەن.

ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان نۇھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسى ئىچىدە قالغان چاغلىرىدا، تەگرىنىڭ ئەمرى بىلەن كېمە ياساپ، بۇ كېمىگە ئادەملەردىن باشقا، يەنە ھەر تۈرلۈك مەخلۇقاتلاردىنمۇ بىر جۈپتىن سالدى. ئاقىۋەت كېمىنى جۇدى تېغىنىڭ ئۈستىدە توختاتتى. بۇ چاغدا كېمىدە ئادەم زاتىدىن سەكسەن كىشى ئامان قالغانىدى. ئامان قالغانلارنىڭ ئىچىدىنمۇ نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈچ ئوغلى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىدىن باشقىلار سۇنىڭ سىڭىشىپ كېتىشىدە ھالاك بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەر يۈزىگە پەيدا بولغان ھەممە ئادەم نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ شۇ ئوغۇللىرىنىڭ ئۇرۇقىدىن تۆرەلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نۇھ ئەلەيھىسسالام «ئادەمى سانى» يەنى ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان.

نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسمى سام، ھام ۋە يافەس ئىدى. بەزى رىۋايەتلەردە بۇلارنى «پەيغەمبەر» دەپمۇ ئېيتىدۇ.

پۈتۈن ئەرەبىستان خەلقى ۋە بارلىق پەيغەمبەرلەر سام ئەۋلادىدىن؛ پۈتۈن زەڭگىبار، ھەبەش، سۇدان زېمىنلىرىدىكى خەلقلەر ھام ئەۋلادىدىن؛ پۈتۈن شانۇ شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھلار ۋە تۈركلەر يافەس ئەۋلادىدىن دېيىلىدۇ. يافەستىن 11 ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى تۈرك ئىدى.

* مەشھۇر تارىخىي كىتابلارنىڭ نامى.

پۈتۈن تۈرك، موڭغۇل، قىپچاق ۋە خىتايلار① تۈركنىڭ نەسلىدىن پەيدا بولغان.

ئەمما تۈركنى شۇ زاماندا يافەس ئوغلان دەپ ئاتايتتى. بەزى تارىخ كىتابلىرىدا يافەس ئوغلاننى كىيۇمۇرس بىلەن بىر ئەسىردە ئۆتكەن دەيدۇ.

يافەسنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چىن، ئۇنىڭ ئوغلى ماچىن بولۇپ، پۈتۈن چىن ماچىن خەلقى شۇنىڭ نەسلىگە مەنسۇپ.

ئۈچىنچى ئوغلى رۇس بولۇپ، پۈتۈن رۇس، ناسارالار رۇسنىڭ ئۇرۇقىدىن تارالغان. قالغان ئوغۇللىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلساق گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، سام ئەلەيھىسسالام غەرب تەرەپكە، هام جەنۇب تەرەپكە، دەزرىتى يافەس شەرق تەرەپكە يۈرۈش قىلدى.

يافەسنىڭ ئەۋلادى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. ئەمما سۇ بار يەردە ئوت يوق، ئوت بار يەردە سۇ يوق بولۇپ، ئۇلار قىيىنچىلىقتا قالدى. يافەس بۇ ئەھۋالنى ئاتىسى نۇھ ئەلەيھىسسالامغا ئەرز قىلدى. نۇھ ئەلەيھىسسالام تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلدى. دۇئاسى ئىجابەت بولۇپ جەبرائىل ئەلەيھىسسالامدىن② ئىسمى ئەزەم (ئۇلۇغ ئىسىملار) نى ئەۋەتتى. نۇھ ئەلەيھىسسالام بۇ ئىسمى ئەزەمنى تاشقا ئويۇپ يافەسكە بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ يافەسنىڭ ئەۋلادلىرى قاچان خالىسا شۇ چاغدا يامغۇر ياغدۇرغان بولدى. بۇ تاشنى ئەرەب تىلىدا «ھەجە-

---

① ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «قىتان» دېگەن سۆز بار. بۇ سۆز كېيىن ئۆزگىرىپ «قىتاي»، «خىتاي» بولۇپ ئۆزلەشكەن. — مۇھەررىردىن.

② تەڭرىنىڭ بۇيرۇقىنى پەيغەمبەرلەرگە يەتكۈزىدىغان پەرىشتە.

ۋۇلمەتەر» دەيدۇ. تۈرك تىلىدا بۇ تاش «يادا تېشى» نامى بىلەن مەشھۇر. بۇ تاش پەقەت يافەسكە تەۋە زېمىندىلا كارغا كېلەتتى، سامغا تەۋە بولغان ئەرەبىستان زېمىنىدا كارغا كەلمەيتتى.

يۇرتنى ئاۋات پاراۋان قىلماق ئۈچۈن، خۇداۋەندە كېرىم ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆلۈم ئاپىتىنى كۆتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كۆپىيىپ، تۈركۈم-تۈركۈم، گۇرۇھ-گۇرۇھ بولۇپ كەتتى. ھەربىر گۇرۇھ بىر خىل تىلدا سۆزلىشەتتى. بىر گۇرۇھ يەنە بىر گۇرۇھ بىلەن تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلىشەتتى. يافەس ھايات چېغىدىلا ئۇنىڭ ئەۋلادى ئوتتۇز يەتتە خىل تىلدا سۆزلىشەتتى. ئۆزئارا تەرجىمان ئىشلىتەتتى، دېيىلىدۇ.

نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەس، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلغەخان، ئۇنىڭ ئوغلى زىب باتۇيخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئېلىنجەخان ئىدى.

ئېلىنجەخان ناھايىتى دۆلەتمەن، تۇرمۇشى پاراۋان كىشى ئىدى. ئۇ بايلىقىنىڭ كۆپلۈكىدىن كۆرەڭلەپ، ئاتا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ دىنىنى تاشلاپ قاراڭغۇ يولغا مېڭىپ تەڭرىگە شېرىك كەلتۈردى. دېمەك، بۇ يولغا ماڭغان خان-پادىشاھلارنىڭ تۇنجىسى ئېلىنجەخاندۇر.

ئېلىنجەخاندىن قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇ ئوغۇللىرىنىڭ بىرىنىڭ ئېتىنى «موغۇل»، بىرىنىڭ ئېتىنى «تاتار» قويدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتنى ئىككى ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ، چېگرىلىرىنى توختام قىلىپ ئايرىپ بەردى. موغۇل خانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلەر «موغۇلىستان»، تاتار خانغا بۆلۈپ بېرىلگەن زېمىنلار «تاتارىستان» دەپ ئاتالدى. ھەرقايسىسى ئۆز يۇرتلىرىغا خان بولدى.

ئېلىنجەخاننىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان،

ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۈنخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئايخان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇلتۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭىزخان، ئۇنىڭ ئوغلى مەڭلىخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئېلخان ئىدى. پادىشاھ پەرىدۇننىڭ ئوغلى تۇرخان بىلەن ئېلخان ئۆزئارا ئەلچىلەر ۋە خەت ـ ئالاقىلەر ئەۋەتىشىپ مۇناسىۋەت قىلىشقانىكەن. بۇنىڭدىن ئېلخان بىلەن تۇرخاننىڭ زامانداش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

موغۇلخان ئەۋلادىدىن سەككىز خان ناھايىتى زور پادىشاھ بولۇپ جاھاندىن ئۆتتى. ئەمما توققۇزىنچىسىغا يەنى ئېلخانغا نۆۋەت كەلگەندە، موغۇلخان بىلەن تاتارخاننىڭ ئارىسىغا ئاداۋەت چۈشۈپ، ئاخىر ئاداۋەت، جېدەل ۋە دۈشمەنلىككە ئايلاندى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ ـ ماجىرالار يۈز بەردى. نەتىجىدە تاتارلار غالىب كېلىپ، موغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، يەر يۈزىدە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادىنى قويمىدى.

بىر رىۋايەتتە ئېلخان ئۆزى، يەنە بىر رىۋايەتتە ئوغلى قىناخان، ئىككى ئەر، ئىككى ئايال قۇتۇلۇپ قېلىپ، بىر ئات، بىر موزايلىق سىيىر، ئۆچ قوي، بىر ئۆچكىنى ئېلىپ كۆزدىن يىراق بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا قېچىپ بېرىپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى، دېيىلىدۇ. ئۇلار تاغ جىلغىسىنىڭ ئاغزىنى چىڭ ئېتىۋېلىپ نەچچە ئەۋلاد، بەلكى نەچچە ئون، نەچچە مىڭ يىللار ئۆتكىچە جىلغا ئىچىدە ياشىدى. بارا ـ بارا ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە چارۋىلىرى كۆپىيىپ جىلغا ئىچىگە پاتماي قالدى. ئۇلار ئاسمان ئاستىدىكى زېمىننىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەپ خىيال قىلىشاتتى. بۇ جاينىڭ ئىسمى «ئەرگىنە قۇن» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار ئىلاجسىزلىقتىن تاغ جىلغىسىنىڭ ئېتىۋېتىلگەن ئاغزىنى ئېچىپ چىقتى. ئاشۇ خانلارنىڭ ياخشى ئۆتكەن زامانلىرىنى ئەبىدىلەيدىغان خۇشاللىق كۈنلىرىدە پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلار ئارىسىدا تارتۇق ـ سوۋغات قىلىش لازىم كەلسە، ھەرقانداق

ئەرسىنى توققۇز-توققۇزدىن قىلىپ سوۋغات قىلاتتى. ئەمەلىيەتتە سەككىزنى بىر توققۇز دەپ ئاتايتتى. شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھلارنىڭ ھۇزۇرىدىلا ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى ئامما، ئەر-ئايال پۇقرالار ئۆزئارا بېرىش-كېلىش قىلىشسا، ئاز دېگەندە سەككىز نان ئېلىپ بېرىپ ئۇنى توققۇز نان، دەپ ئاتايتتى. ھەم سەككىز ناننى توققۇز نانغا تەڭ، دەپ ھېسابلايتتى، تا ھازىرغىچە بۇ رەسىم-قائىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

شۇ زاماندا ئېلخانىنىڭ ئەۋلادىدىن «ئەلئەنقىۋا» ئاتلىق، ئەرگە تەگمىگەن بىر ئايال خان ئىدى. بىر كېچىسى بۇ ئايال ياتقان ئاق ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن قۇياش نۇرىغا ئوخشاش بىر يورۇقلۇق چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن ئەلئەنقىۋاغا خۇشلۇق لەززىتى ھاسىل بولدى ھەم تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھامىلدار بولۇپ قالدى. ھەزرىتى بۈۋى مەريەممۇ* خۇددى شۇنداق بولۇپ ھەزرىتى ئەيسا پەيغەمبەر ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بۇنداق ئىشلار تەڭرىنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا ناھايىتى ئاسان.

چۈنكى «تەڭرى نېمىنى خالىسا ۋە نېمىنى بۇيرۇسا بولماي قالمايدۇ»، دېگەن ئايەت تەڭرىنىڭ ئۆزىگە خاس سۈپىتىدىن ئىبارەت.

خان ئوردىسى ئىچىدىكى ئەمەلدارلار ئارىسىدا گەپ-سۆز، پىتنە-پاسات پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇلار ۋەقەنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەنلىكتىن، خانغا بولغان ئىشەنچ يېڭىباشتىن كۈچەيدى.

ئەلئەنقىۋا ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا «بوزەنجىرخان» دەپ ئات قويدى. بوزەنجىرخان چوڭ پادىشاھ بولۇپ، ئىمىر ئابا مۇس-

---

* بۈۋى مەريەم ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ ئانىسى، رىۋايەتلەردە تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئەيسا پەيغەمبەرنى ئاتىسىز تۇغقان، دېيىلىدۇ.

لىم بىلەن دوستت ئىدى. دېمەك، بۇنىڭدىن بۇزەنجىرخاننىڭ ئاباﯞۇسىلىم بىلەن زاماندا ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.
بۇزەنجىرخاننىڭ ئوغلى بوقاخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۇمىنـ خان، ئۇنىڭ ئوغلى قايدۇخان، ئۇنىڭ ئوغلى بايسۇنقۇرخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۇمنەخان، دۇمنەخاندىن قىبىلىخان، قاجۇلـ خان دەپ قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. كۈنـ لەرنىڭ بىرىدە كىچىك ئوغلى قاجۇلىخان چـۈش كـۆردى. كۆرگەن چۈشىنى دادىسىغا بايان قىلىپ ئېيتتىـكى: «بۇگـۈن كېچە ئاكام قىبىلىخاننىڭ ئېتىـكىدىـن بىر قۇياش چىقىـپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ ھەممە ئالەمنى يورۇتتى، كېيىن ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىرنەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ بىر ـ بىرلەپ كىرىپ كەتتى. بۇ ئىش بىرنەچچە قېتىم تەكرارلاندى. ئاخىر يۇلتۇزلۇق كېچىدەك يـورۇق بولـۇپ تۇرغان چاغـدا، مېنىڭ ئېتىكىمدىن بىر قۇياش چىقىپ ھەممە جاھاننى يورۇتتى، ئاخىر ئۇمۇ ئولتۇرۇپ كەتتى. يەنە بىرنەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ ھەممە يەرنى يورۇتتى. بۇ ئەھۋال ئۇزاق داۋام قىلدى. كېيىن ئويغانسام چۈشۈم ئىكەن» دېدى. دادىسىنىڭمۇ چۈشىدە مۇشۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەنىدى. ئۇ پۈتۈن ئـوردا ئەمەلـ دارلىرىنى يىغىپ ئۇلارغا ئوغلىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مۇلاھىزە قىلىشقاندىن كېيىن: «قىبىلىخاننىڭ ئەۋلادىدىن بىر شەۋكەتلىك پادىشاھ ۋۇجۇدقا كېلىدىكەن، پۈتـۈن ئالەم ئۇنىـڭغا بويسـۇنۇپ خاتىرجەم ياشايدىكەن. كېيىن چىققان قۇياشلار پـەرزەنتلىـرى بولـۇپ كەينى ـ كەينىدىن دۇنياغا كېلىـپ، ھەر بىرى بىر تەرەپكـە پادىشاھ بولۇپ دەۋران سـۈرۈپ ئۆتىدىكەن. چۈش كـۆرگەن قاجۇلىخاننىڭ نەسلىدىن ناھايىتى شەۋكەتلىك ئۇلـۇغ بىر پادىشاھ ۋۇجۇدقا كېلىدىكـەن. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ياخشى

خىسلەتىدىن يەر يۈزى ئاۋات ۋە باياشات بولىدىكەن»، دەپ تەبىر بېرىشتى. بۇنى ئاڭلاپ ھەممە كىشى دۇمنەخاننى مۇبارەكلەشتى ۋە ئاپىرىن ئوقۇشتى. دۇمنەخان:

— مەندىن كېيىن ئوغلۇم قىبىلخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى پادىشاھ بولسۇن. قاجۇلىخاننىڭ ئەۋلادى ۋەزىرلىك ئورنىدا تۇرۇپ مەملىكەت ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالسۇن. مۇشۇ مەزمۇندا خەت پۈتۈلسۇن، — دەپ ئەمىر قىلدى.

خەت يېزىلىپ تەييار بولغاندىن كېيىن، خان باشلىق پۈتۈن ۋەزىر - ۋۇزرا، ئەمىر - ئۇمرالار خەتكە مۆھۈرلىرىنى بېسىپ خەزىنىگە تاپشۇردى.

مۇشۇ ۋەسىقە (توختام خەت) خانلارنىڭ خەزىنىلىرىدە تا سۇلتان سەئىدخاننىڭ زامانلىرىغىچە ساقلىنىپ، ئۇنىڭدىكى بەلگىلىمىلەر ئىجرا بولۇپ كەلگەنىكەن. بۇ خەت قالماق (موڭغۇل) تىلىدا «پارامىن» دەپ ئاتىلىدۇ.

قىبىلخاننىڭ ئوغلى بوزناخان، ئۇنىڭ ئوغلى يىسۇ باھادىرخان، ئۇنىڭ ئوغلى پادىشاھ چىڭگىزخان ئىدى. چىڭگىزخان تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ 598 - يىلى① پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. پايتەختى قارا قۇرۇمدىكى «كۇرۇلۇن» دېگەن يەردە ئىدى، شۇ چاغدا خىتاي (جۇڭگو) نىڭ خېنى — ئالتانخان② بولۇپ، پايتەختى «خان بالىغ» ئىدى. خىتاي تىلىدا خان بالىغنى «جۇڭدۇ (يەنى دادۇ)» دەيدۇ.

ئالتانخانلىقنىڭ ئۈستىگە چىڭگىزخان چېرىك تارتىپ

---

① ھىجرىيىنىڭ 598 - يىلى مىلادىنىڭ 1201 —، 1202 — يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② بۇ چاغدا جىن سۇلالىسىنىڭ جاڭزۇڭ خانى تەختتە ئىدى — مۇھەررىردىن.

بىرىپ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ئالدى. ئاخىر ئالتانخان تەسلىم بولۇپ، دوستلۇق ئىپادىسىنى بىلدۈرۈپ قىزىنى بەردى. چىڭگىزخان شۇنىڭغا رازى بولۇپ، ئالتانخاننىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپياندى.

شەرقتە خانبالىقتىن تارتىپ شىمالدا قازان شەھىرىگىچە بولغان زېمىننىڭ «تاتارىستان» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبكە كەلسەك، چىڭگىزخان قازان شەھىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلىرىدا ئېلىپ بارغان تاتار ئەسكەرلىرى غەلىبە قازىنىپ، شۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، غەلىبە قىلغۇچىلارنىڭ نامى بىلەن «تاتارىستان» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن، كېيىن بۈيۈك ئەمىر تېمۇر كوراگان ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا تاتارلارنى كۆچۈرۈپ ئۆز يۇرتلىرىغا ئېلىپ كەلدى، دېيىلىدۇ.

چىڭگىزخان غەرب تەرەپتە رۇم، مەۋسىل، باغداد، جەنۇب تەرەپتە ئۇزپايىچان① دەرياسى، سىندى، كابىل②، بەدەخشانلارنى ھەم تاتارىستاننى قولغا كىرگۈزۈپ 25 يىل پادىشاھ بولدى، ئۇ 73 يىل ئۆمۈر كۆردى.

پارامىندىكى بەلگىلىمە بويىچە، قاراچانويان ۋەزىر بولدى. قاراچانويان بۈيۈك ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ بەشىنچى ئەۋلاد بوۋىسى ئىدى. چۈنكى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئاتىسى ئەمىر تورغاي، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر توكۈل، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئېلىنگىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئىجىل باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر قاراچا نويان باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر سۇغۇنچىن، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر بەردۇق باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر

---

① ئوزپايىچان — ئەزەربەيجان.

② كابىل — كابول.

ئىرمىچىن بارلاس، ئۇنىڭ ئاتىسى قاچۇلى باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى دۇمنەخاندىن ئىبارەت بۈيۈك ئەمىر تېمۇرنىڭ سەككىزىنچى بوۋىسى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى بوۋىسى بىر ئىدى.

خانلىق قىبىلخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا، ۋەزىرلىك قاچۇلىخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا بەلگىلىنىپ پارامىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، بۈيۈك ئەمىر تېمۇر كوراگان ھەرقانچە چوڭ پادىشاھ بولغان بىلەن يەنىلا خىزمەتچى، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلغۇچى دەرىجىسىدە ئىدى. پارامىننىڭ بەلگىلىمىسىنى ئۆزگەرتەلمەي بىرنەچچە ئەۋلادقىچە شۇنداق ئۆتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ① زامانلىرىدا ئۇۋەيس خاننىڭ ئوغلى يۇنۇسخان ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشۈۋىدى، ئۇنى شىرازغا② پالىدى. يۇنۇسخان ھۈنەر-كەسىپ قىلىپ «يۇنۇس ئۇستا» دەپ نام چىقىرىپ مەشھۇر بولدى. 30 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان سەئىد مىرزا ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىققاندا، شىرازغا ئادەم ئەۋەتىپ يۇنۇسخاننى ئالدۇرۇپ كېلىپ: «بۇندىن كېيىن مېنى دوست بىلگەيلا، خىزمەتچى قاتارىدا كۆرمىگەيلا، مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا پادىشاھ» دېگەندەك نۇرغۇن گەپ-سۆزلەرنى قىلدى، يۇنۇسخان ماقۇل بولۇپ سۇلتان سەئىد مىرزىنى «خان» دەپ ئاتىدى. سۇلتان سەئىد مىرزا يۇنۇسخاننى بىر مۇنچە موغۇللارنى قوشۇپ موغۇلىستانغا «خان» قىلىپ ئەۋەتتى، ئاخىر خۇدايارخانغىچە ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىمۇ «خان» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

چىڭگىزخاننىڭ جۇجىخان، چاغاتايخان، ئۇگتايخان،

① سەمەرقەندنىڭ پادىشاھى ھەم مەشھۇر ئاسترونوم. مىلادىنىڭ 1449 - يىلى ۋاپات بولغان.

② شىراز — ئىراندىكى بىر شەھەر.

تولۇيخان دەپ تۆت ئوغلى بار ئىدى. چىڭگىزخان پۈتۈن مەملىكىتىنى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. چاغاتايخانغا ئامۇ دەرياسىدىن تارتىپ پەرغانە ۋىلايىتى ۋە موغۇلىستان يۇرتلىرى تەقسىم بولدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ تەرەپتىكى خەلقلەرنى «چاغاتاي» دەپ ئاتايدىغان بولدى.

چىڭگىزخان ئوگتايخاننى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، قالغان باللىرىنى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشقا يارلىق قىلدى. ھىلاكۇخان مەشھۇر تولۇيخاننىڭ ئوغلى (يەنى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى) بولۇپ، ۋەقەلىرىمۇ نۇرغۇن. ئەمما بۇ يەردە موغۇلىستان خانلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يېزىش مەقسەت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ھىلاكۇخاننىڭ ۋەقەلىرى سۆزلەنمىدى.

چاغاتاي خاننىڭ ئوغلى ماموكاي، ئۇنىڭ ئوغلى سوقرا باھادىر، ئۇنىڭ ئوغلى بۇراقخان ئىدى. بۇراقخان ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولۇپ، سۇلتان غىياسىددىن دېگەن لەقەم بىلەن ئاتالدى. ئۇ تاشكەنتنى پايتەخت قىلغانىدى، ياش ۋاپات بولۇپ كەتتى. ئۇ ئىسلام پادىشاھلىرى ئىچىدە راۋاج تاپالمىغانلارنىڭ بىرى بولدى. بۇراقخاننىڭ ئوغلى دۇۋاخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىسەن بۇغاخان، ئۇنىڭ ئوغلى تۇغلۇق تېمۇرخان ئىدى.

تۇغلۇق تېمۇرخان 24 يېشىدا مەۋلانا ئەرشىددىننىڭ① دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. ئۇ تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ 766 - يىلى② 34 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، ئۆز پايتەختى

---

①خوجا ھافىزىددىننىڭ ئوغلى مەۋلانا جالالىددىن، ئۇنىڭ ئوغلى مەۋلانا ئەرشىددىن. چىڭگىزخان خوجا ھافىزىددىننى بۇخارانى بېسىۋالغاندا ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

② ھىجرىيىنىڭ 766 - يىلى مىلادىنىڭ 1364 -، 1365 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئىلىدا دەپنە قىلىنىدى.
مەغپۇرخان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدا ھەرقايسى يۇرت ئۆز ئالدىغا باشقا-باشقا بولۇپ كەتكەنىدى. تۇغلۇق تىمۇرخان ماۋەرائۇننەھىر شەھەرلىرىنى ئاتا مىراسىم دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ سەمەرقەنتكە باردى، بۇ چاغدا ئەمىر تىمۇر كوراگان شەھرى سەبزدە ھاكىم ئىدى. ئۇ تۇغلۇق تىمۇرخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالدى، پارامىندىكى بەلگىلىمە بويىچە، تۇغلۇق تىمۇرخان ئوغلى ئىلياس خوجىنى سەمەرقەنتتە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئەمىرتىمۇر كوراگاننى ئۇنىڭغا ۋەزىر قىلىپ بەلگىلىدى ۋە قۇندۇزغىچە بولغان زېمىننى قولغا كىرگۈزۈپ ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلدى. شۇ كۈندىن تارتىپ خالايىق ئارىسىدا بولۇپمۇ ئىلى شەھىرىدە ئىسلام دىنى قانات يايدى.
ئەمما پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بىشارىتى بىلەن ئەبۇ نەسىر سامانى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 332 - يىلى* قەشقەر ۋىلايىتىگە كەلدى، بۇ چاغدا قەشقەردە بۇغراخانلاردىن سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان بولۇپ، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان 13 ياشلاردا ئىدى. ئۇ تەڭرىنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بېرىشى، ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى، ھاكىمىيەتنىمۇ قولغا كىرگۈزدى. ھەممە خالايىق سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ دەۋەت قىلىشى ۋە تىرىشىشى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپ، يەتتە شەھەردە ئىسلام جارى

---

* ھىجرىيىنىڭ 332 - يىلى مىلادىنىڭ 943 -، 944 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بولـدى. ئەمما خوتەنـنىڭ خېنى (ئۇلۇغى) بويـسۇنماي 40 يىلدىن كېيىن مۇسۇلمان بولغانىكەن. «تۇزكلەردىن ھەممىدىن بۇرۇن مۇسۇلمان بـولغۇچى ساتۇق بـۇلىدۇ» دېگەن ھەدىس سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئۇچۇن ئېيتىلغان. سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننى ئاپراسياپنىڭ ئەۋلادى دېيىشىدۇ، بۇغراخاننىڭ قەبرىسى ئاتۇشتا بولۇپ، كىشىلەر ئۇلۇغ بىلىپ زىيارەت قىلىشىدۇ.

تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجاخان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا پايتەختتە ئولتۇردى. بۇ چاغدا قۇمۇل، تۇرپان خەلقلىرى باشقا دىندا بولۇپ، خىزىر خوجاخاننىڭ قولىدا ئىسلام دىنىغا كىردى. خىزىر خوجاخان بېيجىڭ تەرەپكە غازات قىلىپ بېرىپ، نۇرغۇن شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئاخىر شېھىت بولدى، جەسىتى تۇرپاندا دەپنە قىلىندى. موغۇلىستاننىڭ پايتەختى يەكەن بىلەن تۇرپاندۇر.

خىزىر خوجاخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەدخان، ئۇنىڭ ئوغلى شىر ئەلىخان، ئۇنىڭ ئـوغـلى ئۇۋەيسخـان، ئۇنىڭ ئوغـلي يۇنۇسخاندۇر.

يۇنۇسخان دىيانەتلىك، ئالىم، مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، پايتەختى تاشكەنتتە ئىدى، ئۇ خوجا ئۇبەيدۇللا ئەھرارنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىتى ئىدى.

سۇلتان سەئىد مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى مىرزا مەھمۇت ۋە مىرزا ئەھمەدلەر مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلى خوجا ئەھرار بىلەن تاشكەنتكە بېرىپ قالدى. يۇنۇسخان ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلار يولدا ئۇچرىشىپ ئاتتىن چۈشۈپ شۇ يەردە ئـولتۇرۇشـتى. شۇ چاغـدا خوجا ئەھرار ھەم نەم، ھەم پاك يەردە ئولتۇرۇپ قالغان ئوخشايمەن، دەپ گۇمان قىلـ

دى. يۇنۇسخان بۇ ئەھۋالنى سېزىپ دەرھال ئېتىكىدە قۇرۇق توپا ئەكىلىپ تۆكۈپ بەردى. خوجا ئەھرار بۇئادەمنىڭ مۇنداق ئىخلاسمەنلىكىگە خۇشال بولۇپ دۇئا قىلدى.

شۇ چاغلاردا بەزى بۇلاڭچى، قاراقچىلار موغۇلىستان ئا-دەملىرىنى ئېلىپ قېچىپ، باشقا يۇرتلاردا ساتىدىكەن. خوجا ئەھرار بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولۇپ، «دىيانەتلىك مۇسۇلمان پادىشاھلىرىنىڭ پۇقرالىرىنى ساتماق دۇرۇس بولمايدۇ. بۇنىڭ-دىن كېيىن ئادەم ئېلىپ-ساتىدىغان ئىشلار بولمىسۇن، يۇرت ھاكىملىرى بۇ ئىشنى قاتتىق مەنئى قىلسۇن» دەپ شەرىئەت-نىڭ ئەمرىنى جارى قىلدى. شۇ كۈندىن باشلاپ موغۇلىستان ئادەملىرىنى ئېلىپ-ساتىدىغان ئىش تۈگىدى. يۇنۇسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن تاشكەنتتە دەپنە قىلىندى.

يۇنۇسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەدخان بولۇپ، ئۇ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى، بۇ يەر «ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالدى. چۈنكى موغۇللار خاننىڭ جەسىتى بار يەرنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن «ئالتۇن» دەپ ئاتايتتى. خان-بەگلەرنىڭ بۇيرۇق خەتلىرى-نىمۇ ئىززەت قىلىپ، ئالتۇن دەستەك*، ئالتۇن نىشان دەيت-تى، ئەھمەدخاننىڭ تاغىسى ئىسەن بۇغا خانمۇ ئاقسۇ ئال-تۇنلۇقتا دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئىككى خاننىڭ جەسىتى بىر جايدا بولدى.

سۇلتان سەئىدخان ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، كا-بول شەھىرىدە ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ ئەۋلادى بولغان بابۇر شاھنىڭ قېشىدا تۇراتتى. ئۇ بىرنەچچە كىشى بىلەن ئەنجان

---

* دەستەك — ھەممە كىشى بىردەك ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بۇيرۇق.

ۋىلايىتىگە كېلىپ ئۈچ يىل ھاكىمىيەت سوردى، ئاندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە بېرىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ، دوغلات، دوختۈي، بارلاس، جاراس قاتارلىق توققۇز قەبىلىدىن داڭلىق باتۇرلاردىن 4700 كىشىنى تاللاپ، بىللە ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئەمىر خۇدايداد ئەۋلادىدىن مىرزا ئابابەكرى پادىشاھ بولۇپ 48 يىل ھۆكۈم سۈرگەنىدى. سۇلتان سەئىدخان قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئۇرۇشتى، ئاخىر مىرزا ئابابەكرى يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى. سۇلتان سەئىدخان يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ دۇنيا ـ دەۋلىتى، مال ـ مۈلۈك، چارۋا، باغ ـ ۋارانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇ خەلققە ناھايىتى زۇلۇم سالغانىدى. بىر كىشىدىن ئازراق گۇناھ ئۆتكەن بولسا، ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى قويماي سۈپۈرۈۋالاتتى.

ئۇ ئاقسۇ خەلقىنى «ئەھمەدخاننىڭ ياردەملەشتى» دەپ قىرغىن قىلدى، تىرىك قالغانلىرىنى قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلىرىگە كۆچۈرۈۋەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ دىيارى 16 يىل ۋەيرانە، ئادەمسىز، بوش بىكار بولۇپ قالغانىدى.

تارىختا ھېچقاچان مىرزا ئابابەكرىدەك زالىم پادىشاھ ئۆتمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ھەر كىشى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشنى ئارزۇ ـ ھەۋەس قىلسا، «تارىخ رەشىدى» نى ئوقۇپ كۆرسە كۇپايە قىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن ھەرقايسى شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن ئاقسۇلۇقلارنى ۋە ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىشنى خالىغان كىشىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، بۇ دىيارنى يەنە ئاۋات قىلدى. ئاقسۇ خەلقى جاي ـ

چايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن كىشىلەر بولغاچقا، ئۇلار ئۆزئارا ئىنتىپاق ئەمەس ئىدى، دېيىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ خەزىنە، مال ـ مۈلۈك-لىرىنى ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ھەممىسى دۇنيادىن ھاجەتسىز بولدى. «تارىخ رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگان شۇ كىتابىدا: «شۇ چاغدا مەن 16 ـ 17 ياشتا ئىدىم. مال ـ دۇنياغا ئانچە قىزىقمايتتىم. شۇنداق تۇرۇقلۇق ماڭىمۇ 17 مىڭ قوي تەقسىم قىلىپ بەردى. پۇل ـ مالغا مەيلى بار كىشىلەر قانچىلىك ئالغاندۇر؟ غەنىيمەت ئېلىنغان مال ـ ئۇلجىنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلسا بولىدۇ» دەپ يازغان.

سېخىي سۇلتان سەئىدخان مۇسۇلمانلار ئاجىزلىشىپ، خاراب بولۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ مال ـ دۇنيادىن ھاجەت-سىز بولغانلىقىنى پەملەپ، بۇ يەتتە شەھەر خەلقى تۆلەيدىغان ئون يىللىق باجنى كۆتۈرۈۋەتتى. ئۇ «ئون يىلغىچە پۇقرا-لاردىن بىر نەرسە ئېلىنمىسۇن، ئالۋان ـ ياساق سېلىنمىسۇن، پۇقرالارغا بىر نەرسە بەرمىسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. بەش يىلغىچە ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ئوبدان ئۆتتى. بەش يىلدىن كېيىن ئەھۋال خارابلىشىشقا باشلىدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مەسلىھەتلىشىپ قەرز ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئالتىنچى يىلنى ئۆتكۈزدى. پۈتۈن دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى يىغىلىپ: «بۇنىڭلىق بىلەن ئەھۋال يەنە ئوڭشالمىدى، خان ئۆز ئەمرىدىن يانمىسا، يۇرت خەلقىگە بىر نېمە دېگىلى بولمىسا، قانداق قىلغۇلۇق»، دەپ مەسلىھەتلەشتى ۋە تۆت يىلنى ئارتۇق ھېسابلاپ، «بۇ شەھەرگە كەلگىلى ئون يىل بولدى. مەسىلەن، بۇ يىل كالا يىلى كىردى. يۇرتتا خەلقىدىن باج ئالساق» دەپ خانغا ئىلتىماس قىلىشتى. خان بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىپ پۇقرالاردىن شەرىئەت ھۆكمىگە مۇۋاپىق باج ـ خىراج ئېلىشقا

يارلىق چۈشۈردى. خاننىڭ يارلىق، ئەمر - پەرمانلىرىنىمۇ تۈت يىلنى قوشۇپ ھېسابلىغان يىل يېزىلدى. پۇقرالارمۇ شۇ ھېسابنى قوبۇل قىلدى. بۇ شەھەرنىڭ يىل ھېسابى باشقا شەھەرلەردىن تۈت يىل ئىلگىرى بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇنىڭدىن ئىبارەت.

سۇلتان سەئىدخان 27 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، ھىجرىيىنىڭ 939 - يىلى① 47 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، يەكەنگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدۇرىشىتخان خان بولدى.

ئابدۇرىشىتخان ناھايىتى غەيرەتلىك، سېخىيلىقتا تەڭدىشى يوق، ئۆلىما، پەزىلەتلىك، شائىر كىشى ئىدى. پارس، تۈرك تىللىرىدا ياخشى شېئىرلارنى يازاتتى. مۇزىكا ئىلمىدا ئىككىنچى فىساغورس② ئىدى. ئۇ «ئىشرەت ئەنگىزى③» ناملىق بىر مۇقام ئىجاد قىلدى. شۇ چاغلاردا خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر دېگەن (ئىشان) كىشى كەلگەنىدى، ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭغا مۇرىت بولدى. مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن كوراگانىنىڭ ئوغلى مىرزا ھەيدەر ئابدۇرىشىتخاننىڭ نامىغا بىر تارىخ كىتابى يېزىپ، ئىسمىنى «تارىخىي رەشىدى» قويدى. ئابدۇرىشىتخان 27 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 967 - يىلى④ 49 يېشىدا

---

① ھىجرىيىنىڭ 939 - يىلى مىلادىنىڭ 1532 -، 1533 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② فىساغورس (پىپاكور)— (مىلادىدىن بۇرۇن 580—500) ئۆتكەن يۇنانلىق مەشھۇر پەيلاسوپ، مۇزىكىشۇناس.

③ ئىشرەت ئەنگىزى — ئاتاقلىق مۇزىكىشۇناس ئامانىنىساخېنىم ئىجاد قىلغان بىر مۇقامنىڭ نامى.

④ ھىجرىيىنىڭ 967 - يىلى مىلادىنىڭ 1559 -، 1560 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ۋاپات بولۇپ، يەكەندە دەپنە قىلىندى. ئۇرنىغا ئوغلى ئابدۇكېرىمخان خان بولدى، ئۇمۇ يۇرتنى ئادىللىق بىلەن سورىدى، زورلۇق - زومبۇلۇقنى يوقاتتى. بۇ چاغدا ئىنىسى مۇھەممەدخان ئاقسۇغا، يەنە بىر ئىنىسى سوپى سۇلتان قەشقەرگە ھاكىم ئىدى. ئۇ 33 يىل پادىشاھ بولۇپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1000 - يىلى① ۋاپات بولۇپ يەكەندە دەپنە قىلىندى.

ئابدۇكېرىمخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەدخاننى يەكەندىن ئېلىپ كېلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. مۇھەممەدخان ھەم پادىشاھ، ھەم دەرۋىش كىشى ئىدى. ئۇ پادىشاھ بولۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندە ۋىلايەت تەرەپتىن مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئىسھاق يەكەنگە كەلدى؛ مۇھەممەدخان ئىشەنچ بىلدۈرۈپ مۇرىت بولدى، كۆپ ياخشى ئىشلار ۋۇجۇتقا كەلدى. ئۇنى بايان قىلساق سۆز ئۇزىراپ كېتىدۇ.

مۇھەممەدخان 70 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 18 يىل ھۆكۈمەرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى شۇجائىددىن ئەھمەد خان بولدى. بۇ كىشىنى ئۆز ئادەملىرى شېھىت قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئابدۇلتىپ سۇلتان خان بولدى.

ئۇ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1037 - يىلى② 26 يېشىدا ۋاپات بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن خانزادىلەر ئۆز ئالدىغا پادىشاھ بولۇۋېلىپ بۆلۈنۈپ كەتتى. شۇ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1000 - يىلى مىلادىنىڭ 1591-، 1592-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 1037 - يىلى مىلادىنىڭ 1627-، 1628-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

چاغلاردا قوموُلدىن تارتىپ بۇگۈنگىچە ئابدۇرىشىتخاننىڭ 12 - ئوغلى ئابدۇرېھىمخان پادىشاھ ئىدى.

سۇلتان سەئىدخاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شەرقتە قومۇل، غەربتە بەدەخشان، شىمالدا ئىسسىق كۆل، جەنۇبتا چەرچەن - لوپقىچە بولغان زېمىنلارغا پادىشاھ بولۇپ ھۆكۈمەرانلىق قىلغان.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1048 - يىلى* سۇلتان ئابدۇرەشىتخاننىڭ توققۇزىنچى ئوغلى ئابدۇللاخان بۇلۇنۇپ كەتكەن خانلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاتا - بوۋىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئەمما ئۇ رەھىمسىز، زالىم، قانخور، گۇمانخور بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئىلگىرىكى خان - بەگلەرنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىشەنچلىك، ۋەتەنپەرۋەر ياخشى كىشىلەردىن گۇمان قىلىپ كۆپلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى يۇرتتىن قوغلىۋەتتى. ئۆزىنىڭ ئىنىلىرىدىن بىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان ئىككى ئىنىسى — ئىبراھىم سۇلتان ۋە ئىسمائىل سۇلتانىنىمۇ قوغلىۋەتتى، ئۇ ھېچ كىشىگە ئىشەنمەدى. ھەتتا ئۆز پەرزەنتلىرىگىمۇ ئىشەنمىدى. بالىلىرىمۇ دادىسىدىن خاتىرجەم بولالمىدى. ئاقىۋەت ئۆز تەۋەلىكىدىكى يۇرتلارغا قىرغىزلارنى ھاكىم قىلدى. قەشقەرگە قويسارى بەگنى، ئاقسۇغا ئولجاتاي بەگنى، ئۇچتۇرپانغا ئالتىقۇرتىقابەگنى ھاكىم قىلىپ، ھاكىمىيەتنىڭ تولىسىنى قىرغىزلارغا تۇتقۇزدى. شۇنداقتىمۇ يەنە قىرغىزلاردىن، يۇرت خەلقىدىن خاتىرجەم بولالماي گۇمانخورلۇق بىلەن تولا ئادەم ئۆلتۈرۈپ ناھەق قان تۆكتى. ئاخىر ئارام

---

* ھىجرىيىنىڭ 1048 - يىلى مىلادىنىڭ 1638 - 1639 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئالالماي ھىجرىيىنىڭ 1080 - يىلى ① ئورنىغا ئوغلى يولۋاس-
خاننى ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۆزى «مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ
كېلىمەن» دەپ خوشلىشىپ يولغا چىقتى.

يولۋاسخان بىرنەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن تاغىسى ئابدۇرېھىمخاننىڭ ئوغلى ئىسمائىل-خان خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ يۇرت ۋە پۇقرانى ئادالەتلىك بىلەن سورىغانلىقى ئۈچۈن ھەممە كىشى خۇشال - خۇرام، ئەركىن تۇرمۇش كەچۈردى.

مۇشۇ دەۋردە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا يۈسۈپ خوجام بىلەن ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى «ھەزرىتى ئاپاق») ئاتا - بالا ئىككىسى پەيدا بولدى. بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خوجا يۈسۈپ خوجام ۋاپات بولۇپ قەشقەردە دەپنە قىلىندى.

ئىسمائىلخان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئىلىغا سەپەر قىلدى. ھاكىمىيەت مۇھەممەد ئىمىن خاننىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ چاغدا خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئەۋلادلىرىدىن خوجا دانىيال خوجام سەججادە نەشىن② ئورنىنى ئىگىلەپ تۇرغان چاغ ئىدى. ئۇ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. خانلار قالماق (موڭغۇل) ھۆكۈم-رانلىرىنىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئېتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ دۆلەت چىرىكى ئۆچۈشكە باشلىدى. موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق نەپسى يوغىناپ ئۇرغۇن چېرىك-ئەسكەر ئەۋەتىپمۇ يەتتە شەھەر خەلقىنى بويسۇندۇرالمىدى. يەتتە شەھەر خەلقى موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشنى

---

① ھىجرىيىنىڭ 1080 - يىلى مىلادىنىڭ 1669 -، 1670 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② سوفىزىم كۆز قارىشى بويىچە، ئەڭ يۇقىرى دىنىي مەرتىۋە.

نومۇس دەپ بىلدى. موڭغۇللار يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ خوجى-
لارغا ئىخلاس قىلىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خوجىلار بىلەن
بىرلىشىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا پۈتۈشتى. ھەربىر شەھەرگە
موڭغۇلدىن بىر نازارەتچى ۋە بىرنەچچە ئەمەلدار قويۇلدى. ھەر
يىلى يەتتە شەھەر خەلقى ئىلىغا نۇرغۇن مىقداردا خام-ماتا
ئەۋەتىپ موڭغۇللارغا باج تۆلەشكە باشلىدى.

دانىيال خوجىدىن كېيىن ئۇبەيدۇللا خوجا باشلىق بولدى،
شۇنىڭ بىلەن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد شۇ يوسۇندا داۋاملىشىپ
كېتىۋەردى. ئۇبەيدۇللا خوجىدىن كېيىن ئوغلى ياقۇپ خوجا،
يۈسۈپ خوجا، خامۇش خوجىلار بىرلىكتە يۇرت سوراپ، خەلقتىن
خەۋەر ئېلىپ تۇردى. ياقۇپ خوجا يەكەندە، يۈسۈپ خوجا
قەشقەردە، خامۇش خوجا ئاقسۇدا تۇراتتى.

مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئىلىدا «قونتەيجى»① دېگەن موڭغۇل
پادىشاھ بولۇپ، قۇمۇل دىيارى، قازاق دىيارى، موڭغۇل دىيارى،
قىرغىز دىيارى، تۈركىستان، چىمكەنت، سايرام، موغۇلىستان
قاتارلىق يۇرتلارغا ھۆكۈمران ئىدى. خوجىلارمۇ قونتەيجىنىڭ
ئەمر-پەرمانىغا بويسۇنۇپ، ھەر يىلى بىر ياكى ئىككى قېتىم
نۇرغۇن سوۋغا-سالاملارنى ئېلىپ ئىلىغا بېرىپ قونتەيجىگە
كۆرۈنۈش قىلىپ ئۇنىڭ رۇخسىتى بىلەن قايتىپ كېلەتتى.
قونتەيجى ھەرقايسى خوجىنىڭ بىردىن ئوغلىنى ئىلىغا ئېلىپ
چىقىپ بارىمتاي قىلىپ② ئۆز يېنىدا ساقلايتتى. مۇشۇنداق
ئەھۋالدا بىرنەچچە يىل ئۆتتى.

---

① قونتەيجى — جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ باشلىقى غالدان بۆشۈكتۈنى
كۆرسىتىدۇ. ئۇ 1670-يىلى جۇڭغارلارغا خان بولۇپ، 1695-يىلى
ئىلىدا ئۆلگەن.

② بارىمتاي — گۆرۈگە تۇتۇپ تۇرماق.

يۈسۈپ خوجا ناھايىتى چارە ـ تەدبىرلىك كىشى بولۇپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام، تارتۇقلار بىلەن ئىلىغا بېرىپ قونتەيجىنىڭ نەزەـ رىدىن ئۆتۈپ بىرنەچچە يىل تۇردى. ئاندىن نۇرغۇن تەدبىر قوللىنىپ، ئىلىدا تۇتۇپ تۇرۇلغان خوجىزادىلەرنى ئېلىپ كېتىشكە قونتەيجىدىن بۇيرۇق ئېلىپ، ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقىپ مۇز داۋانغا كەلدى. بۇ چاغدا قونتەيجى ھېلىقى بۇيرۇقىدىن يېنىۋېلىپ خوجىلارنى ياندۇرۇپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتتى. خوجىلار مۇز داۋاندىن ئۆزلىرى ئۆتۈۋالغاندىن كېيىن، توسۇپ تۇرۇپ باشقىـ لارنى ئۆتكۈزمەي ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە دەرھال شەھەرـ شەھەرگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، «شەھەردە تۇرۇۋاتقان موڭـ غۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى غەيرىي دىنىدىكىلەردىن تازىلاڭلار» دېگەن مەزمۇندا خەت ئەۋەتتى. بۇ چاغدا كىشىلەر، خوجىلارنى ئاق خان، موڭغۇللارنى قارا خان دەپ ئاتايتتى. نەتىجىدە خوجىلار موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى. پەقەت شەھەر موڭغۇللارغا ئىتائەت قىلىشتىن قۇتۇلدى.

موڭغۇللار ئۆزلىرىنى رۇسلاپ بۇ تەرەپكە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىنتىقام ئېلىش پۇرسىتى ئاپقۇچە قونتەيجى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى داباچى ئولتۇردى.

قونتەيجىنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، قوۋۇم ـ قېرىنداشلىرى كۆپ ئىدى. بۇلار كىچىك ئوغلىنى خان قىلماقچى بولۇپ داباچىغا قارشى چىقتى. ئوتتۇرىدا ئۇرۇش ـ جېدەل بولدى. دۆلەت ئەرباپلىرىـ مۇ ئىككىگە بۆلۈندى. ئەمما كىچىك ئوغلى تەرەپ تەڭ كېلەلـ مەي يېڭىلىپ قالدى. بۇلار ئامۇرسانا دېگەن بىر موڭغۇلنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، ئۇ ئارقىلىق خانغا: «موغۇلىستاننىڭ خانـ لىقى ماڭا تېگىشلىك ئىدى. ئەمما باشقا كىشى تارتىپ كەتتى. ماڭا ياردەم قىلىپ ئەسكەر بەرسىڭىز، موغۇلىستاننى خاقانى چىنـ

گە تەۋە قىلاتتىم» دەپ ئەرز قىلدى. شۇ چاغدا كاڭشى خان
بولۇپ، موغۇلىستاننى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلايتتى. شۇڭا،
ئۇ ئامۇرسانانىڭ ئەرزىگە ناھايىتى خۇش بولۇپ، نۇرغۇن چې-
رىك ئەۋەتتى. داباچى كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي،
خەزىنە - دەپىنە، مال - مۈلۈكلىرىدىن قولىغا چىققانلىرىنى ئې -
لىپ، 300 دەك تەييارتاپ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىللە ئىلىدىن
قېچىپ چىقتى ۋە قەيەرگە بېرىشنى بىلمەي بېشى قاتتى. شۇ
چاغدا ئۇچتۇرپانغا قونتەيجىنىڭ پەرمانى بىلەن بەلگىلەنگەن
خوجاسى بەگ دېگەن كىشى ھاكىم ئىدى. داباچى شۇنىڭدىن
ۋاپا تەمە قىلىپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى. خوجاسى بەگ ناھايىتى
مەككار كىشى ئىدى. داباچىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئىز-
زەتلەپ ئالدىغا چىقتى ۋە داباچىنى ئوردىغا، ئۇنىڭ ئادەملى-
رىنى باشقا جايغا چۈشۈردى. كاتتا زىياپەت قىلىپ، زىياپەت
ئۈستىدە داباچىنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى جاي - جايىدا تۇتۇپ
باغلىدى. بۇ چاغدا «ئىلىغا خىتاي لەشكەرلىرى كېلىۋېتىپتۇ»
دېگەن سۆز تارقالغانىدى. خوجاسى بەگ: «خىتاي چېرىكلى-
رىگە بۇنىڭدىن ياخشى سوۋغات بولمايدۇ» دەپ، داباچىنى ئا-
دەملىرى بىلەن ئېلىپ يولغا چىقىپ تېكەسكە بارغاندا، كاڭشى-
نىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى، خوجاسى بەگ ۋەقەنى بىر-
بىرلەپ بايان قىلدى. چېرىكلەرنىڭ باشلىقى: «ئەي خوجاسى،
دەل ۋاقتىدا ناھايىتى ياخشى ئىش قىلىپسىز، داباچى ئۇلۇغ
خاننىڭ چوڭ دۈشمىنى ئىدى. ئۆزىڭىز ئېلىپ بېرىپ قىلغان
خىزمىتىڭىزنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ يېنىپ كېلىڭ» دەپ
مەخسۇس خەت بىلەن ئادەم قوشۇپ بېيجىڭغا يولغا سالدى.
خوجاسى بەگ بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن كاڭشى خان ۋاڭلىق
مەنسەپ بېرىپ پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن تارتىپ نەۋرىسى
قادىر بەگكە كەلگۈچە ئەۋلادى ۋاڭ بولۇپ ئۆتتى.

كاگشىنىڭ چېرىكلىرى ئىلىنى ئالغاندىن كېيىن يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئىسھاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن يۈسۈپ خوجا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى كېلىشەلمەي ئوتتۇردا ئاداۋەت بولۇپ، ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىسمائىلخان بىلەن ئىلىغا چىقىپ كەتكەنىدى. يەتتە شەھەر خەلقىمۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ بەزىلىرى ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلارلىرىغا، بەزىلىرى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىغا ئەگىشىپ كەتكەنىدى.

ئىلىنىڭ بەزى ئاتاقلىق كىشىلىرى كاگشى خاننىڭ چېرىكلىرىگە: «قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا ناھايىتى تەدبىرلىك كىشى. ئىلىدا ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بار. شۇلاردىن بىرىنى ‹خوجا› ياساپ بىللە ئېلىپ بارمىساڭلار، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشۈڭلار تەس بولىدۇ. خان چېرىكلىرى كۆپ زىيانغا ئۇچرايدۇ» دەپ مەسلىھەت كۆرسەتتى. بۇ مەسلىھەت كاگشىنىڭ چېرىكلىرىگە ناھايىتى ياقتى. ئۇلار ئىلىدىكى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بۇرھانىددىن خوجىنى خوجا قىلىپ تىكلەپ بىللە ئېلىپ ئاقسۇغا باردى. ئۇيەردىن ئۇچتۇرپانغا ئۆتۈپ، ئۇچتۇرپانىنىمۇ قولغا كىرگۈزدى. بۇ چاغدا قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا، ئوغلى سىددىق خوجىنى باش قىلىپ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن كاگشىنىڭ چېرىكلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ئۇلارنى ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئۇچتۇرپاندا نۇرغۇن ئۇرۇش ـ جەڭلەر بولدى. ئاخىر يۈسۈپ خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ قەشقەرگە ياندى. شۇ چاغدا يۈسۈپ خوجا كېسەل ئىدى، ئەسكەرلىرى قايتىپ بارغۇچە ۋاپات بولدى. كاگشى خاننىڭ چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەرنى ئالدى. ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ يەكەن، خوتەنىنىمۇ قولغا كىرىـ

كۆزدى، ئىسھاق خوجىنىڭ ياقۇپ خوجا باشلىق ئەۋلادلىردىنى ئۆلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەتتە شەھەر خاقانى چىنگە تەۋە بولدى.

ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى* كۇچادا راشىددىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ كاپىرلارنى مەغلۇب قىلىپ قۇمۇلغىچە ئىسلام ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، ھىجرىيىنىڭ 1080 - يىلى ئابدۇللاخان پادىشاھلىقنى ئوغلى يولۋاسخانغا تاپشۇرۇپ ھەرەمگە كەتكەنىدى. ئابدۇللاخانىنىڭ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسمائىلخان تەختكە چىقىپ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەد ئىمىن خان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، بۇلارنىڭمۇ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. كاشغەر خاننىڭ چېرىكلىرى يەتتە شەھەرگە قاچان كەلدى؟ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى؟ بۇلارنىڭ ۋاقتىمۇ ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئابدۇللاخاندىن كېيىن راشىددىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىققانغا قەدەر 200 يىل ئۆتتۈپتۇ. مۇشۇ 200 يىل ئىچىدە ئۆتكەن خان - پادىشاھلارنىڭ تارىخى تېپىلمىدى.

ئابدۇللا خاندىن كېيىن خان ئەۋلادلىرى ۋە خوجىلارنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى تەخمىنەن 40 يىل، كۆپ بولسا 50 يىل بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنداق ھېسابلىغاندا، يەتتە شەھەرنى خاقانى چىن 150 ياكى 160 يىل سورىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھادىسىلەرنىڭ جەريانىنى، بولۇپ ئۆتكەن چوڭ بالا - قازا

* ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى مىلادىنىڭ 1864 -، 1865 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ۋەقەلەرنى بىلىدىغان، جاھاندىن خەۋىرى بار، تارىخ كىتابلىرىنى ئوقۇپ مۇلاھىزە قىلغان زامانىنىڭ بىرەر داناسى، دەۋرنىڭ بىرەر پازىل ئۆلىماسى تارىخ يازغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تارىخ ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ خەزىنە ياكى كۇتۇبخانىلىرىدا ساقلىنىپ، بىرەر ئۇرۇش، جېدەل يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىك ۋاقىتلىرىدا زايە بولۇپ كەتكەن بولۇشى ياكى خەلققە ئاشكارا بولماي، يېزىلغان جايدا يوشۇرۇن ساقلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى خوجىلار تارتىۋالغاندىن كېيىن، خوجامالارنىڭ پىكرى - خىيالى دەرۋىشلىك بىلەن بولۇپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى. بىر قىسىم ھىيلىگەر، كۆز بويامچى، غەيۋەتچى ئادەملەر ئۆزلىرىنى ئىخلاسمەن، ئىشەنچلىك كۆرسىتىپ خوجىلارغا يېقىن بولۇۋالدى. ئەمما تاشقىرىدا ھەر بىرى بىر «بۆرە» بولۇپ، خۇددى بۆرە قويغا ئېتىلغاندەك، پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكى ھەتتا ھاياتىغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلققە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم - جاپا قىلدى. خالايىق بۇلارغا «ئۇششاق»* دەپ ئات قويدى. ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ خانىقادا ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىشانلىق قىلىپ ھاياتىنى ئۆتكۈزگەن خوجىلار يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى، دۆلەت ۋە سىياسەت قائىدىلىرىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ھالى خاراب بولۇپ چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.

بۇرۇندىن يۇرت سوراپ كەلگەن، خوجىلار دەۋرىدە خار بولۇپ، پۇقرا بولۇپ قالغان بىرنەچچە كىشى يىغىلىپ: «ئەزەلدىن يۇرتنى ئىدارە قىلغان، ھۆكۈمەت ئىشىنى بىلىدىغانلار چەتكە قېقىلىپ بولۇك - پۇچقاقتا قالدى. ھۆكۈمەت ئىشىنى

---

* ئۇششاق — ئاشىقلار.

بىلمەيدىغان، بۇلۇڭ - پۇچقاقتىكىلەر خان بولۇپ ھۆكۈمەت بې-
شىغا چىقتى. شۇڭا، يۇرت - خەلق خانىۋەيران بولدى. بىز
بىر نەچچە ئادەم خاقانى چىننىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئەرز - ھال
ئېيتىپ چېرىك تەلەپ قىلساق، ئەگەر چېرىك بەرسە، كېلىپ
خوجىلاردىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ چىن خانلىقىغا تەۋە
بولساق، شۇ چاغدا يۇرتىمىز ئاۋات، ئەۋلادلىرىمىز خاتىرجەم
بولىدۇ» دەپ مەسلىھەتلەشتى. ئاندىن يەتتە كىشى كېپىشلىرى-
نى (كەشلىرىنى) تەتۈر كىيىشىپ يولغا چىقتى. خاقانى چىننىڭ
چېگرا قاراۋۇللىرىدىن ئۆتۈپ، خان بىلەن كۆرۈشۈپ ئەرز -
ھال ئېيتتى. خاقانى چىن بۇلارنىڭ ئەرزىنى قوبۇل كۆرۈپ ئۇلارغا
تۇرغۇن چېرىك قوشۇپ بەردى. ئۇلار كېلىپ يەتتە شەھەرنى
جەڭ قىلمايلا ئالدى. بۇ يەتتە كىشىنىڭ قىلغان خىزمىتىنىڭ
بەدىلى ئۈچۈن ئۇلارغا ۋاڭ، گۇڭ، بېلى، بەيسى قاتارلىق چوڭ
مەنسەپلەرنى بېرىپ، بىردىن شەھەرگە ھاكىم قىلدى. يەنە ھەر
بىرىگە يەر، سۇ تەقسىم قىلىپ بېرىپ، بىر نەچچە ئۆيلۈكتىن
دېھقاننى يانچى قىلىپ تەيىنلەپ بەرگەننىڭ ئۈستىگە، ھەر يىلى
ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن يەنە تۇرغۇن كۆمۈش مائاش بېرىشنى
بەلگىلىدى. خاقانى چىن ئۇششاقتالدا كاتتا بۇتخانا ياسىتىپ بۇ
بەگلەرنىڭ بۇتلىرىنى ئورنىتىپ «بۇلار بولسا يەتتە شەھەرنىڭ ئىگىسى
ۋە ئاسرىغۇچىسى، يەتتە شەھەر تەرەپكە ئۆتكەن ھەرقانداق
مەنسەپدار، بەگلەر بۇ بۇتخانىنى يوقلاپ ئۆتسۇن» دەپ
پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن تارتىپ ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلار
قولىغا ئۆتكۈچە بۇ بۇتخانا بار بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن ھەر-
قانداق مەنسەپدار ياكى پۇقرا، ئېلىپساتارلارمۇ بۇتخانىغا
بېرىپ ھەتتا قونۇپ رەسمىيەت بويىچە قەغەز كۆيدۈرۈپ،
باش ئۇرۇپ، مەدەت تىلەپ ئاندىن قايتىدىكەن، ئۇنداق قىل-
مىغانلار جازاغا تارتىلىدىكەن. بۇت قويۇلغان ئۆينى «ئۇلۇغ

ئۆي» دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنى بىز «ئۇلۇغ ئۆي» كىشىلىرىنىڭ ئەۋلادى دەپ ناھايىتى پەخىرلىنەتتى. قاچانكى ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ يەنە پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالدى. ئاردىن 14 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئىنتايلار كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. بۇ چاغدا يۇقىرىدا ئېيتىلغان يەتتە كىشىگە مەنسەپ، ھوقۇق ئىنئام قىلغان خاننىڭ ئوغلى خان ئىكەن. ئۇ: «يەتتە شەھەردە مېنىڭ ئاتامغا خىزمەت قىلغان بىر قىسىم كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆزى بارمۇ ياكى ئەۋلادلىرى بارمۇ؟ سۈرۈشتۈرۈپ ماڭا مەلۇم قىلىنسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى. بۇلارمۇ ئاۋۋالقى خان بەرگەن يارلىقلىرىنى ساقلىغانىكەن. ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىپ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەنسەپلىرىنى يەنە تاپتى. بۇرۇن خان تەرىپىدىن توختىتىلغان مائاشلىرىنى ئېلىپ تۇردى. ئۇلار ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ئاندىن ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن خۇشال - خۇرام قايتىپ كەلدى. لېكىن نەچچە يىل، نەچچە ئەۋلاد شۇ تەرىقىدە ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

خاقانى چىنىنىڭ چوڭلۇقى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى شۇنىڭدىن
بىلىش لازىمكى، بىر قېتىم خىزمەت قىلىپ قويغان كىشى
نەچچە ئەۋلاد مائاش ئېلىپ يەپ يېتىپتۇ.

تەڭرىم! سەن پادىشاھلارنىڭ ھەقىقىي پادىشاھىسەن، بەندىلىرىڭنىڭ 50 — 60 يىل ئىچىدە بىر ەر قېتىم قىلغان بەندىچىلىك ئىبادەتلىرىنى دەرگاھىڭدا قوبۇل قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ بېھىشكە كىرىشنى نېسىپ قىلساڭ، سەن ئۈچۈن ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى سەن بەندىلىرىڭنى ھەممىدىن بەك ئايىغۇچى ۋە ئاسرىغۇچى، كە -

رەملىك سېخىيسەن، كىشىلەرنىڭ تىلەك - ئارزۇلىرىنى ئىجابەت قىلغۇچىسەن، ئامىن!

2

جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛ مۇھەممەد ئېلىخان كېلىپ قەشقەرنى ئالغانلىقى؛ تۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مۇھەممەد ئېلىخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانى چىندىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى

رىۋايەت قىلغۇچىلار ۋە خەۋەر بەرگۈچىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ھىجرىيىنىڭ 1239 - يىلى① شىر ئەلىخاننىڭ ئوغلى ئۆمەرخان، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئېلىخان (خۇدا رەھمەت قىلسۇن) قوقەن ۋە پەرغانە ۋىلايەتلىرىدە خانلىق تەختىگە چىقىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ھىجرىيىنىڭ 1248 - يىلىغا② كەلگەندە، جاھانگىر خوجا قوقەننىڭ ۋە قەشقەرنىڭ ئىخلاسمەنلىرىدىن بىرنەچچە مىڭ كىشىنى يىغىپ ئەگەشتۈرۈپ پەرغانىدىن قېچىپ چىقىپ، موغۇلىستان شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەرگە كەلدى. ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىنى قولغا كىرگۈزۈپ خان بولۇش نىيىتىدە، شۇ چاغدا قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان خىتاي چېرىكلىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشىۋالدى. مۇھەممەد ئېلىخان

① ھىجرىيىنىڭ 1239 - يىلى مىلادىنىڭ 1823 -، 1824 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 1248 - يىلى مىلادىنىڭ 1832 -، 1833 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ غەزىپى كېلىپ دۆلەت ئەربابلىرىنى يىغىپ مەسلىھەت قىلىشتى.

ئۇلار: «پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىگىسى خۇدا بىزگە ئاتا قىلىپ بەرگەن پادىشاھلىقنى ياخشى يۈرگۈزمەي سۇسلۇق ۋە بىخۇدلۇق قىلىش پادىشاھلىققا لايىق ئىش ئەمەس. بىر بۆلگۈنچى بىرنەچچە باشباشتاق ئادەملەرنى توپلاپ قەشقەرگە بېرىپ كاپىرلارنى قورشاپ ۋىلايەت ئېلىشنى دەۋا قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، ئەسكەركەشلىك قىلماقچى بولۇپتۇ. بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ. يەنە بىرى، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزسە، كاپىرلار نەچچە يىللاردىن بېرى يىغىپ توپلىغان خەزىنە، مال-مۈلۈكلەر باشباشتاق ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ زايە بولۇپ كېتىدۇ. خاقانى چىن بولسا چوڭ پادىشاھ. ئەگەر بېيجىڭدىن كاپىرلار يەنە كېلىپ قەشقەرنى بېسىۋالسا، ئۇلارغا خەزىنە، مال-مۈلۈك لازىم بولىدۇ ۋە ئىسلام ۋىلايىتىنىڭ خەزىنىلىرى تۈگەش ئېھتىمالى بار. ئەگەر خىتايلار كۈچلۈك كېلىپ، جاھانگىر خوجا يېڭىلىپ قالسا بىر تەرەپكە قېچىپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا خاقانى چىن بىزگە گەپ-سۆز قىلماي قالمايدۇ. شۇڭا مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، بىزمۇ قەشقەرگە ئەسكەر ئېلىپ بارايلى، غەلىبە قىلىپ شەھەرنى ئالالىساق، ناھايىتى ياخشى، ئەگەر ئالالمىساق، غازات-جەڭ قىلغانلىقنىڭ ساۋابىغا ئىگە بولىمىز» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ئېلىخان 3000 ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە كەلدى. جاھانگىر خوجا نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشۈپ، پادىشاھلىق قائىدە-يوسۇنلىرى بويىچە تەزىم قىلىپ ئىززەت-ھۆرمىتى بىلەن بىر چوڭ باغقا چۈشۈردى. بۇ چاغدا قەشقەردىكى خىتاي چېرىكلىرى تۇرغان خىتاي شەھىرىمۇ يەرلىك ئاھالە تۇرىدىغان شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئەتىسى جاھانگىر خوجا شەھەرنى قورشاش ئىشىنى مۇھەممەد ئېلىخانغا ئۆتكۈزۈپ

بېرىپ، مۇھاسىرىگە قاتناشقان قەشقەرلىكلەرنى ياندۇرۇپ كەتتى.
مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوقەن ۋە ئەنجاندىن كەلگەن ئەسكەرلەر مۇھاسىرىنى كۈچەيتىپ ختاي شەھىرىنىڭ سېپىلىنىڭ تۈۋىگە دورا كۆمۈپ ئوت ياقتى. بۇنىڭ بىلەن سېپىلنىڭ بىر تەرىپى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كۈننىڭ نۇرىنى توسۇپ، ئالەمنى ئىس-تۈتەك بېسىپ، قاراڭغۇچىلىق بولدى. بۇ چاغدا باتۇر ئەسكەرلەر، خۇددى پەرۋانە ئۆزىنى ئوتقا ئۇرغانداك، شەھەر سېپىلىغا ئۆزىنى ئاتتى. كاپىرلار «مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن ھۇجۇم قىلىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ، يولنى توسۇپ قارشىلىقىنى كۈچەيتىپ، توپ-زەمبىرەكلەرنى ئاتتى. تاشقىرىدىن مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ توپ-زەمبىرەك ئاتتى. كاپىر ۋە مۇسۇلمانلار ئارىلىشىپ، بىر-بىرى بىلەن قوچاقلىشىپ ناھايىتى قاتتىق جەڭ قىلىشتى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر سېپىلنىڭ ھەر تەرىپىگە شوتا قويۇپ، خۇددى دارۋازىدەك سېپىلغا چىقتى. كاپىرلار مىلتىق، تاش، كېسەك ئېتىپ، ئوت تاشلاپ ئۇلارنى ئۈچ قېتىم سېپىلدىن قوغلاپ چۈشۈردى. جەڭ تۆتىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا، مۇھەممەد ئېلىخان قارىسا، ئۆلۈك ۋە شېھىتلەرنىڭ جىقلىقى، ياردار-زەخىمدارلارنىڭ كۆپلۈكىدىن سېپىلغا بارىدىغان يول قالماپتۇ. بۇنى كۆرۈپ مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ دىلى ئېرىپ يىغلاپ كەتتى. ياردارلارنى قوشۇن ئىچىگە ئېلىپ كەلدى. ئۆلۈكلەرنى ئاپاق خوجا مازىرىغا ئېلىپ چىقىپ دەپنە قىلدى. نائىلاجلىقتىن مۇھاسىرىدىن قولىنى تارتىپ، ئەسكەر-لىرىگە ئارقىسىغا يېنىشقا بۇيرۇق بېرىپ، بىر ھەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن، مۇھاسىرە ئىشىنى جاھانگىر خوجىغا تاپشۇرۇپ ئۆزىنىڭ پايتەختى قوقەنگە قايتىپ كەتتى.
بىر ئايدىن كېيىن، ھەممە قىيىن ئىشلارنى ئاسان قىلغۇچى

خۇدانىڭ رەھمىتى بىلەن جاھانگىر خوجا خىتاي چېرىكلىرى تۇرغان شەھەرنى تارتىۋالدى. بۇ غالىبىيەت خەۋىرىنى مۇھەممەد ئېلىخانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالاھىدە خەت يېزىپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالاملارنى قوشۇپ ئىشەنچلىك خىزمەتچىلەرنى قوقەنگە ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ جاھانگىر خوجا قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، مارالبېشىلارنى قولغا ئېلىپ، خوتەننى مۇھاسىرە قىلدى. ئاقسۇغا ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ بېرىپ بەزىلىرى دەريادىن ئۆتتى ۋە «ئەتە تاڭ ئاتقاندا ئاقسۇنى ئالىمىز» دەپ غەم تارتماي ئۇخلاشتى.

ئەمما، بۇ چاغدا ئىچكىرىدىن نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى ياردەمگە چىقىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنىدى. خىتاي چېرىكلىرى ئاقسۇ شەھىرىدىن چىقىپ بىرلا ھۇجۇم قىلىشى بىلەنلا جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەننى يەنە بىر قېتىم تارتىۋالدى.

خىتاي چېرىكلىرىنىڭ سانىنى بەزىلەر 100 مىڭ، بەزىلەر 200 مىڭ دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. بۇ چاغدا خاقانى چىننىڭ پايتەختىدە «داۋگۇاڭ» دېگەن ئادەم خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇ ناھايىتى كۈچلۈك ۋە قۇدرەتلىك خان ئىكەن. چېرىكلەرگە لازىملىق ئوق - دورا، قورال - ياراق، لازىمەتلىكلەرنى يۈكلىگەن ھارۋىدىن باشقا، ھۆل - يېغىن بولۇپ ئوتتۇن تېپىلمىغاندا ئەسكەرلەرگە تاماق پىشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن 200 ھارۋىغا ياغدا قورۇلغان قوينىڭ مايىقىنى بېسىپ ماڭغۇزغانىكەن. بۇ ماياقلارنىڭ ئالدى قارا شەھەرگە، ئارقىسى تۇرپانغا كەلگەندە، يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قولغا كىرگۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئۇقۇپ، ماياقلارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەنىكەن. چېرىكلەرنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە خاقانى چىننىڭ كۈچلۈكلۈكىنى مۇشۇ

ئىشلاردىنمۇ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

دېمەك، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى ئاي جاڭجۇن دېگەن كىشى بولۇپ، كۇچالىق ئوسمان بەيسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئازاقبەگ ئۇلارغا يول باشلاپ قەشقەرگە ئېلىپ باردى. جاھانگىر خوجا قېچىپ «ئالاي» دېگەن يەرگە بارغاندا، ئازاقبەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كەلدى. جاھانگىر خوجا ئىلاجسىزلىقتىن «قولۇمنى باغلاپ خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار» دېدى. ئازاقبەگ «ئۆزلىرىنى باغلاش مېنىڭ ھەددىم ئەمەس» دەپ يىغلاپ تۇرۇپ ئۆزرە ئېيتتى. بۇ چاغدا جاھانگىر خوجا قول ياغلىقى بىلەن ئۆزىنىڭ قولىنى ئۆزى باغلاپ «مۇشۇ ياغلىقنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇپ ئېلىپ بارغىن» دېگەندە، ئازاقبەگ ماقول بولۇپ جاھانگىر خوجىنى ئاي جاڭجۇننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. جاڭجۇن «ئۇلۇغ خاقانى چىننىڭ دۈشمىنى جاھانگىر خوجىنى ئازاقبەگ تۇتۇپ كەلدى» دېگەن مەزمۇندا ئېلان چىقىرىپ جاكارلىدى. ھەم «جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭغا ئۆزۈڭ ئېلىپ بېرىپ، ئۇلۇغ خانغا كۆرسەتكەن خىزمىتىڭنى مەلۇم قىلىپ قايت» دەپ ئادەم قوشۇپ ئازاقبەگنى يولغا سالدى.

بەزى رىۋايەتلەردە، جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ خانغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، خان جاھانگىر خوجىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان، دېيىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن، خاننىڭ ھۇزۇرىغا بارغۇچىلىك ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى، دېيىلىدۇ*.

* ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، جاھانگىر خوجابېيجىڭغايالاپ ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، مانجۇ دائىرىلىرى ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى زوراۋانلىقلىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئۇنىڭغا دورا ئىچۈرۈپ، سۆزلىيەلمەس قىلىۋەتكەن. سوراقتا جاھانگىر خوجا داۋگۇاڭ خاننىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي، خان تەرىپىدىن چېپىشقا بۇيرۇلغان—مۇھەررىردىن.

ئىشەنچلىك رىۋايەت شۇكى، ئازاقبەگ جاھانگىر خوجىنى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، خاقانى چىن ئازاقبەگ-نىڭ ئۆزىگە «ۋاڭ» لىق، خوتۇنىغا «پۇجۇك» لۇق مەنسەپ بېرىپ، يىلىغا ئۆزىگە 24 يامبۇ، خوتۇنىغا 12 يامبۇ مائاش بەلگىلەپ پەرمان چۈشۈردى. ئازاقبەگدىن كېيىن ئوغلى ئەھمەد ۋاڭ بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەھمەدنىڭ ئوغلى ھامىت ۋاڭ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئازاقبەگنىڭ ئەۋلادى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆزۈلمەي ۋاڭ بولۇپ، بەلگىلەنگەن مائاشنى ئېلىپ تۇردى. شۇ چاغدا ئازاقبەگ قەشقەرگە، ئوغلى ئەھمەدبەگ ئاقسۇغا ھاكىم بولغانىكەن.

خىتاي چېرىكلىرى جاھانگىر خوجا ۋاقتىدا قەشقەردە مەنسەپ تۇتقان ياكى خىزمەت قىلغان كىشىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى، يەر-سۇ، مال-مۈلۈك، چارۋىلىرىنى ئولجا قىلىپ ئېلىپ كەتكەندىن تاشقىرى، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئوغۇل-قىز، كىچىك باللارنى ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ، بۇ تەرىپى ئىلى، ئۇ تەرىپى لەنجۇغىچە ئېلىپ بېرىپ، خىتايلارنىڭ ئىشلىتىپ خىزمىتىگە سېلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بەردى. بۇ ئەھۋالنى پادشاھ مۇھەممەد ئېلىخان (قەبرىسى نۇرغا تولسۇن) ئاڭلاپ «بۇنداق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولغان بىز» دەپ بىلىپ، خاقانى چىنگە قوقەن خانلىقى نامىدىن ئەرزنامە يېزىپ، ئالىم بايۋەچچە باشلىق بىرنەچچە كىشىنى ئەلچى قىلىپ، نۇرغۇن سوۋغا-سالام، تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن ئەۋەتتى. ئەرزنامىگە: «ئۇلۇغ خاقانى چىن-گە تىغ تارتىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى يوقى-تىلدى. كىچىك باللار ۋە ئاجىز خوتۇن كىشىلەردىن ھېچقانداق

يامانلىق ئۆتمىگەن، شۇڭا بۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلەيمىز دېيەنە بىرى،
يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق (ئۆزبېك)لارغا مەن «ئاقساقال»
بەلگىلىسەم، بۇ ئاقساقال ھەمىشە تەكشۈرۈپ خەۋەردار بولۇپ تۇرسا،
ئەگەر يەنە يامان ئادەملەر پەيدا بولۇپ قالسا، دەرھال تۇتۇپ ماڭا
ئەۋەتىپ بەرسە جازاسىنى بەرسەم. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغ
خاننى ئاۋارە قىلىدىغان ئىش بولمىسا» دېگەن مەزمۇنلار يېزىلدى.
ئەلچىلەر بېيجىڭغا يېتىپ بېرىپ، ئەرزنامىنى ئىززەت - ئىكرام
بىلەن خانغا سۇندى. خان قوبۇل قىلىپ، ئەسىر قىلىپ خىتايلارغا
ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن قېرى - ياش قىز - جۇۋان، رەسىدە - نارەسىدە
ھەممە كىشىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇشنى ئەستىقلاپ يارلىق
چۈشۈردى. ھەممە جايدىكى ئەسىرلەرنى مەنزىلدىن - مەنزىلگە
ئۆتەڭدىن - ئۆتەڭگە ئات - ئۇلاغ، ئاش - ئاماق بېرىپ ئۆز
ۋەتىنىگە يولغا سالدى. مۇشۇ ئارىدا تۆت يىللىك ۋاقىت ئۆتۈپ،
بىرمۇنچە ئاياللارنى خىتايلار ئەرگە ئېلىپ بالا تاپقانىكەن.
ئانىلىرى مۇشۇ بالىلارنىمۇ ئېلىپ بىللە قايتىپ كېلىشتى.

ئەسىر قىلىنغان كىشىلەر غېرىب - مۇساپىرلىقتىن قۇتۇلۇپ،
ئۆز ۋەتەنلىرىگە قايتىپ كەلگەنلىرىگە خۇش بولۇپ، چوڭ -
كىچىك ھەممىسى «نازۇگۇم» دېگەن ناخشىنى ئىجاد قىلىپ،
يول بويى بۇ ناخشىنى ناھايىتى مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن ئېيتىپ
مېڭىپتۇ. يىراقتىكى خالايىقلار ناخشىنى ئاڭلاپ بۇلارنى
كۆرگىلى كېلىشىپتۇ، چىداپ تۇرالماي يىغا - زار قىلىشىپتۇ.
شۇنىڭدىن باشلاپ «نازۇگۇم» ناخشىسى ئەل ئارىسىغا تارقىلىپتۇ.

يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق (ئۆزبېك)لار ئۈستىگە
ئاقساقال بەلگىلەش شۇ چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىجرا بولۇپ
كېلىۋاتىدۇ.

ئاخىر مۇھەممەد ئېلىخان بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپ
ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى. ئورنىغا خۇدايارخان تەختكە چىقتى.

بىرمۇنچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بىر قىسىم پۇقرالار ۋە تۆپىلاڭچىلار خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ ئاكىسى مەللەخاننى تەختكە چىقاردى. خۇدايارخان بۇخاراغا قېچىپ كەتتى.

ئۆت يىلدىن كېيىن موللا ئالىمقۇل دېگەن قىرغىزنىڭ پادىشاھ بولغۇسى كېلىپ، ئەتراپىغا بىرمۇنچە قىرغىز، قىپچاقلارنى توپلاپ ئىغۋا تېرىپ ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مەللەخان ئۆلتۈرۈلدى، پەرغانە دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە زاۋاللىققا يۈزلەندى.

ھىجرىيىنىڭ 1270-يىلى* تاشكەنت ھاكىمى قانائەت شاھ دېگەن تاجىكنىڭ مەسلىھىتى بىلەن خۇدايارخاننى بۇخارادىن ئېلىپ كېلىپ ئىككىنچى قېتىم تەختكە ئولتۇرغۇزدى.

جاھانگىر خوجا دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە قەشقەر، بەلكى پەتتە شەھەر خاقانى چىننىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. ئەمما شۇل ئارىدا ۋەلىخان تۆرەم كېلىپ قەشقەر شەھرىنى قورشاپ مۇھاسىرىگە ئالدى. ميرزا-سەھرالارنى ئۆزىگە قارىتىپ، يامان ئىش قىلغان، خەلقنى ئەزگەن زالىملارنى ئۆلتۈرۈپ، كاپىر ۋە زالىم مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىنى قوشۇپ ئارىلاش قىلىپ، ئالتە جايغا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار قوپۇردى. رىۋايەت قىلغۇچىلار بۇ مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى ئون گەز كېلەتتى، دېيىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە تۆرغۇن خىتاي، قالماق چېرىكلىرى كېلىپ قەشقەرنى تارتۇۋېلىپ ناھايىتى نۇرغۇن ئادەملەرنى قىرىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن كاتتاخان تۆرەم، كىچىكخان تۆرەملەر كېلىپ قەشقەرنى ئۈچ ئاي قورشاپ ئالالماي، ئاخىر

---

* ھىجرىيىنىڭ 1270-يىلى مىلادىنىڭ 1853-1854-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇلارنىڭ قىسسە-ھېكايىلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلسام سۆزۈم ئۇزىراپ كېتىپ، ئەسلى مەقسەت-تىن يىراقلىشىپ كېتەرمەنمىكىن دەپ، خاھىشىمنىڭ تىزگىنىنى مەقسەت يولىغا تارتتىم ۋە ئۇلارنىڭ قىسسىسىدىن قايتتىم.

3

خاقانى چىننىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىقى؛ تۇڭگانلارنىڭ خاقانى چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى؛ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل-ماجىرا يۈز بېرىپ خاقانى چىن دۆلىتىگە زىيان-زەخمەت يەتكەنلىكى

ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى* (يىلان يىلى)، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كۈنى كېچىسى، كۇچادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلىك تۇڭگانلاردىن ماشۇر ئاخۇن، مالۇك، شەمسىدىن خەلىپىلەر باشلىق بىرمۇنچە تۇڭگانلار كوچە-شاك كۆيدۈرۈپ، ئىسىرىق يېقىپ ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلار كۇچادا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان خىتاي ئەمەلدارلار ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ خاقانى چىنگە بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. ئالدى بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چىنگە بويسۇنۇشتىن باش تارتقانلىقىغا باھانە بولغان بىرەر سەۋەب، بىرەر ئىشنى نەقىل قىلغۇچى ۋە رىۋايەت قىلغۇچى-لارنىڭ سۆزى بويىچە بۇ قەغەزگە يېزىشنى زۆرۈر تاپتىم. چۈنكى ھەر بىر ئادەم ھەر خىل ھېكايە ۋە رىۋايەت قىلىدۇ. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئىچىدە مەزمۇنى بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى

* ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى مىلادىينىڭ 1864-، 1865-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

كېلىدىغانلىرىمۇ بار. شۇنىڭ ئىچىدىن ئىشەنچلىك، ئەقىلگە مۇۋاپىق، توغرىراقلىرىنى تاللاپ ئېلىپ تۆۋەندە بايان قىلدىم.

بۇرۇنقى زاماندا خاقانى چىنىدە ئادالەتلىك، پۇقراپەرۋەر «تاڭ ۋاڭ خان» دېگەن خان بولۇپ، بىر كېچىسى چۈشىدە، خاننىڭ ئوردىسىدا بىر ئەجدىھا پەيدا بولۇپ، ئوردىنىڭ تۆۋە-رۈكىگە يۆگىنىشىۋاپتۇ ۋە خاننى دەم تارتقىلى تۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا ئۈستىگە يېشىل چاپان كىيگەن، بېشىغا ئاق سەللە يۆگىگەن ھەيۋەتلىك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، قولىدىكى ھاسا بىلەن ئەجدىھانى بىرنى ئۇرغانىكەن، ئەجدىھا ئىككى پارچە بولۇپ ئۆلۈپتۇ. خان چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى ۋەزىر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى چاقىرىپ، كېچىسى كۆرگەن چۈشىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ تەبىرىنى سوراپتۇ. ۋەزىرلەردىن داناراق بىرى: «مۇشۇ كۈنلەردە قىبلە تەرەپتە خۇددى سىلى چۈشلىرىدە كۆرگەندەك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلىۋات-قانىمىش، چۈشلىرىدە كۆرگەنلىرى شۇ كىشى بولغايمىكىن، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە كىشى ئەۋەتسەك» دەپتۇ. خان قوشۇلۇپ نۇرغۇن تاۋار-دۇردۇن، چاي، سوۋغا-سالاملارنى تەييارلاپ، ئەمەلدارلار ئىچىدىن قابىلىيەتلىك، ئىشەنچلىك بىر ئادەمنى باشلىق قىلىپ، نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، يول راسخودى بېرىپ، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. بۇلار يۇرتمۇ يۇرت، شەھەرمۇ شەھەر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ئاخىر خان چۈشىدە كۆرگەن سۈپەتتىكى كىشىگە يەنى ئاخىر زاماننىڭ پەيغەمبىرىگە (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا) ئۇچرىشىپ ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ، بۇ يەرگە كېلىشتىكى سەۋەب، مەقسەتلىرىنى ئېيتىپتۇ. بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاخىر زامان پەيغەمبىرى بىر پارچە خەت يېزىپ خاقانى چىنىدىن كەلگەن كىشىگە بېرىپ: «سىزگە رۇخسەت، ئەمدى قايتىپ كېتىڭ»

دەپتۇ. بۇ كىشى: «مەن ئۆزلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېتىشكە كەلگەنىدىم» دەپتۇ. ئاخىر زامان پەيغەمبىرى جاۋاب بېرىپ: «سىز مۇشۇ خەتنى ئېلىپ كېتىۋېرىڭ، يولدا ئاچماڭ. پادىشا-ھىڭىز ئۆز قولى بىلەن ئاچسۇن. شۇ چاغدا مەن ھازىر بولىمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقانى چىنىدىن كەلگەن كىشىلەر قايتىپ بىر مۇنچە ۋاقىت يول يۈرۈپ بىر يەرگە كەلگەندە، شەيتان ئازدۇرۇپ خەتنى ئېچىپ كۆرۈشكە قىزىقتۇرۇپتۇ. ئاقىۋەت شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ خەتنى شۇنداق ئېچىشىغىلا خەتنىڭ ئىچىدىن ئاخىر زامان پەيغەمبىرى چىقىپ غايىب بولۇپ كەتكەنلىكىنى شۇنداق روشەن كۆرۈنۈپتۇ. ئۇلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ناھايىتى پۇشايمان قىلىپتۇ، ئەمما ئورنىغا كەلمەپتۇ. خەتنى ئەس-لىدىكىدەك يەملەپ، خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ كۆرگەن-بىلگەن ۋەقەلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپتۇ. خان خەتنى ئېچىپ كۆرسە بۇ خەت چىنىچە (خەنزۇچە) يېزىلغانىكەن. خان ھەيران قېلىپ: «بۇ خەتنى كىم يازدى؟» دەپ سوراپتۇ.

خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى: «بىلمەيمەن» دەپ جاۋاب بې-رىپتۇ. دەرۋەقە ئۇلار خەتنى كىمنىڭ يازغانلىقىنى كۆرمىگەنىدى. خان: «خەتنى كىم ئاچتى؟ راستىنى دېسەڭ، گۇناھىڭدىن ئۆتىمەن، يالغان ئېيتساڭ، ھەرگىز تىرىك قويمايمەن» دەپتۇ. خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى ئىلاجسىزلىقتىن راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولۇپتۇ. ئادالەتلىك پادىشاھ: «گۇناھىڭدىن ئۆتتۈم، ئەمما قىلغان گۇناھىڭ ئۈچۈن يەنە بېرىپ، يا ئۆزىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەل، يا باشقىدىن خەت ئېلىپ كەل» دەپ ئەمر قىلىپ قايتا يولغا سېلىپتۇ. ئۇلار يەنە بىر مۇنچە ۋاقىت يول مېڭىپ، مىڭبىر مۇشەققەتلەرنى تارتىپ يېتىپ بېرىپتۇ ۋە ئاخىرزامان پەيغەمبىرى بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىس-سالام ئۇلارنى كۆرۈپلا: «شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ خەتنى

ئىچىپ، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، پادىشاھىڭغىمۇ قىلدىڭ» دەپتۇ. ھەم «قاس»، «ۋەققاس»، «ئاس» ناملىق ئۈچ نەپەر ئۇلۇغ كىشىنى بەلگىلەپ، يەنە يەتتە كىشىنى ئۇلارغا ھەمراھ قىلىپ جەمئىي ئون كىشىنى خاقانىي چىننىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇپ يولغا ساپتۇ. بۇلار يۇرتمۇ يۇرت، شەھەرمۇ شەھەر يول يۈرۈپ، دەشت باياۋانلارنى كېزىپ، «جايۇگۇەن» گە يېتىپ كەلگەندە ئۈچ كىشىدىن بىرى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ، مازىرى ھېلىمۇ بار. جايۇگۇەندىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر كىشى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ. مازىرى ھېلىمۇ مەشھۇر.

خاقانىي چىننىڭ ئەلچىلىرى «ۋەققاس» دېگەن كىشى بىلەن قوشۇلۇپ قالغان سەككىز كىشىنى ئېلىپ خاننىڭ پايتەختىگە يېقىن بارغاندا، خان ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ كۆرۈشۈپتۇ، ئەمما «مەن تەكلىپ قىلغان كىشىنىڭ ئۆزى كەلمەپتۇ» دەپ خاننىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپتۇ. ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇش-بولماسلىق ئۈستىدە ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپتۇ. خاننىڭ ئون ئىككى ۋەزىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى مۇسۇلمان بولۇشقا قوشۇلۇپتۇ، بەزىلىرى قوشۇلماپتۇ، ئەمما خاننىڭ ئۆزى ۋەزىرلىرىدىن يوشۇرۇن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولۇپتۇ.

كەلگەن سەككىز كىشىنىڭ تىلىنى چىن خەلقى بىلمەي، چىن خەلقىنىڭ تىلىنى بۇ سەككىز كىشى بىلمەي ناھايىتى تەڭلىكتە قاپتۇ، بۇ بىرنەچچە ئادەم بۇ يەردە غېرىبسىنىپ قاپتۇ. خان: «قەيەردىن بولمىسۇن، بۇلارنىڭ تىلىنى بىلىپ ئۆلپەت بولىدىغان ئادەم تېپىپ كېلىڭلار» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ، خاننىڭ ئىشەنچلىك بىر ئادىمى خىتاي خەلقىدىن

80 ئۆيلۈك كىشىنى ئېلىپ سەمەرقەنت دۆلىتىگە بېرىپتۇ. ئۇ يەردىن بۇ 80 ئۆيلۈك ئادەمگە 40 نەپەر مۇسۇلماننى تېگىشىپ ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى سەككىز كىشى قوشۇلۇپ 48 نەپەر كىشى بولۇپتۇ.

سەمەرقەنت پادىشاھى ھېلىقى 80 ئۆيلۈك ئادەمگە كەڭرى بىر يايلاقنى كۆرسىتىپ بېرىپتۇ. بۇلار شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ كۈندىن ـ كۈنگە ئەۋلادى كۆپىيىپتۇ. خىتاي قىپچاقلىرى (تۇڭگانلار) شۇلارنىڭ ئەۋلادى، دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلـەيھى ۋەسەللەم ۋاقتىدا سەمەرقەنت دۆلىتى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان، ئەمما شۇ چاغدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىـلىپ ئاخىرزامان پەيغـەمبىرىنىڭ شەرىئەتلىرىنى تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىۋاتقان بىر ئۇلۇغ كىشى بار ئىكەن. تۇڭگانلار شۇ كىشىنىڭ يولىدا مېڭىپ، ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ ۋاقـتىدىن تارتىپ بارلىقـقا كەلگەن، دېيىلىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، پۈتۈن تۇڭگانلار يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن 48 نەپەر كىشىنىڭ ئەۋلادىدىن تارالغان، يۇرت ـ يۇرت، شەھەر ـ شەھەرلەردىكى خىتاي خەلقى يوشۇرۇن ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، مۇسۇلمان بولغان. تۇڭـگانلار ئىسلام دىنىنى تاشلاپ بالدۇرقى خىتاي دىنىغا قايتمىغان. شۇڭا تۇڭگانلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ، دېيىلىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالـ ـنى بىلگۈچى خۇدانىڭ ئۆزىدۇر.

بەخت ـ دۆلەتلىك خاقانى چىن مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن «ھەر كىشى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولسىمۇ ئىختىيارى، ئاتا ـ بوۋىلىرىمـىزنىڭ دىن ـ يوسۇنلىرىدىن چىقمايمىز دەپ مۇسۇلمان بولمىسىمۇ

ئىختىيارى» دەپ، يۇرت - يۇرتقا، شەھەر - شەھەرگە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.

خاقانى چىننىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئىجرا قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدە - قانۇنى شۇنداق ئىدىكى، ئۆزىگە تەۋە پۇقرالىرى قايسى دىندا بولسا، ئۇنىڭ بىلەن كارى يوق بولۇپ، ئۇلارنى ئۇ ياكى بۇ دىنغا تەكلىپ ۋە دەۋەت قىلمايتتى. ھەر كىم ئۆز دىن ۋە ئۆز مىللىتىدە مەھكەم تۇرۇپ يۈردۈۋەرسە بولاتتى.

خاقانى چىن ئۆز دۆلىتىگە كەلگەن مۇسۇلمان مۇساپىرلارنى رام قىلىش ئۈچۈن، بېيجىڭدا تۇرۇپ قېلىشقا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپتۇ، تۈرگۈن يەرلىك ئەر - ئايال، ياش - قېرىلارنى يىغىپ ئۆز رەسىم - قائىدىسى بويىچە چوڭ ئويۇن - تاماشا ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. مۇسۇلمانلارغا بولسا: «مۇشۇ ئويۇن - تاماشىغا كەلگەن چوڭ - كىچىك خوتۇن - قىزلاردىن قايسىسى سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلارغا ياقسا، شۇنى سىلەرگە بۇيرۇپ بېرىمىز. سىلەرگە ياقىغاننىڭ ئېرى ياكى بالىسى بولسىمۇ مەيلى» دەپتۇ.

مۇسۇلمانلار خاننىڭ ئەمرى بويىچە كۆڭلىگە ياقىغاننى ۋە ئۆزى خالىغاننى تۇتۇپتۇ، ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئەمرىگە ئېلىپ ئۆي تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇلار «تۇڭگان» دەپ ئاتىلىپتۇ. لېكىن ئېرى بار ئايال، يېشى كىچىك قىزلارنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانلىقىغا خىتاي پۇقرالار نارازى بولۇپ: «بۇلار ‹سۇ خۇي خۇي› ئىكەن» دەپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «يۈزى يوق» (يۈزسىز) دېگەن بولۇپ، شۇنىڭدىن تارتىپ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار جېدەل - ماجىرا قىلىشىپ قالسا «سۇخۇي خۇي» دەپ دەشنام - ھاقارەت قىلىدىغان بولۇپتۇ. 50 خىتاي پۇقرانى بىر تۇڭگان بىلەن تەڭ كۆرۈپتۇ، بىر تۇڭگان 50 تۈرلۈك گۇناھ ئۆتكۈزمىگۈچە جاۋابكارلىققا تارتماپتۇ. تۇڭ-

گانلارنىڭ چوڭچىلىق قىلىپ، خىتايلارنى كۆرۈشكە ئىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى تۇڭگانلارغا ئاشۇنداق يۈز - خاتىر قىلمىغانلىقتىن بولغانىكەن.

خان بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپتۇ. ئوغلى ئۇنىڭ ئورنىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بىرنەچچە ئەۋلادقىچە ئىسلام دىنىنىڭ راۋاجى بىلەن ئۆتۈپتۇ. ئەمما ئاخىرىغا كېلىپ خان توغرا يولدىن ئېزىپ ئەسلىدىكى دىنىغا يېنىپ كېتىپتۇ. ۋەققاسىمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ (مازىرى مەشھۇر). شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە يۈز يىل ئۆتكۈچە تۇڭگانلار ئەركىن ئۆتۈپتۇ. كېيىنكى چاغلاردا «شىنىفۇ» دېگەن ۋىلايەتنىڭ كىچىكرەك شەھىرىدىكى تۇڭگانلار مەدرىسكە ئوخشاش خانىقا بىنا قىلىپتۇ. بىرمۇنچە بىنام زېمىننى خانىدىن سوراپ ئېلىپ، سۇ چىقىرىپ، تېرىلغۇ يەرلەرگە ئايلاندۇرۇپ خانىقاغا ۋەخپە قىلىپتۇ. ھوسۇلىنى شۇ مەدرىسىدە ئوقۇغان تالىپلارغا بېرىپتۇ. بۇ ۋەخپە يەرگە تېرىغان زىرائەتلەرگە خىتايلارنىڭ توڭگۇز - لىرى كىرىپ چەيلەپ بۇزۇپتۇ. بىرنەچچە قېتىم ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. جېدەل - ماجىرالارمۇ بولۇپتۇ. ئاخىر بۇغدايىنى خامان قىلىپ تېپىپ چەش قىلغاندا، يەنە توڭگۇزلار كىرىپ چەشنى يەپتۇ. توڭگۇزلارنىڭ ئىگىلىرى بىلەن تۇڭگانلار ماجىرا قىلىشىپ بىر - بىرىنى ئۇرۇپ يىقىتىپ قويۇپتۇ. توڭگۇز ئىگى - لىرىگە يەنە بىرمۇنچە خىتايلار يار - يۆلەك بولۇپتۇ. تۇڭگانلارغا مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان تالىپ تۇڭگانلار يار - يۆلەك بولۇپ جېدەل چوڭىيىپتۇ. ۋەقەنى شەھەر باشلىقى ئاڭلاپ، جېدەلنى پەسەيتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ كاتىپىغا: «بۇ ۋەخپە يەرنى نەچچە يىلدىن بېرى تېرىپ ھوسۇلىنى ئالدى. ئەمدى يەرنى خېنى - باجغا ھېسابلاپ ئېلىپ، سېتىپ پۇلىنى خەزىنىگە ئالساق» دەپ خەت يېزىپتۇ. ئادەم چىقىپ ئۆلچەپ نەرخ توختىتىۋاتقاندا

مەدرىسىدىكى موللىلار ۋە تۇڭگانلار قوزغىلىپ چىقىپ، يەر ساتقىلى چىققان مەنسەپدار ۋە خىزمەتچىلەرنى قوغلاپ چىقى-رىپتۇ. شەھەرگە يېتىپ كەلگەن هامان شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جەڭ بولۇپتۇ. تۇڭگانلار گورۇھى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئىچىدە «ما فۇلۇڭ» دېگەن ئاتاقلىق بىر ئۆلىماسى بار ئىكەن. ئۇنى «خان»لىققا تەيىن قىلىشىپتۇ. تۇڭگانلار «چىڭ جۇفۇ» (كىنجاپ) دېگەن كاتتا بىر شەھەرنى بىنا قىلىپ، خاننى شۇ شەھەردە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ھەر تەرەپكە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپتۇ.

بۇ چاغ خاقانى چىننىڭ مەملىكىتىگە ئىنگلىز ناسارالار تاجاۋۇز قىلىپ كېلىپ، بىرما ۋىلايىتى ۋە 72 شەھەرنى بېسىۋې-لىپ ۋەيران قىلغان، بىر تەرەپتە «ۋۇ سۇڭگۇي چىن موزا» خانلىق تالىشىۋاتقان، بىر تەرەپتە تۇڭگانلار جېدەل چىقىرى-ۋاتقان ۋاقىت ئىكەن.

ئاقىۋەت تۇڭگانلار چىڭ جۇفۇدا تۇرالماي چەت ياقا يۇرتلارغا كېتىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ، غەرب تەرەپكە يۈزلى-نىپتۇ. بۇ ئىش خانغا مەلۇم بولغاندىن كېيىن خان غەرب تەرەپتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ باشلىقلىرىغا: «نۇرغۇن تۇڭگانلار نەسى-ھەت قىلساقمۇ ئۇنىماي، ئىتائەتتىن چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئەيىبى ۋە بىئەدەبلىكىدىن قورقۇپ تۇرالماي غەرب تەرەپكە ماڭدى. ئۇ تەرەپكە بارسا، شۇ ۋىلايەتلەردىكى تۇڭگانلارمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ، يۇقىرىلارغا زىيان كەلتۈرۈش ئېھتىمالى بار. مۇشۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن شەھەر - شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنى ئۆلتۈرۈپ ماڭا ئۇچۇرىنى بىرىڭلار»، دەپ يارلىق چۈشۈ-رۈپتۇ. ئىلىنىڭ جاڭجۈنى (گېنېرالى) بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇ-ۋالغاندىن كېيىن ھەيران بولۇپ: «تۇڭگانلار نۇرغۇن خەلق، ئۇلارنىڭ خۇي - پەيلىمۇ باشقىچە بولۇپ قالدى. خاننىڭ يار-

لىقىنىڭ ئازراقلا پۇرىقىنى ئالسا، بىر ئاخشامدا يوقىتىمىز دېگۈچە، ئۇلار ئەتىگىنى قوزغىلىشى مۇمكىن. ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۇڭگانلارنىڭ مەنزىلى ئۇزۇن، ئۇنىڭغىچە تۇڭگانلارنى قىچقىرىپ كېلىپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن پەند - نەسىھەت قىلىپ توختام تۈزۈشسەك، ئۇلارنىڭمۇ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ پۇقرادار - چىلىقىنى قىلىدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چوڭ - لىرىدىن بىرنەچچە كىشىنى قىچقىرىپ كېلىپ زىياپەت بېرىپ پەند - نەسىھەت قىلىپتۇ ھەم ئەھدۇ پەيمان، ۋەدە - توختاملار تۈزۈشۈپتۇ. لېكىن تۇڭگانلار خاتىرجەم بولالماي كېچىلىرى ئۇخلىماپتۇ. مازارلاردا تۈنەپ، نەزىر قىلىشىپتۇ، بىر ئايدا بىر قېتىم غۇسۇل - تەرەت قىلمايدىغانلىرىمۇ ھەركۈنى نەچچە قېتىم غۇسۇل تەرەت قىلىپ كۈندىن - كۈنگە غەم - ئەندىشىسى كۆپىيىپ كېتىپتۇ.

جاڭجۈن تۇڭگانلارنىڭ خۇي - پەيلىگە قاراپ خاننىڭ يارلى - قىنى ئىجرا قىلماقچى بولۇپ، شەھەر - شەھەرنىڭ ئامباللىرىغا: «پالانى كۈنى پالانى سائەتتە تۇڭگان تائىپىسىنى قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈرۈڭلار» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ.

ئۈرۈمچىدە سۇ دالويە دېگەن تۇڭگان خىتايلار ئىچىدە مەنسەپدار بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۆتەڭدە كاتىپ ئىكەن. بۇ كاتىپ قەتلىئام قىلىش بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ دادىسىغا خەۋەر بېرىپتۇ. دادىسى شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىغا جاڭجۈننىڭ بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىنى مەلۇم قىلىپ خەت ئەۋەتىپ، جاڭجۈننىڭ بۇيرۇقىنى بېسىپ قويۇپتۇ. سۇ - دالويىنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەن تەڭ كۇچادىكى تۇڭگانلار بۇزۇلۇپ، خىتايلار ئولتۇراقلاشقان جايغا ئوت قويۇپ خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ.

خاقانى چىنىنىڭ دۆلىتىگە زىيان - زەخمەت يەتكەنلىكىنىڭ

يەنە بىر سەۋەبلىرى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ:
داۋگۇاڭ خاننىڭ خانلىق زامانىدا خاقانى چىن مەملىكىتى ناھايىتى تىنىچ، ئاۋات، مەمۇرچىلىق بولغانىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن شەنفېڭ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپتۇ. پەرەڭلەر* نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئېلىپ، تاراج-پاراچ قىلىپ خوجايىن بولۇۋاپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، قارا خىتايلار خانلىق تالىشىپ خاقاندىن يۈز ئۆرۈپ، جەڭ-جېدەل توختىماپ-تۇ. تۇڭگانلار ئۆز ئىچىدىن خان تەيىنلەپ خاقانىي چىنغا بويسۇنماپتۇ. ئەتراپتىكى قوشنا پادىشاھلارمۇ ھەربىرى بىر تۈرلۈك سۆز پەيدا قىلىپ خاقانى چىننى ئارامىدا قويماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقانىي چىن مەملىكىتى ۋە ئۇنىڭ يۇقىرا-خەلقلىرى-نىڭ بېشى تىنىچ ۋە خاتىرجەم بولماپتۇ.
خاقانى چىن بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرنى كۆۋەي (قايىقنىڭ سىرتى) دەپ ئاتايدىكەن. يۇقىرىقىدەك پاراكەندىچىلىك بىلەن كۆۋەيدىن خەۋەر ئالالماپتۇ، بەلكى كۆۋەيگە تەۋە يۇرتلاردىكى مەنسەپدار - چېرىكلەرگە: «بۇنىڭدىن كېيىن ‹كۇلياڭ› يەنى تەمىنات ئەۋەتەلمەيمەن. نەچچە يىللاردىن بېرى خەزىنىدىن تەمىنات ئەۋەتىپ بېرىپ، نۇرغۇن خەزىنىلەرنى سەرپ ئېتىپ كۆۋەيدىكى مەنسەپدار - چېرىكلەرنى باقتىم. ئەمما خەزىنىگە ھېچقانداق مەنپەئەت - پايدا يەتمىدى. كۆۋەينى تاشلاپ قايتىپ كېلىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئەمما بۇ تەرەپتىكى خىتاي-لارنىڭ چوڭى جاڭجۈن، مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭى قومۇل ۋاڭى ئەھمەت ۋاڭ بەگ قاتارلىق كاتتا مەنسەپدارلار مەسلىھەت قىلىشىپ خانغا: «بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرگە ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنىسىدىن تەمىنات كەلمىسىمۇ، كان ئېچىپ ئۆز كۈچىمىز

* بۇ يەردە، ياۋروپالىقلار كۆزدە تۇتۇلغان — مۇھەررىردىن.

بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس كولاپ چىرىكلەرنى باقىمىز. بىز ئاتا - بوۋا ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇلۇغ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، دۆلىتىنى كۆرگەن. يارلىقا ئەمەل قىلىپ كۈۋەينى تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خاقانىي چىنىنىڭ شەنىگە ئوبدان بولماسمىكىن» دەپ خەت يېزىپتۇ. خەتكە يەنە خاننى ماقۇل دېگۈزىدىغان بىرمۇنچە سۆزلەرمۇ كىرگۈزۈلۈپتۇ. ئەرزنى خاقانىي چىن كۆرۈپ: «جۇنلى (تەستىقلىدىم). ئۇنداق بولسا، ئۆزلىرى كان تېپىپ چىرىكلەرنى بېقىڭلار. ئۇششاق پۇقرالارغا جەبىر - زۇلۇم بولىدىغان ئىشنى زادى قىلماڭلار»، دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شەھەر - شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلار پۇقرالارنى ھاشاركەشلىككە ئېلىپ بېرىپ تاغمۇ تاغ، دەشتمۇ دەشت كان ئىزدەپ، تاغ باغىرلىرىنى چاشقان تەشكەندەك ئۆتمۈتۈشۈك قىلىۋەتتى. ئەمما كان تاپالمىدى. تاپسىمۇ پۇقرالارغا ناھايىتى جەبىر - جاپا بولۇپ كەتتى، ئىشلىگەنلەرگە ھەق بېرىلمىدى. ئېچىلغان كانلارمۇ كېيىن تاشلىنىپ كەتتى. نەچچە تۈرلۈك باج پەيدا بولدى، پۇقرالاردىن «تۈز پۇلى» دەپ پۇل ئېلىنىدى، ھەر ئايدا يەنە ئادەم بېشىغا «چوقا پۇلى» دەپ پۇل ئېلىنىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، ئالۋان - ياساق كۆپىيىپ تىنچلىق ۋە ئاراملىق يوقالدى. پۇلى بار كىشىلەر خىتايلارغا ۋە كاتتا بەگلەرگە پارا بېرىپ ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. پۈتۈن ئالۋان - ياساق پۇلى يوق، غېرىب - بىچارىلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ئۇلار كۆتۈرەلمەي يەر - سۇ، ئۆي - سەرەمجان، ئات - ئۇلاغلىرىنى خىتايلارغا گۆرۈ قويۇپ، كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ يىغا - زارە قىلىشتى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەھەردىكى چىرىكلەر داقا - دۇمباقلىرىنى چېلىشىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئىشىكىگە كېلىپ: «بىزلەرنىڭ

مائاش تەمىناتلىرىمىزنى بەرسۇن! بولمىسا يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتىمىز ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ-تالايمىز» دەپ غەلۋە قىلدى. مەنسەپدارلار غەمگە چۈشۈپ ئۆزىدىن قورقۇپ «ھەرقانداق پۇلى بار ئادەم كۈمۈش پۇل سوۋغات قىلسا مەنسەپ بېرىمىز» دەپ بازار-گۇزەرلەرگە ئېلان چاپلىدى. بۇنى كۆرۈپ بەزى بېخىل، تۇراقسىز ئادەملەر مەنسەپ تەمە قىلىپ پۇل بېرىپ ئەمەل تاپتى. پۇقرالار زۇلۇم-جاپا تارتتى. ھەرقانداق نامى-نىشانى يوق، ئوغرى-قىمارۋاز، سەرگەردانلار بولسىمۇ پۇل بەرسە ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىلدى. پۇقراغا ۋابال بولىدىغانلىقى مەنسەپدارلارنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمىدى. جەبىر-زۇلۇم كۈندىن-كۈنگە زىيادە بولدى. خىتاي مەنسەپدارلارغا ئەرز بېرىلسە: «چەنتۇ (يەرلىك خەلق — ئۇيغۇر) نىڭ ئىشىنى ھاكىمبەگ بىلىدۇ» دەپ سورىمىدى ۋە ئۆز مەقسەتلىرى بويىچە ئۆزى خالىغاننى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھېچكىم قورقۇپ ئەرز بەرمىدى. تۇڭچى-تىلماچلار دەللاللىغا ئوخشاش، مەنسەپنى سودىلىشىپ باھا قويۇپ، كۈمۈش پۇلغا ئاشكارا ساتىدىغان بولدى. بۇرۇندىن تارتىپ خاقاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ئاتا-بوۋا ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ ئابروي تاپقان بەگ ۋە بەگزادىلەر خار بولۇپ ئېتىبارسىز قالدى.

يەنە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ: يەكەنگە ئەپرىدۇن ۋاڭ بەگ ھاكىم، بىلى مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭ بەگ ئىشىكئاغا ئىدى. بىر گۇناھ قويۇپ ئەپرىدۇن ۋاڭنى يەكەننىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، خوتەنلىك رۇستەمبەگدىن 2000 يامبۇ ئېلىپ يەكەنگە ھاكىم قىلدى. رۇستەمبەگ دېگەن مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭنىڭ ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى ئورنىدىكى ئادەم ئىدى. ئۇنى پۇل بەردى دەپ ۋاڭنىڭ ئۈستىگە ھاكىم قىلىپ، ۋاڭنى ئىشىكئاغا-

لىق مەنسەپكە چۇشۇرۇپ قويغانلىقىغا مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭ
نومۇس قىلىپ: «مۇنداق تىرىكلىكتىن ئۆلگىنىم مىڭ ياخشى»
دەپ ئۆزىنى ھالاك قىلدى.
كۇچالىق ئازاقبەگ ۋە ئەھمەت ۋاڭ بەگلەرنىڭ ئالدىدا
خىزمەتكار بولۇپ كەلگەن كۇچالىق قۇتلۇقبەگ قەشقەرگە
ھاكىم بولدى. ئىنىسى سايىتبەگ 1500 يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا
ھاكىم بولدى. بۇرۇنقى بەگلەر بىكار بولدى، بىكار پۇقرالار
بەگ بولۇپ يۇرت سوردى، ياخشى پەزىلەتلىك كىشىلەرنى
كۆزگە ئىلمىدى، پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلماي،
«ئۇۋال بولار» دېگەننى يادىغا كەلتۈرمىدى، مەنسەپ ئارزۇ-
ھەۋىسى ۋە بەرگەن پۇل - كۈمۈشلىرىنى ئۇندۇرۇۋېلىشنىڭ
غېمىدىن باشقىسىنى خىيالىغا كەلتۈرمىدى. كۆرۈنۈشتە ئۇلۇغ
خانغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلىرىنى بېقىپ يۇرتقا ئىگىدارچىد-
لىق قىلغاندەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ بىخ - يىلتىزىنى
كېسىپ قۇرۇتۇشقا سەۋەب بولدى. پەزىلەتلىك ياخشى كىشىلەر،
بەگزادە، ئېسىل ئادەملەر چەتكە چىقىپ بۇلۇڭ - پۇچقاقتا قالدى.
ئاجىز پۇقرالارنى ئاتىنى بالىغا، بالىنى ئاتىغا قوشماي ئالۋان-
ياساق، ھاشارغا ھەيدىدى. ئاجىز پۇقرالارنىڭ چىدىغۇچىلىكى
قالماي، پۇلىنىڭ ۋە جانىنىڭ ئاچچىقىدىن تەگرىنىڭ دەرگاھىغا
سېغىنىپ كۆزلىرىدىن قەترە - قەترە، بەلكى دەريا - دەريا ياش
ئاققۇزدى. بۇنداق ئاچچىق ياش دۆلەت دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا
تەسىر قىلىپ، بۇ دەرەخنىڭ قۇرۇشىغا سەۋەب بولدى. شۇنىڭ
بىلەن ئۇزۇنغا بارماي خىتاي مەنسەپدارلىرى ۋە يۇرتنىڭ
ھاكىملىرى زاۋال تېپىپ يەر بىلەن يەكسان بولدى. مەۋلانا
جالالىددىن رۇمىنىڭ ئېيتقانلىرى يۇقىرىقى ئىشلارنىڭ راست-
لىقىغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

مەسنەۋى

تا دىلى مەردى خۇدا نايەد بەدەرد،
ھىچ مەردىرا خۇدا رەسۋانىكەرد*.

دېگەندەك، دىلى ئاگاھ، غەپلەتتە ئەمەس بىرەر كىشىنىڭ سەھەر قوپۇپ قىلغان نالە-پەريادى، ئاھۇ زارى ھەممىگە كۆچى يەتكۈچى، رەھىم-شەپقەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئىجابەت بولغان بولۇشى مۇمكىن. پۈتۈن ئالەمنىڭ تەڭرىسى ئۆزكۆچ-قۇدرىتى بىلەن «پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ئۆزىگە خاس سۈپىتىنى ئاشكارا قىلغانلىقتىن، بۇ موغۇلىستان شەھەرلىرى نام-نىشانسىز مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن.

توختالغۇسى يوق، ۋاپاسىز پەلەك ئۆزىنىڭ رەڭۋازلىقىنى ئىشقا سېلىپ، ھەمىشە بىر گۇرۇھ كىشىلەرنى پەس ۋە خار قىلسا، يەنە بىر گۇرۇھ كىشىلەرنى ئۈستۈن ۋە ئەزىز قىلىدۇ. ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇنداق ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، چوڭقۇر نەزەرلىرى بىلەن قاراپ، ئىبرەت ئېلىپ، ئېزىلگۈچىلەرنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئاجىز بىچارىلەرنىڭ ھال-ئەھۋالىغا يېتىپ، ئادالەت بىلەن ئىش قىلسا، ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنداق كىشىلەرگە ،كاتتا ئەجىر بېرىدۇ، كىشىلەرمۇ ئۇلارنى چىرايلىق نام، ياخشى سۈپەت بىلەن ماخ-

---

* كىشىنىڭ دىلى بۇزۇق بولمىسىلا، تەڭرى ئۇنى رەسۋا قىلمايدۇ.

تايدۇ. «ئادىللىق بىلەن قىلىنغان بىر سائەتلىك ئىش پۈتۈن
ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ قىلغان ئىبادىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ»
دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، ئىبادەتنىڭ مۇشۇنداق
ئۇلۇغ، كاتتا ساۋابىغا پەقەت پادىشاھ، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىلا
مۇيەسسەر بولالايدۇ؛ باشقىلارنىڭ مۇيەسسەر بولۇشى مۇمكىن
ئەمەس. ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشاھ، ھاكىم،
يۇرت چوڭلىرىغا ئىنساپ ئاتا قىلىپ، ئۇلارنىڭ يۈزىگە ئادا-
لەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، زۇلۇمنىڭ دەرۋازىسىنى ياپقىن.
ئىككى ئالەم پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى-ھۆرمىتى ئۈچۈن، ئامىن!

بەرێنچی داستان

1

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ رەھىم - شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كۈچا شەھىرىنىڭ ئۈستىدە نۇر چاچقانلىقى؛ راشىددىن خوجىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ غەرب ۋە شەرق تەرەپلەرگە لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئارىدا بولغان ۋەقەلەر

پۈتۈن ئالەمنى يارانقان ھېكمەتلىك ۋە مەغپىرەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى، پاك - خاسىيەتلىك ئەرۋاھلارنىڭ مەدەت ۋە ياردىمى بىلەن قەدىمدىن بۇ ئالتە شەھەرگە مۇسۇلمان خانلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەنىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن 140 ياكى 150 يىللچە بىيېجىڭ خانلىرىغا تەۋە بولدى. بۇ چاغلاردا پۇقرالار يۇرتىنىڭ ئالۋان - ياساقلىرى دەستىدىن خار - زار، زالىم خىتاي مەنسەپدارلىرى ۋە بەگلەرنىڭ جەبىر - زۇلمىدىن خانىۋەيران بولۇپ، چىدىغۇچىلىكى قالمىدى. پۇقرالار زار - زار يىغلاپ تەڭرىگە سېغىنىپ مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتلىقى، كاپىرلارنىڭ زاۋاللىقىنى تىلەپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن تۇرغان بىر ۋاقىتتا، كۈچادىكى تۈڭگانلار خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەك ئۈشتۇمتۇت قوزغىلىپ، شەھەرگە ئوت قويۇپ، خىتايلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە كىرىشتى. ئېلىميار بەگ باشلىق بىرمۇنچە دەردمەن مۇسۇلمانلارمۇ تۈڭگانلارغا قوشۇلۇپ يار - يۆلەكتە بولدى.

مۇسۇلمانلار ۋە تۈڭگانلار بىردىل-بىرنىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، ئامبال ۋە چېرىكلەرنىڭ يامۇلىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئوت قويۇپ،

تاڭ ئاتقۇچە نۇرغۇن كاپىرلارنى يوقاتتى. كۆپ چىقىشى بىلەن تەڭ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىرمۇنچە چېرىكلەرنى توپلاپ تاقابىل تۇرۇپ سوقۇشقان بولسىمۇ، تەڭ كېلەلمەي مەغلۇپ بولدى ۋە ئاخىر قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىپ غەلىبە قازاندى. بۇ دەل ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى*، يىلان يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كېچىسى بولۇپ، يەكەننىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى ئەھمەت ۋاڭ بىرەر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن خاننىڭ پەرمانى بىلەن ھاكىملىقتىن ئايرىلىپ ئەسلى يۇرتى بولغان كۇچا شەھىرىگە كېلىپ تۇرۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى.

مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلار يىغىلىپ ئەھمەت ۋاڭغا ئىلتىماس قىلىپ: «سىلى ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن. ھۆكۈمدارلىقنىڭ قائىدىسى، سىياسەت يۈرگۈزۈشنىڭ ئۇسۇلى ئۆزلىرىگە مەلۇم. بىزگە باش بولۇپ ئاتىدارچىلىق قىلىپ، ھاكىمىيەت ئورنىدا ئولتۇرۇپ بەرسىلە، بىزلەر جان-تېنىمىز بىلەن خىزمەتلىرىدە قىلىپ، بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنۇپ، ئۆزلىرىنى خان ئورنىدا كۆرىمىز» دېيىشتى. ئەھمەت ۋاڭ بولسا: «سىلەر ئاز، خىتايلار ناھايىتى كۆپ، ئۇلارغا تەڭ كەلگىلى بولمايدۇ. مېنىڭ ئاتا-بوۋام ئۇلۇغ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ چوڭ مەنسەپكە ئېرىشكەن، خان نۇرغۇن يەر-سۇلارنى ئىلتىپات قىلىپ بېرىپ، ئەۋلادىمدىن-ئەۋلادىمغىچە بەھرىمەن بولۇشۇمغا پەرمان بەرگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، خاننى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. ئاتا-بوۋا، ئەجدادىمدىن تارتىپ خاننىڭ دۆلىتىنى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن، ئەمدى يۈز ئۆرۈپ تۇزكورلۇق قىلمايمەن. خان دىنىسىز

---

* ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى مىلادىنىڭ 1864-، 1865-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

كاپىر بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۇز ھەققىگە ھۆرمەت قىلىش پەرز، دەپ قارايمەن. مەن قېرىدىم، يېشىم 70 كە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەتنى كۆرۈپ بولدۇم. كىمنى باش قىلساڭلار قىلىڭلار، مەن باش بولمايمەن» دېدى.

بۇنى ئاڭلىغان خالايىقنىڭ ھەممىسى غۇلغۇلا قىلىشىپ، ئەھمەت ۋاڭنى ئۆيىدىن سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ، كۇچانىڭ ھاكىمى مۇھەممەد قۇربانبەگ باشلىق سەككىز بەگنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈپ، مال-مۈلكىنى تالان-تاراج قىلدى.

كۇچادىكى مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىينىڭ مازىرىدا ئىنسانىي ھەۋەسلەردىن كېچىپ، دەرۋىشلىك يولىغا كىرىپ، دۇئا-تەلەپ بىلەن ياتقان مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلارنىڭ ئىشەنچ ۋە ئىخلاسىغا ئىگە بولغان راشىددىن خوجا دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. بۇلار بۇ كىشىلى ئىبادەتخانىسىدىن ئېلىپ چىقىپ: «بۇرۇنەدىن تارتىپ بىزگە پېشىۋا بولغان، ھېلىمۇ باشلامچى بولۇپ خانلىق مەقامىدا ئولتۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ بەرسىلە» دەپ، پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى ۋە توختى ئىشىكئاغا بەگنى ۋەزىر قىلدى. ھەممە كىشى پەرمانىغا بويسۇندى.

بۇ ۋەقە بولۇپ ئىككىنچى كۈنى، راشىددىن خوجا بۇرھانىددىن خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى خېتىپ خوجام) نى ئەسكەرلەرگە باش (قوماندان) قىلىپ، باپلىق موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئەسكەرلەرگە قازى قىلىپ، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجىنى قوشۇپ، 150 ئەسكەر، 40 نەپەر تۇڭگان ئەسكەر بىلەن سەككىز دانە زەمبىرەكنى بېرىپ غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بىرقانچە ئۇن يىللاردىن بېرى مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلار ۋە ئەزگۈچى زالىم بەگلەرنىڭ قولىدا خار-زار بولۇپ،

ئەرلەر خوتۇنلىرىدىن، باللار ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ، قۇل ئورنىدا جاپا چەكتى. ئۇلار خاھى يېمەك-ئىچمەكنىڭ لەززىتىنى، خاھى كىيىم-كېچەكنىڭ راھىتىنى كۆرمەي، ئالۋاڭ-كەشالىك بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

رەھىم-شەپقەتلىك تەڭرى بىز مۇسۇلمانلارغا يار-يۆلەك بولۇپ، ئورنىمىزدىن دەس تۇرۇشقا كۈچ-قۇدرەت بەردى. كاپىرلارنىڭ بېشىدا قىلىچ ئوينىتىپ ئۇرغۇتلىرىنى دوزاخقا ئۇزاتتۇق، «كاپىرغا ياردەم بەرگەن كىشىمۇ كاپىر بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، زالىم بەگلەرنىمۇ يوقاتتۇق. بۇنىڭ شۈكرانىسى ئۈچۈن جېنىمىز چىقىپ كەتكۈچە، قالغان ئۆمرىمىزنى غازات يولىغا سەرپ قىلىشىمىز لازىم ۋە زۆرۈر. ئەھمىيەتلىك غازاتلارنى قىلىش پەرزدۇر، شۇنداقلا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننىتى ۋە كەسپىدۇر.

خۇداۋەندەكېرىم ئۆزىگە خاس ھېكمىتى بىلەن بىر مەزگىل مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ قول ئاستىدا مەھكۇم قىلغان بولسا، ھازىر يەنە ئۆز قۇدرىتى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز قىلىپ، دىنسىز كاپىرلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم «پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنىڭ ئەمەلىيەتتە كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن. گەپنىڭ قىسقىسى، سايرام ۋە باينى ئېلىپ، بىرمۇنچە ئەسكەر توپلاپ ئاقسۇغا بېرىڭلار، ئۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تولا، كاپىر ئاز. سىلەر بارغۇچە (يەرلىك) مۇسۇلمانلار بىلەن تۇڭگانلار بىرلىشىپ، كاپىرلارنى يوقىتىپ ئالدىڭلارغا چىقىشى مۇمكىن. مۇبادا كاپىرلار قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ-ئۇرۇش بولۇپ قالسا، «دىنسىزلار قەيەردە بولسا، شۇ يەردە ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا لايىق، ئىككىلەنمەي تىغ تارتىپ يوقىتىڭلار.

چۈنكى ‹جەننەت قىلىپىنىڭ سايىسى ئاستىدا›. بۇ ھەدىسنىڭ ھەزمۇنى جارى بولسۇن. ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئىشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، قوقەن ۋە بۇخارانىڭ پادىشاھلىرى دوستلۇق رەسىم - يوسۇنىنى بەجا كەلتۈرۈپ، بىزگە تەۋە بولىدىغانلىق ئىشەنچىنى بىلدۈرسە ناھايىتى ياخشى. ئۇنداق قىلمىسا، دەرھال ياردەم ئەۋەتىمىز. بارلىق كۈچۈڭلار بىلەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارنى بويسۇندۇرۇڭلار! مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتدارلىق ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى سىلەرگە بەردىم» دەپ ئەمر قىلدى. راشىددىن خوجا يەنە ئىسھاق خوجىنى باش (قوماندان) قىلىپ سىددىق دادخاھ، مەمۇر باتۇر، توختى مۇھەممەت يۈز بېشىلارنى قوشۇپ 180 يەرلىك مۇسۇلمان ئەسكەر، 50 نەپەر تۇڭگان ئەسكەر بىلەن 12 دانە زەمبىرەكنى بېرىپ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بۇرھانىددىن خوجامغا بەرگەن بۇيرۇقنى قايتا - قايتا چۈشەندۈرۈپ، شۇ بويىچە ئىش قىلىشنى تاپىلاپ، دۇئا - تەكبىر بىلەن شەرق تەرەپكە يولغا سالدى.

راشىددىن خوجىنىڭ نەسەبى

راشىددىن خوجا نىزامىددىن خوجىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى. نىزامىددىن خوجا بولسا مەۋلانا ئەرشىددىننىڭ نەۋرىسى. مەۋلانا ئەرشىددىن بولسا مەۋلانا جالالىددىن كەتىكىنىڭ ئوغلى. مەۋلانا جالالىددىن كەتىكى خوجا ئەبۇ ھاپىز كەبىر بۇخارىنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

چىڭگىزخان ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ بۇخارانى ئالغان چاغدا، خوجا ھاپىز كەبىر بۇخارىنى شېھىت قىلىپ، بالا - چاقا، ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىنى كەتىك شەھىرىگە پالىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەتتە ياكى سەككىز ئەۋلاد ئۆتۈپ، مەۋلانا جالالىددىننىڭ ۋاقتىغا كەلگەن-

دە، كەتىنىڭ شەھىرى تەگىرىنىڭ غەزىپىگە دۇچار بولۇپ، ئاسماندىن ياغقان ،قۇم بالاسىنىڭ ،ئاستىدا قالـدى. مەۋلانا جالالىددىـن تەگىـرىنىڭ ئىـلھامى بىلەن كېچىچـە ئۇخلىـماي، بىرنەچچـە مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى بىلەن يول يۈرۈپ ئاقسۇ ۋىلايىتىـنىڭ ئايكۆل دېگەن يېرىگە كەلدى. بۇ چاغدا ئاقسۇغا تۇغلۇق تېمۇر خان بولۇپ، ئۇ 16 - 17 ياشتا ئىـدى. مەۋلانا جالالىددىـن تۇغلۇق تېـمۇر بىلەن كۆرۈشۈپ بىرمۇنچە ۋەز - نەسىھەت قىلدى. تۇغلۇق تېمۇر تەسىرلىنىپ: «سىزنىڭ سۆزلىرىڭىز قۇلىقىمغا تولىمۇ ئوبدان ئاڭلاندى. ئىلىغا قايتىپ بېرىپ پادىشاھلىق تەختىـدە ئولتۇرغىنىمدىن كېيىن قېشىـمغا بېرىڭ، شۇ چاغدا سىـزنىڭ دىنىڭىزغا كىرىمەن. ھازىر قېشىمدا كاتتا سەركەردىلىرىم يوق. ئەلنىڭ تولىسى ئۇ تەرەپتە قالـدى. بۇ يەردە دىنىغا كىرگىنىم بىلەن ياخشى بولمايدۇ» دەپ ھەدىيە - ئىنئام بېرىپ ياندۇردى.

تۇغلۇق تېمۇر چىڭگىزخاننىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى ئىدى. مەۋلانا جالالىددىن ۋاقىت چىقىرىـپ ئىلىـغا بارغۇچـە ئەجەل يۈرسەت بەرمەي ئاقسۇدا ۋاپات بولدى ۋە ئايكۆل يېزىسىغا دەپنە قىلىندى. مەۋلانا جالالىددىن ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئوغلى مەۋلانا ئەرشىدىدىنگە: «مەن بىر چىراغقا پىلىك سېلىـپ، ياغ قۇيۇپ تەييار قىلغانىدىم. ئەمما ئوت يېقىپ ياندۇرۇش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولالمىدىم. مېنىڭدىن كېيىن سـەن ياندۇرساڭ، بۇ چىراغ پۈتۈن شەرقنى يورۇتسا ئەجەب ئەمەس» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ئىلىغا بېرىپ تۇغلۇق تېمۇر بىلەن كۆرۈشتى. «ئاتىڭىز قېنى؟» دەپ سورىغاندا ئۇ: «ئاتام ۋاپات بولـدى. مەن ئاتامنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ھۇزۇرىڭىزغا كەلدىم» دېدى. تۇغلۇق تېمۇر قوبۇل تۇتۇپ مۇسۇلمان بولدى. يېنىدىكى ئېل بىگە باشلىق سـەركەردە - قوماندانلىرىنى بىر - بىرلەپ

چاقىرىپ كىرىپ، نەسىھەت قىلىپ مۇسۇلمان قىلدى. شۇ چاغدا 70 مىڭدىن ئوشۇق موڭغۇل مۇسۇلمان بولغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

بۇ چاغدا ھىجرىيىنىڭ 756 - يىلى* بولۇپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇللار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىدى. تۇغلۇق تېمۇر مەۋلانا ئەرشىددىنگە: «قايسى شەھەرنى خالىسىڭىز شۇ يەردە تۇرۇڭ» دەپ يارلىق قىلدى. مەۋلانا ئەرشىددىن كۇچاغا بېرىپ تۇرۇشنى ئىختىيار قىلدى. تۇغلۇق تېمۇر رۇخسەت قىلىپ، ئۈچ ئېرىق سۇنى ھەدىيە قىلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەۋلانا ئەرشىددىن كۇچاغا بېرىپ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاخىر ئەجەل شارابىنى ئىچكەندىن كېيىن كۇچاغا دەپنە قىلىندى. مازىرى مەشھۇردۇر.

نىزامىددىن خوجىنىڭ بىرىنچى ئوغلى لەزرىددىن خوجا، ئىككىنچى ئوغلى جامالىددىن خوجا، ئۈچىنچى ئوغلى راشىددىن خوجا، تۆتىنچى ئوغلى جالالىددىن خوجا، بەشىنچى ئوغلى پەخرىددىن خوجا ئىدى. جامالىددىن خوجا ئاقسۇغا ھاكىم بولۇپ شۇ يەردە ۋاپات بولدى. راشىددىن خوجا ۋە قالغان ئاكا-ئۇكا بولۇپ تۆت خوجا ئاتلىق غازى (ياقۇپبەگ) نىڭ قولىدا يوق قىلىندى. بۇرھانىددىن خوجا، ئىسھاق خوجىلارمۇ نىزامىد-دىن خوجىنىڭ بىر تۇغقىنى ۋە تاغىلىرىنىڭ پەرزەنتى ئىدى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 756 - يىلى مىلادىنىڭ 1355 ـ 1356 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

2

سەيىدخېتىپ خوجام (بۇرھانىددىن خوجا) كۆز نۇرى مەھمۇددىن خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، مەقسىتىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىك شارابىنى ئىچكەنلىكى

مۇھەببەتلىك بۇرادەرلىرىمىزگە مەلۇم بولسۇنكى، راشىددىن خوجام بۇرھانىددىن خوجىنى غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا ئەمر قىلغانىدىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا خوشلىشىپ كوچادىن چىقىپ، قىزىل يېزىسىغا كېلىپ چۈشتى. ئۇ يەردىن سايرامغا كېلىپ، تۆت كىشىنى دارغا ئاستى، بايغا كېلىپ ئىككى كۈن تۇرۇپ ئالتە ئادەمنى دارغا ئاستى، بۇلار پىتنە - پاسات بىلەن يامان يوللاردا يۈرگەن ئادەملەر ئىدى، شۇڭا جازاسىنى تارتتى. راشىددىن خوجام ئەكرەم شاھ ئەلەمنى سايرامغا، موللا ئاپاق ئەلەمنى بايغا ھاكىم قىلدى، ئۇ يەردىن چىقىپ ياقا ئېرىقىغا كەلدى، روزى تۆرە دېگەن كىشىنى 50 ئەسكەرگە باش قىلىپ: «مۇز داۋاننىڭ يولىنى بۇزۇپ، ئۆتەڭ - قورۇللاردىكى خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، چارشەنبە كۈنى جامغا يېتىپ كېلىڭلار. بىز بۇ تەرەپتىن، سىلەر ئۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، جامدا يىڭغاق (گازارما) ساقلاپ ياتقان خىتايلارنى يوقىتىمىز» دەپ يولغا سالدى.

سايرام ۋە باي ئەتراپىدىكى ئادەملەر ھەممىسى دېگۈدەك قارا كالتەك بولۇپ يۇقىرى ئاۋازدا «ئاللاھ - ئاللاھ» دەپ تەكبىر ئېيتىشىپ: «بىزمۇ ئاقسۇغا بېرىپ، جەبىر - زۇلۇم قىلغان كاپىرلاردىن ئىنتىقامىمىزنى ئېلىپ، ھايات قالساق غازىلىق دەرىجىسىنى تاپىمىز، ئەجىلىمىز يەتسە شېھىتلىك شەربىتىنى

ئىچىپ جەڭنەتكە سازاۋەر بولىمىز» دەپ ئاتا بالىغا، بالا ئاتىغا قارىماي، بەزىلىرى پىيادە، بەزىلىرى ئاتلىق، ئوزۇق ـ تالقانلىرىنى ئېلىپ بۇرهانىددىن خوجىنىڭ توغ ـ ئەلەملىرىگە ئەگىشىپ يولغا چىقتى. بۇرهانىددىن خوجا بىرقانچە قېتىم: «سىلەر ئۈچۈن غازاتنى بىز قىلايلى، قايتىپ كېتىڭلار» دەپ نەسىھەت قىلسا، ئۇلار: «جەبىر ـ زۇلۇمغا چىدىغۇچىلىكىمىز قالمىدى. مۇنداق ياشىغۇچە، يا جان بېرىمىز، يا جان ئالىمىز» دەپ يىغلىشىپ ئۇنىمىدى. بۇلارنى 7000 كىشى دەپ تەخمىن قىلىشقا بولاتتى.

بىرەر پادىشاه، بىرەر هاكىمنىڭ پۇقرالىرىغا قىلغان جەبىر ـ زۇلۇملىرى هەددىدىن ئېشىپ كەتسە، پۇقرالار شېرىن جانلىرىدىن كېچىپ، تەڭرىنىڭ دەرگاهىغا كۆز ياشلىرىنى تۆهپە قىلىپ، چىن دىلى بىلەن يىغلىسا، ئىنتىقام ئېلىپ بەرگۈچى تەڭرىنىڭ رەهمى كېلىپ، بىچارە ـ ئاجىز، قورال ـ ياراقسىز بەندىلىرىنى كۈچلۈك پادىشاهلار ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، ئۇلارغا پادىشاهلىق تەختىنى ئاتا قىلىپ، ئۇلۇغ، سەلتەنەتلىك پادىشاهلىقنىڭ دەرىجە مەرتى-ۋىلىرىنى بەرسە، ئۆزىنى هەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ، تەكەببۇرلۇق قىلغان زالىم پادىشاهلارنى قەهرى ـ غەزەپ بىلەن مەغلۇپ قىلىپ توزۇتۇۋەتسە تەڭرىنىڭ دەرگاهىدا ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. چۈنكى ئالەمنىڭ ئىگىسى هەممە ئىشقا كۈچى يەتكۈچى، هەممە ئىشقا قادىردۇر. «تەڭرى خالىغان ئىش بولىدۇ، ئەمر قىلغان ئىش بولماي قالمايدۇ، بۇ هەممىگە كۈچى يەتكۈچىدۇر» دېگەن ئايەت بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

نەزم

گادايىنى شاه ئېتەردىن يوق هەر ئاسان،
ئاڭا شاهنى گاداي قىلماق هەم ئاسان.

بۇرهاندىدىن خوجا ئەسكەرلىرى بىلەن ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ ناماز بامدات ۋاقتىدا قارا يۇلغۇنغا كېلىپ بىرنەچچە خىتاي قورۇلچىسىنى تۇتۇپ سولىدى. ئەتىسى جامىغا بېرىشقا بەلگىلەنگەن كۈن ئىدى. تاڭ ئاتقاندا يولغا چىقمىز دەپ تورۇشىغا، هاۋا بۇزۇلۇپ يامغۇر ياغدى ۋە شىۋىرغان چىقتى. بۇرهاندىدىن خوجا باشلىق ئەمەلدارلار ئۆيگە كىرىپ ئۇخلىدى. ئەسكەرلەرمۇ دەرەخ ياكى تامنىڭ دالدىسىنى پاناھ قىلىپ ئېگەر-جابدۇقلىرىنى بېشىغا قويۇپ غەم-ئەندىشىسىز ئۇيقۇغا كەتتى. شۇ هالەتتە ئاقسۇنىڭ هاكىمى سايىتبەگ باشلىق جامدىكى نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى بېسىپ كېلىپ زەمبىرەك ئاتقاندىن كېيىنلا ئويغىنىشتى، قارىسا دۈشمەن چېرىكلىرى قورشاپ بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىگە قورقۇش-ئالاقزادىلىك چۈشۈپ، ئۈلگۈرگەنلىرى ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ مىندى، ئۈلگۈرمىگەنلىرى ياۋىداق مىندى، هەتتا بەزىلىرى پىيادە ئارقىلىرىغا يېنىپ قاچتى. خىتاي چېرىكلىرى چاپ-چاپ قىلىپ نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى شېهىت قىلدى. بۇلارنىڭ «ئەجەل شارابىنى ئىچسەكمۇ مەيلى» دېگەن ئارزۇ-هەۋەسلىرى تەڭرىنىڭ دەرگاهىدا قوبۇل بولغان بولۇشى مۇمكىن. ۋاپات بولغانلارنى 2900 دىن كۆپرەك دەپ مۆلچەرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلەر پاراكەندە بولۇپ چېچىلىپ كەتتى. ئەسكەرلەرنىڭ قازىسى موللا ئوسمان ئاخۇنۇم ئەسىر چۈشتى. بۇرهاندىدىن خوجا قاتارلىقلار كۇچاغا قاراپ قاچتى.

ئاقسۇنىڭ هاكىمى سايىتبەگ ئۇلارنى تۇتۇۋالدىمىز دەپ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئالتە پوتەي يەرگە بارغاندا، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى: «قاچقان دۈشمەننى قوغلاش قائىدە ئەمەس. ئارقىسىغا يانسۇن» دەپ خەۋەر ئەۋەتتى. شۇ ئارىدا «روزى تۆرە جامنى بېسىۋاپتۇ» دېگەن خەۋەر كەلدى. خىتاي

ئەسكەرلىرى بۇ يامان خەۋەرنى ئاڭلاپ جامىغا كەلسە، روزى تۆرە ۋەدە قىلىشقان ۋاقىتتا كېلىپ جامدا گازارما ساقلايدىغان، ئات باقىدىغان، جەڭگە بارمىغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، جامنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغان. بۇ چاغدا «خىتاي چېرىكلىرى قارا يۇلغۇنىدا بۇرھانىددىن خوجىنى مەغلۇپ قىلىپ قاچۇرۇپ، مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىلىرىنى ئەسىر قىلىپ يېنىپ كېلىۋاتىدۇ» دېگەن شۇم خەۋەر تارقالدى. روزى تۆرە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، جامنى تاشلاپ قاچتى. ئۆستەڭ بويىغا كەلگەندە ئۇنى تۇتۇۋېلىپ خىتايلارغا تاپشۇردى، خىتايلار ئۇنى شېھىت قىلدى.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمەن، خاقانى چىنىنىڭ چوڭلۇقى پۈتۈن يەر يۈزىگە قۇياشتەك ئايدىڭ. كۇچا دېگەن كىچىك بىر شەھەردىن مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، سايرام، بايغا ئوخشاش كىچىك بازار - ئۆتەڭنى قولغا كىرگۈزۈپلا خۇددى خاقانى چىنىدەك كاتتا ئىقلىم ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىغاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇلار غەم - ئەندىشىسىز، بۇرھانىددىن خوجا بىر مەيدىگە، ئوسمان ئاخۇنۇم بىر مەيدىگە چۈشۈپ، قونالغۇغا كەلگەندە خۇشال - خۇرام كىيىم - كېچەكلىرىنى سېلىپ يېتىپ ئۇخلاپ، ئەسكەرلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالماي، دۈشمەننىڭ خەۋپ - خەتىرىدىن ئەندىشە قىلمىغانلىقتىن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

نەزم

قادالسا بىر تىكەن، يا چۈشسە بىر قىل،
ئىرادىسىز ئەمەس ھېچ ئىش يېقىن بىل.

ھەرقانداق ئىش ۋە ھەرقانداق ھادىسە، مەيلى چوڭ،

مەيلى كىچىك بولسۇن، تەقدىر ئىرادىسىدىن تاشقىرى بولمايدۇ.
كېچىنىڭ قىسقىسى شۈكىيە ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىتبەگ مۇندىن بۇرۇن قازى ئەسكەر موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا شاگىرت بولغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن سايىتبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا: «موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرمەي نەزەربەنىد قىلساق، كېيىنچە نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق قوزغىلاڭ قىلدىڭلار، دەپ سوراق قىلغىلى لازىم بولىدۇ» دەپ ئەقىل كۆرسەتتى. مەنسەپدارلار قوبۇل كۆرۈپ تۈرمىگە تاشلاپ، بىر نەچچە چېرىكنى ساقلىغىلى قويدى.
بۇرھانىدىن خوجا سادda كۆڭۈل، رەھىمدىل، تەجرىبىسى كەم ئادەم ئىدى. كۇچاغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن، خىجالەت-چىلىكتىن زادى بېشىنى كۆتۈرەلمەي، ئاردىن بىر ئاي ئۆت-كەندىن كېيىن، قايتىدىن ئەسكەر توپلاپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ ئاقسۇ شەھىرىنى ئالدى.
«موللا ئوسمان ئاخۇنۇم سايىتبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ» دېگەن گەپ - سۆزلەر تارقالغانىدى. ئەمما ئاقسۇ پەتھ قىلىن-غاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر خىتايلارنى قوغلاپ بىر ئۆيگە كىرسە موللا ئوسمان ئاخۇنۇمىنىڭ پۇتىدا كىشەن، بويىنىدا تاقاق، زەنجىر بىلەن سولاقلىق تۇرۇپتۇ. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بۇرھانىد-دىن خوجا ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ، كىشەن - زەنجىرنى چېقىپ ئازاد قىلدى. موللا ئوسمان ئاخۇنۇم پىتنە - مالامەتتىنمۇ قۇتۇلدى.
موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ساقلىغان خىتايلار شەھەر قولدىن كەتكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن بەزىلىرى ئېسىلىپ ئۆلىۋالدى. باشقىلىرىمۇ ھەر تۈرلۈك ئۇسۇللاردا ئۆلۈپتۇ. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا ھەرگىز دەخلى يەتكۈزمەپتۇ. چۈنكى ئۇلار چوكىلىرى-نىڭ سۆزلىرىنى قۇلاقلىرىدا ناھايىتى مەھكەم تۇتىدىكەن. نېمىلا بولمىسۇن، ئۇلار بىر مۇسۇلمان دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ،

ئاندىن مەن ئۆلەي، دېمەپتۇ.

3

ئىككىنچى قېتىمدا جامالىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇغا ئاتلانغانلىقى ۋە ئاقسۇنى پەتھ قىلىپ مەقسىتى ھاسىل بولغانلىقى

شۇ چاغدا كۇچادا تەرتىپ-ئىنتىزام ئورنىتىلىپ، راشىددىن خوجا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قامىتىگە ھۆكۈمرانلىق لىباسلىرىنى كىيىپ، بېشىغا پادىشاھلىق تاجىنى كىيىپ، ھەر-قايسى يۇرت، يېزا-كەنتلەرگە، چوڭ-كىچىك پۇقرالارغا «روسۇ-لىللانىڭ ئەۋلادى، غالىب، يېڭىلمەس راشىددىن خان غازى خوجا» دېگەن نام-ئۇنۋان بىلەن يارلىق يۈرگۈزگەنىدى. شۇ ھالەتتە بۇرھانىددىن خوجىنىڭ قارا يۇلغۇندا زەربە يەپ قېچىپ كەلگەنلىك يامان خەۋىرىنى ئاڭلاپ غەزىپى ئۆرلىدى. بىرنەچچە بىگۇناھ كىشىلەرنى سىياسەت يۈزىسىدىن دارغا ئېسىشقا بۇيۇ-رۇپ ئاچچىقىنى پەسەيتتى. ھەممە چوڭ-كىچىك پۇقرالار قورقۇنچتىن ئىتائەت قىلىپ بويسۇنغانلىقىنى بىلدۈرۈشكە مەج-بۇر بولدى.

راشىددىن خوجا ئاكىسى جامالىددىن خوجىنى لەشكەر-كەشلىكتە، سىياسەت يۈرگۈزۈشتە، پۇقرالارنى ئىدارە قىلىشتا قابىلىيىتى بار دەپ بىلىپ، «بىرمۇنچە توپ-زەمبىرەك بىلەن 800 ئەسكەرنى باشلاپ ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

دەرۋەقە جامالىددىن خوجا چارە-تەدبىرلىك، ئېغىر-

بېسىق، ئەمگەن، غەيرەت ـ شىجائەتلىك، تىبابەتچىلىك ئىلمىدا لاياقەتلىك كىشى ئىدى.

جامالىددىن خوجا كۇچادىن چىقىپ باي ۋە سايرامنى ئالدى. بۇ يەردىن ئىشقا يارايدىغان، ساغلام، كۈچلۈك، جۈرئەتلىك، پالۋان ئادەملەرنى تاللاپ، 2000 دىن كۆپرەك ئەسكەر قوبۇل قىلدى. يول ـ يولدا قاراۋۇل ـ خەۋەرچىلەرنى قويۇپ بارلىق ئېھتىيات قىلىش، سەگەك بولۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، قارا يۇلغۇنغا ئىلىنىڭ يولى بىلەن كېلىپ ھۇجۇم قىلىشنى كۆزلەپ، چوڭ يولنى تاشلاپ ئاراشو دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردە 20 كۈن تۇرۇپ، ئەسكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، قورال ـ ياراقلارنى تۈزەشتۈرۈپ، ئاتلىرىدىن ياخشى خەۋەر ئالدى؛ دۈشمەن ئەھۋالىنى تىڭ ـ تىڭلاپ، مۆلچەرلەپ، يەر شارائىتىنى تەكشۈرۈپ ئوبدان مۇلاھىزە قىلدى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوۋغات ۋە باجلار يۇرتلاردا پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەنلىكتىن، مۇز داۋانغا بېرىپ توختاپ قالغانىكەن.

بىر بۇ يەردە ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوۋغات ۋە باج ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى: بۇنىڭدىن بۇرۇن مۇسۇلمان خانلىرىدىن ئىسمائىلخان ئۈزەڭگە قارشى چىققۇچىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي ئىلىغا چىقىپ، قالماقلارنىڭ كاتتىسى جايساڭ دېگەنگە: «مەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشاھى ئىدىم، دۈشمەنلىرىم پادىشاھلىق مىراسىمنى تارتىۋېلىپ قوغلىۋەتتى، پادىشاھلىقىمنى تارتىۋېلىشىمغا ياردەم بەرسىڭىز» دەپ ھال ئېيتىپ ئىلتىجا قىلدى. قالماقلارنىڭ كاتتىسى جايساڭ ماقۇل بولۇپ، بىر مۇنچە

قالماق چېرىكلىرىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى، ئىسمائىلخان بۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئالتە شەھەرنىڭ پادشاھلىقىنى قايتۇ-رۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ياردەمگە كەلگەن قالماق چېرىكلىرى ئىلىغا قايتماقچى بولدى. «بۇلار بىزگە نۇرغۇن خىزمەت قىل-دى. قۇرۇق قايتىپ كەتسە ياخشى بولمايدۇ» دەپ، ئىسمائىل-خان ئالتە شەھەردىن نۇرغۇن ماتا يىغىپ قالماقلارغا سوۋغات قىلىپ قايتۇردى. ھەر يىلى شۇ پەسىلگە كەلگەندە يەنە تەلەپ قىلدى، بەرمەي ئىلاجى بولمىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تا راشىد-دىن خوجا زامانلىرىغىچە ھەر يىلى ئىلىغا ماتا چىقىرىپ تۇردى. ئۇ چاغلاردا بۇ يۇرتلاردا ماتادىن بۆلەك نەرسە يوق ئىكەن، پۇلمۇ يوق بولۇپ، ئېلىش-سېتىش ئىشلىرىدا پۇل ئورنىدا ماتانى لازىم قىلىدىكەن، «قالماققا بۆز (ماتا)، خىتايغا سۆز» دېگەن تەمسىل شۇ چاغدىن قالغانىكەن.

ئەمدى ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، مۇز داۋاندا توختاپ قالغان سوۋغات، ماتالارنى جامالىددىن خوجا ئۆز ئەسكەرلىرىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. جامالىددىن خوجا باشلىق پۈتۈن ئەسكەر-لەر كېيەنگە يۆگەنگەندەك ۋە ئىبھىرام باغلىغاندەك ئاق ما-تاغا يۆگىنىپ، بېشىغا ماتانى سەللىدەك ئوراپ تەكبىرنىڭ دەر-گاھىغا سېغىنىپ، يىغا-زار قىلىشىپ، ھىممەت ۋە جۈرئەت كەمىرىنى بېلىگە باغلىشىپ، ئاپئاق قوي پادىسىدەك بولۇپ تەييار بولدى. بىر كېچىدە ئاراشودىن چىقىپ، مۇز داۋان يولى بىلەن تاڭ ئاتقۇچە جامغا كېلىپ، قورغان ساقلاپ خەۋەرسىز، غەپلەتتە ياتقان چېرىكلەر ئۈستىگە ئاسماندىن چۈشكەن بالا-قازادەك ئۈشتۈمتۇت ھۇجۇم قىلدى. مەيلى خىتاي چېرىكى بولسۇن، مەيلى ياردەمگە كەلگەن مۇسۇلمان چېرىكى بولسۇن، ھەممىسىنى قىرىپ-چېپىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلدى، ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرى جېنىنى ئېلىپ قۇتۇلدى، سايىتبەگ قەش-

قەرگە، تۆمۈر خەزىنچىبەگ خوتەنگە قېچىپ كەتتى. ئامان قال-
غان خىتايلار ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. جامالىددىن خوجا ئار-
قىسىدىن قوغلاپ كېلىپ سەپەر ئېيىنىڭ 12 - كۈنى ئاقسۇنى
پەتھ قىلدى. ئاقسۇدىكى خان مۇپەتتىشى، دارىن باشلىق ھەممە
مەنسەپدارلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ بالا - چاقىلىرى بىلەن ئوردىغا
يىغىلىپ، ئەتراپىغا (پارتلىغۇچ) دورا قويۇپ، بىيىجىڭ تەرەپ-
كە قاراپ ئۆز زۇۋانلىرىدا بىر نەرسىلەر دېيىشىپ يىغلاپ،
چېكىۋاتقان غاڭزىسىدىكى تاماكىنىڭ ئوتىنى دورىغا تاشلىدى.
شۇ ھامان دورا پارتلاپ ھەممىسى يەر بىلەن يەكسان بولدى.
مۇسۇلمانلارنىڭ تەنتەنە ئاۋازلىرى پەلەككە يەتتى، بۇنىڭ بىلەن
مۇسۇلمانلارغا خۇشال - خۇراملىق، دۈشمەنلەرگە غەم - قايغۇ يۈز-
لەندى. جامالىددىن خوجا غالىب سۈپەتتە پادىشاھلىق تەختىدە
ئولتۇرۇپ، خىتايلاردىن ئالغان ئولجىلارنى ئەسكەرلەرگە سوۋغات
قىلىپ ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. ھەر كىشى ئۆز قۇدرىتى ۋە ئۆز
دەرىجىسىگە لايىق مال - مۈلۈككە ئىگە بولۇپ دۇنيالىقتىن
ھاجەتسىز بولدى.

كۇچالىق ئابدۇراخمان دىۋان بېگىنى دادخاھ، ئاقسۇلۇق
قاسىم قازىبەگنى ئەمىر لەشكەر (باش قوماندان) قىلدى. بۇرۇنقى
ئەلەم، مۇپتى، قازى قاتارلىقلارغا ئاۋۋالقى مەنسەپلىرىنى بەردى.

جامالىددىن خوجا جامەدىن ئاقسۇغا قاراپ ماڭغان چاغدا،
بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىنى 150 ئەسكەر
بىلەن مۇز داۋانىنى توسۇشقا ئەۋەتكەنىدى. دەرۋەقە، ئىلى جاڭجۇ-
نى ئاقسۇنىڭ ئامبىلىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 7000 خىتاي،
3000 قالماق ۋە سولۇن بولۇپ جەمئىي 10 مىڭ چېرىكنى
يېتەرلىك ئوق - دورا بىلەن ئەۋەتكەنىدى. بۇلار مۇز داۋانغا
كېلىپ، ھامىددىن خوجا توسۇپ ياتقانلىقى ئۈچۈن ئۆتەلمەي،
50 كۈن يېتىپ نائىلاج ئىلىغا قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن

هامىددىن خوجا ئۆز ئۆرنىدا باشقا كىشىنى قويۇپ ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپ دادىسى بىلەن كۆرۈشتى.

جامالىددىن خوجا ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ خاتىرجەم بولغان بولسىمۇ، ئۇچتۇرپان ۋە قەشقەر تەرەپتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ سىپىلى مۇستەھكەم، چېرىكلىرى كۆپ ئىدى. شۇڭا جامالىددىن خوجا ئال- دى بىلەن بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى هامىددىن خو- جىلارنى ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتىشنى قارار قىلدى.

4

بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئوغلى هامىددىن خوجىلارنىڭ ئۇچتۇرپان شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە غالىبىيەت شادلىقى يار بولۇپ مەقسەت گۈلى ئېچىلغانلىقى

بۇرھانىددىن خوجا ۋە چوڭ ئوغلى هامىددىن خوجىلار باش بولۇپ، كۇچالىق تالى خەلىپە، توختى خەلىپە، ئاقسۇلۇق تاھىر دىۋان بېگى، موللا قاسىم مىراپ قاتارلىق ئىش بىلىدى- غان، زاماندىن خەۋىرى بار، قابىلىيەتلىك بەگلەرنى ھەمراھ قىلىپ، ئاقسۇنىڭ قازىسى موللا ئابدۇللا قازىنى قازى ئەسكەر قىلىپ 600 نەپەر ئەسكەر، 16 زەمبىرەك بىلەن ئۇچتۇرپاننى پەتھ قىلىش ئۈچۈن سەپەر ئېپىنىڭ 14-كۈنى يولغا چىقتى.

ئۇلار ئاقسۇنىڭ ئارال، ئاقيار دېگەن يېزىلىرىدىن پەھ- لىۋان، قارىغا ئېتىشقا ئۇستا ئادەملەرنى تالاپ ئەسكەرلىككە ئېلىپ، تۆتىنچى كۈنى ئۇچتۇرپانغا تەۋە ئاچا تاغ دېگەن يەر- گە كېلىپ چۈشتى.

ئۇچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى ئۇچتۇرپان ھا-

كىمى توختىبەگنى نۇرغۇن ئادەم بىلەن ئاچا تاغدا قورۇلچى قىلىپ توختاتقانىدى. بۇرھانىددىن خوجا يېتىپ كېلىشى بىلەن توختىبەگ پۈتۈن ئادەملىرى بىلەن كېلىپ بۇرھانىددىن خوجىغا ئىتائەت قىلىپ خىزمەتكارلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇچتۇرپان خەلقمۇ تۈركۈم-تۈركۈملەپ كېلىپ، خوجىلارنى زىيارەت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ خىتاي شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ مەسلىھەت ۋە تەرەددۇتىغا كىرىشىپ كەتتى. بۇرھانىددىن خوجا باشلىق ھەممە ئەسكەرلەر خىتاي شەھىرىنى قورشىۋالدى. خىتايلار سېپىلدىن مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى زايە قىلدى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر مۆلجەر تېغىنىڭ كەينىدىن لەخمە (ئاكوپ) كولاشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىۋاتقان چاغدا خىتايلارنىڭ ئوق-دورا ئامبىرىغا ئۇشتۇمتۇت ئوت كېتىپ، مەيلى ئادەم، مەيلى ئوق-دورا، قورال-ياراق، ئۆي-ئىمارەت، بۇتخانا، ھەتتا مۆلجەر تاغ قوشۇلۇپ توپا-توزانغا ئايلىنىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ، جاھاننى قارا تۈتەك قاپلاپ، كىشىنى كىشى تونۇمىغۇدەك ھالەتتە قاراڭغۇ بولۇپ كەتتى. پارتلىغان دورىنىڭ كۈچى بىلەن خىتايلارنىڭ قول-پۇتلىرى بىر تاش*، ھەتتا ئىككى تاش يىراقلىققا بېرىپ چۈشتى، بەزىلىرىنىڭ باش ياكى تەنلىرى دەرەخنىڭ شاخلىرىغا ئىلىنىپ قالدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، شۇ يوسۇندا ئۇچتۇرپان شەھىرى پەتھ بولدى. بۇرھانىددىن خوجا غالىب دەرىجىسىگە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ بۇنىڭدىن بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، ئۆزىنىڭ پادىشاھلارچە ئىنئام ۋە شەپقەتلىرىنى كۆرسەتتى. بۇرۇنقى موللا ئاتائۇللا ئەلەمنى يەنە ئەلەم، باي مۇھەممەد

---

* تاش — ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى.

قازىبەگنى قازى، توختىبەگنى يەنە ھاكىم قىلىپ، باشقىلارنىمۇ ئەمەل ـ دەرىجىلىرىنى بېرىپ، ھەممىنى خۇشال ـ خاتىرجەم قىلدى. دوستلار شاد، دۈشمەنلەر غەمكىن بولدى. خۇشاللىق تەنتەنە سادالىرى پەلەككە يەتتى. بەزى پاھىشە خوتۇنلارغا ۋە كاپىرلارنىڭ خۇي ـ پەيلىنى ئادەت قىلىۋالغان يامان ئادەملەرگە ئۆز جازاسىنى بەردى.

بىلىملىك دانىشمەن كىشىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىدىن تارقىلىپ كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئىلىگىرىكى زاماندا خاقانىي چىن بۇ ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، ئۇچتۇرپاندىن ئاپپاپ مەسەللىك ساھىبجامال بىر ئايال ئەسىرگە چۈشكەنىكەن، خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆزى بۇ ئايالغا چۈشۈپ، خاقانىي چىنغا بۇنىڭدىن لايىقراق ۋە بۇنىڭدىن ياخشىراق سوۋغات تېپىلمايدۇ دەپ ئويلاپتۇ. باشقا تارتۇق، پىشكەش، سوۋغا ـ سالاملار بىلەن بىرلىكتە بۇ ئايالنىمۇ خاقانى چىننىڭ ھوزۇرىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. خاقان چىن ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپتۇ. ئۇنى باشقا خانىش، مەلىكىلىرىدىن ياخشىراق كۆرۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە خاقان كىرىپ كەلسە، بۇ ئايال يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. يەر يۈزىدە مېنىڭدىن چوڭ پادىشاھ بولمىسا، نېمە ئۈچۈن يىغلايدىغاندۇ، دەپ ئويلاپ، سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئايال «مېنىڭ يۇرتۇمدا يوپۇرمىقى كۈمۈشتىن، مېۋىسى ئالتۇندىن، يېلىمى ئەتىردىن بىر خىل دەرەخ بارئىدى. شۇنى سېغىنىپ يىغلايمەن» دەپتۇ. خان بۇنى ئاڭلاپ دەرھال: «ئۇچتۇرپاندىن شۇ خىل دەرەخ ئېلىپ كېلىنسۇن. مۇنداق دەرەخ مېنىڭ بېغىمغا لايىق ئىكەن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئۇچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان

هاكىمى رەھمىتۇللا① بەگكە: «جىگدە كۆچىتىنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ يۇقىرىلارغا كۆتۈرتۈپ، ئۆزۈڭ باش بولۇپ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ خاننىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ قايتقايسەن» دەپ ئەمر قىلىپتۇ. رەھمىتۇللا بەگ نائىلاج بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، نۇرغۇن يۇقىرىلارغا جىگدە كۆچىتىنى كۆتۈرتۈپ، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ قوغداپ نازارەت قىلىشى بىلەن بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقىپ، تۆت پوتەي يەرگە بارغۇچە ناھايىتى كۆپ جەبىر - جاپا چېكىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ جىگدە كۆچىتى كۆتۈرگەن ھاشارچى يۇقىرىلار بىرلىشىپ: «جىگدە كۆچىتىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بارغۇچە نۇرغۇنلىرىمىز نابۇت بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدىكەنمىز. قارشىلىق كۆرسىتىپ جىگدە كۆچىتىنى ئېلىپ بېرىشتىن قۇتۇلمىساق بولمايدىكەن» دەپ مەسلىھەت قىلىپ، رەھمىتۇللا بەگنى خەۋەردار قىلىپتۇ. رەھمىتۇللا بەگمۇ قوبۇل تۇتۇپ، جىگدە كۆچىتىدىن كالتەك ياساپ، ئالدى بىلەن نازارەت قىلىپ بىللە ماڭغان خىتايلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ، ئاندىن ئارقىسىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىپ، ئامبال② باشلىق مەنسەپدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى قولغا ئاپتۇ. رەھمىتۇللا بەگ مۇستەقىل ھاكىم بولۇپ توققۇز ئاي ئۇچتۇرپاننى سوراپتۇ③.

---

① رەھمىتۇللا بەگ 1765 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۇچتۇرپاندا پارتلىغان مەشھۇر «جىگدە يېغىلىقى» نىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى. شۇچاغدا، ئۇچتۇرپانغا قۇمۇل ۋاڭنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئابدۇللا بەگ ھاكىم ئىدى، رەھمىتۇللا بەگ ئۇنىڭ سىپاھلىرىدىن بىرى ئىدى — مۇھەررىردىن.

② شۇ چاغدا ئۇچتۇرپانغا سۇچىڭ ئامبال ئىدى — مۇھەررىردىن.

③ 1765 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۇچتۇرپاندا پارتلىغان مەشھۇر «جىگدە يېغىلىقى» قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ قوزغىلاڭنىڭ جەريانى مۇنداق: 1765 - يىلى 2 - ئايدا، سۇچىڭ ئامبالنىڭ ئوغلى

بۇ ۋەقە خاقانىي چىن بۇ شەھەرلەرنى بېسىۋېلىپ 17 يىلدىن كېيىن يۈز بېرىپتۇ. بېيجىڭغا خەۋەر بارغاندىن كېيىن خاننىڭ ئەمرى بىلەن لەنجۇنىڭ بۇ تەرەپىدىن ھەددى-ھېسابسىز چېرىكلەر كېلىپ ئۇچتۇرپاننى ئىككىنچى قېتىم قولغا ئېلىپ، مۇسۇلمانلارنى قەتلىئام قىلىپتۇ. ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئادەملەرنى ئۇ تەرەپى قۇمۇل، ئىلىغىچە، بۇ تەرەپى يەكەنگىچە بولغان يول ئۇستىدىكى ئۆتەڭلەردە تۇرۇشلۇق، ئۆتەڭ ساقلايدىغان، خەت توشۇيدىغان خىتايلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۆت ئۆيلۈك-تۆت ئۆيلۈكتىن تۇتۇپ بېرىپتۇ. ھازىرغىچە شۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلادى ئۆتەڭلەردە بار بولۇپ، ئۇچتۇرپانلىق دەپ ئاتىلار ئىمىش.

مەن موللا موسا سايرامى شۇ زامانلاردىن قالغان بىرنەچچە كونا كىتاب، قورال-ياراق، ئېگەر-توقۇم، بوقۇسا، لىڭگىرچاق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم ۋە بۇ نەرسىلەرنىڭ ۋەقەسىنى سورىسام، كىشىلەر: «رەھمىتۇللا بەگنىڭ قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندا، خىتايلار بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىگىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، نەرسە-كېرەكلىرىنى جىنايەتچى قىلىپ يىغىۋالغانىدى. ئەسلىدە

بىر دېھقاننىڭ قىزىغا زورلۇق قىلىپ، يامۇلغا ئەپكىرىۋېلىپ، بىر ئايغىچىلىك چىقىرىپ بەرگىلى ئۇنىمايدۇ. 3-ئاينىڭ 15-كۈنى، خاننىڭ يارلىقى بويىچە، 300 تۇڭغا ئورنىتىلغان جىگدە دەرىخىنى ئېلىپ ماڭغان ھاشارچىلار ئۇچتۇرپاننىڭ يامانسۇ دېگەن يېرىگە كەلگەندە بىر دېھقان ماڭالماي قالىدۇ. ھاشارچىلارنى ئېلىپ ماڭغان چېرىك ئۇنى قاتتىق ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. غەزەپلەنگەن ھاشارچىلار ئاكا-ئۇكا رەھمىتۇللا بەگ، ئەيسىمتۇللا بەگلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلىپ، مانجۇ چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇنياغا مەشھۇر «جىگدە يىغىلىقى» پارتلايدۇ — مۇھەررىردىن.

ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئوق-دورا ئامبىرىغا ئوت كېتىپ پارتـ لىغاندا يوقالغان. بۇلار ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان شۇ نەرسـ لەرنىڭ بىر نەمۇنىسى» دەپ جاۋاب بېرىشتى.

خاقانى چىن ئىلگىرى يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە قاراتقان چاغدا، ئۈچتۇرپاننى پايتەخت قىلىپ، ئامبالنى شۇ يەردە تۇرغۇزغان بولۇپ، ئالتە شەھەر ئۈچتۇرپانغا قاراشلىق ئىكەن. رەھمەتۇللا بەگنىڭ قورغىلىگى بولغاندا، خاقانى چىننىڭ غەزىپى كېلىپ، ئۈچتۇرپان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ھەممىدىن كىچىك شـەھەر قىلىۋېتىلگەن ۋە خان ئامبال يەكەندە تۇرسۇن دەپ يارلىق قىلـ غانىكەن. ئۈچتۇرپاندا ئادەم قالماي، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئاۋات قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئاۋۋالقى ئىسمى «ئۈچ» قا «تۇرپان» نى قوشۇپ «تۇرپانلىق كۆچمەنلەر ئولتۇراقلاشقان جاي» دېگەن مەنىدە «ئۈچتۇرپان» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن ھازىرغىچە 200 يىل مىقـدارى ۋاقـت ئۆتتى*. ئاللەمنىڭ ھەقىقىي پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم بۇ يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن ھىمايە قىلىپ ئاسراپ مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۈچتۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەنـ دەك ھادىسىلەردىن ساقلىدى.

پۈتۈن دۇنيانىڭ تەربىيەتچىسى ۋە مۇھاپىزەتچىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم! ھەر يۇرت، ھەر شەھەر خەلقىنى زالىم پادىشاھـ لارنىڭ غـەزىپىدىن، جەبىر-زۇلۇم قىلغۇچىلارنىڭ جەبىر-زۇلمىدىن ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن.

بۇرھانىددىن خوجا ئۈچتۇرپاننى قولغا ئالغاندىن كېيىـن زۇلۇمنىڭ ئىشىكىنى ئېتىپ، ئادالەتنىڭ دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ،

---

* ئۈچتۇرپان «جىگدە يېغىلىقى» يۈز بېرىپ، مۇئەللىپ مۇشۇ ئەسەرنى يازغانغا قەدەر ئارىلىقتا 100 نەچچە يىل ئۆتكەن — مۇھەررىردىن.

پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئىتىنىڭ راۋاج تېپىشى، پۇقرالارنىڭ تىنچ-ئامانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇن تىرىشچانلىقلار كۆرسەتتى. ھەممە خوجايىنلارغا نىسبەتەن ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشتە ئادالەتنى ئۈستۈن قويدى. شۇڭا ھەممىدىن چوڭ ئىززەت-ئابرويغا ئىگە بولدى. ئەمما پەلەكنىڭ چاقى تەتۈر چۆگىلەپ ئۈشتۇمتۇت نەسلىك يۈز بەردى.

ئۇلۇغ تەڭرىم پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارغا، ھەشمەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھلارغا ئۆزىگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، شانۇ شەۋكەت ئاتا قىلماقچى بولسا، ئۆزىگە خاس ھېكمەت قۇدرىتى بىلەن ئىلگىرى ياكى كېيىن جۇدالىق، دەرد-ئەلەملەرگە دۇچار قىلىدۇ، جاھاننىڭ ئىسسىق-سوغۇقلىرىنى كۆرسىتىپ، جاپا-مۇشەققەتنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكلىرىنى تېتىتىدۇ، ئاھۇ نادامەتنىڭ لايلىرىغا يۇمىلىتىپ، پۇشايماننىڭ ئوچاقلىرىدا پىشۇرىدۇ. خارلىق ۋە ئېتىبارسىزلىقنىڭ كوچىلىرىنى ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن دەرىجىمۇ دەرىجە، بالداقمۇ بالداق ئىززەت ۋە ھۆرمەتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ئېلىپ چىقىدۇ. ئۆزىگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، بەزىلىرىنى ئۆزىنىڭ دوستى قىلىدۇ (پەيغەمبەر قىلىدۇ)، بەزىلىرىنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. ئىززەت ۋە مەرتىۋىسىنى پەلەكتىن ئۈستۈن قىلىپ، ئۇلۇغلۇق سۈپىتىنىڭ سايىسىدە ئەڭ ئالىي دەرىجە ئاتا قىلىدۇ، زۇلۇم ۋە مۇشەققەتنىڭ زىندانىغا گىرىپتار بولغانلارنى دۆلەت سىياسىتىنىڭ نۇرى بىلەن قۇتۇلدۇرۇپ پەرۋىش ھەم تەربىيەت قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، پۈتۈن پادىشاھلار قوي باقىدىغان پادىچىغا ئوخشاش دېيىلىدۇ. بىر پادىچى ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان قوينى ئوبدان بېقىپ، ياخشى خەۋەر ئالسا، قويلار كۆپىيىدۇ، پادىچىنىڭ قوي ئىگىسى ئالدىدا مەرتىۋىسى يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەگەر ياخشى باقماي بىپەرۋالىق قىلسا، قوي ئىگىسى قويلىرىنى باشقا پادىچىغا بېرىپ ئىلگىرىكى پادىچىنى ھەيدى-

ۋېتىدۇ. ھەرقانداق پادىشاھ پۇقرالارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالسا، دۆلىتى زىيادە، مەرتىۋىسى ئۈستۈن بولىدۇ، يۇرت ۋە مەملىكىتى ئاۋات، كەڭرى، باياشات بولىدۇ؛ مۇبادا ياخشى خەۋەر ئالماي بىپەرۋالىق قىلىپ، پۇقرالارنى زالىم-قانخور ئەمەلدارلارغا تاشلاپ قويسا، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۇرت ۋە مەملىكەتنى يەنە بىر پۇقراپەرۋەر پادىشاھقا تاپشۇرىدۇ. چۈنكى بىر زالىم مىڭ بۆرىدىن يامان ۋە بەتتەردۇر. يۇرت ۋە مەملىكەت ئادالەت بىلەن ئاۋات ۋە خاتىرجەم بولىدۇ، زۇلۇم بىلەن خاراب ۋە ۋەيران بولىدۇ.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇرھانىددىن خوجا ئۈچتۇرپاندا ئۈچ ئاي تۇرغاندىن كېيىن، «قەشقەردە سىدىقبەگ قىپچاق باش كۆتۈرۈپ قەشقەرنى قولغا كىرگۈزدى» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەرگە بېرىشنى قارار قىلدى.

5

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا بىلەن قەشقەرنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى؛ ساددىلىقتىن سىدىقبەگ قىپچاقنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقى ۋە كېيىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكى

بۇرھانىددىن خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش مەقسىتىدە جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى* شەھەردىن چىقىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى ئوت بېشى دېگەن يەرگە تىكىپ تەييار

* «تارىخى ھەممىدىيە»دە جامادىيەلئاخىر، دەپ ئېلىنغان— مۇھەررىردىن.

بولدى. ئۇغلى ھامىددىن خوجىنى غەيرەتلىك، تاللانغان 2000 ئەسكەر بىلەن ئالدىن يولغا سالدى. ئۆزى ئىككى كۈندىن كېيىن 1500 ئەسكەر، مەھرەم - خىزمەتچى، ياساۋۇل - مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن يولغا چىقتى. مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ قارىبۇلاق دېگەن يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، نادان قىرغىزلار نىيىتىنى بۇزۇپ ئالدىنى توسۇشقا ئۇرۇندى، ئەمما جازاسىنى تارتتى.

چامدىكى جەڭدە جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كەتكەن سايىتبەگ قەشقەرنىڭ ھاكىمى بولغان ئاكىسى قۇتلۇقبەگنىڭ قېشىغا بارغانىدى. ئۇ ئاكىسى قۇتلۇقبەگنىڭ مەسلىھەتى، خىتايلارنىڭ يوليورۇقى بىلەن، خوجىلارغا قارشى ئىلىدا تۇرۇشلۇق جاڭجۈندىن ياردەم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن قاخشال يولى بىلەن كېتىۋاتقاندا، سايىتبەگنى بىرنەچچە قىرغىز تۇتۇۋېلىپ ھامىددىن خوجىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ھامىددىن خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدار، ئەربابلار ئۇنىڭ خۇنىنى تىلەپ تۇرۇۋالدى. ھامىددىن خوجا ئەپۇ قىلىپ سايىتبەگنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، ئۆز قوشۇنىدا تۇتۇپ قالدى، ئەمما ئىسمائىل كاتىۋال دېگەن تەرجىمانىنى تۇغقا قان قىلىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسلى مەقسىتى بويىچە ئالدىغا قاراپ نۇرغۇن يول مېڭىپ، ئۇستۈن ئاتۇشقا كېلىپ قوندى، ئەتىسى يولغا چىقىپ «بۈگۈن قەشقەرگە كىرىمىز، قۇتلۇقبەگ بولسا ئۆز كۈچالىقىمىز، يۇرتداشلىقنىڭ يۈز خاتىرى بار. قۇتلۇقبەگ ئۇ تەرەپتىن، بىز بۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ سىدىقبەگنى يوقىتىمىز» دېگەن خام خىيال بىلەن كېتىۋاتقاندا، قەشقەر تەرەپتىن كاتتا بىر توغ كۆرۈندى. سەپسېلىپ قارىسا نۇرغۇن قوشۇننىڭ كېلىۋاتقانلىقى ئاشكارا بولدى. نائىلاج ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جەڭ بولدى. ھەر

ئىككى تەرەپتىن بىرمۇنچە ئادەم هالاك بولدى. شۇنداق ھا-
لەتتە سىددىقبەگ «خوجاملار بىلەن ئۇرۇشماي، ياخشىلىق بىلەن
شەھەرگە باشلاپ كېلىڭلار، نېمە بولسا بولسۇن، ئىسلام ئاچقان
غازىلار يۇرتىمىزغا كەلگەن مېھمان» دەپ تەكلىپ قىلغان بولۇپ
ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن باشلاپ كېلىپ،
ئۇلارنى خۇش ھاۋالىق كەڭرى بىر باغقا چۈشۈردى. كەڭ زىيا-
پەت بېرىپ مۇلايىملىق بىلەن خىزمەتكارلىق رەسمىيىتىنى بەجا
كەلتۈردى. ئەمما خوجاملارنىڭ چېدىر - بارگاھ، ئەسكەرلەرنىڭ
ئات - ئۇلاغ، قورال - ياراق، خۇرجۇن - قاچىلىرىنى بىرىنى قوي-
ماي يىغىۋالدى، نېمە دېسە شۇنى دەرھال تەييارلاپ ياخشى
كۈتۈۋالدى. ئەمما ئۇلارنى ئاتلىنىپ تالا - تۈزگە چىقىشىلى
قويمىدى، كىشىلەر بىلەنمۇ كۆرۈشتۈرمىدى. سىددىقبەگ بىر
قېتىم كېلىپ كۆرۈشكىنىچە يەنە كەلمىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە
توققۇز كۈن ئۆتتى. ئاخىر قەشقەرنىڭ ياخشىلىرىدىن بىر
نەچچە كىشى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ سۆلھ قىلدى. خوجاملار قەش-
قەرگە دەخلى قىلمايدىغان، سىددىقبەگ ئاقسۇ تەرەپكە قول
ئۇزاتمايدىغان بولۇپ ۋەدىنامە تۈزۈشۈپ ئىتتىپاقلاشتى. خو-
جاملار بىلەن سىددىقبەگ باشقىدىن كۆرۈشۈپ، ئۇرغۇن گەپ-
سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا سېلىشىپ، ماقۇل بولۇشۇپ دوستلۇق قائى-
دىلىرىنى بەجا كەلتۈردى. خوجاملارنىڭ چېدىر - بارگاھلىرىنى
بېرىپ، لايىقىدا تون، كىيىم - كېچەك سوۋغات قىلىپ ئۇزرە ئېيتتى.
ئەسكەرلەرنىڭ ئات - ئۇلاغ، قورال - ياراق، خۇرجۇن - قاچىلىرىنى
بەرگەننىڭ سىرتىدا يول خىراجىتىمۇ بېرىپ، چوڭ يول بىلەن
ئاقسۇ تەرەپكە يولغا سېلىپ ئۇزىتىپ قويدى. خوجاملار ئامان-
ئېسەن قۇتۇلغىنىغا كۆپ شۈكرى قىلىپ، رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە
سەككىزىدە ئەسلى چىققان جايى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ باردى ۋە
قىشنى ئۇچتۇرپاندا چىقاردى. بۇرھانىددىن خوجا يۇرتدارچىلى-

لىق ئىشىنى ئوغلى مەھمۇدىن خوجىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزدى.

6

بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە سەيىد شەيخ نەزىرىددىن خوجىلارنىڭ يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا ئاتلانغانلىقى؛ غەلىبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىدىن بىر گۈل ئۈزەلمەي ئۆز جايىغا قايتقانلىقى

ئەزىز بۇرادەرلىرىمىزگە ئاشكارا بولغايكىم، راشىددىن خوجا كۇچادىن شەيخ نەزىرىددىن خوجىنى باش قىلىپ، ھاجى خەزىنىچى بەگ، ياقۇپ دىۋان بېگى، سىددىق مىراپ باشلىق بىر نەچچە بەگلەرنى ھەمراھ قىلىپ، 4000 ئەسكەر بىلەن يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى.

ئۈچتۇرپاندىن بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجىلار 2500 ئاتلىق ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان ئەسكىرى بىلەن قوشۇلۇپ نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، مارالبېشىغا باردى. مارالبېشىدا 2000 چېرىك بار ئىكەن. بۇلار بارلىق قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ، ئىتائەت قىلىپ بويسۇنىدىغانلىقىنى ۋە ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. خوجاملار چېرىكلەرگە شاھادەت كەلىمىسىنى ئۆگىتىپ، مۇسۇلمان قىلىپ قورال-ياراقلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئامباردىكى ئاشلىقلارنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. يېڭى مۇسۇلمانلارغا مادالويە ناملىق كىشىنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن مارالبېشىدىن خاتىرجەم بولدى.

خوجاملار ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، مارال-بېشىدىن ئاتلىنىپ يەكەنگە باردى. يەكەننىڭ بىر تەرىپىدە ئابدۇراخمان ھەزرىتىم ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرىپىدە تۇڭگانلارنىڭ ئىمامى ھۆكۈم يۈرگۈزۈۋاتاتتى. بىر-نەچچە كۈندىن كېيىن خوجاملار بىلەن ئابدۇراخمان ھەزرىتىم-نىڭ ئوتتۇرىسىدا جەڭ-جېدەل بولدى. ئەسلىدىمۇ تۇڭگانلار بىلەن بەزىدە ئىتتىپاق بولۇپ، بەزىدە ئىتتىپاق بۇزۇلماي تۇرۇۋاتقا-نىدى. شۇ ئەسنادا يەكەن بەگلىرىدىن نىيازبەگ دېگەن كىشى بىرنەچچە كاتتا بەگلەرنىڭ نامىدىن، قەشقەردىكى ياقۇپ① قوشبېگىنى تەكلىپ قىلىپ نامە يېزىپ ئەۋەتتى. ياقۇپ قوشبېگى خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ نۇرغۇن قوشۇننى باشلاپ، چوڭ ئۈمىد بىلەن يەكەنگە كەلدى. بۇ چاغدا خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئابدۇراخمان ھەزرەتكە قارشى جەڭ قىلىپ بىر-نەچچە قېتىم غەلىبە قىلىپ، بىرنەچچە قېتىم مەغلۇب بولغا-نىدى. ياقۇپ قوشبېگى ئۇشتۇمتۇت كېلىپلا يەكەن شەھىرىنى ئالدى. بۇنى كۆرۈپ ھامىددىن خوجىنىڭ غەيرەت-شىجائەتلىرى ئۆرلەپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن ئادەملىرىنى نابۇت قىلدى. ياقۇپ قوشبېگىنىڭ ئەمەلدار، ئەسكەر باشلىقلىرى چىداش-لىق بېرەلمەي سېپىل ئۈستىدىن ئات سەكرىتىپ قاچتى. نۇرغۇنلىرىنىڭ پۇتى ۋە بوينى سۇنۇپ ھالاك بولدى. بىرمۇن-چىلىرى زەخمە يەپ مېيىپ، ئەيىبناق بولدى. شەھەرنىڭ بىر دەرۋازىسى بوشراق بولۇپ، شۇ يەردىن ياقۇپ قوشبېگى قېچىپ چىقىپ قۇتۇلدى. قوشبېگى ئۆزى مىنىدىغان قارا ئارغىماق ئېتىنى ئېگەر-جابدۇقلىرى بىلەن ھامىددىن خوجا ئولجا ئالدى. ھامىددىن خوجىنىڭ بۇ جەڭدە نامايان قىلغان غەيرەت-جۈر-

① ياقۇپ قوشبېگى — ياقۇپبەگنىڭ ئەسلىدىكى نام-ئەمىلى.

ئەتلىرىگە خالايىق: «ئاندىن ئۇغۇل تۇغۇلسا، ھامىدىدىن خو-جىدەك بولسا» دەپ ئاپىرىدىن ۋە تەھسىنلەر قىلىشتى.

خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ يەكەننىڭ خىتاي شەھىرىنى ئېلىشقا تىرىشتى. ئەمما شەھەر ئىچىدىكى خىتايلار ھېچكىشىنى باش چىقارغىلى قويماي، كۆرۈنگەننى ئېتىپ نابۇت قىلدى. خىتايلار ئاتقان ئوق ھەرگىز زايە كەتمىدى. مۇسۇلمان-لار ئاتقان ئوقنى سېپىلنىڭ خوختىلىرى توسۇۋېلىپ تەگمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەتراپتىكى باغ - ۋاران، ئېتىز - ئېرىقلاردىكى خاھى مېۋىلىك، خاھى مېۋىسىز دەرەخلەرنى مەجبۇرىي كېسىپ كېلىپ سېپىل بىلەن تەڭ قىلىپ، بىرنەچچە يەرگە پەشتاق باغلاپ ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئاتتى. بىرتەرەپتىن لەخمە (ئاكوپ) كولاپ يەر ئاستى بىلەن بېرىپ سېپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ پارتلاتتى. بۇنىڭ بىلەن سېپىلنىڭ ئون - يىگىرمە غۇلاچ يېرى پارتلاپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، چېرىكلەر توپا - قۇم تۇشقۇ-زۇپ تەيياراپ قويغان تاغارلارنى تىزىپ يەنە بۇرۇنقىدەك ئېگىزلىكتە ئېتىۋالدى. نۇرغۇن مۇسۇلمانلار نابۇت ۋە زايە بولۇپ تەڭلىكتەقالدى. لېكىن شەھەر ئىچىدىكى خىتايلارنىڭ ئوق - دورا، ئاشلىق - تۈلۈكلىرى تولا بولۇپ تەڭلىك تارتمىدى، بەلكى كۈندىن - كۈنگە تېخىمۇ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مۇشۇن-داق ئەھۋالدا سەككىز ئاي ئۆتتى.

بەزى ئىش كۆرگەن، ئۆتمۈشتىن خەۋىرى بار پاراسەتلىك كىشىلەر، بۇ يەتتە شەھەر خاقانى چىنغا تەۋە چاغلىرىدا شەھەر-شەھەردىكى ئادەملەرنى تىزىملاپ سانىنى ئالغانىكەن. شۇ ھېسابتا يەكەن 32 مىڭ نوپۇس، ئاقسۇ 6000، كۇچا 3000، قەشقەر 16 مىڭ، خوتەن 22 مىڭ نوپۇس ئىكەن. يەكەندىكى خىتايلارمۇ 32 مىڭ بەلكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك مۇسۇلمانلارنى نابۇت قىلىپ ئاندىن ئۆزلىرى ھالاك بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ رىۋا-

يەت ھەقىقەتەن راست بولۇپ، ئىشەنمەك لازىم.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، خىتايلار ئىلاجسىزلىقتىن تەسلىم بولۇپ، شەھەر پەتھ بولدى. ئامبارىدىكى ئاشلىق ۋە ئوق - دورىلار مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. تەبرىك ۋە تەنتەنە ئاۋازلىرىدىن قۇلاقلار پۈتۈپ كەتتى. ناغرا - دۇمباق، سۇناي - كاناي-لارنىڭ شادىيانە سادالىرى پەلەككە يەتتى. ئەمما يەنىلا تۈگىگانلار بىلەن پۈتۈشەلمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئابدۇراخمان ھەزرەت، يەكەندىكى باشقا ھەزرەت ئىشانلار، قاغىلىقتىكى جامالىددىن خوجا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يەكەن ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىشنى تەمە قىلغانلىقتىن، ئۆزئارا مۇرەسسەگە كېلەلمەي ئىتتىپاق-لىشالمىدى. خوجاملار يەكەننى ئىدارە قىلىپ ئۆز قولىدا تۇتالمىدى.

يەكەندىكى مىرغىياسىددىن ئىشاننىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان مىرزاجان ھەزرەتنى بۇرھانىددىن خوجا، ئابدۇراخمان ھەزرەت-تىن قاچۇرۇپ مەخپىي ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئۇنداق قىلمىسا ناھەق خۇن تۆكۈلۈشنىڭ ئېھتىمالى بار ئىدى.

شۇ چاغدا ئۇزۇندىن بېرى كوھىستان تەرەپتە ياشاپ كەلگەن مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان، بۇ تەرەپ-تىكى ئىتتىپاقسىزلىق ۋە پاراكەندىچىلىكنى ئاڭلاپ ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ، ھاكىمىيەت تەمەسى بىلەن كەشمىردىن چىقىپ، تىبەت داۋىنى ئارقىلىق يەكەنگە كەلەي. ئۆزىنىڭ نام - نەسەب-لىرىنى ئاشكارا قىلغاندىن كېيىن ھەممە ئاكا ئىززەت - ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرۈپ، لايىقىدا جاي، ئورۇن - دەرىجە، مائاش - نەمە-نات بەلگىلىدى. ئەمما مۇزەپپەرخاننىڭ ھەرىكىتى باشقىچە بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بۇرھانىددىن خوجا «بىزنىڭ ئۇلۇغىمىز كۇچادا، كۇچاغا بېرىپ كۆرۈشۈپ، شۇ كىشىنىڭ يارلىقى بويىچە ئىش قىلىسلا» دەپ ئادەم قوشۇپ كۇچاغا يولغا سالدى. كۇچاغا بارغاندىن كېيىن راشىددىن خان خوجا، مۇزەپپەرخاننىڭ ئىز-

زەت - ھۆرمەتىنى قىلىپ قوبۇل قىلدى. ئورۇن - ۋەزىپە تەيىنلەپ، مۇناسىپ جايدىن خوتۇن ئېلىپ بىرىپ، ئۇنى خۇشال-خۇرام قىلدى. ئۇ كۆڭلى خالىغان يەرلەردە ئويۇن - تاماشا قىلىپ بىرنەچچە كۈن تۇردى. ئاندىن «كورلىغا بارسام» دەپ رۇخسەت ئېلىپ كورلىغا كەتتى. ياقۇپ قوشبېگى كۇچانى ئالغاندا، كورلىدىن تۇرپانغا كەتتى. مۇزەپپەرخاننىڭ باشقا ۋەقەلىرىنى كېيىنكى بابلاردا سۆزلەيمىز.

ئاقىۋەت خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن ئىتتىپاق بولالماي، يەكەننى قولىدا تۇتۇپ تۇرالماي ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق ئىدى: يەكەندە تۇڭگانلاردىن 25 مىڭ كىشى بار ئىدى. شۇڭا خوجاملار: «ئاز ئادەم بىلەن كەپتۇق، ياخشىسى پۇختا تەييارلىق قىلىپ كۆپ ئادەم بىلەن كېلىشىمىز لازىم ئىكەن» دەپ ئويلىدى. يەنە بىرى نەزىردىدىن شەيخ خوجىنىڭ مىجەزى تۇرالغۇسىز، تۇتالغۇسى يوق، يېنىك تەبىئەتلىك بىر كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى «ئەمىر تىمۇر كوراگان ئىككىنچى» چاغلاپ يەكەندىكى ھەزرەت، ئىشان ۋە تۇڭگانلارنىڭ باشلىقلىرىنى، يۇرتنىڭ ئېسىل - ئابرويلۇق كىشىلىرىنى كۆزىگە ئىلماي ئادەم ئورنىدا كۆرمىدى. بۇرھانىددىن خوجا بولسا كۆڭلى يۇمشاق، خۇش خۇي، خۇش خۇلق كىشى ئىدى.

نەزم

ئەگەر پادىشاھ بولسا مۇلايىم سۇخەن،
كى مۇشكۇلىنى ئاسان ئەيلىگەي ھاپىز ھەي*.

---

* پادىشاھ مۇلايىم، يۇمشاق سۆزلۈك بولسا، تەڭرى ئۇنىڭ قىيىن ئىشلىرىنى ئاسان قىلىدۇ.

٣

سەيىد جامالىددىن خوجامنىڭ يەكەن بىلەن قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش ھەۋىسى، يەنى بىر ئوق بىلەن ئىككى كىيىكنى ئوۋلاش نىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقى؛ بىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەنە بىرىگە قەدەم قويۇشى بىلەن ھەرئىككىسىلا قولدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەنداز ئۇۋچىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى؛ نەتىجىدە مەيۈس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكى

دوستلارنىڭ پاك قەلبى ۋە روشەن مۇلاھىزىلىرىدىن مەخپىي قالمىغايكىم، خوجاملار يەكەننى ساقلاپ قالالماي يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەيىد جامالىددىن خوجىنىڭ ھىممەت ۋە قەھرىمانلىقى قايناپ، غەيرىتى جۇش ئۇرۇپ:

— ئۆزۈم ئاتلىنىپ بېرىپ يەكەن ۋە قەشقەرنى پەتھ قىلىپ، ياقۇپ قوشبېگى دېگەننى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ، بېشىغا ئىنسان كۆرمىگەن خارلىقلارنى سېلىپ، ئەتىۋارىنى قويماي، ئېتىمنىڭ تۇمشۇقىدا ھەمىشە پىيادە ئېلىپ يۈرمىسەم نىزامىددىن خوجىنىڭ ئوغلى بولماي قالاي، — دەپ ئاچچىق، يامان سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچتى. ئۇنىڭ ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە خۇشامەتچىلەر «ۋاي شۇنداق بولماي، يۇرتىدىن قېچىپ كەلگەن يالىڭاچ بۇلاڭچىنىڭ نېمە ئەتىۋارى بولسۇن» دەپ، ھەددىدىن زىيادە خۇشامەت قىلىپ ئاشۇرۇۋەتتى. قىشچە ئەسكەر، قورال - ياراق تەرەددۇتى، ئوزۇق - تۈلۈك، ئات - ئۇلاغ غېمى بىلەن باھارغا ئۇلاشتى.

يەردىن كۆك چىقىپ باھار باشلانغان مەۋسۇمدە جامالىددىن خوجا ئۆز ئورنىدا ئىنىسى جالالىددىن خوجىنى ۋاقىتلىق

ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، يەكەن تەرەپكە ئاتلىنىشنى قارار قىلدى.
بۇچاغدا كۇچانىڭ ئۇلۇغ پېشۋاسى 50 يىل ئەلەملىك مەنسەپنى قولدا تۇتۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ باشچىلىقىدا كۇچا، شايار ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلدى. بۇرھانىددىن خوجا ۋە ھامىددىن خوجىلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۈچتۇرپاندىن كەلدى.
ئاقسۇدىن موللا باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، قاسىم قازىبەگ، باقەش مىراپ، مۇھەممەد شېرىپ ئۆتەڭ بېگى، سابىر مىراپ؛ كۇچا بەگلىرىدىن ھاجى خەزىنىچى بەگ، ياقۇپ دىۋان بېگى، موللاش مىراپ؛ ئۈچتۇرپان بەگلىرىدىن ئاقبەگ، مۇسابەگ، قۇربان مىراپ قاتارلىق كارغا يارايدىغان، ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، ۋۇجۇدىدا ھىممەت ۋە غەيرىتى بار بەگ ۋە بەگزادىلەرنى ھەمراھ قىلىپ يەكەن تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا نوقۇل ئەسكەرنى 26 مىڭ، دەپ رىۋايەتكە ئالدى.
خوجاملار يولغا چىقىپ نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، يەكەن شەھىرىگە ئۈچ مەنزىل قالغاندا، يەكەننىڭ ۋالىي ئالىيلىرى، ھەزرەت ۋە تۇڭگانلارنىڭ ئىشانلىرى، ئۆلىما ۋە پازىللىرى، چوڭ - كىچىك پۇقرالىرى سوۋغا - سالاملار بىلەن ئالدىلىرىغا چىقتى. يۈزلىرىنى خوجاملارنىڭ غالىب ئۈزەڭگىلىرىگە سۈرتۈپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئاجىز ۋە بىچارىلىكىنى شەپى كەلتۈرۈپ، خوجام پادىشاھلارنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن، دۆلىتىنىڭ زىيادە بولۇشىغا ئايەتلەر ئوقۇپ، باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ خىجالەتچىلىك تەرلىرىنى ئاققۇزۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى قىلغان ئىشلىرىنىڭ پۇشايمىنىغا غەرق بولۇپ تۇرغان چاغدا، خوجاملار پادىشاھلارچە ئىنئام، سېخىيلارچە مەرھەمەت

لىرىنى كۆرسىتىپ، ھەممىسىنىڭ گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، دىل-كەشلىك بىلەن خۇشال - خۇرام قىلدى. ئاندىن كاتتا داغ-دۇغا، ھەشەمەت بىلەن يەكەن شەھىرىدىگە كىرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. خاھى تۇڭگانلار، خاھى ھەزرەت ئىشانلار، خاھى باشقا ھەرقانداق كىشىنىڭ بىرەر نەرسە دېيىشكە ھەددى بولمىدى. پۈتۈن ئەمەلدار، مەنسەپدارلار ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. ناغرا - دۇمباق، كاناي - سۇنايلارنىڭ ساداسى، گۇرۇھ - گۇرۇھ، توپ - توپ بولۇپ تەبرىك-لەشكە كەلگەن خالايىقلارنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭ غوۋغاسى پەلەكتىن ئاشتى. خوجام پادىشاھ ئىنئام - ئېھسان ۋە سېخىيلىقىنىڭ ئىشىكىنى يوغان ئاچتى. ئادالەتنىڭ قانىتىنى كەڭ يايدى. نەتىجىدە قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى. لاچىن بىلەن كەپتەر بىر جايغا ئۇۋا تۇتتى. ئىنسان گۇرۇھى ھەتتا پۈتۈن مەخلۇقات ئارىسىدىمۇ ئىتتىپاقسىزلىق، دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۈگىتىلىپ، دوستلۇق ۋە مۇھەببەت، ئىشەنچ ۋە ساداقەتنىڭ قائىدىلىرى قۇياشقا ئوخشاش نۇر چاچتى. مۇشۇ يول بىلەن ھەممىنى خۇشال - خۇرام، خاتىرجەم - باياشاد، پاراۋان، بىغەم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى نىشانى ۋە مەقسىتى قەشقەرنى پەتھ قىلىش بولغانلىقتىن، يول راسخوتى تەييارلاش كويىغا چۈشتى. يەكەن ۋىلايىتىدىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ ياخشى كۆنلەرنىڭ بىرىدە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى.

يەكەننىڭ ھۆكۈمىتىنى كۈچالىق سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمغا تاپشۇرۇپ، مەملىكەت ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى بەردى. قەشقەرگە بېرىشقا تەييارلانغان خاھى مۇسۇلمان، خاھى تۇڭگان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى تىزىملاپ رويخەتكە

ئالدى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا 72 مىڭ لەشكەر، چەۋەندازنى ساناق ۋە ھېسابقا ئالدى. ياخشى پەشىل ۋە ئوبدان كۆنلەرنىڭ بىرىدە، پىل قۇيرۇقى بولۇپ ئاتلىنىپ، يەكەن شەھىرىدىن چىقىپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى قەشقەر يولىغا تىكتى.

ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن پوش - پوش ئاۋازى، كوچا - بازارلاردا تاماشا قىلغۇچىلارنىڭ غوۋغاسى، ئەسكەرلىككە ماڭغانلارنىڭ ئۈزىشىپ خوشلاشقان ۋاراڭ - چۇرۇڭى، كاناي - سۇناي، ناغرا - دۇمباقلارنىڭ ساداسى، نەغمىچىلەرنىڭ ساز - مۇقام، ناخشا - غەزەللىرىنىڭ ئاھاڭلىرى، ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئايىغىدىن چىققان توپا - تۇپراقنىڭ چاڭ - توزانلىرى پەلەككە ئۆرلىدى. كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزلىرى كۆرمەس، ئىشىتكۈچىلەرنىڭ قۇلىقى ئاڭلىماس بولدى. ئەقىل - ئىدراكتىن تاشقىرى ھەشەمەتلىك داغدۇغا ھاسىل بولۇپ، گويا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر مەنزىرە پەيدا بولدى. خوجاملار دەۋرىدە مۇنداق كۆپ ئەسكەر جەم بولۇپ ئاتلانغان ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولمىدى.

ھەممىنى ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرەت ئىنايىتى بىلەن جامالىددىن خوجا ئىسپان شەمشىرىنى ئېسىپ، رەڭگارەڭ تون - سەرۇپايلارنى كىيىپ، پادىشاھلىق تاجىنى بېشىغا قويۇپ، ياخشى ئارغىماق ئاتقا مىنىپ، تولۇق جابدۇنۇپ، نۇرغۇن تەبرىك، مەدھىيە - ماختاش سادالىرى ئاستىدا مەخسۇس تەييارلانغان شاھانە - بارگاھلىرىغا كېلىپ چۈشتى.* بۇ يەردە ئىككى كۈن تۇرۇپ، چوڭ - كىچىك ئەسكەرلىرىگە قەدىر -

* ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ 2 - كۈنى يەنى مىلادى 1865 - ، 1866 - يىللىرى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى.

ئەھۋال خىراجەت، ئۆز لايىقىدا كىيىم - كېچەك بېرىپ، ئۇچىنـ-
چـى كۈنى كۆزلىگەن نىشانغا قاراپ ئاتلاندى. ئاستا - ئاستا
مېڭىپ خانئېرىق يېزىسىغا كېلىپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ
چۈشتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئالدى - ئارقىسىنى تەكشەپ ۋە دەڭسەپ
كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلدى: «ياقۇپ قوشبېگى مۇنداق نۇرغۇن
قوشۇن كەلگەنلىكىنى بىلسە ھەرقاچان قەشقەر ئىقلىمىدا بىر -
دەممۇ تۇرماي قېچىپ، ئۆزىنى تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە كۆرىدۇ،
لېكىن قەشقەر خەلقى ئاتنىڭ ئايىغىدا قالىدۇ» دەپ ئەسـ-
كەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىگە تەمەننا قىلدى. «قەشقەرنى ھايال بولـ-
مايلا ئالىمىز» دېگەن خىيال بىلەن ئەنجانلىقلار بىلەن قىر-
غىزلارنى بەنت قىلىپ باغلىغىلى تـۆت ھارۋا كىشەن، زەنجىر
ئېلىپ كەلدى. ئەمما ئاللاھنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىنـ-
نىـڭ قۇدرىتىگە ئـىشىنىـش ۋە يـۆلىنىشنى ئۇنتۇدى. بۇ
توختالغۇسى يوق پەلەك ئۇنى ئويلاشقا يول قويمىدى. مۇنداق
ئۇچىغا چىققان ھەشەمەت ۋە داغـدۇغـىنىڭ زاۋاللىقىغا يۈز
تۇتىدىغانلىقىنى بىلمىدى.

شۇ ئەسنادا يېڭىسار تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت چوڭ توغ
نامايان بولدى. توغنىڭ ئارقىسىدا ئەلەم - بايراق كۆرۈندى.
قارىسا، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇنى كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم بولـ-
دى. ئەتراپقا قويغان قاراۋۇل خەۋەرچىلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن
كېلىپ، كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى مەلۇم قىلىپ، يۈقىرىقى مۆلچەر-
نىڭ توغرىلىقىنى ئەستىقلىدى. جامالىددىن خوجا ئۆز ئەسكەر-
لىرىنى كۆپ، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇنىنى ئاز دەپ قاراپ،
ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ بىرمۇنچىسىنى سول تەرەپكە بۇيرۇپ:

— ئەجدىھاغـا ئوخشـاش ئىككى تـەرەپتىن تەڭ باش
تارتىپ يۇمىلاق چەمبەر بولۇپ، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇنلىر-
نى ئوتتۇرىغا ئېلىپ تاش سېپىلدەك قاتتىق قورشاڭلار، ھەر-

قانداق ئادەم قولغا چۈشسە تىرىك تۇتۇپ ئالدىمغا ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپ بۇيرۇق بېرىپ، ئۆز كۆڭلىدە غەم-ئەندىشىسىز خاتىرجەم بولۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىدىن چىقمىدى. دەرۋەقە خوجىلارنىڭ ئەسكەرلىرىگە قارىغاندا، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇنى تولىمۇ ئاز ئىدى. ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇنىنى ئاسماندىكى ئۈكەرگە مىسال قىلسا، خوجىلارنىڭ ئەسكىرىنى يەتتە قەۋەت ئاسماندىكى پۈتۈن يۇلتۇزچە بار، دەپ پەرەز قىلسا بولاتتى. مۇشۇ چاغدا، كولاپىنىڭ ئوغلى ھەمراخان دېگەن كىشى 250 زەبەردەس پالۋان ئەسكەرنى قورال-ياراقلىرى بىلەن ئېلىپ ياردەمگە كەلسە، خوجاملار، بىزگە غەيرىي يۇرتنىڭ ئادەملىرى كېرەك ئەمەس، دەپ قوبۇل قىلمىدى. ھەمراخان نائۈمىد بولۇپ قايتىپ بېرىپ ياقۇپ قوشبېگىگە قوشۇلدى.

ياقۇپ قوشبېگى خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، ئۆزلىرىنىڭ ئاز ۋە ئاجىزلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلدى. قەيەردە غېرىب-مۇساپىر بولسا، دۇئاسىنى ئېلىپ تەڭرىگە سېغىندى. خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى ئوڭ ۋە سولغا بېرىپ سەپلىرىنى راسلاپ بولغۇچە، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇنىدىن ئابدۇللا پانسات ناملىق بىر باتۇر ئۆز يىگىتلىرى بىلەن ئۇشتۇمتۇت ئاسماندىن چۈشكەن بالادەك، خوجاملارنىڭ چۇۋالچاق، تەرتىپسىز ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن غازىبېك پانسات، ئېزىزبەگ ۋە چاپارمەنلەر سول تەرەپكە ھۇجۇم قىلدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جەڭلەر ئەۋجىگە چىقتى. ئارقىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ئاتقان توپ-زەمبىرەكلىرىمۇ ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇنىنى توسۇۋالالمىدى. ئاقىۋەت خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي «جەڭدە تەڭ كېلەلمىسە ئارقىغا چېكىنىش، پەيغەمبەرلەرنىڭ سۈننىتى»

دېگەن مەشھۇر سۇرىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق تۇپ - زەمبىرەك، قورال - ياراق، ئوزۇق - تۈلۈك، چېدىر - بارگاھلىرىنى تاشلاپ، بىر ئات، بىر قامچا بولۇپ، ئاقسۇ يولىغا قاراپ قاچتى. «خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن ئازچىلىقمۇ كۆپچىلىك ئۈستىدىن غەلىبە قازىنالايدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇ ۋەقەدە ئەينەن ئاشكارا بولدى.

پارچە

پاراكەندە لەشكەر قولىدىن ئىش كەلمىگەي،
ئىككى يۈز جەڭچى مەردانە ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

دېمەك، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، شايار، يەكەننىڭ ئىككى يىللىق خىراجىتى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ قان - تەرى بىلەن تەييار بولغان نۇرغۇن قورال - ياراق، ئوق - دورىلار بىلەن شۇنچىلا ئەسكەر ئىككى سائەتلىك جەڭگە بەرداشلىق بېرەلمەي توزغاقتەك توزۇپ كەتتى.

رۇبائى

خۇدايىم ئېرۇرلەر مالىكۇلمۇلك،
كى ھەر كىمگە بەرسە توتىيەلمۇلك.
نە ھەد بولغاي كىشىگە مۇلك ئالماق،
شەھىنشاھى كى ئولدۇر تەنزىئۇلمۇلك*

---

* تەڭرى پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاھى. ئۇ پادىشاھلىقنى خالىسا بىراۋغا بەردى، خالىسا بىراۋدىن ئالدى. بەندىنىڭ مەملىكەتنى ئېلىپ پادىشاھ بولىمىقى مۇمكىن ئەمەس.

خوجاملار ياقۇپ قوشبېگىنى ئاجىز كۆرۈپ نېمىلەرنى دېگەن بولسا، ئۆز باشلىرىغا يېتىپ بالا بولدى. «ئورىنى كىم كولىسا، ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەن ھەدىس بۇ ئىشلارغا دەل مۇۋاپىق كەلدى. بىر مۇنچە ئادەملەر ئۆلۈپ نابۇت بولدى. نەچچىسى ئەسىر چۈشتى. نۇرغۇنلىرى ئات - ئۇلاغ، ئىككى ئاياغلىرىدىن ئايرىلىپ، يالىڭاچ، سۇسىز، تاماقسىز، چۆل - جەزىرىلەردە ئاچ - زار بولۇپ ھالاك بولدى؛ بەزىلىرى ئاران - ئاران جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا ئۇلىشىۋالدى. بۇ كۈنى خوجاملارغا گويا قىيامەت ئاشكارا بولغان بولدى. ئۇلار جانلىرىدىن بىزار بولۇپ، چۈشى ياكى ئوڭى ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمەي، بەك چېكىپ بېشى ئايلانغان بەڭگىدەك، كۆكنار سۈيى ئىچىپ خىيالغا كەتكەن كۆكنار - چىلاردەك كۆڭۈللىرى پەرىشان، تىللىرى كېكەچ، ئۆزلىرى مالال بولۇپ، جانلىرى تۇمشۇققا كېلىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا يېتىپ باردى. پەلەكنىڭ سېھىرگەرلىكى، زامانىنىڭ تەتۈرلۈكى، رەڭۋاز - لىق ھۈنىرىنى ئاشكارا قىلدى.

سەيىد ئەلەم ئاخۇنۇم پايتەخت يەكەندە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. خانىشېرىقتىن قېچىپ بارغانلاردىن بولغان ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولالماي «قەشقەرگە بارىمەن» دېگەن باھانە بىلەن يەكەندىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. بىر قېتىمدا ئىككى چوڭ شەھەرنى بىكارغا بەردى. قەشقەرنى ئالىمەن، دەپ يەكەندىن قۇرۇق قالدى.

نەزم

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،

ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەند*

* تەڭرى بەرگەنگە غىدىڭ - پىدىڭ قىلما، چۈنكى تەڭرى ئۆزى بىلىپ بېرىدۇ.

تۇڭگانلار ئۇكەرگە ئوخشاش توپ بولۇۋېلىپ، تا نامازشامـ غىچە مىلتىق، توپ ـ زەمبىرەكلەردىن ئوت ئېچىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. تولا ئادەملەر نابۇت بولدى. ياقۇپ قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ ھۇجۇم قىلىشتىن توختاپ قالدى. ئاقىۋەت تۇڭگانلار بىلەن سۈلھـ-توختامنامە تۈزۈپ قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، توپ ـ زەمبىرەكلىرىنى ئايرىپ قېلىپ، ھەر بىرىگە ئۆز لايىقىدا تون ـ سەرۇپاي، سوۋغا ـ ئەمەللەر بېرىپ، ئۆزىگە تەۋە ۋە رام قىلىپ قايتۇردى. ياقۇپ قوشبېگى چېدىر ـ بارگاھ، ياراق ـ ئەسلىھە، خەزىنە ـ دەپىنە، شاھانە كىيىم ـ كېچەك قاتارلىق نۇرغۇن مال ـ مۈلۈكلەرگە ئىگە بولۇپ، خۇشال ۋە پاراۋان بولدى.

نەزم

ھەرچە خالىق خالىغانىدىن ئول بولۇر،
ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.①

8

بۇزھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بېغىنىڭ غۇنچە نەۋباھارى، كۆڭۈل ئەدىپىنىڭ دۇررى مارجانى يەنى مەھمۇددىن خوجام پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى؛ مەن كەمىنە ② نىڭ سەرگۈزەشتىلىرى؛ غەيرىي سۇلۇكتىكى③ گۇرۇھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادى

ھۆرمەتلىك دوست ۋە بۇرادەرلەرنىڭ روشەن كۆڭۈللىرىدىن

① تەڭرى نېمىنى خالىسا شۇ بولىدۇ، بەندىنىڭ خالىغىنى بويىچە بولمايدۇ.
② مەن كەمىنە — ئاپتور ئۆزىنى دېمەكچى.
③ سۇلۇك — يول، سوفىزمنىڭ تارماق مەزھەپى.

مەخپىي قالمىغايكى، بۇرھانىددىن خوجام كىچىك ئوغلى مەھمۇددىن خوجامنى ئۆز ئورنىدا ئۇچتۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ، ئۇچتۇر-پاننىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمى توختىبەگ ۋە كۇچالىق تەلەي دادخاھنى ئۇنىڭ خىزمىتىدە قويدى.

مەھمۇددىن خوجام ئۇچتۇرپان ھۆكۈمىتىنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن «ئىسلام ئۆتكەن ئىشلارنى تەكرارلىمايدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىلگىرىكى مەنسەپدار، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ قائىدىلىرىنى يوق قىلدى، خاھى پادىشاھلىق قائىدىسى، خاھى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا شەرئەت ھۆكمى بويىچە ئىش ئېلىپ باردى. ئۈچ يىل بىر ئاي ئۆتكۈچە ھېچكىم دەخلى قىلالمىدى. مەھمۇددىن خوجام ھەممە خوجاملاردىن ياشتا كىچىك بولسىمۇ، پەم-پاراسەتتە، ئىلىم-دىيانەتتە ۋە پەزلى-كامالەتتە ھەممىدىن ئۈستۈن ئىدى. ئۇچتۇرپاندا ئۇزۇندىن بېرى كاپىرلارنىڭ قائىدە-قانۇنى، زالىم بەگلەرنىڭ رەسىم-يوسۇنلىرى جارى بولۇپ، «سۆھبەتدىشىڭ قانداق بولسا سەنمۇ شۇنداق بولىسەن» دېگەندەك، ئەل ئارىسىدا يامان ئىشلار ئەۋج ئېلىپ، ياخشى بىلەن يامان پەرقلەندۈرۈلمىگەنىدى. مەھمۇددىن خوجام خالايىقنىڭ قەلبىگە ئورنىشىپ كەتكەن يامان ئىشلارنى تازىلاپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى تىكىپ ئولتۇرغۇ-زۇپ، سىياسەت شەمشىرىنىڭ سۇ ۋە تۇپرىقى بىلەن پەرۋىش قىلىپ كۆكەرتىپ، گۈل-گۈلىستان قىلدى. دېمەك، «جەننەت قىلىچنىڭ سايىسىنىڭ ئاستىدا» دېگەن ھەدىسنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى. شەھەر-سەھرالاردىكى مەسچىتلەرگە ئىمام، مەزىن تەيىنلەپ، بەش ۋاق نامازنى جامائەت بىلەن ئادا قىلدۇردى. ئىسلام شەرئەتلىرىنى كىتاب ۋە پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرى، ساھابىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىگە مۇۋاپىق جارى قىلىپ، ھېچقانداق

كىشىگە يۈز ـ خاتىر قىلمىدى. ھەتتا قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، تۇخۇمباز قاتارلىق ھەممە يامان ئىش قىلغۇچىلارنى مەنئى قىلىپ يوقاتتى. ئەمما ئۆزى شەترەنجى (شاھمات) باز ئىدى. ھەر بىر ئىشنى شەرىئەت ھۆكمى ۋە پۇقرالارنىڭ خاھىشى، رايى بويىچە ئادا قىلغانلىقى ئۈچۈن چوڭ ـ كىچىك ھەممە ئۇنىڭدىن رازى ۋە خۇشال ئىدى.

مەن كەمىنە مۇئەللىپ① مەھمۇددىن پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدا ئولتۇرۇپ ـ قوپۇشتا دائىم بىللە بولىدىغان سىردىشى ۋە ئۈلپەتـ دىشى ئىدىم. خاھى ئۆلىما، خاھى پازىل، خاھى ھاكىم، خاھى دادخاھ ② بولسۇن، مېنىڭ مەسلىھەتىمسىز بىر ئىش قىلالمايتتى. چۈنكى مەن كىچىكىدا مەھمۇددىن خوجام بىلەن بىر مەدرىس، بىر ھۇجرىدا يەتتە ـ سەككىز يىل بىللە يېتىپ قوپقان ھەم قۇرداش③، ھەم ساۋاقداش ئىدىم.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۈچتۇرپانلىق باي مۇھەممەد قازىـ بەگ مېنى ئىپتارغا تەكلىپ قىلدى ھەم:

ـــ ئىپتار قىلىپ بولۇپلا قونۇپ ئەتىسى قايتىپ كەتسىلە، پادىشاھتىنمۇ شۇنداق رۇخسەت ئالسىلا، ـــ دەپ تەكىتلىدى.

باي مۇھەممەد قازىبەگنىڭ ھويلىسى شەھەرنىڭ سىرتىدا ئىدى. چۈنكى مەن پادىشاھتىن رۇخسەتسىز بىرەر كېچە باشقا يەردە قونۇپ قالالمايتتىم. بۇنىڭ سەۋەبى پادىشاھلىق ئوردىدا بەش ۋاق نامازغا ئىمام، جۈمە نامىزىغا خېتىپ ئىدىم. پادىشاھنىڭ ھەممە مەخپىي گەپـسۆز، خەت ـ ئالاقىلىرىگە سىرـ داش ئىدىم. ئوردىغا كىرىدىغان توققۇز قاراۋۇل (پوس) غا

---

① مۇئەللىپ ـــ مۇشۇ كىتابنى يازغان ئاپتور.
② دادخاھ ـــ سوتچى، سوراقچى، كىشىلەرنىڭ دادىغا يەتكۈچى.
③ قۇرداش ـــ تەڭ ياشلىق، بىر دېمەتلىك.

مەن مەسئۇل ئىدىم. مېنىڭ رۇخسىتىمسىز ھېچقانداق كىشى قاراۋۇلدىن ئۆتەلمەيتتى.

مەھمۇدىن خوجا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندا مۆھۈر ئويدۇرۇش لازىم بولۇپ، مۆھۈرگە ئويىدىغان سۆزنى ھەركىم ھەر نەرسە دەپ «سەجئى»① قىلدى. شۇ قاتاردا مەنمۇ:

يافەت ئىززەت زى ھەزرىتى مەئبۇد،
ئىبنى بۇرھانىددىن خوجا مەھمۇد②.

دەپ «سەجئى» قىلدىم. ئاخىر يازغىنىم ياراپ قىلىپ قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مېنى مۆھۈر ئويدۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى. مەن مۆھۈرئويغۇچىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ ئويدۇرۇپ تەييار قىلدىم. مېنىڭ بۇ خىزمىتىم ناھايىتى ئەرزىگەنلىكتىن مەھمۇدىن خوجا تولىمۇ خۇرسەن ۋە خۇشال بولدى. مېنى مۆھۈردار يەنى مۆھۈر تۇت-قۇچى قىلىپ بەلگىلەپ مۆھۈرنى ماڭا تاپشۇردى. ھەرقانداق يارلىق، ئەمر-پەرمان، قانۇن-دەستەكلەرنى ماڭا تاپشۇراتتى. مەن مۆھۈر باسقاندىن كېيىن كۈچكە ئىگە بولاتتى.

خىتايلاردىن ئولجىغا قالغان بۇغداي ئامبىرى، ئۇن ئامبىرى، ئارپا ئامبىرى قاتارلىق ئۈچ خىل ئاشلىق ئامبىرىنى مېنىڭ باشقۇرۇشۇمغا تاپشۇرغانىدى. بۇ ئاشلىقلارنى ئوردىنىڭ مەخسۇس ئالىي ئاشخانىسى، ئاتخانىسى ۋە خاس خىزمەتچى مەھرەملەرنىڭ ئاتلىرىغا ئىشلىتەتتى. مەن ئۆز ئورنۇمدا ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئىنىم مۇھەممەد خەلىپىنى قويدۇم. ئەمما ھەممە نەرسىنى بەلگىلىمە، ئۆلچەم، بۇيرۇق بىلەن سەرپ قىلاتتى. مەخسۇس ئالىي ئاشخانىغا لازىم بولىدىغان گۆش-

---

① سەجئى — قاپىيىلەشتۈرۈش، شېئىر تۈزۈش.

② مەنىسى — تەڭرىنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئوغلى مەھمۇد.

ياغ، گۆرۈچ، سەۋزە - پىياز، چاي - تۇز، ئوتۇن قاتارلىقلارغا ئامباردىكى ئاشلىقنى سېتىپ خىراجەت قىلاتتى. ئامباردىكى ئاشلىقلار شۇ قەدەر تولا ئىدىكى، ئىككى يىلدىن كېيىن كىرىپ قاراپ باقسام، تۆت ھەسسىسىنىڭ بىر ھەسسىسىمۇ توگىمەپتۇ. ئۆزۈمگە بەلگىلەنگەن ئۆلچەمدىن تاشقىرى بىر سەر ئاشلىقنىمۇ ئارتۇق ئالمىدىم. ئىنىم مۇھەممەد خەلپە بىلەن بىر ھويلىدا بولغانلىقىم ئۈچۈن، بەزى چاغلاردا چىراغ يېغى ياكى شام لازىم بولۇپ قالسا بازار نەرخى ھېسابلاپ پۇل بېرىپ ئالاتتىم. ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارغىمۇ ئۆلچەمدىن تاشقىرى كەگىرى ئىشلەتمىدۇق ياكى سېتىپ پۇلىنى يانچۇقىمىزغا سالمىدۇق. بۇ مېنىڭ پەر-ھىزكار ۋە تەقۋادارلىقىمدىن بولغان ئىش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىنساپ، ئېھتىيات ۋە دىيانىتىمدىن بولدى. يەنە توققۇز ئامباردا لىقمۇ لىق ئاشلىق بار ئىدى. بۇلار كېيىن ئاتىلىق① غازىنىڭ قولىغا چۈشتى.

دېمەك، مەن مەھمۇدىن خوجىدىن مۇھەممەد قازىبەگنىڭ دېگىنىدەك رۇخسەت ئېلىپ ئىپتارغا باردىم. كەگىرى نازۇ نېمەتلەر بىلەن ئىپتار قىلىپ ئاندىن ناماز تاراۋىسىنى ئادا قىلدۇق. تاراۋىدىن يېنىپ مەخسۇس ھازىرلانغان مېھمانخانىغا كىردۇق. كۆڭۈلنى مەپتۇن قىلىدىغان نەغمە - ساز، ناخشا - ناۋا بىلەن مەشرەپ بولدى. مەشرەپ ۋە مېھماندارچىلىق قائىدىسىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇپ بەجا كەلتۈردى. ۋاقىت يېرىم كېچە بولغاندا يالغۇز مېنى چاقىرىپ يەنە بىر خاس مېھمانخانىغا ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيدە ئولتۇرۇپاندىنىڭ كونا بەگلىرىدىن قۇربان خەزىنىچى بەگ، موللا ئىمىن شەيخ ۋە موللا تۆرە②، مېھمانبەگ

---

① ئاتىلىق غازى — ياقۇپبەگ يەنى بەدۆلەتنى كۆرسىتىدۇ.

② «تارىخىي ھەممىدىيە» دە: «موللا نۇر» دەپ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

باشلىق 15 كە يېقىن كىشىلەر ئولتۇرغانىكەن. مەن كىر - گەندىن كېيىن يەنە زىياپەت قائىدىلىرى تەلتۆكۈس ئادا قىلىنغان- دىن كېيىــن يۇرت ئۇلۇغلىرى مۇنداق دېدى: «بۇرھانىددىــن خوجامنىڭ كۆڭلى يۇمشاق ياخشى كىشى. ھامىددىن خوجام بولسا ناھايىتى غەيرەتلىك، غەزىپى زىيادە، ئاچچىقى يــامان كىشى ئىكەن. مەھمۇدىن خوجام ھازىر ناھايىتى ياخشى سوراۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن چوڭ - كىچىك، ھەممە خەلق رازى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇرھانىددىن خوجام، ھامىددىن خوجاملار يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلاشماي تىنىچ يېتىپ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانسا، مەھمۇدىن خوجام ھۆكۈمرانلىق ئىشى بىلەن مەشغۇل بولسا ياخشى بولىدۇ. مۇبادا خوجاملارنىڭ ھەممىسى يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلىشىپ دەخلى قىلسا ئوبدان بولمايدۇ. بىزنىڭ شۇ ئىلتىماسىمىزنى ئۆزلىرى يەتكۈزۈپ ماقۇل قىلىپ، توختام قىلىپ بەرسىلە، بىز ناھايىتى خۇرسەن بولىمىز. ئەگەر بۇ ئىلتىماسىمىز ماقــۇل كۆرۈلمىسە ئىش يامان بولىدۇ، ۋەسسالام» دەپ گەپنى تۈگەتتى.

ئەتىسى، مەن قايتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ غەرەز - مۇددىئا - سىنى مەھمۇدىن خوجامغا بىر - بىرلەپ ئىزھار قىلىپ يەتكۈزدۈم. مەھمۇدىن خوجام «بۇ گەپنى مەيلى دادام، مەيلى ئاكامغا مەلۇم قىلمىسىلا، ئۆزۈم يولى بىلەن ئېيتىپ ماقۇل قىلىمەن» دېدى. ئۇنىڭغىچە ئۈچ كۈن ئۆتۈپ كەتتى. تۆتىنچى كۈنى كېچىسى بولغاندا ئۈچتۇرپان خەلقى قوزغىلىپ قارا كالتەك بولۇپ مەھ- مۇدىن خوجامغا ئىنتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ مازار تېرەك دېگەن جايغا توپلاندى. بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇرھانىد- دىن خوجام موللا توختى مۆھتەسىپ دېگەن كىشىنى، مەھمۇدىن خوجام مېنى (ئاپتورنىڭ ئۆزىنى) ئەلچىلىككە تايىن قىلدى. ئەتىسى ئىككىمىز ئەلچىلىك سۈپىتىدە شەھەردىن چىقىپ كۈن چىققــان چاغــدا مازار تېرەكــكە يېتىــپ بــاردۇق. يىــراق -

يېقىندىكى خالايىق بىرلىشىپ مەھمۇدىن خوجىدىن يۈز ئۆرۈپ مىرزاجان ھەزرەت دېگەن كىشىنى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلىپ سايلاپتۇ.

ھاۋا سوغۇق بولغاچقا ئۇلار بىزنى ئۆيگە باشلاپ كىردى. ئەلچىلىك سۈپىتىدە تۇرۇپ ئېيتتۇقكى:

— خوجاملار، كىچىك-چوڭ يۇرت ئەھلى بۇ خىل سۆز-ھەرىكەتلىرىدىن يانسۇن، يۇرتدارچىلىقتا قايسى ئىش توغرا بولمىغان بولسا ئۇنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئىلاجىنى قىلايلى. ئەگەر كۆڭلى ئاغرىغان بولسا، تون كىيدۈرۈپ، چاي قۇيۇپ كۆڭلىنى ئالايلى، دەپ بىزنى چىقاردى، — دېدۇق. بىزنىڭ بۇ گېپىمىزنى ئاڭلاپ مىرزاجان ھەزرەت باشلىق كاتتىلار باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي تۇرغانلىرىدا، ئىمىن شەيخ قوپۇپ:

— قىرغىز، قازاقلارمۇ ئۆزىنىڭ يۇرتىنى ئۆزى سوراۋاتىدۇ. بىزمۇ قىرغىز، قازاقلاردىن قالغۇچىلىكىمىز يوق. ئۆزىمىزنىڭ يۇرتىنى ئۆزىمىز سورىساق نېمە بوپتۇ. خوجاملار ھەرقانچە جاپا-مۇشەققەت تارتقان بولسا، ئۇنىڭ ئەجرى قولىغا تەگدى. ياراق-جابدۇقتىن باشقا ھەرقانداق نەرسىلىرى بولسا ئۆزلىرى ئېلىپ كەتسە، ئات-ئۇلاغ تەييارلاپ يولغا سالساق، ئەگەر مۇنداق بولمايدىكەن كېيىگەن تونىمىز كېپەن، ئىچىدىغان چېيىمىز ئەجەل شەربىتى بولىدۇ، سۆز تامام، — دېدى. شۇنىڭ بىلەن موللا توختى مۆھتەسىپكە بىر ئادەم قوشۇپ شەھەرگە كىرگۈزدى. مېنى كىرگۈزگەن ئادىمىنىڭ ئورنىغا بارىمتاي قىلىپ تۇتۇپ قالدى. شۇ كۈنى جۈمە كۈنى بولۇپ، توپلانغان قوزغىلاڭچىلار مازار تېرەكتىكى مەسچىتتە جۈمە نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن مىرزاجان ھەزرەتنى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۆزلىرىگە پادىشاھ تىكلەپ يىغا-زار بىلەن شەھەر

تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. ئەمما ئاق كىگىز ئۈستىدىن مىرزاجان ھەزرەت يىقىلىپ چۈشتى، نەسلىك باشلاندى. شۇ ماڭغىنىمچە بېرىپ بىر دەرۋازىدنى ئېچىپ كىرىپ يەنە بىر دەرۋازىغا بارغۇچە ھامىددىن خوجا توپ - زەمبىرەك ئېتىپ، قوزغىلاڭچىلار- نىڭ بىرمۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ دەرۋازىنى ئېتىۋالدى ۋە سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئېتىپ ھېچ كىشىنى يېقىن كەلتۈرمىدى. قوزغىلاڭچىلار مېنى بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ بىرنەچچە كىشىنى ساقلاشقا قويدى. قوزغىلاڭچىلار بەش كېچە-كۈندۈز پۈتۈن كۈچى بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ شەھەرنى ئالالمىدى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. يەتتىنچى كېچىسى بولغاندا مىرزاجان ھەزرەت مېنى قاماپ قويغان ئۆيدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۈچتۇرپاننىڭ ۋە قىرغىزلارنىڭ چوڭ-كىچىك بەگلىرى، تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىنىڭ ئالدىدا:

— ئۆزلىرى بىر تەرەپكە خوجامنىڭ ئەلچىسى بولۇپ چىق- قان، ئەمدى بىر تەرەپتىن خوجامغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ ئىككى تەرەپنى ئەپلەشتۈرۈپ قويسىلا. يۇرت ئەھلىگە مەن پەند- نەسىھەت قىلدىم. ئىلگىرىكىدەك خوجاملار پادىشاھ، بىز يۇرت ئەھلى پۇقرا بولىدىغان بولدۇق، — دېدى.

مېنىڭ مېنىپ چىققان ئېتىمنى سابىت يۈز بېگى ئولجا قىلىۋالغانىكەن. تېپىپ چىقىپ قايتۇرۇپ بەردى. مېنىڭ كەينىمدىن خوجاملار سەمەرقەندلىك موللا قەلەندەر ئاخۇن دېگەن مۆتىۋەر كىشىنى ئەلچى قىلىپ چىقارغانىكەن. ئۇ كىشىمۇ مېنىڭ بىلەن بىر ئۆيدە قاماپ قويۇلغانىدى. ئۇنىمۇ سوراپ ئېلىپ ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلىپ شەھەرگە قايتتىم. بىزگە قوزغىلاڭچىلارنىڭ دەخلى قىلماسلىقى ئۈچۈن تۆت بەگنى قوشقانىدى. ئەسلىدە تۇمشۇق تاغدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىپ كەتمەكچىدى. تۇمشۇق تاغقا كەلگەندىن كېيىن قوشۇلۇپ كەلگەن بەگلەردىن نورۇز-

بەگ مىنىڭ بېگىم قۇلىقىمغا ئاستا مۇنداق دېدى: «مېنى پالاكەت بېسىپ بۇلارغا قوشۇلۇپ قاپتىمەن. ئۆزلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتسەم زايە قىلىشىۋېتەرمۇ؟» دەپ سورىدى. مەن دەرھال ئەھۋالنى مۆلچەرلەپ ئاشكارىلاپ:

— مېنىڭ بىلەن شەھەرگە بىللە كىرسىلە ھەرقانداق شارائىتتا قۇتۇلدۇرۇپ قالىمەن، بۇ توغرىدا مەن كېپىل، — دېدىم. باشقا بەگلەرمۇ ئاڭلاپ:

— بىزمۇ بىللە كىرسەك، — دېيىشتى. ئۇلارغىمۇ كېپىل بولۇپ شەھەرگە ئېلىپ كىردىم.

ئۈچ دەرۋازىغا ئۈچ خوجام مۇئەككەل ئىكەن. مەن ھامىددىن خوجام بار دەرۋازا بىلەن كىردىم. ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن ۋەقەنى بىر - بىرلەپ بايان قىلدىم. ھامىددىن خوجام ناھايىتى خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ سەللە - كۇلاھ*، تون - سەرۇپاي ئىنئام قىلدى. موللا قەلەندەر ئاخۇن باشلىق بەگلەرنى ئېلىپ كىرىشكە ئادەم بۇيرۇدى. شۇ ئەسنادا بىر كىشى كېلىپ مېنى بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ باردى. ئەھۋالنى بىر - بىرلەپ بايان قىلغىنىمدىن كېيىن ھەددىدىن زىيادە خۇشال بولۇپ، كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ يىغلاپ تۇرۇپ دۇئا قىلدى. چۈنكى شۇ كۈنلەردە خوجاملار قورشاۋدا قېلىپ، تاقەتلىرى تاق بولۇپ، شەھەردىن قېچىپ كېتىدىغانىنىڭ ئىلاجىنى تاپالماي ھەم قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلەلمەي كېلىدىغان بالا - قازاغا رازى بولۇپ تۇرۇشقانىكەن.

شۇ كۈنى ئىپتارغا يېقىن ھامىددىن خوجام توپ - زەمبىرەك بىلەن يىگىت - سەركەردىلىرىنى باشلاپ مازار تېرەككە بېرىپ،

---

*كۇلاھ — سەللە يۆگەش ئۈچۈن يىپ ياكى يىپەك رەختتىن تىكىلگەن بۆك.

مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىنى قورشىۋېلىپ ئىككى تەرەپتىن زەمبىرەككە تۇتتى. قوزغىلاڭچىلار ئىپتار بىلەن بولۇپ خەۋەرسىز قالغاچقا ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، مىرزاجان ھەزرەتنى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ شەھەرگە ئېلىپ كىردى. شۇ كېچىسى مەيلى ياخشى، مەيلى يامىنى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈردى. ئۇچتۇرپاننىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى توختىبەگ، ئىنىسى ئاقبەگ، باي مۇھەممەد قازى، قۇربان خەزىنىچى باشلىق نۇرغۇن مۆتىۋەر كىشىلەر تىرىك قولغا چۈشتى. قىرغىز بەگلىرى باشلىق بىرمۇنچە كىشىلەر قەشقەرگە كەتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى يولدا قىرغىزلار تالان-تاراج قىلىپ يوق قىلدى. بەزىلىرى سوغۇقتا توڭلاپ نابۇت بولدى. ئىمىن شەيخ باشلىق بىرمۇنچە ئادەملەر ئىلى تەرەپكە قېچىپ بېرىپ چۆل - جەزىرىلەردە ھالاك بولدى. ئاتا - بالىدىن، بالا ئاتىدىن خەۋەرسىز گويا قىيامەت بولغاندەك ھەممە ئۆز ھالى بىلەن ۋەيران ۋە سەرگەردان بولدى. ئۆلگەنلەرنىڭ سانىنى 2000 دىن زىيادە دەپ ھېسابقا ئېلىشتى. بۇنىڭدىن باشقا تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ چۆل - باياۋاندا ئۆلگەنلەرنىڭ ھېسابى يوق.

خوجاملار ئۇچتۇرپان شەھىرىنى قولغا كىرگۈزگەندە ھاراق-خانىنىڭ ھاراق قاينىتىدىغان چوڭ قازىنى ئولجا چۈشكەندى. بۇ قازاننى خوجاملار قۇتلۇق مازارغا ۋەخپە قىلىپ بەرگەندى. قوزغىلاڭچىلار بۇ قازاننى مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىغا ئېلىپ بېرىپ غىزا قىلىپ يېيىشكەنىكەن. ھامىددىن خوجام كېلىپ زەمبىرەككە ئوت ياققان چاغدا، بۇ قازاندىن ئۇماچ ئۇسۇپ بېرىدىۋاتقان ئىككى كىشى قازانغا چۈشۈپ كېتىپ ئۇماچقا مىلىنىپ ھالاك بولۇپتۇ.

ھامىددىن خوجام، قوزغىلاڭچىلاردىن تىرىك قولغا چۈشكەن-لەرنى بىر - بىرلەپ سوراق قىلىپ، ھەر كېچىسى ئۆلتۈرۈپ

قۇدۇققا تاشلاتقۇزدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا يەتتە قۇدۇق ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىققمۇلىق تولدى. ئاغزىنى كۆمدۈرۈۋەتتى.

دېمەك، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بېشىغا بۇ ئالەمدە بولىدىغان بالا ـ قازا، ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنىڭ ھەممىسى كەلدى. بۇنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلسام، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ تەبىئىتىگە ئېغىر كېلىشى مۇمكىن.

بۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇنداق ھالاكەتلەرگە دۇچار بولۇشىدا سەۋەب بار ئىدى. سەۋەبسىز بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ سەۋەب شۇكى: ئۇچتۇرپان ئەھلى ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان، شەرىئەت ھۆكمىگە قاتتىق رىئايە قىلىدىغان بولسىمۇ، يەنە غەلىتە ئېتىقادتىكى كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنى كەبىرۇيە سۇلۇكىدا دېسە، يەنە بەزىلىرى ئىس- ھاقىيە، نىمەتىيە، رەبۇدىيە، دۇۋانىيە* سۇلۇكىدا بىز دەپ خىلمۇ خىل سۇلۇكلەرنىڭ ئېتىقادچىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈ- شەتتى. ھەتتا بەزىلىرى خوجاملارغا بولغان ئىخلاسلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇپ «ئاللا خوجام» دەپ تەڭرى بىلەن خوجاملارنىڭ ئارىسىغا ھېچقانداق كىشىنى سىغدۇرمايتتى. خوجاملار يېڭى بارغان چاغدا «بىز تەلەپ قىلغان كۆڭلىمىزدىكى خوجىمىز مۇشۇ» دەپ ئەقىدىلىرىنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن ئاتلىرىنى يىلقىسى بىلەن، قويلىرىنى قوتىنى بىلەن، كالىلىرىنى ئېغىلى بىلەن ھەدىيە قىلىپ بېرىپ دۇئاسىنى ئالغانىدى. ئەمما خوجاملار ھەممە خالايىق ئوخشاش پۇقرا دەپ قاراپ، ئۇلارغا باشقىچە كۆز قاراشتا بولمىدى. بۇ گۇرۇھ مۇشۇ توغرىدىن ئاغرىنىپ:

— بىز دېگەن خوجا بۇ ئەمەسكەن، — دەپ ئاخىر يۈز

* كەبىرۇيە، ئىسھاقىيە، نىمەتىيە، رەبۇدىيە، دۇۋانىيە دېگەنلەر- نىڭ ھەممىسى سوفىزمدىكى خىلمۇ خىل سۇلۇك ـ يوللارنىڭ نامى.

ئۆرۈدى. باشقىلار ئۇلاردىن:

— «ئاللا خوجام» دەپ ئاتايدىكەنسىزلەر، زادى ئىسمى نېمە؟ — دەپ سورىغاندا، ئۇلارنىڭ خەلىپە ۋە ماشايىخلىرى:

— بىز خوجامنىڭ مۇبارەك ئىسمىلىرىنى ئاغزىمىزغا ئالالمايمىز، ئاتا - بوۋىلىرىمىزمۇ ئاللا خوجام، دەپ كەلگەنىكەن، بىزمۇ ئاللا خوجام دېسەك خوجاملار ئۆزلىرى تېپىۋالىدۇ. بىز تېخى ئىسمىنى ئاڭلاپ باقمىغان، — دېگەنىدى.

سوپى ئاللايار ئۆزىنىڭ «سۇباتىل ئاجىزىن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان:

بولۇپتۇر ھەم تەقى بىر پىرقە پەيدا،
ئاتى مۇئمىن ۋەلى نەپسىگە شەيدا.
يىغارلەر پارەئى بوينى يوغاننى،
سالۇرلەر ئوتراغە قىزۇ - جۇۋاننى.
ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،
كۆتەرۇر بىھىمەتلىك ۋەبالىن.
ھارام ئىشنى كى تائەت بىلسە ئىنسان،
ئېرۇر بول ئېتىقادى نا مۇسۇلمان.
بۇ ئەيغان پىرقە كىم زال مەسەلدۇر،
شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خىجىلدۇر.

بۇ شېئىر مۇشۇلارنىڭ شەنىگە لايىقتۇر.

يەنە بىر سەۋەب، بۇ گۇرۇھتىكى كىشىلەر، ئەر - خوتۇن بىر ئۆيگە يىغىلىپ، يوغان قازانغا جىق كۆكچاي سېلىپ، نەچچە قاچا-تاۋاقلاردا قايماقنىقويۇپ قاينىتىدىكەن. ئىمناۋەتلىك مۆتىۋەر ئادەمدىن بىرىنى ئۇسۇپ بېرىشكە تەيىن قىلىدىكەن. ئۇ كىشى غۇسۇل تەرەت ئېلىپ چۆمۈچنى تۇتۇپ قاچا - قاچىلارغا ئۇسۇپ

تەۋەرروۈك ـ تەۋەرروۈك دەپ بىردىدىكەن. باشقىلار تەزىم ـ تەۋەززۇ بىلەن ئېلىپ ئىچىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن نەغمە باشلىنىپ ئەر ـ خوتۇن ئۇسسۇلغا چۈشىدىكەن. گاھى يىقىلىپ، گاھى قـوپۇپ، مەست ۋە بىھوش بولۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك كېلىپ ھۇزۇر قىلىشىدى ـ كەن. بۇلار «ھۇزۇرۇم» دەپ بىر مۇقام ئىختىرا قىلغانىكەن. (سازەندىلەر ھازىرمۇ بەزى يىغىلىشلاردا «ھۇزۇرۇم» مۇقامىغا ئويناپدۇ).

شۇنداق قىلىپ بىرنەچچە سائەتتىن كېيىن ئۇلار ھوشلىرىغا كەلگەن بولۇپ «ئۇھ» تارتىشىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرۇشىدى ـ كەن. مۇنداق قىلىقنى «كەبىرۇيە سۆلۆكى» دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە بولسا، بۇ پۈتۈنلەي شەرىئەتكە خىلاپ ھەرىكەت.

بىر كۈنى بۇ گۇرۇھنىڭ ئۇلۇغ خەلىپىسى خوجاملارنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ تەۋەرروۈك كۆكچاي تىلەپ ئالغاندىن كېيىن:

— بىزگە دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئۆزلىرىدىن بىر ئادەم تىلەيمىز، — دەپ ئىلتىجا قىلدى.

خوجاملار مەن كەمىنە يازغۇچىنى بۇيرۇدى. مەن ئۇلارنىڭ سۆھبەتلىرىنىڭ ئۈستىگە بېرىپ ئەھۋالنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئاۋۋال باشلاپ خوتۇنلار بىلەن ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىپ:

— تەۋەرروۈك قىلىپ باشلاپ بەرسىلە، — دەپ ئىلتىماس قىلدى.

— مەن تېخى ياش، — دەپ ئۆزرە ئېيتىپ، بىر پېشقەدەم كىشىنى ئۆز ئورنۇمدا تەكلىپ قىلدىم. سۆھبەت ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇلار «ئۆزلىرى بىزنىڭ سۆلۆكىمىز بىلەن كەم شۇغۇللان ـ غاندەك تۇرىلا» دېۋىدى، مەن: «ھازىر مەن پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت سۆلۆكلىرىنى تولۇق ئادا قىلالمىدىم. ئادا قىلىپ بول ـ غاندىن كېيىن سىلەرنىڭ سۆلۆكىڭلارغا ئىشتىراك قىلسامىكىن»، دەپ جاۋاب بەردىم.

خوجاملار مېنى بىلمەستىن سۆلۈكلىرىنى ئىزھار قىلغانىكەن ھەم ئۇقۇشماي تەۋەررۈك چايلىرىغا باشلاپ چىققانىكەن. بىزنى ئۆز سۆلۈكىدە دەپ گۇمان قىلغانلىرىغا كېيىن پۇشايمان قىلىشتى، ئەمما پايدىسى بولمىدى.

شەرىئەتنىڭ ھىمايىچىسى بولغان خوجام پادىشاھ بۇ گۇرۇھ-تىكىلەرنىڭ ناتوغرا يولنى توغرا يول دەپ تونۇپ، بىدئەتنى① سۈننەتتىن② پەرقلەندۈرمىگەنلىكىنى بىلىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىگە تەتبىقلاپ مەشھۇر ئۆلىمالاردىن پەتىۋا③ ئېلىپ پەتىۋانىڭ مەزمۇنىنى خالايىققا ئېلان قىلدى ۋە جاكار قىلىپ «ھەممە ئىشتا نەسىھەت ۋە توغرىلىقنى تۇتۇشنىڭ ئۆزى دىن دېمەكتۇر» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ياخشى سۆز، شېرىن گەپلەر بىلەن ۋەز- نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ پايدىسى بولمىدى. يەنە بىگانە ئەر-خوتۇنلار بىر يەرگە يىغىلىپ سۆھبەت قىل-غانلىقلىرىنى ئاڭلاپ، چاقىرتىپ كېلىپ شەرىئەت قامچىسى بىلەن دەررە ئۇرۇپ قاتتىق جازالىدى. ئۇلار بۇنىڭدىن ئاغرىنىپ ئاداۋەت تۇخۇمىنى تېرىپ، خۇسۇمەت تىكىنىنى چاچتى. دۈشمەنلىك ئاداۋىتى ئۆرلەپ ئالىتۇپىلاڭ كۆتۈردى. ئاقىۋىتى جەڭ - جېدەلگە ئايلاندى. كۆيۈپ تۇرغان چىراغقا پەرۋانە ئۆزىنى ئۇرغاندەك ئۆزىنى ئۇرۇپ ھالاك بولۇپ تۈگەشتى.

---

① بىدئەت — ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىگە كىرمەيدىغان ئىشلار بىدئەت دېيىلىدۇ.

② سۈننەت — پەيغەمبىرىمىزنىڭ قىلغان ئىشلىرى، ئادەتلىرى سۈننەت دېيىلىدۇ.

③ پەتىۋا — بىر ئىشنىڭ توغرا ياكى ناتوغرىلىقىنى ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئىسپاتلاپ چىقىرىلغان ھۆكۈم پەتىۋا دېيىلىدۇ.

نەزم

چىراغىنىكى ھەق ياندۇردى قويدى،

كىشىكىم «پۇف» دېدى ساقالى كۆيدى.*

دېمەك، بۇ گۇرۇھتىكىلەرنىڭ ئەھۋالى مۇشۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق بولدى.

9

خوتەن بىلەن ئىلىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، مەكتۇپلار ۋە ئۇ يەرەدىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرى

كۇچا شەھىرىدە قوزغىلاڭ بولۇپ راشىددىن خوجامنىڭ غەلىبە قازانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئالتە شەھەرنىڭ چوڭ-كىچىك ئاھالىلىرىگە ھەتتا ئەتراپ ئالەمگە تارقىلىپ كەتتى. شەھەردىكى مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار ئىسلام ئېچىش مۇددىئاسى بىلەن كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ، كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتتى. جۈملىدىن ئىلىدىكى تارانچى ۋە تۇڭگانلارمۇ كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈپ، موللا شەۋكەت ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلىدى. خوتەن خەلقىمۇ كاپىرلارغا بويسۇنۇشنى رەت قىلدى. يەكەن ۋە قەشقەر ئاھالىسىمۇ غەيرىي دىنىدىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. چۈنكى، كۇچا شەھىرى، بۇ ئالتە شەھەرنىڭ دەرۋا-

* سوپى ئاللايارنىڭ «سۇباتىل ئاجىزىن» دېگەن كىتابىدىن ئېلىنغان بېيىت.

زىسىغا ئوخشاش بولۇپ، بىرىش-كېلىش ئۈچۈن كۆچادىن ئۆتمەي بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ شەھەرلەر قوزغىلىپ ھەرقايسىسى ئۆزلىرىگە يېقىندىن باشلىق ۋە ھاكىم سايلاپ ئالدى. بولۇپمۇ خوتەن خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، داموللا ھاجى ھەبىبۇللا مۇپتى دېگەن پەرھىزكار ۋە شەرىئەتپەرۋەر بىر كىشىنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ، دىنسىزلار ئۈستىگە تىغ تارتىپ، پات-پۇرسەتتىلا غەلىبە قازاندى. تۇڭگانلارنىمۇ دىنسىزلار بىلەن ئوخشاش، دەپ ھېسابلاپ، ئۇلارنىمۇ يوقاتتى.

شۇ كۈنلەردە نەزىردىدىن خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ھەمراھلىقىدا كۆچادىن كېلىپ يەكەننى قولغا كىرگۈزگەنىدى. ھايال بولمايلا نەزىردىدىن خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگكە 700 مۇسۇلمان، 300 تۇڭگان جەمئىي 1000 نەپەر ئەسكەرنى قوشۇپ خوتەنگە بېرىشنى بۇيرۇپ مۇنداق دېدى:

— ھەبىبۇللا ھاجى سىلىنىڭ بارغانلىقلىرىنى ئۆزىگە ئابروي دەپ بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، قىلىچىنى بوينىغا ئېسىپ ئالدىلىرىغا چىقىپ، سىلىنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ خىزمەتكارلىق قائىدە-رەسمىنى بەجا كەلتۈرسىغۇ ناھايىتى ياخشى. ئەگەر ئۇنداق قىلماي كەينىگە تارتىپ ھايال قىلسا ئۇ چاغدا ئىككىلەنمەيلا كۈچ ۋە زورلۇق بىلەن خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ، ھەبىبۇللا ھاجىنى ئەھلى ئەۋلاد، بالا-چاقىلىرى بىلەن قوشۇپ مېنىڭ ھوزۇرۇمغا ئەۋەتسىلە، — دەپ بىرمۇنچە ئاچچىق-ئورۇنسىز گەپلەرنى قىلىپ يولغا سالدى.

ھاجى خەزىنىچى بەگ يەكەندىن چىقىپ، يۇرتمۇ يۇرت، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ سانجۇغا يېتىپ باردى ۋە مەغرۇرانە خەت قىلىپ خوتەنگە كىرگۈزدى. ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندىن

دېيىدۇ:
— بۇ خەتتىن دوستلۇقنىڭ پۈرىقى كەلمەيدۇ، خۇسۇمەت
ئاغرىسىنىڭ ساداسى كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ لايىقىدا ئالدىغا ئادەم
چىقىرىشىمىز لازىم، — دەپ ئويلاپ، چوڭ ئوغلى ئىبراھىمخان
سۇدۇرنى باش قىلىپ 2000 ئەسكەرنى ھاجى خەزىنىچى
بەگنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ئىككى ئوتتۇردا ئۇرۇش بولۇپ،
ئىبراھىمخان سۇدۇرغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولدى. ئاخىردا
ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئار-
قىسىغا قاراپ قاچتى. ھاجى خەزىنىچى بەگ مەغلۇپ بولۇپ نۇرغۇن
ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلىپ ئازغىنا ئادەم بىلەن يەكەنگە قايتىپ
كەلدى. ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھنىڭ ئەسكەرلىرى غالىب بولۇپ
خۇشال - خۇرام خوتەنگە ياندى.

بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇ ئىدىكى، ھاجى خەزىنىچى بەگ
خوجاملارغا ئاتا - جەمەت ئوغقانچىلىقى بار، خىتاي مەنسەپدارلىرىغا
ئوڭچى بولۇپ كەلگەن قەدىمىي بەگزادىلەردىن ئىدى. ئۇ يە-
كەندە تۇرۇشلۇق خان ئامبىلىغا ئوڭچى بولۇپ مەنسەپ ئۇتقان،
خىتايچە سۆزنى ياخشى سۆزلەيدىغان، خىتايچە كىيىم - كېچەك
كىيىشكە ئادەتلەنگەن كىشى ئىدى. ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ:
«خوجاملاردىن بىرىنى ئەۋەتمەي، مېنىڭ ئۈستۈمگە ھاجى خەزى-
نىچى بەگدەك خىتاي يېتىمنى ئەۋەتكىنى نېمىسى، ھېچ بولمىغاندا
ئىسلام شەرىئىتى ئىچىدە مۇسۇلمان كىيىمى بىلەن ئۆمرىنى
ئۆتكۈزگەن، دىندار مۇسۇلمان تېپىلمىدىمۇ؟» دەپ ئويلاپ،
ھاجى خەزىنىچى بەگنى ئەۋەتكەنلىكىنى ئۆزىگە نومۇس بىلىپ،
ئۆز ئىشلىرىغا مۇستەھكەم بولۇپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى.

يەنە بىرى، ئىلىنىڭ تارانچىلىرى كاپىرلاردىن يۈز ئۆرۈپ،
ئىمكانىيىتىنىڭ بارىچە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ جان
پىدالىق بىلەن جەڭ قىلدى. كاپىرلارنىڭ چوڭى جاڭجۈن

كۆرەدە تۇراتتى. كۆرەلى تارانچىلار قولغا ئالالمىغانىدى. مۇشۇ پەيتتە ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ چوڭى موللا شەۋكەت ئاخۇن ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭلارغا مەسلىھەت سېلىپ: «كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ بىرمۇنچە ئادەملىرىمىز قۇربان بولدى. ئۇرغۇن كاپىرلارمۇ يوقىتىلدى. ئەمما ئۈستىمىزدە تۇرۇپ دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئەۋلادى رەسۇلىللادىن بىر ساھىبى دۇئا* لازىم ئىدى. ئاۋۋال كۇچادىن باشلاپ ئىسلام ئېچىلىپ شۇلارنىڭ مەدەت ۋە ئىلھامى بىلەن بىزلەرگە كۈچ - قۇۋۋەت ھاسىل بولۇپ، ئىلىدىكى كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتتۇق. ھېلى- ھەم بولسا راشىددىن خان خوجامنى مۇبارەكلەپ، ئەمىر - پەرمان- لىرىغا بويسۇنىدىغانلىقىمىزنى، بىر مىللەت، بىر مەزھەپتە بولغان- لىقىمىز ئۈچۈن، ئىتتىپاقلىشىپ بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، بىرەر مۇشكۇل ئىش يۈز بەرسە ئۆزئارا مەدەت ۋە ياردەمدە بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ راھىتى، يۇرتلىرىمىزنىڭ ئاۋاتلىقى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ نامە بىلەن ئەلچى ئەۋەتسەك قانداق؟» دېدى.

بۇ مەسلىھەت ھەممە چوڭلارغا ماقۇل كەلدى. ئۇلار بىر- لىكتە ئىتائەتنامە يېزىپ، بىر ساھىبى دۇئا ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلىپ، قۇربان خېتىپ ئاخۇنۇم باشلىق قىرىق كىشىنى ئەلچى قىلىپ ئۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن كۇچاغا يولغا سالدى. بۇ ئەلچىلەر ئىلىدىن چىقىپ تېز سۈرئەت بىلەن يول يۈرۈپ ئۈچتۇرپانغا كەلدى. ئۈچتۇرپاندىكى خوجاملار ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ قارشى ئالدى ۋە ئۆز لايىقىدا ئورۇنتەييار- لاپ كۈتتۈۋالدى ۋە راشىددىن خان خوجامغا ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ

* ساھىبى دۇئا — دۇئا قىلغۇچى، ئاللادىن ياخشى تىلەكلەرنى تىلىگۈچى.

مەلۇم قىلىشتى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن راشىددىن خوجامدىن:
«ئەھۋالدىن خەۋەر تاپتىم، ئەلچىلەر كۇچاغا كەلسۇن» دەپ يارلىق
كەلدى. ئۇچتۇرپاندىكى خوجاملار ياخشى خىزمەتچى، ئىشەنچلىك
مۇلازىملارنى قوشۇپ ئەلچىلەرنى كۇچاغا يولغا سالدى. راشىددىن
خوجا ئەلچىلەرنى كۇچادا ئىككى ئاي توختىتىپ، ھەممىسىگە ئۆز
لايىقىدا ئىنئام - سوۋغاتلارنى بېرىپ، قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت
قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خوجا باھاۋۇددىن خوجامنىڭ ئوغلى
سايىت خوجامنى باش قىلىپ، ئاللايار ئاخۇننى ئۇنىڭغا ھەمراھ
قىلىپ، 150 لەشكەرگە تۇغ - ئەلەم، بايراقلارنى كۆتۈر-
گۈزۈپ ئىلىغا ماڭدۇردى. بۇلار مىڭبىر جاپا - مۇشەق -
قەت بىلەن مۇز داۋاندىن ئۆتۈپ مىڭبىر مۇشەققەتلەر بىلەن
تىنكىشكە يېتىپ بارغاندا، ئۇشتۇمتۇت ئالدىدىن بىرنەچچە
ئاتلىق قالماقلار چىقىپ ئالدىلىرىنى توستى ۋە «سىلەر نېمە
ئادەم، نەدىن كەلدىڭلار؟ قەيەرگە بارىسىلەر؟» دېگەن بولۇپ
بۇلارنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، قالماقلارنىڭ
چوڭى مۇنداق دېدى: «بۇ يەردە باشباشتاق يامان ئادەملەر
بار. ئادەم قوشۇپ بەرسەم سىلەرنى تىنچ - ئامان ئۆتكۈ-
زۈپ قويسا مەنمۇ خىزمەت كۆرسەتكەن بولىمەن» دېدى ۋە
ئادەملىرىگە قاراپ: «بۇ خوجاملارنى پالان يەرگىچە ئۇزىتىپ
بېرىپ ئۆتكۈزۈپ قويۇڭلار، بىرەر ئادەم زىيان - زەخمەت
يەتكۈزۈپ قويسا، بىزلەرگە ئوبدان بولمايدۇ» دەپ يالغان، ئىككى
يۈزلىمىلىك گەپلەرنى قىلىپ، ئۇلارغا ئۈچ - تۆت ئادەمنى قوشۇپ
يولغا سالدى. سايىت خوجاملار، تەگرىدىم بۇ ئەندىشىمىزنىمۇ
ئاسان قىلدى، دەپ ئويلىشىپ خۇش بولۇپ ئىككى مەنزىل
يەرگە بېرىپ چۈشتى. ئات - ئۇلاغلىرىنى ئوتقا قويۇپ، ئۆز-
لىرى ئاش - تاماقلىرىنى يەپ بولۇپ، غەم - ئەندىشىسىز
يېتىپ ئۇيقۇغا كەتتى. بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ بىللە

كەلگەن قالماقلار ئۆز ئادەملىرىگە خەۋەر يەتكۈزدى.
نۇرغۇن قالماقلار ئاسماندىن چۈشكەن بالا - قازاغا ئوخشاش ئۇشتۇمتۇت باستۇرۇپ كېلىپ، خوجىلارنىڭ بىر مۇنچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر مۇنچىلىرىنى ئولجا قىلىپ ئەسىر ئالدى. يەنە بەزىلىرى ئىسسىق كۆل تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىپ جېنىنى قۇتۇلدۇردى. ئەمما سايىت خوجام ئاچ - يالىڭاچ، يېرىم جان ھالەتتە مىڭبىر مۇشەققەتلەر بىلەن ئېلىنىڭ يېزىلىرىدىن بىرىگە يېتىشىۋالدى. يېزىنىڭ چوڭى كىيىم - كېچەك بېرىپ ئېلىنىڭ سۇلتانى بىلەن كۆرۈشتۈردى. سايىت خوجام باشلىرىغا كەلگەن ھادىسىلەرنى بىر - بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، ئېلىنىڭ سۇلتانى مۇناسىپ تون - سەرۇپاي، كىيىم - كېچەك، تەمىنات بەلگىلەپ، مۇۋاپىق جاي - ماكان قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. مولla ئاللايار ئاخۇنۇممۇ بىر شاگىرتى بىلەن كېلىپ سايىت خوجامغا قوشۇلدى، ئەمما ئېلى خەلقى سايىت خوجامغا ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد بىلدۈرمىدى. بەلكى «يالىڭاچ خوجام» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. چۈنكى بۇلار بارغۇچە ئېلىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئالامانلار، موللا شەۋكەت ئاخۇنغا بىر گۇناھنى قويۇپ سۇلتانلىقتىن ئېلىپ تاشلاپ قاپقا سولاپ تىرىكلا دەرياغا تاشلىۋېتىپ، ئورنىغا باشقا بىر كىشىنى سۇلتانلىققا ئولتۇرغۇزغانىدى. يېڭى بولغان سۇلتاننىڭ سايىت خوجاملار بىلەن كارى بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن سايىت خوجام ئېلىدا تۇرۇپ قېلىپ، ياقۇپبەگنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە ئاندىن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەلدى.
ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ كۇچالىق ھاجى خەزىنىچى بەگنى مەغلۇپ قىلىپ قايتقاندىن كېيىن خۇشال بولغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ياخشى ئىش بولمىدى دەپ ئويلاپ كۆڭلى غەش بولدى. بىرنەچچە كۈن مۇلاھىزە قىلغان-

دىن كېيىن، «بىر ئىككى تەرەپلا مۇسۇلمان، بىر دىن ۋە بىر مىللەت كىشىلىرى. ھەر قانچە ئىش بولغاندىمۇ ئىتتىپاق بولۇپ، ئەپ ئۆتسەك ياخشى بولاتتى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەننىڭ ياخشى، ئېسىل ماللىرى، ئات، قورال - ياراق قاتارلىق نەرسىلەردىن سوۋغا - سالاملارنى تەييارلىدى ۋە دوستلۇق ئىپادىسى بەلكى ئىتائەت قىلىش ئالامىتىنى بىلدۈرۈپ، ئۆز - لىرىدىن ئۆتۈلگەن ئىشلارغا ئۆزرە ئېيتىش ئۈچۈن، ئەھمەت مىراپ ناملىق ئىشەنچلىك بىر بەگنىڭ باشچىلىقىدا 50 كىشىنى ئەلچى قىلىپ نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن يولغا سالدى. بۇ ئەلچىلەر ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە ئاقسۇدىن ئادەم قوشۇپ كۇچاغا ماڭدۇردى. كۇچاغا بىر مەنزىل يول قالغاندا، كۇچادىن ئالدىلىرىغا ئادەم چىقىپ تارتۇق، سوۋغا-سالاملىرىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئەھمەت مىراپ باشلىق ھەممە ئەلچىلەرنى ئات - ئۇلاغ، ئوق - ياراقلىرىدىن ئايرىپ، ھەر بىر ئادەمنى بىردىن ئۆيلۈككە چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى قاچۇرۇپ قويماي ياخشى مۇھاپىزەت قىلىشقا تاپشۇردى.

ئەلچىلەر سايرام يېزىلىرىدا ئىككى يىلغىچە تۇرۇشتى ۋە بۇ يەرلەرگە ياقۇپبەگنىڭ قەدىمى يەتكەندىن كېيىنلا ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ، بالا - ۋاقىلىرى بىلەن جەم بولۇشتى.

10

ئۇلۇغ تەكرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇششاقتالدا نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى يوقاتقانلىقى ۋە قاراشەھەرنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى

راشىددىن خان خوجام كۇچادا خانلىق پايتەختىدە ئولتۇر- غاندىن كېيىن، قاراشەھەر ۋە تۇرپاندىكى كاپىرلاردىن

ئەندىشە قىلىپ خاتىرجەم بولالماي، «خۇدانىڭ يولىدا جېنىنى پىدا قىلىپ غازات قىلىدىغان، شېھىتلىك دەرىجىسىنى ئارزۇ قىلىدىغان باتۇر بارمۇ؟» دەپ جاكار قىلدى. شۇ چاغدا تۇختى مۇھەممەد يۈز بېشى كېلىپ، «شۇ دەرىجىسىنى مەن ئارزۇ قىلىمەن. خىزمەتلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن» دەپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى. راشىددىن خوجام تـوختى مۇھەممەد يـۈز بېشىغا 100 لەشكەرنى قوشـۇپ ئۇلارغا باھاۋىددىـن خوجا، ئايدىن خوجىلارنى باشلىق قىلدى ۋە ئۇلارنى دىنسىزلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن يولغا سالدى. بۇلار بۆگـۈرگە يېتىپ كەلدى. بۆگۈردە 100 گە يېقىن خىتاي چېرىكى بار ئىـدى. ئۇلارنى يوقىتىپ بۆگۈرنى قولغا ئالدى. شۇ ئەسنادا ئارقا تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، سىدىق دادخـاھ، مەنۇر خەلىپە باشلىق 150 ئەسكەر ياردەمگە كەلدى. بۆگۈردىن دۇئايى خەلىپە، سۇمۇللا دىگەن تۇڭگان باشلىق 100 كىشى كېلىپ قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن لەشكەر قوشۇلۇپ بىرلىكتە كورلىغا يېتىپ بېرىپ كورلىنـى قولغا كىرگۈزدى. كورلىدىن يەنە نۇرغۇن ئادەم قوشۇلۇپ چوڭ قوشۇن ھاسىل قىلـدى. ئۇلار تۇغ - بايراق، ئوق - ساغـداق، مىلتىق - زەمبىـرەك، نەيزە - ياراق، ناغرا - سۇناي، داقا - دۇمباقلار بىلەن زور داغدۇغا ئىچىدە قاراشە - ھەرگە قاراپ راۋان بولدى. مۇشۇنداق زور ھەشـەمەت بىلەن دەريا لېۋىگە يېتىپ بارغاندا، كاپىـرلار كېمىنى تارتـىۋېلىپ مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ ئۇلارنى ئۆتكىلى قويمىدى. نائىلاج بولۇپ تۇرغان چاغدا، كورلىدىن قوشۇلغان باتۇرلاردىن ئىسلام خەلىپە مەسلىھەت كۆرسىتىپ: «چوڭ يول بىلەن قاراشەھەرگە كىرگىلى بولمايدىغان ئوخشايدۇ، باغـراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئۆتۈپ، ئوششاقتالغا چىقىپ، ئاندىـن ئارقىمىزغا يېنىپ كېلىپ قاراشـەھەرنـى ئالساق»، دېـدى. خـۇددى تەڭرىنىڭ

ئىلھامى بىلەن كۆرسىتىلگەندەك ئاھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى، دەپ ھەممە قوبۇل قىلدى ۋە ئارقىلىرىغا يېنىپ كورلىغا كېلىپ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ توققۇز كۈندە ئۇششاقتالغا چىقتى. بۇ يەردە ئۈرۈمچىدىن چىققان 18 مىڭ خىتاي چېرىكى يامغۇر يېغىپ ماڭالماي، توپ - زەمبىرەك-لىرىنى ھۆل بولۇپ كەتمىسۇن، دەپ قومغا كۆمۈپ قويۇپ، ئۆزلىرى بىپەرۋا ئارام ئېلىپ ياتقاندى. شۇ ھالەتتە ئىككى لەشكەر ئۇچرىشىپ ئۆز ئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى.

مۇندىن ئىلگىرى جاھانگىر خوجام ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، بېيجىڭ تەرىپىدىن «ئاي جاڭجۈن» دېگەن كاتتا مەنسەپدار كېلىپ ئالتە شەھەرنى تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجامنى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئەۋەتكەن بولۇپ، شۇ خىزمىتى ئۈچۈن بېيجىڭنىڭ خېنى ئاي جاڭجۈننى ئالتە شەھەرنىڭ «تەربىيەتگەردىسى»* قىلدىم دەپ يارلىق چۈشۈرگەن ۋە ئۇششاقتالدا ئاي جاڭجۈنگە ئاتاپ بۇتخانا ياساپ ھەيكىلىنى توختىتىپ قويغانىكەن. ئۈرۈمچىدىن چىققان 18 مىڭ خىتاي چېرىكلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، شۇ بۇتخانىنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرىۋېلىپمۇ قۇتۇلالماي ئاخىر ھەممىسى نابۇت بولدى. بېيجىڭ تەرىپىگە بېرەرىمۇ قېچىپ كېتەلمىدى، ئەمما قاراشەھەر تەرەپكە ئازراق قېچىپ كەتتى.

مۇشۇ پەيتتە تۇرپان تەرەپتىن ئىككى ئاتلىق خىتاي بىغەم چىقىپ كېلىۋاتقانىكەن. قالماقلار ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ خوجامنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئاختۇرۇپ قارىسا يېنىدىن خەت چىقتى. بۇ قاراشەھەرنىڭ ئامبىلىغا يېزىلغان خەت بولۇپ، «خاننىڭ يارلىقى بىلەن، سىلەرگە ياردەم ئۈچۈن 24

* تەربىيەتگەردىسى — باققۇچى، قوغدىغۇچى، باشپاناھ بولغۇچى.

مىلىق چېرىك، 470 زەمبىرەك، 300* هارۋا ئوق - دورا
بىلەن كەلدۇق، ئۈچ كۈندە ئۇششاقتالىغا يېتىپ بارىمىز، ئالدى-
مىزغا نۇرغۇن ئوزۇق - تۈلۈك چىقىرىڭلار» دېگەن مەزمۇندا
يېزىلغانىكەن. خەتنىڭ مەزمۇنىنى پۈتۈن قوشۇنغا جاكارلاپ،
چۆلنىڭ ئاغزىنى، سۇنىڭ بويىنى توسۇپ تەييار بولۇپ تۇردى.
ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن توغ نامايان بولدى. توغنىڭ
كەينىدىن چېرىكلەر كۆرۈندى. ئىسلام ئەسكەرلىرىنى كۆرۈپ
ئۇلار: «بىزنىڭ ئالدىمىزغا چىققان چېرىكلەر ئوخشايدۇ»، دەپ
بىپەرۋا، غەم - ئەندىشىسىز يېقىنلاپ كەلدى. شۇ ئەسنادا بىر
تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، توختى مۇھەممەد خەلىپە، بىر
تەرەپتىن باھاۋىددىن خوجام، مەمۇر خەلىپە، يەنە بىر تەرەپتىن
ئايدىن خوجام، دۇئايى خەلىپە، سومۇللا تۇڭگانلار يۇقىرى
ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ چېرىكلەرنىڭ ئۈستىگە ئات سېلىپ
بېرىپ جەڭگە كىردى. باھاۋىددىن خوجام، مەمۇر خەلىپىلەر
تەرىپى ئاجىز كېلىپ قاچقىلى تۇردى. ئىش يامان تەرەپكە
يۈزلىنىۋاتقان چاغدا، ئىسھاق خوجام ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ
لەشكەرلەرگە قاراپ دۇئا قىلىپ «(تەڭرىگە) شېرىك كەلتۈرگۈ-
چىلەرنى ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ روھى بويىچە ئەسكەر-
لەرنى چىڭ تۇرۇشقا دالالەت قىلدى. ھەممە بىردەك يىغا-
زار بىلەن جەڭگە كىرىپ گاھى ئوڭنى سولغا، گاھى سولنى
ئوڭغا سۈرۈپ، ئەتىگەندىن كەچكىچە، كېچىدىن تاڭ ئاتقۇچە
جەڭ قىلدى. چاپ - چاپ ئاۋازى، توپ - زەمبىرەك، مىلتىق
ساداسى قوشۇلۇپ پەلەكتىن ئاشتى. دېمەك، غەلىبە ئىشىكى
ئىسھاق خوجام تەرىپىگە ئېچىلدى. كاپىرلار بىلەن تولۇق بىر

* «تارىخىي ھەممىدىيە» دە 200 دەپ ئېلىنغان —
مۇھەررىردىن.

كېيچە ئىككى كۈندۈز ئۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ ئۇنىنى ئۆلتۈرگىچە 30 ي ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈپ هالاك قىلىدى. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە دۈشمەن قولىدا ئۆلۈشنى ئۆزى ئۈچۈن نومۇس دەپ بىلىدىكەن. ئەگەر كاپىرلار ئۆزىنى ئۆزى هالاك قىلىشىپ بەرمىگەن بولسا، بەش كىيچە-كۈندۈزدىمۇ ئۆلتۈرۈپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. چۈنكى ئىسلام لەشكەرلىرى 2000 غا يەتمەيتتى. كاپىرلارنىڭ چېرىكى بولسا 24 مىڭ كىشى ئىدى. ئۇلاردىن 1000 دەك ئادەم جىنىنى ئېلىپ قېچىپ قۇتۇلدى. قالغانلىرى هالاك بولدى. بۇ چاغلاردا ئىسلام لەشكەرلىرىگە سۇ ئىچكىلى، تاماق يېگىلى پۇرسەت بولمىغانىدى. ئەمدى بىر ئاز خاتىرجەم بولۇپ تاماق يېيىشكە مەشغۇل بولۇپ تۇرۇشىغا، قاراشەهەردىن 7000 خىتاي، 3000 قالماق چېرىكى، 56 هارۋىدا توپ-زەمبىرەك، مىلتىق، 150 تۆگىدە ئوق-دورا بىلەن تېۋىلغا① دىگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى، دىگەن خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەۋاتقان تاماقنى تاشلاپ، هەممە ئىستىنپا قىلىشىپ جەڭ قىلىش، ئۆزىنى قوغداپ جىنىنى مۇهاپىزەت قىلىش نىيىتى بىلەن بىردەك ئاتلىنىپ قاراشەهەر تەرىپىگە قاراپ راۋان بولدى. ئۈچ پوتەي② مىقدارى يول يۈرۈپ چۇققو دىگەن يەردە خىتاي چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ باشلىنىپ كەتتى. كاپىرلار تۆگىلىرىنى چۆكتۈرۈپ، هارۋىلىرىنى قاتار قىلىپ ئۇنىڭ دالدىسىدا ئىسلام لەشكەرلىرىگە ئوق ئېتىپ يېقىن كەلتۈرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئىسهاق

---

① خۇشۇت ناهىيىسىدە. تېۋىلغا بىر چاتقالنىڭ نامى — مۇهەررىردىن.

② پوتەي — ئوزۇنلۇق ئۆلچىمى، بىر پوتەي تەخمىنەن تۆت كىلومېترغا تەڭ كېلىدۇ.

خوجام ئۇجمە چوماقلىرىنى قولغا ئېلىپ داڭدار باتۇر ۋە پالۋان-لارنى ھەمراھ قىلىپ دۈشمەن ئۈستىگە ئات سالدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئىش يامان بولدى، دەپ توگسىدىكى ئوق-دورىلارغا ئوت قويدى. نۇرغۇن ئوق-دورا پارتلاپ، نۇرغۇن تۈگە، ئادەم، قورال-ياراقلارنى ئاسماننىڭ قەرىگە ئېلىپ كەتتى. دورىنىڭ ئىسى، ئاتلارنىڭ ئايىغىدىن چىققان توپا-چاڭ زېمىن يۈزىنى قاپلاپ، قۇياش نۇرىنى خىرەلەشتۈرۈپ، كېچىنى كۈندۈزدىن، كۈندۈزنى كېچىدىن پەرقلەندۈرگىلى بولمايدىغان، گويا قىيامەت بولغاندەك غەلىتە ئەھۋال يۈز بەردى. نەتىجىدە كاپىرلار ئاجىز كېلىپ قاچتى. خوجاملار چاپ-چاپ قىلىپ قوغلاپ تېۋۇلغا دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى. غىزا-تاماق يەپ بىر كېچە قونۇپ ئارام ئالغاندىن كېيىن ئەتىسى قالماقلارغا يول باشلىتىپ قاراشەھەرگە قاراپ يولغا چىقتى. قاراشەھەرگە يېقىن بارغاندا چارلىغۇچى خىتاي-لاردىن ئىككىسىنى تۇتۇۋالدى. بۇلارنى سوراق قىلغاندا، چوڭ يولنىڭ ئۈستىگە توپ-زەمبىرەك قۇرۇپ قويدى، دېدى. قال-ماقلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن چوڭ يولنى تاشلاپ سول تەرەپ بىلەن يۈرۈپ قاراشەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، غەرب تەرىپىدىكى تېرەكلىك دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى.

تېرەكلىك دېگەن جاينىڭ بىر تەرىپى دەريا، بىر تەرىپى تاغ، بىر تەرىپى شەھەر بولۇپ، يەنە بىر تەرىپىدە چوڭقۇر ئېرىق بار ئىدى. شۇ كۈنى شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا-قىشلاق بازارلارنى تامامەن ئىگىلەپ، ئوت قويغۇدەككە ئوت قويۇپ، ھەددىدىن زىيادە جەڭ-جېدەللەر بولدى. كاپىرلارنىڭ ئۆلۈك-نىڭ تولىلىقىدىن ماڭغىلى يول قالمىدى. ئۇرۇش بولغان

یەردە ئىككى چوڭ ئۆستەڭ بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى بىر نەيزە بويى* كېلەتتى. ئىككى ئۆستەڭ كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكى بىلەن توشۇپ كېتىپ، سۇلىرى ئاقالماي ھەر تەرەپكە تېشىپ، سۇيىنىڭ رەڭگى قانغا ئوخشاش قىپ-قىزىل بولۇپ كەتتى. بىراق شەھەر سىرتىدىكى دۈشمەنلەر يوقىتىلغان بولسىمۇ، شەھەرنىڭ ئىچىدىكى كاپىرلار دەرۋازىنى ئېتىۋېلىپ، سېپىلنىڭ ئۈستىدىن ئوق ئېتىپ، تاش-كېسەكلەرنى تاشلاپ يېقىن بارغىلى قويمىدى، بۇ چاغدا ئىسلام لەشكەرلىرى ھارۋىلارنى ئەكىلىپ قاتار قىلىپ، ئۈستىگە تۈگمەننىڭ چوممىنى سۇغا چىلاپ بېسىپ، ئاستىغا تاللانغان باتۇرلارنى كىرگۈزگەن پېتى ھارۋىنى ئىتتىرىپ بېرىپ دەرۋازىغا ئوت قويدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئەس-ھوشىنى يوقىتىپ، ئەقلىدىن ئازدى، كۆزىگە يورۇق جاھان قاراڭغۇ كۆرۈندى. قول-پۇتى پالەچ بولۇپ، مىلتىق، قوراللىرى يەرگە چۈشتى. ئۆلۈك يا تىرىكلىكىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ قېلىشتى.

خوجەك قازى دېگەن كىشى قالماقلارغا تەرجىمان ئىدى. خوجەك قازى ئۇلارغا: «خوجاملار ئۇلۇغ كىشىلەر، ئۇلارغا ئوق ئاتماڭلار، دۇئايى بەد قىلىۋەتسە، ھەممىڭلارغا ئوت كېتىپ، كۆيۈپ تۈگەيسىلەر»، دېدى. قالماقلار: «بىز جاھانگىر خوجا زامانىسىدىن تارتىپ خاننىڭ يارلىقى بىلەن قەشقەرگە بىرقانچە قېتىم بېرىپ خوجاملارغا ئوق ئېتىپ جەڭ قىلغان، ئەمما بىرگە ياخشىلىق بولمىدى. ئارىمىزغا كېسەل تارقاپ نۇرغۇن ئادەملىرىمىز ئۆلۈپ كەتتى. چارۋا-ماللارغا چېچەك چىقىپ قىرىلىپ كەتتى. ئەمدى خوجاملارغا ئوق ئاتمايمىز»،

* نەيزە بويى — ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بولۇپ، تەخمىنەن ئىككى مېتىرغا تەڭ.

دەپ چۈنكە چىقىۋالدى. ئىسلام لەشكەرلىرى شەھەرگە كىرىپ شەھەرنى ۋەيران قىلىپ كاپىرلارنى تارمار قىلدى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت، بەخت يار،
بولۇر پەتھ نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار.①

مەنسەپدارلار، ئادەتتىكى چېرىكلەر ۋە چوڭ - كىچىك پۇقرا بولۇپ بىر ھەپتە ئىچىدە 200 مىڭدىن ئارتۇق كاپىر يوقىتىلدى. بۇ جەرياندا ئىسلام لەشكەرلىرىدىن 150 چە كىشى قۇربان بولدى. 300 دەك كىشى يارىدار بولدى. ئۇلۇغ تەگرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجام غالىبىيەت قازاندى. ھەممەيلەن خۇشاللىققا چۆمدى. شادلىق سادالىرى، غالىبىيەت ئاۋازلىرى پەلەكتىن ئاشتى. تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان جەڭ - غازاتلاردا بۇنداق نۇرغۇن چېرىكلەرنىڭ نابۇت بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ۋە ئىشىتمىگەن. «رەۋزە تۇسسەفا»، «ئاتەشكەدە»، «تارىخىي رەشىدى»، «شەھىرى خىيە»② ۋە باشقا تارىخ كىتابلاردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بىر زامانلاردا بۇنىڭدىنمۇ كۆپ مۇسۇلمانلار ھالاك بولۇپ كاپىرلار غالىب بولغان ۋەقەلەرمۇ كۆرۈلگەن. ئەمما بۇ قېتىمقى جەڭدە كاپىرلار مەغلۇپ بولۇپ، مۇسۇلمانلار غالىب بولدى. شۇنداق قىلىپ بارلىق مۇسۇلمانلار، قالماقلار ۋە باتۇر، پالۋان ئىسلام لەشكەر-

① پادىشاھقا بەخت - دۆلەت كەلسە، غەلىبە - مۇۋەپپەقىيەتمۇ قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

② «رەۋزە تۇسسەفا»، «ئاتەشكەدە»، «تارىخىي رەشىدى»، «شەھىرى خىيە» — مەشھۇر تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ نامى.

لىرالى ئىتتىپاقلىشىپ، ئىسھاق خوجامنى ئۆزلىرىگە ئەمىر لەشكەر قىلىپ سايلاپ، ناغرا - كاناي، داپ - دۇمباق سادالىرى بىلەن تەنتەنە قىلىشتى. ھەممەيلەن قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، تەزىم بىلەن ئۆزلىرىنىڭ خوجامغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

نەزم

مەسنەدى شاھلىققا ئولتۇردى سەئادەت كۈنلىرى،
تەختكە چىقتى ئاچىلىپ غۇنچە يەڭلىغ باغلىرى.

نەتىجىدە يەتتە پۈشتىدىن تارتىپ جىنازىغا ئوخشاش ئورۇق ئاتقا ياغاچ لىڭگىرچاق توقۇپ، ياغاچ ئۈزەڭگە، شوينا قۇشقۇن سېلىپ مىنىپ كەلگەن سەھرالىقلار، ئارغىماق - توپچاق ئاتلارغا، 100 سەر كۈمۈشكە ئەرزىيدىغان قىممەت باھالىق بېيجىڭ ئېگەرلىرىنى توقۇپ، ئالتۇن - كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن ئۈزەڭگە، قۇشقۇن سېلىپ مىنىدىغان بولدى، ياز كۈنلىرى بېشىغا تۆزۈككىنە دوپپا، قىش كۈنلىرى ئىسسىققىنا تېرە تۇماق كىيىدىغان، ماتا چاپاندىن باشقىغا قۇدرىتى يەتمىگەن، بەش تەڭگە پۇلنى ئېشىنىپ خىراجىتى ئۈچۈن يېنىغا سالالمىغان كىشىلەرمۇ، ئېسىل، قىممەت باھالىق تۇماققا، تۈلكە، سۆلەيسۇن تېرىسىدىن قىلىنغان ئالىي جۇۋىلارغا ئېرىشىپ، تاۋار - دۇردۇنلاردىن پايتىما قىلىشىپ، خۇرجۇن - خۇرجۇنلاردا ئالتۇن، كۈمۈش، تاغار - تاغارلاردا تاۋار - دۇردۇنلارغا ئىگە بولدى. ئەسكەر باشلىقلىرى، پانسات، يۈز بېشى، ئون بېشى قاتارلىقلار ئىگە بولغان ئالتۇن - كۈمۈش، ئات - ئۇلاغ، ئىگىن - ئاياغلارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى.

قاراشەھەر ئېلىنىپ، يۇرت تىنىچلانغاندىن كېيىن ئىسھاق خوجا جەڭ ۋەيرانچىلىقى، ئوت ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپ قالغان

مىلتىق، توپ ـ زەمبىرەك، ئوق ـ دورا، قورال ـ ياراق، مال ـ مۈلۈكلەرنى، ھەربىي يۈرۈشتە ھېرىپ ـ چارچاپ ياكى جاراھەتـ لىنىپ سەپتىن چۈشۈپ قالغانلارنى يىغىپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئۈششاقتالغا مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتتى. بۇلار ئۈششاقتالغا بېرىپ قارىغۇدەك بولسا ئەسلىدىكى ئۈششاقتالنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كەڭ قارا ساي كاپىرلارنىڭ خۇنى بىلەن خۇددى قىزىل كىگىز يايغاندەك قىزىللىققا پۈركىنىپتۇ. پەرھات قەبرىسىنىڭ ئۈستىدىكى لالىزار گۈل ـ گۈلىستانلىقتىنمۇ زىيادە بەرق ئۇرۇپتۇ. ئۇلار بۇ مەنزىرىنى سەيلە ـ تاماشا قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا شۈكرى ـ سانا ئېيتىپ قورال ـ ياراق، ئالتۇن ـ كۈمۈش، مال ـ مۈلۈكلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

ئىسھاق غازى خوجام خۇش خۇي، مۇلايىم، ئادىل، كۆڭلى-كۆكسى كەڭ، ساددا، چىقىشقاق، سېخىي، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يەيدىغان، غەيرەتلىك بىر ئادەم ئىدى.

«پادىشاھ قايسى دىن، قايسى ئېتىقادتا بولسا خالايىقمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، شۇ چاغدىكى لەشكەرلەرنىڭمۇ كۆڭۈللىرى ساپ، نىيەتلىرى توغرا ئىدى. «نىيىتى قانداق بولسا ھەرىكىتىمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەندەك، نىيەتلىرى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىلىرى غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولۇشتى. پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت ۋە مۇستەھەپ* ئەمەللىرىنى ئورۇندىغاندا نىيەت توغرا بولمىسا، ئۇنىڭ ساۋاب ۋە نەتىجىسى بولمايدۇ. غازات بولسا ئۇلۇغ پەرزلەرنىڭ بىرى بولۇپ، غازات قىلىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە

---

* پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت، مۇستەھەپ — ئىسلام شەرىئىتى بويىچە مۇسۇلمانلار ئورۇنداشقا تېگىشلىك بولغان ۋەزىپىلەرنىڭ دەرىجىسى ۋە ناملىرى.

ياخشى نىيەت، توغرا مەقسەتنىڭ بولۇشى لازىم ۋە زۆرۈر. ئىسھاق خوجام باشلىق باتۇرلار ۋە پۈتۈن لەشكەرلەرنىڭ ئولجا ئالاي ياكى باتۇر دېگەن نام كۆتۈرەي ۋە ياكى شۇ باھانە بىلەن بىرەر مەملىكەتكە ھاكىم، پادىشاھ بولاي دېگەندەك يامان خىيال، ناتوغرا غەرەزلىرى يوق ئىدى. ھەممىسىنىڭ بىردەك كاپىرلارنى تازىمار قىلماق، ئەجەل يەتسە تەگرى يولىدا جېنىنى پىدا قىلماقتىن باشقا مەقسىتى يوق ئىدى. ئۇلۇغ تەگرىم ئۆزىنىڭ پەزلى - كەرىمى بىلەن ھايات قالغانلارغا غازىلىق بەختى دۆلىتىنى، ئۆلگەنلەرگە شېھىتلىكنىڭ ئالىي دەرىجىسىنى بەردى. ھازىرغىچە روسۇلىللانىڭ سۈننەتلىرىگە مۇۋاپىق غازات قىلغان گۇرۇھ بەلكى مۇشۇ بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىي ئەھۋالىنى تەگرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ.

ئەي ئۇلۇغ خۇدا: ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممىگە ئىنساپ، ياخشى نىيەت، خالىس ئەقىدە ئاتا قىلغىن. جىمى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن دۇئالىرىمنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن!

11

تەگرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سەييىد ئىسھاق خوجام تۇرپان غازىتىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن يەنە بىرنەچچە شەھەرلەرنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە ئۇرغۇن قارا خىتاي ئەھلىنىڭ نابۇت بولغانلىقى

دۆلەت ئۇلۇغلىرى ۋە پاراسەتلىك ئەرباپلارغا ئاشكارا بولغايكىم، ھوقۇق ۋە ئۇلۇغلۇقنىڭ ۋارىسى بولغان سەييىد ئىسھاق خوجام، قاراشەھەردىكى «كاپىر» قالماقلارنىڭ جېڭىدىن

پارىغ بولغاندىن كېيىن، ئەمىر - ئۇمرا، باھادىر، دادخاھلارنى چاقىرىپ كونا تۇرپاننى پەتھ قىلىش نىيىتىنى ئۇلارغا بىلدۇر- دى. ھەممە ئەربابلار بىر ئېغىزدىن: «تۇرپان پولىنىڭ قاتتىق- لىقى ھەممە ئىنسانلارغا ئۆزياشتەك روشەندۇر. بۇ توغرىدا ئارغىنبۇلاق دېگەن جايدىكى تاغنى مىتىن بىلەن ئويۇپ خەتتى جەللى① شەكلىدە مۇنداق مەزمۇندا خەت پۈتۈل- گەن: (بىرىنچى قېتىم بۇ يولدا ماڭغان كىشى بىلمەسلىكتىن، تىجارەت ۋە نەپەقە، ئەھلى ئايال دەپ نادانلىق بىلەن ماڭغان بولغاي، ئىككىنچى قېتىم ماڭغانلار ناھايىتى زورلۇقتىن ياكى ئەسھابۇل كەھەپنى زىيارەت قىلىش نىيىتى بىلەن ماڭغاندۇر، ئۈچىنچى قېتىم ماڭغانلارنىڭ ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق). بۇ خەتنىڭ قايسى زاماندا، قايسى ۋاقىتتا پۈتۈلگەنلىكىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. شۇڭلاشقا لايىق نان - توقاچ، ئوزۇق - تۈلۈك، قورال - ياراق، ئات - ئۇلاغ راسلاپ ئاندىن يولغا چىقساق ياخشى بولۇرمىكىن» دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. بۇ مەسلىھەت ھەممىگە ناھايىتى ياقتى. ئورغۇنلىغان ھارۋا، تۆگە، ئات- ئېشەكلەرگە ئوزۇق - تۈلۈك، قورال - ياراقلارنى ئارتىپ ياخشى كۈن، ياخشى سائەتتە غەلىبە ئۈچۈن ئاتلاندى. تارىخىي ھىجرى- يىنىڭ 1281 - يىلى② رەبىئۇلئاخىرنىڭ 18 - كۈنى يولغا چىقىپ، تېۋىلغا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئارام ئالدى. غەلىبە قازانغان بۇ لەشكەرلەر تور- غۇن «كاپىر» لارنى ئۆلتۈرۈپ يۈرەكلىرى توختىغان، كۆزلىرى قىزارغان، ئاجىزلىرى كۈچلۈك، كۈچلۈكلىرى باتۇر بولغانىدى.

① خەتتى جەللى — خەتتاتلىقتىكى بىر خىل ھۆسن خەت شەكلى.

② ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى مىلادىنىڭ 1864 -، 1865 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ھەر بىرى ئۆزىنى گويا ئىسپەندىيار، رۇيىنتەن، قەھرىمان تەھمەتەن ئاچاغلاپ، رۇستەم ۋە بەرزۇ* دىنمۇ پالۋانراق، دەپ ئويلايتتى.

شۇڭا، ئۇلۇغ خۇدانىڭ ئىنايىتىگە ئۆزىنى ئاتاپ، خالىس نىيەت بىلەن تەگرىگە تەۋەككۇل قىلىپ، «دىنىغا ياردەم بەرگەن كىشىلەرنى غالىب قىل، دىنىنى خار قىلغان كىشىلەرنى مەغلۇپ قىل» دېگەن دۇئانى توختىماي تەكرارلاپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىشىپ يولغا راۋان بولدى. ئەمما كاناي - سۇناينىڭ ساداسى، نەغمە - ناۋانىڭ ئاۋازى، لەشكەرلەرنىڭ ھەيۋەتلىك تاماشىسى، ئوق - ساغداق، نەيزە - قىلىچ، تۇغ - ئەلەملەرنىڭ دەبدەبىسى، پوش - پوش غوۋغىسى كۆك ئاسماندىن ئۆتۈپ يۇقىرىقى ئالەملەرنىمۇ پاراكەندە قىلدى. ئۇششاقتالىغا يېتىپ بېرىپ قارىغۇدەك بولسا كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرى يولنىڭ ئۈستىدە دۆۋە - دۆۋە بولۇپ يېتىپتۇ. بىر تەرىپى تاغ باغرى، بىر تەرىپى سۇنىڭ قىرغىقى بولغانلىقتىن مېڭىشنىڭ ئىمكانىيىتى قالماپتۇ. چۈنكى ئېتىزلىقتىكى دېھقانلار ئورۇپ يىغىپ قويغان زىرائەتتەك، بەلكى سايىنىڭ تېشىدەك پۈتۈن دەشت - باياۋان ئۆلۈك بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى. ھاشارمەدىكار سېلىپ ئۆلۈكلەرنى بىر تەرەپكە تارتىپ يول ئېچىپ ماڭدى. كېيىنكى قېتىم يەنە خىتاي چېرىكلىرى كەلگۈچە بۇ ئۆلۈكلەر يول ئۈستىدە قۇرۇپ - چىرىپ ياتتى. ئەمما ھاۋانىڭ ئىسسىقلىقىدىن ئۆلۈكلەرنىڭ تېرىلىرى قۇرۇپ تارتىشىپ بەزىلىرى باش ئۇرۇۋاتقاندەك، بەزىلىرى چاڭگال سالغاندەك، بەزىلىرى سوراقچى ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغاندەك قىياپەتتە

* ئىسپەندىيار، رۇيىنتەن، تەھمەتەن، رۇستەم، بەرزۇ دېگەنلەر قەدىمكى ئىران ئەپسانىلىرىدىكى پالۋانلارنىڭ نامى.

بولۇپ قالغانىدى،

كېيىنكى چاغلاردا بۇ يول بىلەن يۈرگەن يولۇچىلارنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىغا ئۆلۈكلەرنىڭ ئۇستىخانلىرى سايىنىڭ تېشىدەك پۇتلىشىپ تۇراتتى. بۇنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار ئىسھاق خوجام ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ غەيرىتىگە ئاپىرىن ئېيتىپ دۇئا قىلىشاتتى.

كېيىنكى چاغلاردا* ئاتلىق غازى ھاكىمىيەتنى ئالغاندىن كېيىن سەييىت ئىسھاق خوجامنى كوچادىن يەكەنگە ئېلىپ بېرىپ مۇھەممەد يۇنۇس دادخاھقا تاپشۇردى. ئۇنىڭ ھەر كۈنلۈك تەمىناتى ئۈچۈن بىر دانە قىزىل تىللا، ھەر ھەپتىدە ئۆز لايىقىدا تون - سەرۇپاي، ھەر يىلدا 2000 چارەك ئاشلىق بېرىشنى تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. بىرنەچچە ۋاقىتتىن كېيىن مۇھەممەد يۇنۇس دادخان ئاتلىق غازىغا مۇنداق دەپ ئەرز يازدى: «مەرھەمەت پاناھ ئاتلىق غازى، يارلىق قىلغان تەمىناتنى ئىسھاق خوجىغا بىرنەچچە يىلدىن بېرى بېرىپ تۇردۇم. ئەمدى يېرىمىنى بېرىپ، يېرىمىنى توپلاپ ئالىيلىرىنىڭ نۇسرەتلىك قوشۇنلىرىغا يەتكۈزۈپ بەرسەم دېگەننى ئويلاۋاتىمەن. يەكەن ئىچى ئەرزانچىلىق بولغانلىقتىن شۇمۇ يېتەتتى...»

ئاتلىق غازى بۇ ئەرزنى كۆرگەندىن كېيىن كايىشلىق بىلەن قايتا غەمخورلۇق يارلىقى چۈشۈرۈپ: «خەسىس، بېخىللىقىڭدىن ئىسھاق خوجىغا تەمىناتنى ئاز تەيىن قىلغانىكەنمەن، بۇ ئالىي يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن بۇرۇن تەيىن قىلغان تەمىناتنى ئىككى ھەسسە ئاشۇرۇپ بېرىپ، ئالىي دۆلە-

---

* «تارىخىي ھەممىدىيە» دە «بۇنىڭدىن ئىلگىرى» دەپ ئېلىنغان— مۇھەررىردىن.

تېمىز ھەققىگە دۇئا ئالغايسىز. ئىسھاق خوجىنىڭ ئۇششاقتالدا قانداق چەك قىلغانلىقىنى بىلمەكچى بولسىڭىز، ئۇ يەردىكى كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنىڭ ئۇستىخانلىرىنى كۆرسىڭىزلا بولىدۇ. مېنىڭ ئورنۇمدا سىز بولسىڭىز، ئىسھاق خوجىنىڭ داستىخانىغا پۈتۈن يەكەننى يېزا - قىشلاقلىرى بىلەن ئىنئام قىلىپ بەرگەن بولاتتىڭىز» دەپ ئىنساپ بىلەن ئەمر قىلدى. بۇ ئەھۋال ئاتىلىق غازىنىڭ ناھايىتى دىيانەتلىك كىشى ئىكەنلىكىگە، ئىسھاق خوجامنىڭ غەيرەتلىك ۋە باتۇرلۇقلىرىغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

ئەمدى ئەسلىدىكى قىسسىمىزگە كەلسەك، سەييىد ئىسھاق خوجام پۈتۈن لەشكەر، ھەممە باتۇر، پالۋان، توپ - زەمبىرەكلىرى بىلەن ئوت - بوغۇز، نان - توقاچلىرىنى ئېلىپ ئۇششاقتالدىن يولغا چىقىپ دۆڭدىڭزا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردىن چىقىپ قارا قىزىلدا* قونۇپ ئاندىن كۆمۈش دېگەن قونالغۇغا يېتىپ باردى. كۆمۈشتە 30 — 40 ئۆيلۈك كىشى بالا - چاقىلىرى بىلەن تەسلىكتە كۈن كۆچۈرگۈدەك ئازغىنا يەر - سۇ بولۇپ، ئۇيەر ئوت - خەشەك ھەتتا چىش كولىغۇدەك ياغاچ تېپىلمايدىغان جاي ئىدى.

كۆمۈشتىن چىقىپ ئۈجمە دەڭگە باردى. ئۇ يەردىن چىقىپ ئارغىبۇلاق مەنزىلگە چۈشتى. بۇ يەردىمۇ ئازراق سۇ بولۇپ، ئاتلارنى نۆۋەت بىلەن سۇغارسا ئاران يېتەتتى. بۇ يەردىن چىقىپ سۇبېشىغا كەلدى. بۇ يەردىن ئۆتۈپ توقسۇنغا يېتىپ باردى. توقسۇن خېلى كاتتا يۇرت بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزا - قىشلاقلىرىمۇ كەڭرى ئىدى. بۇ يەردىن ئۆتسىلا تۇر -

* «تارىخىي ھەممىدىيە» دە «قارا قىرىن» دەپ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

پانغا يېتىپ باراتتى. گەپنىڭ قىسقىسى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا مىڭبىر جاپا - مۇشەققەت بىلەن تۇرپانغا يېتىپ باردى.

تۇرپاندا تۇرۇۋاتقان سايرامىلىق خوجىلاردىن مەسۇمخان خوجا ئاتلىق بىر ئۇلۇغ كىشى بولۇپ، سىيىت ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى يېتىپ بارغۇچە ئۇ تۇرپانلىق قاسىم جەڭچى، ۋاپىت خەلىپە، خوجا زايىت خەلىپە، ھاجى باقى خەلىپە دېگەنلەر بىلەن بىرلىشىپ، تۇرپاننىڭ سەھرا - قىشلاقلىرىدىكى چېرىك، ئېلىپ - سالتار خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، بىر - ئىككى قېتىم شەھەرگە ھۇ-جۇم قىلىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارغا تەڭ كېلەلمى-گەن، خىتايلار شەھەر دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ قامىۋالغانىكەن.

تۇرپانغا قاراشلىق سەھرالاردا توققۇز ئورۇندا چېرىك ۋە ئولتۇراقلاشقان خىتايلار بولۇپ، بەزى ئورۇندىكىلىرىنىڭ سانى 7 - 8 مىڭ، بەزى ئورۇندىكىلىرى 3 - 4 مىڭ كېلەتتى. بۇلارنىڭ ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، قالغانلىرى شەھەرگە كىرىۋالغاندى. شۇنداق ھالەتتە خوجا ئىسھاق خوجام ھەشەمەتلىك لەشكەرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ شەھەر ئەتراپىغا چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ھەر تەرەپكە قاراۋۇل خەۋەرچىلەرنى قويۇپ ھوشيار تۇردى. تۇرپان شەھىرىنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، بېكىنىۋالغان خىتايلارنىڭ سانى كۆپ ئىدى. كۈن ئارىلاپ ھەر ئىككى تەرەپ توپ - زەمبىرەك ئېتىپ سوقۇشۇپ تۇردى. نۇرغۇن خىتايلار نابۇت بولدى. ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرىدىنمۇ بىرمۇنچە كىشى شېھىت بولدى. ئەمما شەھەر پەتھ بولمىدى، ئاقىۋەت بىرنەچچە يەرگە ئېگىز «شەبىبە»* باغلاپ، ئۈستىگە بىرنەچچە باتۇرلار چىقىپ شەھەر ئىچىگە ئوق ئېتىپ كاپىرلارنى

---

* شەبىبە — سېپىلنىڭ تېشىدا تۇرۇپ ئىچىگە ئوق ئېتىش ئۈچۈن باغاچتىن ياسالغان ئېگىز لاپاس.

باش چىقارغىلى قويمىدى. مۇشۇ ھالەتتە ئۇرۇمچىدىكى سۇ دالۇيە، داۋۇت خەلىپە①لەردىن كىشى كېلىپ «ئۇرۇمچىنىڭ سەھرالىرى-دىكى خىتايلارنى قوغلاپ شەھەرگە قامىدۇق. بىرگە مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ خوجاملاردىن بىر كىشىنى باشلىق قىلىپ لەشكەر ئەۋەتسىلە دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. ئىسھاق خوجام بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال باھاۋۇدىدىن خوجامنى 1000 لەشكەر بىلەن، مەسۇمخان خوجامغا ۋايىت خەلىپە، زايىت خەلىپىلەرنى قوشۇپ 2000 لەشكەر بىلەن، تۇڭگان مانۇر خەلىپە، ئېلى خەلىپىلەرگە توپ - زەمبىرەك، ئوق - دورىلار بېرىپ، ئۇلارنى 1000 تۇڭگان لەشكەر بىلەن ماڭدۇردى. ئارقىدىنلا يەنە رەھمەت باتۇر، ھاجى باقى خەلىپىلەرنى 1000 لەشكەر بىلەن ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ ئۇرۇمچىنى پەتھ قىلدى. بۇ جەرياندا 30 مىڭدىن كۆپرەك كاپىر يوقىتىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ جىمسارنى ئالدى. بۇ يەردە 16 مىڭ كاپىرنى يوقاتتى. ئۇ يەردىن «گۇچۇڭزى»غا باردى. گۇچۇڭزى ناھايىتى چوڭ كاتتا شەھەر بولۇپ، كاپىرلارمۇ تولا ئىكەن. «گۇچۇڭزى» دېگەن خىتايچە «ئىت قۇرتى» يەنى، «ھېسابى يوق» دېگەن بولىدىكەن. سەھرا - قىشلاقلىرىمۇ كەڭرى بولۇپ، ھەممىسىدە خىتايلار بار ئىكەن. ئۆيلۈك ھېسابىدا تەخمىنەن ئىككى لەك② ئۆيلۈكتىن كەم ئەمەس دېيىشىدۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى (بۇيەرگە قاراشلىق بىرقانچە يېزا - قىشلاقلار بولۇپ، ئۇ يەرلەردە ئەسلا مۇسۇلمان ئەۋلادى يوق، دېيىشىدۇ. ئەمما يىراق تاغ باغرىغا ئورۇنلىشۋالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالغان بولۇشى

① داۋۇت خەلىپە — خەنزۇچە مەنبەلەردە «تۇودىلىڭ، تومىن» دېگەن كىشى — مۇھەررىردىن.

② ئىككى لەك—200 مىڭ.

مۇمكىن). ئۇ يەردىن سەنتەيگە باردى. ئۇ يەردىمۇ 15 مىڭغا يېقىن كاپىرغا ھالاكەت يەتتى. ئۇ يەردىن فۇكاڭغا بېرىپ 12 مىڭ كاپىرنى يوقاتتى، ئۇ يەردىن يۈرۈپ جەنەكۇغا بېرىپ 30 مىڭچە كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئاندىن قاراباسۇنغا يېتىپ بېرىپ 15 مىڭچە كاپىرنى ھالاك قىلدى، ئۇ يەردىن ماناسقا باردى. ئۇ يەردە 60 مىڭ كاپىرنى يوقاتتى، جەڭدا قاتتىق جەڭ بولغان بولسىمۇ، كەرەملىك تەڭرىم يەنە غەلىبە ئاتا قىلدى. خەلىپىلەر، ئەسكەر باشلىقلىرى ئولجا - غەنىيمەتلەرگە تويۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. بۇ شەھەرلەرنى ئىككى ئاي ئىچىدە قولغا كىرگۈزۈپ، بىر تەرەپ قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسى ۋەيران بولۇپ ھۇقۇشقا ماكان بولدى.

شۇ كۈنلەردە ئابىددىن خوجامنى باش قىلىپ، لۈكچۈنلۈك ھەسەن قاسىم باتۇر، تۇڭگان خۇ خەلىپە، كۇچالىق توختى مۇھەممەد خەلىپە، شايارلىق موللا ئوسمان شەيخ باتۇر، ئىدرىس خەلىپە، موللا يولداش مىرزا، ئاقسۇلۇق ئوشۇر خەلىپە، ھىدايە-تۇللا خەلىپە، مۇسا مىڭ بېگى، قەشقەرلىك قۇربان خەلىپە، مۇسا خەلىپىلەرنىڭ بەزىلىرىنى 700 — 800، بەزىلىرىنى 1000 ئادەمگە باش قىلىپ، مورى تەرىپىگە چوڭ يول بىلەن يولغا سالدى. ئۇلار بەش مەنزىل يول يۈرۈپ چىقتىم دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن چوڭ يولنى تاشلاپ، سول تەرەپ تاغ ئارىسى بىلەن يۈرۈپ داۋاندىن ئېشىپ تازبۇلاق دېگەن يەرگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ، يىسەنگا جىڭزە دېگەن يەردىكى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ 10 مىڭدەك كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئۇ يەردىن يەنە جىڭزىغا يېتىپ بېرىپ 12 مىڭچە كا-پىرنى ھالاك قىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ تاللىق دېگەن يەر بىلەن مورىغا يېتىپ باردى. مورى سېپىلى يوق شەھەر بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزىلىرى ناھايىتى چوڭ ئىدى. بۇيەردە خىتايلار

ھېسابسىز دېگۈدەك كۆپ ئىكەن. بۇ يەردىمۇ ئۇرغۇن قىتىم جەڭ بولۇپ، كاپىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ھالاك بولدى. ئازراقلىرى مۇسۇلمان بولۇپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. موردىن چىقىپ دۆڭكىجىن شەھىرىگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىمۇ ناھايىتى كۆپ جەڭ ـ جېدەللەر بىلەن 40 — 50 مىڭ كاپىر ئۆلدى. ئەمما شەھەر پەتھ بولمىدى. ئاقىۋەت خىتايلار غالىب كەلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن قىينىلىپ بەرداشلىق بېرەلمەي تۇرپانغا يېنىپ كەلدى.

بۇ چاغدا تۇرپان شەھىرى تېخى پەتھ بولمىغانىدى. بۇ ئارىلىقتا ئۇرغۇن ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى شۇكى، سۇ خەلىپە دېگەن كىشى بۇگۇردە قالغانىدى. كېيىن كېلىپ تۇرپاننىڭ پەتھ بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ: «تۇرپان شەھىرىنى پەتھ قىلىپ قولغا كىرگۈزمىگۈچە ھېچ نەرسە يېمەيمەن» دەپ قەسەملەر قىلىپ ئادەملىرى بىلەن شەھەرگە قاراپ ئات سالدى. خىتايلارنى قوغلاپ ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ شەھەرگە كىرىپ كەتتى. ئۇلار كاپىرلارنىڭ باشلىرىنى كېسىپ، تاشنى ئاتقاندەك سېپىلدىن ئارتىلدۇرۇپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئاتاتتى. ئاقىۋەت ئەجەل ئوقى كېلىپ تەگدى. كاپىرلار قورشاپ ئېلىپ سۇ خەلىپىنى ئۆلتۈرۈپ، كېيىم ـ كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئاختۇردى. يانچۇقىدىن مۆھۈرى چىقتى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئۇنى چوڭ باشلىق ئىكەن دەپ ئويلاپ، ئوت قالاپ ئۆلۈكىنى كاۋاپ قىلىپ بىر لوقمىدىن يېيىشتى.

تۇرپاننىڭ شەھەر ئىچىگە كىرىۋالغان كاپىرلار ئامبارىدىكى ئاشلىقلىرىنى باھاردا پۇقرالارغا ئۆتنە بەرگەنىدى. شۇڭا ئاشلىقى تۈگەپ ئاچارچىلىقتىن ئات، ئىت ـ ئېشەك، ھەتتا كىچىك بالا، قېرىلىرىنى يەپمۇ يەنىلا ئاچارچىلىقتا چىدىماي ناھايىتى بىتاقەت بولدى. چۈنكى تۆت ئايدىن بېرى شەھەر پەتھ بولماي

قاملىپ قالغانىدى،

بىر كۈنى ئىسھاق خوجام تۇرپان شەھىرىنىڭ بول ئېرىق① تەرىپىدىكى دەرۋازىسىنى توسۇپ ياتقان ئەسكەرلىرىنى ياندۇرۇپ كېلىپ: «خىتايلار بېيىجىڭ تەرىپىگە كەتسۇن، يول بېرىمىز» دەپ جاكار قىلدى.

ھەممە خىتايلار يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ ئالدى بول ئېرىققا يېتىپ بېرىشى بىلەن ئىسلام لەشكەرلىرى قوغلاپ كېلىپ چاپ-چاپ قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، تىرىك قالغانلىرىنى ئەسىر قىلىپ، لەشكەر-لەرنىڭ خىزمىتىگە سالدى. شەھەر ئىچىدىكى ئوق-ياراق ۋە ھەممە جەڭ ئەسلىھەلىرىنى غەنىيمەت ئېلىپ، مۇسۇلمانلار شاد-خۇرام، كاپىرلار غەم-پەرىشان بولۇشتى. شۇنداق قىلىپ تۇر-پان شەھىرى ئىچىدىكى چېرىكلەر ۋە ئون توققۇز يېزىدىكى خۇرجا② مەيمەيچىلەر③ بولۇپ 130 مىڭدىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. مۇسۇلمانلاردىن 400 چە كىشى شېھىت بولدى.

تۆت ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە بۇ تەرەپنى ئۇرۇمچى، ئۇ تەرىپى مورى ۋە دۆڭكىچىدىن بولۇپ، تۆت لەكتىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. بۇ ھەرگىزمۇ مۇبالىغە ئەمەس. مۇبادا خۇش خۇيلۇق بىلەن قەلەمنىڭ تىزگىنىنى مۇبالىغە تەرىپىگە مايىل قىلىپ، بولغان ۋە ئۆتكەن ۋەقەلەرنى تەپسىلىي بايان قىلسام ئوقۇغۇچى ۋە ئىشىتكۈچىگە مالاللىق يېتىپ، مۇددىئا

---

① بول ئېرىق — ھازىر بۇلىۇق دەپ ئاتىلىدۇ.

② خۇرجا — يېزىدا ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇل-لىنىدىغان خەنزۇلارنى دېمەكچى.

③ مەيمەيچى — سودا-سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەنزۇلار شۇنداق دەپ ئاتىلاتتى.

ۋە مەقسەتتىن يىراقلىشىپ قالارمەنمىكىن دەپ، مىڭدىن يۈزىنى، يۈزدىن ئونىنى، ئوندىن بىرىنى ئېلىپ ـ تاللاپ بۇ كىتاب سەھىپىسىگە چۈشۈردۈم. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتىغا كوپۇرلۇقنىڭ* قاراڭغۇلۇقى تەسىر قىلىپ، ھەممە ئادەم قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە قالغانىدى. ئىسلام شەمشىرى ۋە خەنجەرلىرىنىڭ قۇياشتەك چاقنىشى بىلەن مۇسۇلمانلار غەلىبە قازىنىپ، قايتىدىن روشەنلىككە ئىگە بولدى. ئەي ئۇلۇغ خۇدا، مۇسۇلمانلارغا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق ئاتا قىلغايسەن. ئامىن!

12

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىككىنچى قېتىم مورىغا لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە مەقسەتكە يېتەلمەي قايتىپ كەلگەنلىكى؛ قۇمۇلدىن ئىپسىل ھەدىيەلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لوكچۈننىڭ يەنە بىر قېتىم پەتھ بولغانلىقى

يامانلىقى ئەنە شۇ تېنىچلىكنىڭ بۇزۇلۇپ ئاشكارا بولغانلىقى، ئابىددىن خوجام ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن دۆڭكېچىكدىن يېنىپ تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى قېتىم باھاۋۇددىن خوجامنى باش قىلىپ تۇڭگان خۇ خەلىپە، توختى مۇھەممەت خەلىپە قاتارلىق نامدار، باتۇر، پالۋانلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۈزىگە قاراشلىق مىڭـدىن ئارتۇق لەشكەر، توپ ـ زەمبىرەك، ئوق ـ ياراق ئەسلىھەلەر بىلەن جابدۇپ، جەمئىي 15 مىڭ لەشكەرنى دۆڭكېچىكدىن غازاتقا يولغا سالدى. باھاۋۇددىن خوجام باشلىق ئىسلام لەشكەر-

---

* كوپۇرلۇق ـــ دىنسىزلىق دېگەن مەنىدە.

لىرى نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ مورىغا يېتىپ كەلدى. مورىنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا - قىشلاقلاردىن نۇرغۇن «كاپىر» لار توپلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىككى ئوتتۇردا قاتتىق جەڭلەر بولۇپ، نۇرغۇن كاپىرلار ھەم مۇسۇلمانلار نابۇت بولدى. ئاقىۋەت يەنە كاپىرلار غالىب كەلدى. ئاخىر ئىسلام لەشكەرلىرى تۇرپانغا قايتىپ كەلدى.

شۇ چاغلاردا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاشلىقى تۆگەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن سۈپۈرگە بەگ دېگەننى 50 ھارۋا، 100 تۆگە بىلەن گۇچۇڭدىن ئاشلىق ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى. سۈپۈرگە بەگ يول ئۈستىدە ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى، ئىسلام لەشكەرلىرى سۈپۈرگە بەگنى تۇتۇپ تۇرپانغا — ئىسھاق خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. ئىسھاق خوجام گەپ - سۆز سوراپ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، سۈپۈرگە بەگنى كۇچاغا — راشىددىن خان خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. سۈپۈرگە بەگ قۇمۇلنى ئېلىشقا ياردەم بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەردى. راشىددىن خوجام ئىلتىپات قىلىپ سۈپۈرگە بەگنى ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا ياندۇردى. سۈپۈرگە بەگ يېتىپ كەلگۈچە قۇمۇلنىڭ ئەلەمى* بىرنەچچە كىشى بىلەن نۇرغۇن تارتۇق، سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ ئەلچى تەرىقىسىدە تۇرپانغا يېتىپ كەلدى. سوۋغا - سالاملار ئىچىدە ھەرخىل، ھەرتۈرلۈك نەرسىلەر كۆپ ئىدى. جۈملىدىن جاھانگىر خوجام خىتايلارغا ئەسىر چۈشكەندە كىيگەن زەر تون ھەم مەيمۇ بار ئىدى. زەر توننىڭ ئىككى جەينىكى، ئىككى تىزى، كۆكسىنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە ئۇچا (دومبە) سىدە چىنىنىڭ ئاغزىدەك يەرگە

---

* ئەلەم — دېنىي ئەمەل، مەنسەپ نامى.

ئالتۇن قۇببە① ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا ئايەت پۈتۈلگەنىدى. ھەربىر قۇببە قۇياشتەك يالتىراپ تۇراتتى. مەيىنىڭ پۈتۈن جابدۇقلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەنىدى. زەرتون ۋە مەيىنى قۇمۇل ۋاڭى تەۋەررۇك، دەپ ئۆز خەزىنىسىدە ساقلىغان بولۇپ، بۇ قېتىم سوۋغات ئورنىدا ئەۋەتكەنىدى. ئىسھاق خوجام ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتلىرى بىلەن كوچاغا — راشىددىن خان خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. بۇلار بېرىپ راشىددىن خان خوجامغا مۇلاقات② بولدى. بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن راشىددىن خان خوجام قۇمۇل ۋاڭىغا ئالتۇن تالالىق سەللە، كىمخاب تون، ئۆتكۈر خەنجەرلەرنى ئىنئام قىلىپ، ئەلەم ئاخۇنۇم باشلىق ئەلچىلەرگە باشتىن-ئاياغ كىيىم-كېچەك بېرىپ ياندۇردى.

سۈپۈرگە بەگ تۇرپانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىسھاق خوجام ئۇنىڭغا موللا تۆمۈر خەلىپە، توختەم باتۇر باشلىق 12 مۇسۇلمان، ئالتە تۇڭگانىنى قوشۇپ قۇمۇلغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. بۇلار قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، قۇمۇل ۋاڭى بىلەن كۆرۈشتى. قۇمۇلدىكى كاپىرلارغا ھېچكىم تەگمىگەن ۋە دەخلى قىلمىغانىدى. ئەلچىلەر قۇمۇل ۋاڭىغا «كاپىرلارنى بىزلەر يوقاتساق» دېگەن تەكلىپنى بەردى. قۇمۇل ۋاڭ قوبۇل كۆردى، ئەمما ئۆزى بىلمەس بولۇۋېلىپ، خەزىنىسىدىن 500 كىشىلىك چاپان، ساۋۇت ئۇلپاق③، دۇبۇلغا④ قاتارلىق جەڭ كىيىمى، ئوق-ياراق ئەس-

---

① قۇببە — يۇمىلاق شەكىللىك زىننەت ئۈچۈن ئورنىتىلغان قاپارتما نەقىش.

② مۇلاقات — كۆرۈشۈش، ئۇچرىشىش.

③ ئۇلپاق — تۇماق، باش كىيىم.

④ دۇبۇلغا — پولات ياكى تۆمۈردىن ياسالغان، تىغ ئۆتمەيدىغان باش كىيىم.

لىھەلەرنى چىقىرىپ بەردى. تۇرپاندىن بارغان ئەلچىلەر ئادەم يىغىپ، كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ قۇمۇلنى پەتھ قىلدى.
دۆڭكىچىن تەرىپىدىن ئىسلام لەشكەرلىرى ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇپ يېنىپ كەلگەندىن كېيىن لۈكچۈننىڭ خوجىلىرى ۋە بەگزادىلىرىدىن ئىبراھىمخان، ئابدۇۋايىتخان، ھىپزۇللا خان، يولۋاسخان، شامەھرەم بەگ قاتارلىق يۇرت كاتتىلىرى جەم بولۇپ مەسلىھەت قىلىشىپ، مورىغا خەت ئەۋەتىپ 5 - 6 مىڭ خىتاينى قىچقىرىپ كېلىپ بىر تەرەپتە توختىتىپ قويدى. ئاندىن ئىبراھىمخاننى «خان» قىلىپ، ئىسھاق خوجامغا قارشى دۈشمەنلىك دۈمبىقىنى چالدى ۋە خوجا زايىت خەلىپە، ۋايىت خەلىپىلەرنى ئۆزلىرىگە رام قىلدى. ۋاڭنىڭ بىر قىز نەۋرىسىنى زايىت خەلىپىگە تارتۇق قىلدى. بۇنىڭ خۇشلۇقىدا زايىت خەلىپە ھەر بالا بولسا ھۆددىسى ماڭا، دەپ جەڭگە تەييار بولۇپ تۇردى.
خوجا ئىسھاق خوجام تۇرپاندىن ناسىرىددىن خوجامنى باش قىلىپ، توختى مۇھەممەت خەلىپە، دۇئايى خەلىپە، موللا ئوسمان شەيخ، بەختىمەت دۆبىبېگى، سايراملىق مۇھەممەد ئېلى خەلىپە، قەشقەرلىك مۇسا خەلىپە، قۇربان خەلىپە، ئاقسۇلۇق ھىدايەت خەلىپە قاتارلىق بىرنەچچە باتۇرلارنى لەشكەرلىرى بىلەن لۈكچۈنلۈككە قارشى جەڭگە ئەۋەتتى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ كۈچىنى نامايان قىلىپ ئۇرۇشتى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. ئاخىردا ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى چىداشلىق بېرەلمەي نائىلاج تۇرپانغا قېچىپ كەلدى.
لۈكچۈنلۈكنىڭ غەرىزى بولسا، ئىسھاق خوجىنى يېڭىپ تۇتۇۋالساق، يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورىساق، مۇبادا ئىچكىرىدىن خىتاي چېرىكلىرى چىقىپ قالسا، خوجىلارنى شۇلارغا تارتۇق

قىلىپ خىزمەت تاپساق، دېگەن يامان خىيال بىلەن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى. يەنە لۈكچۈندە 400 ئۆيلۈك تۇڭگانلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆي-جايلىرىغا ئوت قويۇپ، خوتۇن، بالا-چاقىلىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈردى.

ئۆرۈمچىدىكى سۇدالۇيە، داۋۇت خەلىپىلەر بۇ ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ غەزەپ ۋە غەيرەتلىرى جۇش ئۇرۇپ 3000 تۇڭگاننى ياردەمگە ئەۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە مۇشۇ سائادەتلىك زاماننىڭ پادىشاھى، ياخشى ئەخلاقنىڭ ھامىيسى بولغان خوجا ئىسھاق ئۆزى باش بولۇپ لەشكەر تارتىپ، ئىككىنچى قېتىم لۈكچۈنگە ئاتلاندى. 15 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن ئاۋات دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى.

تۇرپاننىڭ ئادەملىرى ھەر ئىككى تەرەپكە يان باسماي ئوتتۇرىدا قاراپ تۇردى. نۇرغۇن لۈكچۈن ئادەملىرى قېچىپ كېلىپ قارىنىمۇ قارشى سەپ تۈزۈپ جەڭگە كىرىشتى. نەچچە قېتىم غالىب ۋە مەغلۇپ بولۇشتى. ئاقىۋەت ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى تەرىپىدىن غەلىبە شامىلى نامايان بولدى. لۈكچۈن-لۈكنىڭ جېنىنى خەس-خەشەكتەك دەشت-باياۋانلارغا ئۇچۇرۇۋەتتى. دۈشمەنلەر يوقىتىلدى. ۋايىت خەلىپە ئىشنىڭ ئۆزى ئويلىغىنىدەك بولماي ئەكسى تەرىپىگە يۈزلەنگەنلىكىنى مۇلاھىزە قىلىپ، لۈكچۈن-لۈكنىڭ كاتتىلىرىدىن بىرمۇنچىسىنى تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ كېلىپ، ئىسھاق خوجامغا كۆرۈنۈش قىلدى. ئىسھاق خوجام ۋايىت خەلىپىنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ ئەپۇ قىلىپ تون-سەرۇپاي ئىنئام قىلدى. ئەسكەرلەر شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ كىرىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈردى. شەھەر ۋە سەھرالارنى تالان-تاراج قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام پەند-نەسىھەت، ئەمر-مەرۇپ قىلىپ لەشكەرلەرنى بۇلاڭ-تالاڭدىن ئاران توختاتتى. لۈكچۈننىڭ چوڭلىرىدىن بىرمۇنچىسىنى دارغا

ئاستى. يەنە بىر مۇنچىلىرى قۇمۇل، بارىكۆل تەرەپلەرگە جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. ئاخىر تۇرپان، لۈكچۈننىڭ ئىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خاتىرجەم بولدى. لۈكچۈننىڭ ھاكىملىقىنى ھاشىر تاجىبەگكە ئىلتىپات قىلدى. تۇرپاننىڭ ھاكىملىقىنى چوڭ غازىغا مەرھەمەت قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام ئۆزى ئەسھابۇل كەھف ۋە باشقا ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ، كەگزى نەزرلەرنى ئۆتكۈزۈپ، غېرىب - مىسكىنلەرنى تويغۇزدى. خەتمە قۇرئان ئوقۇتۇپ، شۈكرى - سانا بەجا كەلتۈرۈپ دۇئا ۋە ئېلتىجا بىلەن بولدى.

13

سەييىت ئىسھاق خوجىنىڭ قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىققانلىقى؛ چىڭۋاڭ خاننىڭ ئىسھاق خوجامنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى؛ قۇمۇلنىڭ پەتھ قىلىنىشقانلىقى ۋە ناتوغرا يارلىق كېلىپ قالغانلىقى

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى① زۇلھەججە ئېيىنىڭ 18 - كۈنى②، ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقىتتا ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ئىگىسى بولغان سەييىت ئىسھاق خوجام، بايراق - ئەلەم، سوناي - كاناي بىلەن خۇشال - خۇرام ھالدا ئۆزى باش بولۇپ، خىللانغان 16 مىڭ لەشكەرنى ھەمراھ قىلىپ قۇمۇل تەرەپكە قاراپ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى مىلادىنىڭ 1865 -، 1866 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «ماھى مۇھەررەمنىڭ 18 - كۈنى دېيىلگەن — مۇھەررەمدىن».

يۈرۈش قىلدى. بۇچاغدا قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار شەھەرنى خىتايلار-دىن تازىلاپ خوجىلارنىڭ كېلىشىگە مۇنتەزىر بولۇپ تۇرغانىدى.

تۇرپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقى 18 مەنزىل بولۇپ، كۆپ مەنزىللەردە ئوت-چۆپ، سۇ يوق ئىدى. خوجىلار مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، قۇمۇلغا 8 مەنزىل قالغاندا قۇمۇل ۋاڭى ئەۋەتكەن تۆگە، ھارۋىلارغا يۈكلەنگەن نۇرغۇن چۈشكۈن-قونالغۇ* يېتىپ كەلدى. ئارقىسىدىن چىڭۋاڭ خان ئۆزى يېتىپ كېلىپ سەييىت ئىسھاق خوجام بىلەن كۆرۈشتى. خوجامنىڭ ھەممە لەشكەرلىرىنى ئاش-تاماق، يەل-يېمىشلەر بىلەن تويغۇدەك زىياپەت قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەددىدىن زىيادە تارتۇق، سوۋغا-سالاملارنى يەنى — خۇسۇسەن 400 يامبۇ، 8000 ئاختا ئات قاتارلىقلارنى تارتۇق قىلدى. مۇشۇلاردىنلا قالغان سوۋغا-سالاملارنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ.

سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن خوجىلارغا يول باشلاشقا ئادەم تەيىنلەپ قويۇپ، چىڭۋاڭ خان ئۆزى ئالدىدا قايتىپ كەلدى. سەييىت ئىسھاق خوجام ۋە غالىب لەشكەرلەر مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قۇمۇل شەھىرىگە يېقىن بارغاندا چىڭۋاڭ خان يەنە ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلارنى شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، ئالىي ئوردىغا چۈشۈردى. قالغان خەلىپە، لەشكەر بېشى، باتۇرلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىنئاملارنى بەردى. ئادەتتىكى لەشكەرلەردىن ھەر تۆت كىشىگە تۆت كۈندە بىر قوي، تۆت جىڭ چاي كىيىمتەي بېرىپ تۇردى. چوڭلارغا ئەلۋەتتە ئۇنىڭدىن كۆپ بەردى. سەييىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا ئۈچ ئاي بەلكى ئۇنىڭدىن

* دوستلۇقنى ئىپادىلەپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىلگەن ئاش-ئوزۇق، يەم-بوغۇز قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇزۇنراق ۋاقت تۇرغان بولسىمۇ، شۇ مىقداردا بېرىپ تۇردى.
قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مەنسىپى ناھايىتى چوڭ، مال - دۇنياسى نۇرغۇن ئىدى. چىڭگۇاڭ تارتۇق قىلغان ئاتلارنى، سىيىت ئىسھاق خوجام لەشكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەندى. ئاتلارنىڭ چىشلىرىنى كۆرۈپ، ياشلىرىنى ھېسابلاپ كۆرسە، 20 ياشتىن تۆۋەن ئات يوق ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى سۈرۈشتۈرسە، يەرلىك خەلق «چىڭگۇاڭ خاننىڭ يىلقىلىرى ناھايىتى كۆپ، سانىنى بىز بىلمەيمىز، ئەمما قويلىرى 260 قوتان بولۇپ، ھەر قوتاندا 700 دىن 1200 گىچە قوي بار. باش باھاردا بىر بەگ، ئۈچ مىرزا ئاتلارنىڭ تىزىمىنى ئالغىلى بىر بەگ، ئۈچ مىرزا قويلارنىڭ تىزىمىنى ئالغىلى چىقىدۇ. ئالتە ئايدا ئاران خەتلەپ كېلىپ مەلۇم قىلىدۇ. ياپلاقلىرىنىڭ كەڭلىكى شۇ قەدەركى، ئاخىرىغا بىر ئايدا ئاران يېتىپ بارغىلى بولىدۇ» دېيىشتى.
بىر رىۋايەتتە مۇنداق نەقىل قىلىدۇ: ئۈرۈمچىدىكى دايەنشەي، شويەنشەي دېگەن تۇڭگانلار 30 مىڭ تۇڭگان لەشكىرى بىلەن قۇمۇلغا باستۇرۇپ كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى قەستلىگەندە، قۇمۇل ۋاڭ 30 مىڭ تۇڭگان لەشكەرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن ئاختا ئات، بىردىن يامبۇ بەرسەم، چوڭ ئەمەلدارلىرىغا ئۆز لايىقىدا ئۇنىڭدىن جىق بەرسەم، يۇرتنى پاراكەندە قىلمىسا، دەپ ئەلچى چىقاردى، ئەمما تۇڭگانلار قوبۇل تۇتماي بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. چىڭگۇاڭ خاننى ئۆلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. كۆزى كۆرگەن، قولىغا چىققان نەرسىلەرنى بۇلاپ - تالاپ ئېلىپ ئۈرۈمچىگە يېنىپ كەلدى.
يەنە بىر يازغۇچى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ: «قۇمۇل ۋاڭنىڭ ئاغىچىسىنىڭ مەرۋايىت، زۇمرەت، زەبەرجەت، لەئەل - ياقۇت، قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن بېزەل-

گەن بىر چۈمبەلى* بولۇپ، بۇ چۈمبەل كۇچالىق ئاق موللا باي دېگەن كىشىنىڭ قولىغا چۈشكەنىكەن. ئاقسۇغا ئېلىپ بېرىپ مەرغىلانلىق مىرمەھمۇد باي دېگەن كىشىگە 17 يامبۇغا ساتقانىكەن، دېمەك، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مال-دۇنياسىنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنىڭدىن مۆلچەرلىسە بولىدۇ.

مەقسەتكە كەلسەك، يەرلىك خەلق ماۋۇلارنى بايان قىلىپ بەردى: «قۇمۇلدا 15 مىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك ئادەم بار. ھەممىمىز چىڭۋاڭ خان ئۈچۈن ئىشلەيمىز. قىش-ياز خىتاي مەنسەپدارلىرىغا بىرنەرسە بەرمەيمىز. قۇمۇلغا تەۋە يەرلەردىن خىتايلار بىر كەتمەن توپا ئالسا چىڭۋاڭ خانىنىڭ خەزىنىسىگە كۈمۈش تۆلەيدۇ. خاقانىي چىندىن باشقا مەنسەپدارلارغا ئېگىلمەيدۇ. خىتاي مەنسەپدارلىرىمۇ چىڭۋاڭ خانىنىڭ ئور-دىسىغا كېلىپ باش ئۇرىدۇ. 10 ئەۋلاد بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ۋاقىتتىن ئىلگىرىلا خاقانىي چىن بىزلەرنى يارلىق بىلەن چىڭۋاڭ خانغا بېرىۋەتكەنىكەن. شۇنىڭدىن بېرى قۇلدەك ئىشلىتىدۇ. چىڭۋاڭ خان خاقانىي چىنغا ھەر يىلى 360 قوغۇن، بىر توققۇزدىن توققۇز بىلەي تاش سوۋغات قىلىدۇ. بۇنىڭغا نۇرغۇن ئىنئام ئالىدۇ. ھەر يىلى ئۆزى 75 يامبۇ، ئاغىچىسى پۈجۈك خېنىم 36 يامبۇ، نەچچە توپ تاۋار-دۇردۇن ئالىدۇ. 3 يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بارىدۇ. بېرىپ-كەلگۈچە بولغان پۈتۈن خىراجىتى خاقانىي چىننىڭ خەزىنىسىدىن بولىدۇ. ھەر قېتىم بارغاندا ئاز دېگەندىمۇ 500 يامبۇ پايدا ئېلىپ كېلىدۇ»

---

* چۈمبەل — ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئاياللار ئۆزىنى يات كىشىلەردىن يوشۇرۇش ئۈچۈن يۈزىگە تارتىدىغان پەردە، «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «ھەمبەل» دەپ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

دەپ كۆپتىن-كۆپ تەرىپلەپ بەردى. ئەمەلىي ئەھۋال، ئۇلار دېگەندىن زىيادە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ تۇردۇ. خاقانىي چىنغا تەۋە مۇسۇلمان ۋاڭلارنىڭ ئىچىدە قۇمۇل ۋاڭىدىن چوڭى يوق ئىدى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، سەييىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا تۇرغان چاغدا ساجۇ تۇڭگانلىرىدىن: «بىز خىتايلار بىلەن سوقۇشۇپ، تۇرغۇن خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى ئالدۇق. ئەمما خىتايلار يەنە بىر دەرۋازىدىن قېچىپ چىقىپ بىزنى شەھەرگە سولىۋالدى. بىزلەر قامىلىپ قالدۇق، ياردەم بېرىشلىرىڭنى ئۈمىد قىلىمىز» دېگەن مەزمۇندا خەت ۋە ئەلچى كەلدى.

باركۆلگە تۇرپان ۋە ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەرلەردىن قاچقان خىتايلار قوشۇلۇپ بىر لەكتىن كۆپرەك خىتايلار توپلىنىشىپ قالغانىدى. قۇمۇلدىن قېچىپ بارغان خىتايلارنى باركۆلگە كىرگۈزمەي بىر مەنزىل يىراقلىقتا يىڭفاڭ* قۇرۇپ، ئاش-ئوزۇقلىنى يەتكۈزۈپ بېرىپ قاراۋۇلچى تەرىقىسىدە توختىتىپ قويغانىدى.

سەييىت ئىسھاق خوجام باركۆلنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن، خەلىپە، باتۇرلارنى باش قىلىپ 10 مىڭ لەشكەرنى ئەۋەتتى. بۇلار يېتىپ بېرىپ نەچچە قېتىم غالىب، نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، ئاقىۋەت شەھەرنىڭ سىرتىدا يىڭفاڭ ساقلاپ ياتقان خىتايلارنى تارمار قىلىپ شەھەرگە قوغلاپ باردى.

شەھەرنىڭ بىر تەرىپىدە قالماقلار شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرۇپ كەتكەنىكەن. باركۆل خىتايلىرى ناھايىتى باتۇر ئىكەن. خىتايلار ئۇرۇشقا چىقسا ھەممىسى ئاتلىرىغا ئەنجانچە ئىگەر-جابدۇق توقۇپ چىقىدىكەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈر-

---

* يىڭفاڭ — خەنزۇچە سۆز بولۇپ، ئەسكەر تۇرىدىغان جاي، گازارما دېگەن بولىدۇ.

بەلك، بۇلار قەشقەر ئەترىپىگە ئەچچە قېتىم ئۇرۇشقا پارتىيەلىگەن
جەلك راسا قىزىپ، شەھەر پەتە بولىدىغان كۈن، ئاساد-
لىق ۋە خۇشاللىق يۈز كەلتۈرىدىغان ۋاقىت يېتىپ كېلىپ،
خوجامالارنىڭ دۆلەت قۇياشى تېخىمۇ يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان،
لەشكەرلەر جان بېرىپ، جان ئېلىپ جىددىي تىرىشچانلىق ۋە
قەھرىمانلىق كۆرسىتىۋاتقان چاغدا راشىددىن خان خوجامدىن
يارلىق كەلدى. يارلىقنىڭ مەزمۇنى: «قىرغىز ۋە قىپچاقلار
قەشقەر ۋە يەكەننى بىسىۋالدى. ئۇ يەردىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى
قېچىپ كەلدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر زايە بولدى. لەشكەرلەرنى
ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىپ، قىرغىز، قىپچاقلارنى ھەيدەپ
چىقىرىپ قەشقەر ۋە يەكەننى ئاجرىتىپ ئالمىسلا، ۋاقىت
ئۆزىراپ كەتسە، دۈشمەن كۈچلىنىپ كېتىدۇ. ئۇ چاغدا ئىشنىڭ
ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ
خەۋەر لەشكەرلەر ئارىسىغا تارقالدى. ھەممىسى ئاتا-ئانا، ئۇرۇق-
تۇغقان ۋە خوتۇن-بالىلىرىنى سېغىنىپ تۇرغاچقا، لەشكەرلەرنىڭ
كۆڭلى ئۇرۇش-جەڭدىن پۈتۈنلەي سوۋۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا
قايتىپ كېتىشنىڭ كويىغا چۈشتى. يۇرتىمىزغا بېرىپ بالا-
چاقىلىرىمىزنى كۆرۈپ، يەنە ئالاھىدە ئايرىم كېلىپ، قالغان
شەھەرلەرنى پەتھ قىلساق، دەپ چوڭ-كىچىك خوجامالارنىڭ
ئاياغلىرىغا يىقىلىپ يىغلاشتى. بۇ غالىب، ئىنتىزاملىق لەشكەرلەر
بىردەمدىلا پاراكەندە، چۇۋالچاق، بىسەرەمجان بولدى. خوجامالار
ھەيران بولۇپ بىرنەرسە دېيىشكە ئامالسىز قالدى. بۇ بىۋاپا
ئالەم، توختالغۇسى يوق جاھاندا ئەزەلدىن كۈندۈزگە كېچە،
ياشلىققا زاۋاللىق ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى. مۇشۇنداق دۆلەت
ۋە سائادەت يار بولۇپ، خۇرسەنلىك ۋە پاراۋانلىق يۈز كەلتۈر-
گەن بىر پەيتتە، لەشكەرلەر غەلىبە ۋە نۇسرەت بىلەن ھىممەت
ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان ھالەتتە، راشىددىن خوجامنىڭ

پايدىسىز، نامۇۋاپىق يارلىقى كىيلىپ، ئەسكى نامدا ھۇقۇش سايىغاندەك، ئاۋۋال ئاخشامدا خوراز قىچقارغاندەك جەمئىيەتنى پاراكەندە قىلىپ، ئىستىقبال شامىنى ئۆچۈرۈپ، دۆلەت قۇياشىنى زاۋاللىققا بولۇتى قاپلاپ، ئالەمنى قاراڭغۇلاشتۇرۇشقا سەۋەب بولدى.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار باردىكۆلنى چالا تاشلاپ، قۇمۇلنى چىڭگۇاڭ خانغا تاپشۇرۇپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى داۋۇت خەلىپە، سۇدالويىلارغا مەرھەمەت قىلىپ، تۇرپاننى ئابىددىن خوجام، سو يىنىشى خەلىپىلەرگە ئىلتىپات قىلىپ، كورلىنى پەرەخشا خوجامغا سۇيۇرغال قىلىپ، بۆگۈرنى ئاھىر قازى بەگكە ھاۋالە قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن دۆلەتنىڭ پاسىبانى، باتۇر، ئەزىمەت ئىسلام لەشكەرلىرىنى يېتەكلەپ، داغدۇغا، داقا-دۇمباق، كاناي-سۇناي، نەغمە-ناۋا ساداسىنىڭ ھەيۋەت ۋە ھەشەمىتى بىلەن دارىسسەلتەنە — كۇچا تەۋەسىگە كىرىپ كەلدى. ئىستىقبال قىلىپ ئالدىغا چىققان ئاتا-بالا، قوۋم-قېرىنداش، يارۇ بۇرادەرلەرنىڭ ئۇچرىشىشى، ئەجەل شەربىتى ئىچىپ شېھىتلىك ماقامىغا يەتكەنلەرنىڭ ئاتا-ئانا، بالا-چاقىلىرىنىڭ يىغا-زار ۋە نالە-ئەفغانى، تاماشىچىلارنىڭ ھاي-ھۇي، غۇلغۇلا ئاۋازى يەتتەقات ئاسماندىن ئۆتۈپ پەرىشتىلەر گۇرۇھىنى پاراكەندە قىلدى. خوجاملار ۋە لەشكەرلەر مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە ھەشەمەت بىلەن كۇچا شەھىرىگە داخىل بولۇپ، ئۆي-ماكانلىرىغا كىيلىپ، ئاتا-بالا، ئەھلى ئايال، ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بىلەن دەرقەمتە بولۇپ خۇشال-خۇرام بولۇشتى. ئاجىز، غېرىب-غۇرۋالارغا نەزىر-نۇزۇرات بېرىپ، ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىگە كىيىم-كېچەك، ئۇستىباش، تىللا-تەڭگە، خەرجى-خىراجەت ئىنئام قىلىشتى.

14

گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەن، قەشقەر غازاتىغا بېرىشنى قارار قىلغانلىقى ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىقى

كۇچا دارىسسەلتەنەدە راشىددىن خان خوجام ۋە ئىسھاق خوجاملار بىر-بىرىگە سوۋغا-سالاملارنى ئىنئام قىلىپ، زىياپەت-مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى مۇراد-مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن لەشكەرلەرنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، سەپەر ۋە جەڭ تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ، ياخشى كۈن، قۇتلۇق سائەتتە يەكەن ۋە قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى بىلەن خۇشال-خۇرام يولغا چىقتى.

تارىخىي 1283-يىلى* مۇھەررەم ئېيىنىڭ 2-كۈنى (پەيشەنبە) ئۇلار نۇرغۇن مەنزىللەرنى بېسىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە مەخسۇس تەييارلانغان جايغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

قۇمۇلدىن خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ تۇغ-ئەلەملىرىنى ئەگىشىپ بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ تولىسى كۇچادا تۇرۇپ قالغانىدى. ئىسھاق خوجام بىلەن ئۆزىنىڭ خىزمەتچىلىرى، لەشكەر باشلىقلىرى، باتۇر ۋە كۆڭلى يېقىنلىرىدىن بولۇپ 3000 دىن كۆپرەك كىشى ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى. چۈنكى ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان لەشكەرلىرىنى ھامىددىن خوجامنىڭ ئېلىپ بېرىشىغا

---

* ھىجرىيىنىڭ 1283-يىلى مىلادىنىڭ 1866-، 1867-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەممىدىيە» دە «ھىجرىيىنىڭ 1282-يىلى ماھى بارات...» دەپ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

يارلىق چۈشۈرۈلگەنىدى.
خوجا ئىسهاق خوجام ئاقسۇدا ئون كۈندەك تۇرۇپ ئۇلۇغ مازار-لارنى زىيارەت قىلىپ، ئاجىز، غېرىب - غۇرۋالارغا نەزىر -نۇزۇراتلار بېرىپ ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئالغاندىن كېيىن، توختى مۇھەممەت خەلىپە، ئىبراھىم باتۇرلارنىڭ باشچىلىقىدا 2000 لەشكەرنى بىر كۈن بۇرۇن ئالدىدا ماڭدۇردى. بىر كۈن كېيىن ئۆزلىرى خاس مەھرەم ۋە خىزمەتچى مۇلازىملىرى بىلەن يەكەن تەرىپىگە يۈرۈش قىلدى.
قورال - ياراقلىرىنىڭ خىللىقى، داغدۇغا ھەيۋەتلىرى، سۆلەت ۋە شەۋكەتلىرى شۇنچىلىك ئىدىكى، بۇ مۇغۇلىستان يۇرتلىرىدا ئۆتكەن پادىشاھلار بۇنداق ھەشەمەتكە مۇيەسسەر بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. لەئەل - جاۋاھىر بىلەن نەقىش قىلىنغان، ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن سىر بېرىلگەن كانايلارنى چېلىپ ئىككى كانايچى ئالدىدا، ئۇنىڭدىن كېيىن لەئەل - ياقۇت بىلەن نەقىشلەنگەن بىر جۈپ كاناي - سۇنايلار بىلەن ئىككى ئاتلىق كاناي - سۇنايچى، ئالتە ئاتلىق ناغرىچى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئىككى ئاتلىق كانايچى ماڭاتتى. كاناي، سۇناي، ناغرىچىلارنىڭ ھەممىسى 12 ئاتلىق بولۇپ، 12 كىشى بۇلارنىڭ ئاتلىرىنى يېتىلەپ ماڭاتتى. ئالدىدىكى كانايىنىڭ ئاۋازى پەسرەك چىقسا، ئارقىدىكىسىنىڭ ئېگىز چىقاتتى. كاناي-سۇناي ئاۋازىغا قوشۇلۇپ ئېيتىلغان مۇڭلۇق مۇقام، يېقىملىق غەزەللەرنىڭ ساداسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان نەغمىنىڭ ئاللا-ياردىكاللاسى جاھاننى قاپلاپ پەلەكنى قاپلايتتى.
بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئاتىسىنىڭ خىزمىتىدىن باش تارتقان، ئانىسىنىڭ سۆزىگە گەدەنكەشلىك قىلغان شوخ، بىاشباشتاق ياش يىگىتلەردىن ئۈچ - تۆت مىڭ كىشى ئۇلارغا ئەگىشىۋالدى. ئۇلار خۇددى باغ سەيلىسى، قىزىلگۈل تاماشىسىغا بارىدىغاندەك خىيال ۋە تەسەۋۋۇر بىلەن ئاتا - ئانىلىرىدىن خەۋەرسىز، خوتۇن-

بالا ـ چاقىلىرىدىن پەرۋاسىز، مەست ـ بىھوش بولغاندەك ئۈچ ـ تۆت مەنزىل يەرگىچە بىللە باردى. بەزىلىرى ئۆزىنى توختىتىپ، ھوشىنى تېپىپ قايتىپ كەتتى. بەزىلىرىنى ئاتا ـ ئانىلىرى بېرىپ قايتۇرۇپ كەلدى. بەزىلىرى ئاتا ـ ئانىلىرى مىنىپ بارغان ئاتلارنى مىنىپ لەشكەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن بىللە ماڭدى. مۇشۇ خىل ئەھۋال بىلەن يەكەن تەۋەسىگە يېتىپ باردى.

سىيىت ئىسھاق خوجام مەنـزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ئۆز سەلتەنىتىگە لايىق بىر ھويلىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. ئەمما ھامىدىن خوجامدىن ھېچقانداق خەۋەر يوق ئىدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن جامالىددىن خوجام خانئېرىقتا مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاتلىق غازى يەكەننى ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا كىرگۈزۈپ، كىچىكخان تۆرەمنى يەكەننىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەپ قويغانىدى. سىيىت ئىسھاق خوجام يەكەنگە يېتىپ بېرىشى بىلەن، كىچىكخان تۆرەمنى تۇتقانلار شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ تاشقىرى چىقارماي ئۆيلىرىگە ھەمراھ قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەننىڭ بىر تەرىپىگە خوجاملار، بىر تەرىپىگە تۇتقانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇردى.

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەنگە يېتىپ بارغانلىقىنى ياقۇپ قوشبېگى قەشقەردە تۇرۇپ ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ قويۇش نىيىتىگە كېلىپ نۇرغۇن لەشكەرلەرنى باشلاپ مارالبېشىغا باردى؛ بىر ئات چاپماقلىق بىلەن مارالبېشىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەكەنگە يۈزلەندى. يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ھەپتە مۇھەممەدخان بۇزرۇكۋار* غا چېدىر ـ بارگاھلىرىنى

* مۇھەممەد ئاتلىق يەتتە كىشىنىڭ مازىرى دېگەن بولۇپ، بۇ جاي يەكەن شەھرىنىڭ غەربىي ـ شىمالىغا جايلاشقان، ھازىر «ھەزرىتى پىر» دەپ ئاتىلىدۇ — مۇھەررىردىن.

تىكىپ ئورۇنلاشتى. قوشبېگى شەھەرنىڭ تېشىدا، ئىسھاق خوجا يەكەن كوناشەھەرنىڭ ئىچىدە، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۇڭگانلار يەكەن يېڭىشەھەرنىڭ ئىچىدە بىر نەچچە كۈنگىچە جەڭ-چېدەل قىلىشماي بىر-بىرىنى ماراپ تىپتىنچ يېتىشتى. ئاقىۋەت ئىسھاق خوجام بىلەن تۇڭگانلار مەسلىھەت قىلىشىپ، قوشبېگى بىلەن ئۇرۇشماقچى بولۇپ جەڭ تەييارلىقلىرىغا كىرىشتى. بۇ ئەھۋالدىن نىياز ئىشىك ئاغا بەگ ۋاقىپ بولدى. ئۇ دەرھال بېرىپ قوشبېگىگە: «پالانى كۈنى كېچىسى 7000 تۇڭگان، 2000 يەرلىك لەشكەر بىرلىشىپ قوشۇنىڭىزغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئاگاھ بولۇپ تەدبىرىنى ئۆزىڭىز قىلغايسىز. بۇنىڭدىن باشقا خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ»، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. ھۇجۇم قىلىدىغان كېچىسى قوشبېگى لەشكەر-لىرىنى تۆتكە بۆلۈپ، تۆت تەرەپكە يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى قۇرۇق قويۇپ ھوشيار بولۇپ تۇردى، مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تۇڭگانلار بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى قوشبېگىنىڭ قوشۇنىغا توپ-زەمبىرەك، ئوق-ياراق بىلەن ھۇجۇم قىلدى. قارىسا لەشكەرلەردىن ئەسەر يوق. چېدىر-بارگاھلىرى قۇرۇق تۇرغان. مۇشۇنداق ھەيرانلىقتا تۇرغان پەيتتە، خۇددى ئاسماندىن بالا ياغقاندەك قوشبېگىنىڭ يىگىت-لىرى تۆت تەرەپتىن تۇڭگانلارغا ئۆزلىرىنى ئۇردى. كۆپچىلى-كىنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. 600 دەك تۇڭگان، 800 دەك يەرلىك مۇسۇلمانلار جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ ئامان قالدى. خوجا ئىسھاق خوجام، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۇڭگانلار بۇ توقۇنۇش-لارغا بەرداشلىق بېرەلمەي سۈلھ قىلىپ ئەپلەشمەكتىن باشقا ئىلاجىنىڭ يوقلۇقىنى ھېس قىلىشتى ۋە ئىلاجسىز-لىقتىن سۈلھ قىلىپ ئەپلىشىش قارارىغا كېلىشتى. چۈنكى لەشكەرلەرنىڭ تولىسى چىقىم بولغان ۋە ئەسىرگە چۈشكەنىدى.

ئاقسۇەت خوجا ئىسھاق خوجام قالغان لەشكەرلەرنى ۋە لەشكەر باشلىقلىرىنى باشلاپ قوشبېگى تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ سولھ تۈزۈپ ئەپلەشتى. قوشبېگى خوجا ئىسھاق خوجامغا زىياپەتلەر بېرىپ مۇنۇ گەپلەرنى ئاردىغا سالدى: «ئۆزلىرى خىتايلار بىلەن ئۇرغۇن جەڭ قىلىپ غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولدىلا. راشىددىن خوجام ئاقسۇنى سىلىگە بەرسۇن. ئاقسۇنى سىلى سورىسىلا. مارالبېشىنىڭ ئۇ تەرىپىنى سىلى، مارالبېشىنىڭ بۇ تەرىپىنى بىز سورايلى. ئىتتىپاق بولۇپ ئارىمىزدا خەت، ئەلچىلەر يۈرۈشۈپ تۇرسۇن. مۇبادا قايسى بىرىمىزگە بىرەر تەرەپتىن دۈشمەن پەيدا بولسا ئۆزئارا مەدەت ۋە ياردەمدە بولايلى. ئەگەر راشىددىن خوجام ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بېرىشكە ئۇنىمىسا، ئۆزۈم راشىددىن خوجا ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بارىمەن. غەلىبە نۇسرەتنىڭ دەرۋازىسى قايسىمىزنىڭ يۈزىگە ئېچىلسا بەخت - تەلىيىمىزدىن كۆرىمىز»، دەپ ئۆز لايىقىدا ئالىي تون - سەرۇپاي ۋە ئېگەر - جابدۇقلىرى بىلەن ئارغىماق ئات ئىنئام قىلدى. قوشبېگى ئىسھاق خوجامنى قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتقا مىندۈردى. ئەسىر چۈشكەنلەرنى ئازاد قىلىپ، ئات - ئۇلاغ، ئوزۇق - تۈلۈك، يول خىراجىتى بېرىپ كۇچا تەرىپىگە ئۇزىتىپ قويدى.

ئىسھاق خوجام يەكەندە تۇرغان چاغدا، قوشبېگى مارالبېشىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ھېكىمخان تۆرىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ ئاندىن يەكەنگە بارغانىدى. بۇنىڭ بىلەن يەكەن تەرەپتىن ئاقسۇ، كۇچا تەرىپىگە بېرىپ - كېلىپ تۇرىدىغان كىشى بولمىغانلىقتىن، نېمە ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلەلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا راشىددىن خوجامنىڭ يارلىقى بىلەن ھامىددىن خوجام ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ مارالبېشىغا باردى. ئۇلارنىڭ غەرىزى مارالبېشىنى

ئېلىپ ئاندىن يەكەنگە بېرىپ ئىسھاق خوجامغا مەدەت ۋە ياردەم بېرىش ئىدى.

ئاقسۇ لەشكەرلىرىگە مۇھەممەد شېرىپ ئوتەك بېگى باش بولۇپ يولغا چىققاندى. ھامىددىن خوجام 700 لەشكەر بىلەن ئوتتۇرپاندىن چىقىپ مارالبېشى تەرەپكە ئات سالدى. چارباغ ئوتكەنگە* ھېكىمخان تۆرەم بىر مۇنچە ئادەمنى قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. ھامىددىن خوجام يېتىپ كېلىپ قاراۋۇللارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئۆلتۈردى. بەزىلىرى قېچىپ بېرىپ ھېكىمخان تۆرەمگە خەۋەر يەتكۈزدى. ھېكىمخان تۆرەم مارالبېشىدىن نۇرغۇن لەشكەرلەرنى ئەكىلىپ ھامىددىن خوجام بىلەن جەڭ قىلدى. ھامىددىن خوجام مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. لەشكەرلەرنىڭ ئۆلگىنى ئۆلدى، قالغىنى سەرسان بولۇپ پىيادە، ئاچ - يالىڭاچ، ئاۋارە ھالدا ئۆز ماكانلىرىغا قېچىپ كېلىپ سالامەت قالغانلىقلىرىغا شۈكرى قىلىشتى.

ئىسھاق خوجام قوشبېگىنىڭ قولىدىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. ئاقسۇدىكى خوجاملار: «يەكەن بىلەن قەشقەرنى بىر ئەھمەقلەر سېتىۋېتىپ كەپتۇ»، دەپ تاپا - تەنە قىلىپ خاپا بولۇشتى. قۇمۇلدىن ئىسھاق خوجام بىلەن بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنى «ھامىددىن خوجام بىللە ئېلىپ باردۇ»، دەپ كۇچادا ئېلىپ قېلىپ، ئىسھاق خوجامغا ئاقسۇدىنمۇ لەشكەر قوشماي ئازغىنا لەشكەر بىلەنلا يولغا سالدى. مارالبېشىنى قوشبېگى بېسىۋالغانلىقتىن يول ئېتىلىپ قېلىپ مەدەت ۋە ياردەم ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ قىلغانلىرىنى ئۇنتۇپ قېلىپ، گۇناھنى ئىسھاق خوجامغا ئارتىپ

* چارباغ — مارالبېشىغا تەۋە بىر يېزىنىڭ نامى.

قويۇشتى.
راشىددىن خان خوجام، ئىسھاق خوجامنىڭ ئارقىسىدىن 1500 لەشكەرنى يولغا سالغان بولسىمۇ يەكەنگە بارماي ئاقسۇدا تۇرۇپ قالغانىدى. بۇ لەشكەرلەر ئىسھاق خوجام قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى چاغلىرىدا خىزمىتىدە بولغان لەشكەرلەر ئىدى. ئىسھاق خوجامنىڭ كۆڭلى بىر ئاز رەنجىپ كۇچاغا قاراپ يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. راشىددىن خان خوجام ئەۋەتكەن 1500 لەشكەر ۋە ئەسلىدە كۇچا، بۈگۈر، كورلىدىن بولۇپ ھازىر ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان نۇرغۇن لەشكەرلەرمۇ ئىسھاق خوجام بىلەن بىرلىكتە كۇچاغا قايتىپ كېتىشكە تەييار بولدى. جامالىددىن خوجام بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۆزى ئاتلىنىپ ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمىتىگە يېتىپ باردى ۋە ھەممە گۇناھنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ئۆزرە ئېيتىپ ئەپۇ سورىدى. سوۋغا-سالام، تارتۇق-پىشكەشلەرنى ئالدىدا قويۇپ، زىياپەت بېرىپ، مېھ-ماندارچىلىقنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ئىسھاق خوجامنىڭ يەنە بىر نەچچە ۋاقىت تۇرۇشىنى ئىلتىماس قىلدى ۋە يېلىنىپ ئىلتىپاقلاشتى. ئىسھاق خوجام جامالىددىن خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ لەشكەرلەرنىڭ مەسلىھىتى بىلەن تاھىرىددىن خوجام، مۇللاش خەزىنىچى*، ئابدۇۋاپىت-بەگ، ئەيسابەگلەرنى باش قىلىپ 1000 لەشكەرنى جامالىددىن خوجامنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. جامالىددىن خوجام خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ، ھېلىقى لەشكەرلەرگە تون-سەرۇپاي، سەللە-كۇلا، پۇل ۋە تەڭگە بېرىپ ھەممىنى خۇرسەن قىلدى. لېكىن لەشكەرلەرنىڭ غەيرەت ۋە جەڭگىۋارلىقىغا زەخمەت يېتىپ

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «ھوللاش خەزىنىچى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

زەئىپلىككە يۈزلەندى. دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت ئاجىزلىشىپ زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى.

سىيىت ئىسھاق خوجام بولسا ھەشەمەت بىلەن ئاتلىنىپ كۇچاغا يېتىپ باردى. ئۇ: «ھەممىنى يوقتىن بار ئەتكۈچى، ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا بۇنىڭدىن كېيىن نېمە ئىشلار يۈز بېرەركىن»، دېگەن پىكىر-خىيال بىلەن دۇئا ۋە تەلەپتە بولۇپ، بەش ۋاق نامىزىنى ئادا قىلىپ، يېتىم-يېسىر، غېرىب-غۇرۋالارغا نەزىر-نىيازلار بېرىپ، ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىگە سەللە-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللالار ئىنئام-ئېھسان قىلىپ ئۆز-ئۆزىدىن مەمنۇن بولۇپ ياتتى.

15

كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئارىسىدا قارىمۇ قارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى؛ مۇشۇنداق بەخت-ئامەتكە شۈكرى قىلمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ يامان ئاقىۋەتلەرگە قالغانلىقى ۋە ئاتلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

سىيىت ئىسھاق خوجام پۈتۈن ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن يەكەندە جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن سۈلھ تۈزۈپ، ئاۋام خەلقنىڭ تىنچ-ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ، ۋەدە-قەسەملەر بىلەن ئىشنى ئاخىرلاشتۇردى ۋە كۇچاغا يېنىپ كېلىپ تائەت-ئىبادەتكە مەشغۇل بولدى. ئەمما راشىددىن خان خوجام، جامالىددىن خوجاملار: «يەكەننى لىڭگەرچاققا ئوخشايدىغان بىر قارا ئەخمەققە سېتىپ كەپتۇ» دەپ تاپا-تەنە قىلىپ ئىسھاق خوجامنى ئەيىبلەشكە باشلىدى.

راشىددىن خان خوجامنىڭ ئاكا ـ ئۇكىلىرى ۋە جامالىددىن خوجامنىڭ ئوغلى يەھيا خوجام باشلىق چوڭ ـ كىچىك خوجام ـ لارنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرى ھېچقانداق مەزھەپ يا مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ياكى پادىشاھلىقنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا مۇۋا ـ پىق بولمىدى. ئۇلار خالىغىنىچە ئەسكى ئىشلارنى قىلىشقا باشلىدى.

ھامىددىن خوجام: «نەچچە يىلدىن بېرى يەكەن، قەشقەر ـ لەردە نەچچە قېتىم دۈشمەنلەرگە زەربە بەردىم، نەچچە قېتىم زەربە يەپ قېچىپ كەلدىم. تولا جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتتىم، ئاقىيار يېزىسىنى مېنىڭ تەۋەلىكىمگە قوشۇپ بەرسە»، دەپ جامالىددىن خوجامغا ئەرز قىلدى. جامالىددىن خوجام ماقۇل كۆرمىدى. ئاخىر ھامىددىن خوجام ئۆز كۈچ ـ قۇۋۋىتىگە ئىشى ـ نىپ ئاقىيارنىڭ نۇرغۇن زېمىنلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىۋالدى. ئاقسۇدىن ئاقىيارغا بارغان دورغا ـ مۇلازىملارغا قاتتىق جازا بېرىپ قايتۇرىۋەتتى. ئاقىۋەت جامالىددىن خوجام دۈشمەنلىك مەسلىھىتى، ئالدامچىلىق تەدبىرلىرىنى راسلاپ ئۈچتۇرپانغا خەت ئەۋەتتى؛ خەتكە: «ھامىددىن خوجام بولسا مېنىڭ ئىنىمدۇر، دەرۋەقە نۇرغۇن مېھنەت ـ مۇشەققەتلەرنى تارتتى. ئاقىيارنى مەن سورى ـ سام، دەپ ئەرز قىلغاندا ماقۇل كۆرمىگەنىدىم. ئويلىنىپ كۆر ـ سەم بۇ قىلغىنىم ياخشى ئىش بولماپتۇ. ھامىددىن خوجام ئۇ ـ كام ئۆزلىرى كەلسىلە، مەن بىرنەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىيا ـ پەت قىلىپ ئۆز قولۇم بىلەن ئاقىيارنى داستىخانلىرىغا تەق ـ دىم قىلسام، ئۆزلىرى خالىغانچە ئىدارە قىلسىلا. بۇ ئىشلارنى يىراق ـ يېقىندىكى دوست ـ دۈشمەنلەر ئاڭلاپ قالمىسۇن. بىز ـ نىڭ ئىتتىپاقسىزلىقىمىز ئاشكارا بولۇپ قالسا ياخشى بولماس»، دەپ ھىيلە ـ مىكىر بىلەن توزاق قۇرۇپ مۇناپىقانە سۆزلەرنى يازغانىدى. ھامىددىن خوجام بۇنى پۈتۈنلەي راست دەپ

ئىشىنىپ، جامالىددىن خوجىنى ئۆزىگە دوست چاغلاپ، ئۇنىڭغا ئال-
دىنىپ، ئاقيارنى قولغا كىرگۈزۈش تەمەسىدە چىشلىرىنى بىلەپ
خاس مەھرەم، ئەمەلدار، مۇلازىملىرىنى ئېلىپ ھەيۋەت-داغدۇغا
بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

جامالىددىن خوجام ھامىددىن خوجامنىڭ كەلگەنلىكىدىن
خەۋەر تېپىپ، ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ ئىززەت-ئىكرام بىلەن
ئۆز ئوردىسىغا چۈشۈردى، ھامىددىن خوجىنىڭ ئادەملىرىگىمۇ
ئۆز لايىقىدا چۈشكۈن جاي تەيىن قىلدى. زىياپەت، مېھماندار-
چىلىقلار ئۆتكەندىن كېيىن جامالىددىن خوجام ئۆزىنىڭ مەھرەم-
مۇلازىملىرىنى قوشۇپ: «سىلەر ئارام ئېلىڭلار. بىر ئاكا-ئۇكا
ھەرقايسىمىز ھەر جايدا ئۆزۈندىن بېرى بىر يەردە بولۇپ
مۇڭدىشالمىغانىدۇق، ھال-ئەھۋالىمىزنى بىر-بىرىمىزگە ئايان
قىلىپ، گەپ-سۆزلىرىمىزنى توگىتىپ ئاندىن ئۇخلايمىز»، دەپ
رۇخسەت بەردى. مەھرەم، مۇلازىملار، ئاي بىلەن يۇلتۇز بىر
يەردە بولغان ئوخشايدۇ، دەپ خاتىرجەم، غەم-ئەندىشىسىز چىقىپ
ئۇخلىدى. ئەمما جامالىددىن خوجام ئۇن نەچچە ئادەمنى تەي-
يارلاپ مۆكتۈرۈپ قويغانىدى. ھامىددىن خوجامنىڭ كۆزى
ئۇيقۇغا بارغاندىن كېيىن جامالىددىن خوجام ئۆزىنى چەتكە
ئالدى. مۆكتۈرۈپ قويغان ئادەملەر چىقىپ ھامىددىن خوجامنى
ئۇيقۇلۇقتا تۇتتى، ئادەملىرىنىمۇ زىياپەت ئۈستىدە تۇتۇپ
تالان-تاراج قىلدى. ھامىددىن خوجامنى باغلاپ ئاتقا مىندۈ-
رۈپ، ئۈچ مۇلازىمنى قوشۇپ كۇچاغا ئېلىپ ماڭدى. ئۇنى بىر
كېچە-كۈندۈزدە كۇچاغا ئېلىپ بېرىپ نەزەربەنت قىلدى. ھا-
مىددىن خوجامنىڭ مۇسابەگ دېگەن ئاقسۇلۇق ئادىمىنى قومغا
كۆمۈپ ئۆلتۈردى. بۇ ئەھۋاللاردىن قىرغىزلار ۋاقىپ بولۇپ
دەرھال قەشقەردىكى قوشبېگىگە يەتكۈزدى. قوشبېگى خەۋەر
يەتكۈزگەن قىرغىزلارغا تون-سەرۇپاي، ئات-ياراق ئىنئام قىلىپ

بۇ ئىشتىن ناھايىتى خۇرسەن بولدى. ئاقسۇ، كۇچانى چەك-جېگەلىسىزلا قولۇمغا كىرگۈزىدىغان بولدۇم، دەپ سۆيۈنۈپ كەتتى.

يەنە بىر ۋەقەنىمۇ ئەسلەپ ئۆتەيلى: بۇنىڭدىن ئىككى ئاي بۇرۇن ئۇچتۇرپان خەلقى يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورايمىز دەپ توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، نۇرغۇن ئادەملەر نابۇت بولغانىدى، بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى يۇقىرىدا تەپسىلىي سۆزلىنىپ ئۆتتى. شۇ چاغدا جىنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ بىر قىسمى قەشقەرگە بېرىپ قوشبېگىگە ئەرز-ھالىنى ئېيتىپ، ياقۇپبەگنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈپ، ئۇنىڭغا يول باشلاپ ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ تەرەپلەرگە كېلىش ئارزۇسى بىلەن تۇرۇۋاتقانىدى. يەنە بىرى، ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجامنىڭ خىزمىتىدە كۇچالىق ئابدۇراخمان دادخاھ، ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دېۋان بېگى دېگەن كىشىلەر بولۇپ، جامالىددىن خوجام مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنى شۇلارنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇپ قويغانىدى. بۇلار خوجاملارنىڭ ئەھۋالىنى مۆلچەرلەپ كۆرۈپ، ياقۇپبەگنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ئۇستۇن چاغلاپ، جىنىنى مۇھاپىزەت قىلىش غەرىزى بىلەن ياقۇپبەگنى تەكلىپ قىلىپ ئۇنىڭغا مەخپىي خەت ئەۋەتتى.

كۇچادىكى باش ۋەزىر توختى ئىشىكئاغا بەگمۇ يۇرتىنى ئېلىپ بېرىدىغانلىقىغا ۋەدە بېرىپ خەت ئەۋەتكەنىدى. بۇ خەتلەرنى بىر-بىرلەپ كۆرۈپ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ غەيرەت تومۇرلىرى قايىنىغىلى، مەملىكەتلەرنى بېسىۋېلىش تەمەلىرى مەۋج ئۇرغىلى باشلىدى.

ئەسلىدە بۇ خوجاملار كۇچادىكى مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىيۇللانىڭ مازىرىنىڭ شەيخلىق دەرىجىسىنى ئۆزىگە پەخرى-ئابروي بىلىپ، شۇ مازارنىڭ دائىرىسىگە سىغىنىپ كەلگەنىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ يەتتە شەھەر، ھەتتا پۈتۈن موغۇلىستان ئۆلكىسىگە سىغىنىشمىدى. يېقىنلىق ۋە ئىتتىپاقلىقلىرى كېلىشەلمەسلىك، ئىتت-

تىپاقسىزلىق ۋە زىددىيەتكە ئايلاندى. ئىتتىپاقسىزلىق بارغاند-سېرى ئاداۋەت، خۇسۇمەت ۋە دۈشمەنلىككە ئايلاندى، ئۇلار بۇ ئۇلۇغ دۆلەتنىڭ قەدىر-قىممىتىنى بىلمىدى، شۈكرى قىلمىدى، مەغرۇرلۇق قىلدى. ئاخىر يەتتە شەھەرنى بىكاردىن-بىكار بىر ئەنجانلىقنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ قويدى. بۇنىڭغا ئەپسۇس، مىڭ، يۈز مىڭ ئەپسۇس.

مازارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىدىن چىققان مەھسۇلاتلارغا قانائەت قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئۆشرە-سەدىقە بېرىشىگە تەلمۈرگەن، مازارنىڭ هۇجرىلىرىدا بورىنىڭ ئۈستىدە يېتىپ-قوپۇپ، تائەت-ئىبادەت بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، كىشىلەر بەرگەن بىر چۆپ نان، بىر تاۋاق،گۆلە-قاقا خۇش بولغان خوجاملار، ھەممىنى ياراتقۇچى ۋە رىزقى ئاتا قىلغۇچى خۇدانىڭ مەرھەمەت ئىلتىپاتى بىلەن بىردەمدىلا پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ هۆكۈمرانلىق تاجىنى باشلىرىغا كىيگەندى. بۇ موغۇلىستاندا ھېچقانداق ئادەمزاتقا ئۆمرى ئىچىدە، يەتتە پۈشتى، ئابا-ئەجدادى ئارىسىدا بۇنداق دۇنيانىڭ دۆلىتى مۇيەسسەر بولمىغانىدى.

خوجاملارنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەن ناشتىلىقىغا تۈرلۈك-تۈرلۈك ھالۋا، يېمىش، قەنت-قەندالەت، قىسما-قىسما شەربەتلەر، پاخلان گۆشىدە ئەتكەن كاۋاپ، سامسا، پەرمۇدە، مەززىلىك تاماق، خىلمۇخىل نازۇنېمەت، يېمەك-ئىچمەكلەر ئالدىلىرىغا كېلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ئەھۋاللىرىنى ئۇنتۇدى. ئۆز كۈچ-قۇۋۋىتىمىز بىلەن ئىسلام ئېچىپ پادىشاھلىقنى تاپتۇق، دەپ ئويلاپ ئەتراپىدىكى پادىشاھلار بىلەن ياخشى-خوپ بولۇپ ئەپلىشىپ ئۆتمىدى. ئۇلارغا تەڭ-باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى ۋە كۆزىگە ئىلمىدى. خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ مۇنۇ شېئىرىغا ئەمەل قىلمىدى:

ئاسايىشى دۇ گىتى تەفسىرى ئىندۇ ھەرف ئەست،
با دوستان مۇرۇۋەت، بادۇشمىنان مادارا①.

دېگەن ئومۇمىي قائىدىگە ئەمەل قىلمىدى. ئاكا ـ ئۇكا قېرىنداشلار بىر ـ بىرى بىلەن ئىتتىپاق بولالمىدى. بىر ـ بىرىگە تەك ـ باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى، بىر ـ بىرىگە مېھىر ـ شەپقەت قىلمىدى. دۇنيالىقتىن ھاجەتسىز بولدۇق، بىزگە ھېچكىم تەك كېلەلمەيدۇ، دەپ مەغرۇرلۇق ـ تەكەببۇرلۇق ناغرىسىنى چالدى.

«ئىنسان ھەممە نەرسىدىن ھاجەتسىز بولغاندا، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق باش كۆتۈرىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىچە ئىنسان زاتىنىڭ ۋۇجۇدىغا يوشۇرۇنغان ئىسيانكارلىق ئاشكارىلاندى.

پارچە

ئۆزىگە سازاۋاردۇر كىبرىيامەنى②،
كى مۈلكى قەدىمدۇر زاتى غەنى.
بىرىنىڭ باشىغە تەختى ـ تاجنى قويۇپ،
بىرىنى تاج ـ تەختىدىن ئېلىپ يەرگە ئۇرۇپ.

مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا ئاسماندىن بالا، تەگرىدىن قازا كەلگەندەك، مۈشۈك چاشقاننى ئالغاندەك، قۇرغۇي قۇشقاچنى سوققاندەك، بىر چەبدەس، چاققان پادىشاھ يەنى ياقۇپبەگ

① ئىككى ئالەمنىڭ خاتىرجەم ۋە خۇشاللىقى — «دوستۇڭغا ياخشىلىق قىل، دۈشمىنىڭ بىلەن ئەپلىشىپ ئۆت» دېگەن ئىككى سۆزگە ئەمەل قىلىشتا.

② مەنى — مەنمەنلىك.

ئاتىلىق غازىنىڭ شەرەپلىك قەدەملىرى يېتىپ كەلدى. خوجام-
لارنىڭ دۆلىتىنى ئۆزى بىلەن قوشۇپ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى.
بۇ كاج پەلەكنىڭ چاقى ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئادىتى بولغان ئالدام-
چىلىقىنى يەنە ئاشكارا قىلدى. دېمەك، ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر
بۇ پانىي دۇنيانىڭ بەختى - دۆلىتىنى ۋە ئۇنىڭ زاۋال تېپىپ
يەر بىلەن يەكسان بولۇشىنى كۆزىگە ئىلىپاي، غەم - غۇسسە،
شادلىق ۋە پاراۋانلىق، ئاقىۋەت يەر بىلەن يەكسان بولىدۇ، دەپ
بىلىشى لازىم.

پانى ئول تاق كىسرائى① گور خورنەق،
بۇ ئالەمدىن ئۇچۇپ كەتتى هاۋالەق.
ئەگەر ياخشىلىقغە يوق ۋەفايى،
ۋەرەق ئۈزرە سۆخەن باردۇر ۋەفالىق②.

ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، جامالىددىن خوجام، توختىخەلىپىنى
150 لەشكەرگە باش قىلىپ چىلان، يايدى③ قاتارلىق جايلارغا
قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. بىركېچىسى ياقۇپبەگ قوشۇنىنىڭ
يىگىتلىرى④ كېلىپ توختى خەلىپە باشچىلىقىدىكى قاراۋۇللارنى
تۇتۇپ باغلاپ قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئەمما قاراۋۇللاردىن بىرى

---

① كىسرا — ئىراندا ئۆتكەن ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ-
لىرىنىڭ ئورتاق نامى.

② كىسرادەك پادىشاھلارنى گۆر يەپ كەتتى. ئۇنىڭ ھەشەمەت-
لىك ئايۋان - سارايلىرىمۇ يوقىلىپ ھاۋاغا ئۇچۇپ كەتتى. ئەسلىدە
ياخشىلىقتا ياخشىلىق يوق. ئەگەر بار، دېيىلسە قەغەزگە يېزىلغان گەپ-
تىلا بار.

③ چىلان، يايدى دېگەن ئاقسۇ بىلەن مارالبېشى ئارىلىقىدىكى
يېزىلارنىڭ نامى.

④ ياقۇپبەگنىڭ لەشكەرلىرى شۇ چاغدا «يىگىت» دەپ ئاتالغان.

ئېتىنى سوغارغىلى كەتكەنىكەن. بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ قېچىپ بېرىپ جامالىددىن خوجامغا خەۋەر يەتكۈزدى.

قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى يايدىددىن چىقىپ ساي ئېرىقتا قونۇپ، ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى چىلاندىن خوجا نەزەربەگ دېگەن كىشىنى 39 يىگىت بىلەن ئۈچ-تۇرپانغا ئەۋەتكەنىدى. بۇلار قورۇق ئۆزۈم يولى بىلەن ئاچا تاغقا كېلىپ چۈشكەندە، يولۇچىلار ئۈچتۇرپانغا خەۋەر يەتكۈزدى. خېتىپ خوجام خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا چۈش-كۈن، قونالغۇ چىقاردى ھەم ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى ئۈچ-تۇرپانغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن، ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەد ئېلى دادخاھلارنى تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئەۋەتتى. ئەتىسى خوجا نەزەر بەگ ئادەملىرى بىلەن شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تۈگمەن بېشى دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشۈپ، ئىككى ئادىمىنى شەھەرگە — خېتىپ خوجامنىڭ ئالدىغا كىرگۈ-زۈپ مۇنداق دېدى: «ئاشلىق، قورال-ياراق ئامبارلىرى ۋە خەزىنىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى بەرسىلە. ئۆزلىرى بارلىق مەنسەپ-دارلىرى بىلەن بېرىپ جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشۈپ دۇئا ئېلىپ يانسىلا، ماڭا شۇنداق بۇيرۇق بېرىلگەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىمىز شەھەردىن چىقىدىغان بولۇپ، ئاخىرقى پېشىن ۋاقتىدا شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا كەلدۇق. ئىككى خوجام-نى①، موللا توختى مۆھتەسىپ② ئاخۇنۇمنى، مەن كەمىنە ياز-غۇچىنى③، بىر مىراخورنى④ دەرۋازىدىن چىقاردى. باشقىلارنى

---

① ئىككى خوجام — خېتىپ خوجام بىلەن بۇرھانىددىن خوجام.

② مۆھتەسىپ — دىنىي ئەمەلنىڭ نامى.

③ ئاپتور ئۆزىنى كۆرسىتىۋاتىدۇ.

④ مىراخور — ئات باقار.

چىقارمىدى. شۇ چاغدا «زامان ـ زامان، ئاتلىق غازىنىڭ زامانى» دەپ جار سېلىپ ناغرا ـ سۇناي چالغىلى تۇردى.

بىز بەش كىشى خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا كەلدۇق. بىزگە يىگىرمە ئاتلىق ئادەمنى قوشۇپ ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ياڭخىدا قونۇپ ئەتىسى توشقان دەرياسىغا كەلگىنىمىزدە مۇھەممەد بابا يۈز بېشى ئۇچرىدى. بۇ ئارىدا ئاتلىق غازى ئاقسۇغا كىرىپ مۇھەممەد بابا يۈز بېشىنى ئۇچتۇرپانغا توقسابە① لىككە تەيىنلەپ بۇرھانىددىن خوجامغا يارلىق ئەۋەتكەنىكەن. مۇھەممەد بابا يۈز بېشى يارلىقنى بەردى. بىز يارلىقنى ئوقۇپ ئاتلىق غازى تۇرغان تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلىپ ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق. مۇھەممەد توقسابە بولسا، ئۇچتۇرپانغا قاراپ راۋان بولدى. مەن بۇ مەرھەمەتلىك يارلىقنى كەم ـ زىيادە قىلماي تەلتۆكۈس ۋاراق يۈزىگە يازدىم:

ئىنايەتنامە②

سەيىدلەرنىڭ باش پاناھى بۇرھانىددىن خوجام ئىشان ئوغلىغا! تۈگىمەس دۇئا، كۆپتىن ـ كۆپ سالامدىن كېيىن مەلۇم بولغايكىم، بۇ ياخشى زاماندا ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئىسلام ئىچىش، «جەننەت قىلىچنىڭ سايىسى ئاستىدا» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق. پەيغەمبىرىمىز شەرىئىتىنىڭ قىلىچىنى چېپىشنىڭ ياخشى نىيىتى بىلەن، بۇ يۇرتلارغا رىزقى، نېسىۋىمىز چۈشتى. گەپنىڭ قىسقى

① توقسابە ــ ناھىيە باشلىقىغا تەڭ ئەمەل.

② ئىنايەتنامە ــ بۇيرۇق خېتى، تونۇشتۇرۇش خېتى.

قىسى شۇكى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ 25 - كۈنى ئاقسۇ-نىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان كۈنلىرىمىزدە ئىخلاسلىرىنىڭ زىيادىلىكى، دوستلۇقلىرىنىڭ يۇقىرى-لىقىدىن ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەد ئېلى دادخاھلار ئارقىلىق ئىتائەت ۋە بويسۇنىدىغانلىقلى-رىنى ئىزھار ئەتكەن ۋە «ئۇلۇغلىرىڭلارنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇڭلار» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ ئەۋەتكەن خەتلىرىنى ياخشى سائەتتە تاپ-شۇرۇۋېلىپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ كۆپ خۇرسەن بولدۇم. ئۆزئارا بېرىش - كېلىش قىلىش قائى-دىسى بويىچە تۆت ئات، بىر بوخچا كىيىم - كېچەك، بىر كالام شېرىپ* سوۋغات ئەۋەتكەن ئىكەنلا، ھەممىسى ساق - سالامەت تەگدى. بۇ يەردە جامالىد-دىن خوجا بەزى ئىشلاردىن ئەندىشە قىلىپ قاچ-قانىكەن، يىگىتلەر بېرىپ تۇتۇپ كەلدى. ئۆزىمۇ بۇرۇنقى قىلغان ئىشلىرىغا تەۋۋا قىلدى. بىزمۇ «ئاچچىقنى يۇتۇش ۋە خالايىقنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىش ساۋابلىق» دېگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئەمەل قىلىپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىنى ئەپۇقىلدۇق. ئۆز لايىقىدا كىيىم - كېچەك مەرھەمەت قىلدۇق. ئۆزلىرى بولسىلا بۇ ئەتراپتىكى سەيىدلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن پېشۋاسى، نىيەتلىرىمۇ پاكىز ۋە ساپ، ئۆزلىرىگە تەۋە ھەرقانداق كىشىنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلدۇق. بۇ تەرەپتىن كۆڭۈللىرىگە گۇمان كەلمىسۇن. بىز بولساق ئۆزلىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن

* كالام شېرىپ — قۇرئان.

تونۇغان، بىلگەن. مۇتلەق غەم - ئەندىشە قىلماسىلا.
بىزنىڭ بۇ دېگەنلىرىمىزگە تەڭرىم ئۆزى گۇۋاھ
بولغاي ۋەسسالام.

1284 - يىلى (ھىجرىيە)①

بىر شۇ كۈنى ناماز پېشىن ۋاقتى بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ بېرىپ كونا ئۆتەڭ دېگەن يەرگە چۈشتۇق. ھايال بولماي ھەمدەم باتۇر ئۆزى ئۆستىدە تۇرۇپ، نەچچە پەتنۇسلاردا قەنت، ناۋات، قەندالات، پىستە - بادام، يېمىش مېغىزلار بىلەن كاتتا داستىخان سالدى. ئارقىدىنلا يوغان قازانغا دۈملەنگەن پولۇنى قازان بىلەن كۆتۈرۈپ كىرىپ ئالدىمىزدا ئاغزىنى ئېچىپ ئاش تارتتى. مۇشۇ تەرىقىدە راۋرۇس ئۈچ كۈن زىياپەت ئۆتكۈزدى. 4 - كۈنى سارايدىن تون - سەرۇپاي، قەنت - ناۋات ئېلىپ كېلىپ تارتۇق راسلاپ، مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىمىزنى يېتىلەپ بېرىپ ئاتلىق غازى ئالمىلىرى بىلەن كۆرۈشتۈردى. ئىككى خوجامنى خىمە خەرگاھ② ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ زىيا- پەت قىلدى. بىزلەرنى بارگاھنىڭ③ ئىچىگە ئولتۇرغۇزۇپ داس- تىخان سېلىپ شاھانە زىياپەت قىلدى ۋە ئۆز لايىقىمىزدا تون - سەرۇپاي، سەللە - كۆلا ئىنئام قىلدى. تەكلىپ بويىچە ئاقسۇ شەھىرىنى ئايلىنىپ ساياھەت قىلدۇق. پاتىھە قىلىدىغان يەرلەرگە پاتىھە قىلىپ ئۆز ئورۇنلىرىمىزغا قايتىپ كېلىپ ئارام ئالدۇق.

ئەمما بۇ چاغلاردا كۆچا تېخى پەتىھ بولمىغانىكەن. چۈنكى

---

① ھىجرىيىنىڭ 1284 - يىلى مىلادىنىڭ 1867 -، 1868 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② خىمە خەرگاھ — پادىشاھلىق چېدىر، خاس چېدىر.

③ بارگاھ — چېدىر.

كۇچادىكى خوجاملار يۇسۇپ باتۇر، ئىبراھىم باتۇر، تەلەي باتۇر، ياقۇپ باتۇر قاتارلىقلارنى نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئالدىغا ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولۇپ، بۇلار ياقائېرىقتا يېتىپ كېلىپ يولنى توسۇپ، سۇنى ئۆتكۈزمەي نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلغان. قوشتېمى، جوغا، ياقائېرىق دېگەن يەرلەردە قوشبېگىنىڭ نۇرغۇن يىگىتلىرىنى يوقاتقان ۋە باتۇرلۇقلىرىنى كۆرسىتىپ ۋاقتىنچە غەلىبە قىلغانىكەن. بىراق ۋاقىتسىز قىلغان باتۇرلۇقلىرى كارغا كەلمىدى. ئاخىردا ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى غالىب كېلىپ، كۇچا لەشكەرلىرىنى قەھرى - غەزەپ بىلەن سىياسەتنىڭ تىغىدىن ئۆتكۈزۈپ ھالاك قىلدى.

بۇنىڭدىن بىر ئاز ئىلگىرى، لۈكچۈنلۈكلەر كونا ئاداۋەت-خۇسۇمەتلىرىنى يىغىلاپ، ئۇرۇمچى تۇڭگانلىرىنى ئۆزىگە رام قىلىپ، ئابىددىن خوجام باشلىق كۇچا لەشكەرلىرىنى تۇرپاندىن ھەيدەپ چىقارغانىدى. تۇرپاننى ئۆزلىرى سورىغاندىن تاشقىرى كۇچا تەرىپىگە يۈزلىنىپ، كورلا ۋە بۈگۈرنى قولغا ئالغان چاغدا، راشىددىن خوجام ھامىددىن خوجامغا ياردەم قىلىپ، 4000 لەشكەرنى تۇڭگانلارغا قارشى ئەۋەتكەنىدى. بۇ 4000 لەشكەر تۇڭگانلارنى قوغلاپ قاراشەھەر دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇرغان چاغدا، راشىددىن خوجام ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ئاقسۇنى بېسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھامىددىن خوجامنى قايتۇرۇپ كەلدى ۋە ئۇنىڭغا كۆپتىن - كۆپ ئۆزرە ئېيتىپ ناماقۇل بولۇپ، تونسەرۇپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بېرىپ، ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن 4000 لەشكەر بىلەن ئاقسۇغا ماڭدۇرغانىدى. ھامىددىن خوجام لەشكەرلەرنى باشلاپ كۇچادىن چىقىپ بايغا كېلىپ بىر ئوتلۇق، سۇلۇق يەرنى تېپىپ چۈشۈپ ئارام ئالدى ۋە لەشكەرلەرگە ئىختىيار ئۆزۈڭلاردا دەپ جاكارلاپ ئۇلار بىلەن كارى بولمىدى. ئاندىن بارلىق ۋەقەنى بايان

قىلىپ ياقۇپبەگ قوشبېگىگە خەت ماڭدۇردى، خەتنى ئېلىپ بارغان كىشى ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن ياقائېرىقتا ئۇچراشتى. قوشبېگى خەتنى كۆرگەندىن كېيىن خۇشال بولۇپ «هامىددىن خوجام جانابىي ئالىيلىرى دەرھال كەلسۇن. بىز يولىغا ئىنتىزار-دۇرمىز» دەپ ئالدىغا مەخسۇس خەۋەرچى ئەۋەتتى. هامىددىن خوجام يېتىپ كېلىپ ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن كۆرۈشتى. ئۇلار ئۆزئارا بىر-بىرىنى تەبرىكلەشتى. قوشبېگى هامىددىن خوجامغا تون-سەرۇپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بەردى ھەم «بىز كۇچا-نىڭ ئىشىنى تۈگەتكۈچە قەشقەرگە بېرىپ تۇرسىلا»، دەپ يولغا سالدى. هامىددىن خوجام قەشقەرگە بېرىپ تۆرىلەر قاتارىدا كاتتا سورۇللارغا قاتنىشىپ مەئىشەت، كىيىم-كېچەكلەردە ھەممىنىڭ ئالدىدا بولۇپ، ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلىتى-دىن بەھرىمەن بولدى.

ياقۇپبەگ ياقائېرىقتىن ئاتلىنىپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ كۇچاغا يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگنىڭ بىرنەچچە يىگىتلىرى كىرىپ راشىددىن خان خوجامنى تۇتۇپ چىقتى. قوشبېگى خوجامغا ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي ئىلتىپات قىلىپ هويلىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىددىن خان خوجام ئوردىسىغا كىرگەندىن كېيىن قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ بىر مەھرىمىنى چېپىپ ئۆلتۈردى. قولىغا مىلتىق ئېلىپ سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ «مېنىڭ باتۇرلىرىم قەيەرگە كەتتىڭلار! بۇ قىپچاق-ئەنجانلىقنى ئۇرۇپ ھەيدەپ چىقىرىپ ئۆلتۈرمەمسىلەر!» دەپ ۋارقىراپ يۈرگەن چاغدا، ئاتىلىق غازىنىڭ ئادەملىرىدىن بىرقانچىسى كېلىپ ئۇنى تۇتۇپ باغلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىدى ھەم بىلمىدى. تارىخىي

ھىجرىيە 1284 - يىلى* ماھى سەپەر ئېيىنىڭ 2 - كۈنى مانا شۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەردى.

جامالىددىن خوجامنى يەكەندە يوقاتتى. شەيخ خوجام، جالالىددىن خوجام، پەخرىددىن خوجام ۋە باھاۋىددىن خوجاملارمۇ يوقىتىلدى. خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇددىن خوجاملارنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ مەھمۇد خوجا ھەزرەتنىڭ خىزمىتىگە قويدى. بۇلار خوجا ھەزرەتنىڭ ئاشخانىلىرىدىن تاماق يەپ ۋە خوجا ھەزرەتنىڭ تون - سەرۇپاي، كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ ئون بىر يىل ئۆمۈر سۈردى. بېيجىڭ ئەھلى ئىككىنچى قېتىم ئاتا يۇرتلىرىغا ئىگە بولغاندا، بۇلارمۇ ئاتا يۇرتلىرىغا قايتىپ بېرىپ، ئۇرۇق - قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلار بىلەن بىللە قالغان ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

بۇ دەۋردە ئىسھاق خوجام، ھامىددىن خوجام، مەھمۇددىن خوجاملار سالامەت قالدى. كۇچالىق خوجاملار ئۈچ يىل بىر ئاي يەنى 37 ئاي پادىشاھلىق قىلدى. شەرق تەرىپى قۇمۇل باردىكۆلگىچە، شىمال تەرىپى قالماق ئىچى يۇلدۇزغىچە، غەرب تەرىپى مارالبېشى - يەكەنگىچە، جەنۇب تەرىپى لوپنۇر، چەرچەنگىچە ئۇلارغا تەۋە بولغانىدى. نۇرغۇن كاپىرلار ھالاك بولدى. بۇنىڭدىن باشقا بىرەر نەمۇنە، يادىكار بولغۇدەك ياخشى ئىشتىن خاتىرە قالمىدى. نۇرغۇن مال - مۈلۈك، خەزىنىلەر توپلانغان بولسىمۇ، بۇ مال - دۇنيانى ھېچ نەرسىگە سەرپ قىلالمىدى. شۇ پېتى ئاتىلىق غازىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى.

كۇچالىق خوجاملارنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە بۇ تەتۈر

---

* ھىجرىيىنىڭ 1284 - يىلى مىلادىنىڭ 1867 -، 1868 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «14 - كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

پەلەك يار بەرمەي، ئەزەلدىن كونا ئادىتى بولغان ۋاپاسىز-لىقىنى نامايان قىلدى. يەتتە شەھەرنىڭ دۆلەت، ھۆكۈمرانلىقى، ئىززەت-سەلتەنىتىنى ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ قولىغا تاپشۇردى.

ئەمدى بۇ قەلەم خۇشال-خۇرام كۇچالىق خوجىلارنىڭ قىسسە، داستانلىرىنى يېزىشتىن تىزگىنىنى قايتۇرۇپ جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق سەلتەنەتلىرىنىڭ قىسسە، داستان-لىرىنىڭ چەكسىز مەيدانلىرىدا جەۋلان قىلىش ئۈچۈن ئات چاپتى. بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ مەدەت-ياردەم بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

ئىككىنچى داستان

I

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ موغۇلىستان مەملىكىتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئىستىلا قىلغانلىقى ۋە بۈزرۈكخان تۆرەمنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەسلى يۇرتى تاشكەنت ۋىلايىتىنىڭ پىسكەنت دېگەن يېرى بولۇپ، شۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنىكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەمەلدارلىق قائىدىلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە باتۇرلۇق ئىلىملىرىنى مەشق قىلغانىكەن. شۇ چاغلاردا نارمۇھەممەد قوشبېگى تاشكەنتكە ھاكىم بولغان بولۇپ، ياقۇپبەگنىڭ ھەمشىرىسىنى نىكاھىغا ئالغانىكەن. شۇ سەۋەبلەر بىلەن ياقۇپبەگ نارمۇھەممەدكە مۇلازىم بولغانىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تاشكەنتكە تاجىك قانائەت شاھ ھاكىم بولغاندا، ياقۇپبەگ ئۇنىڭغا مۇلازىم بولغان ۋە مەھرەملەر قاتارىدا ياخشى خىزمەت قىلىپ كۆزگە كۆرۈنگەنلىكى ئۈچۈن مەھرەملەرگە يۈز بېشى تەيىنلەنگەنىكەن. ئاندىن ياقۇپبەگنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ ئۇنى ئاق مەسچىت دېگەن شەھەرگە مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەنىكەن. ئاق مەسچىت بولسا تاشكەنت ۋىلايىتى ۋە دەشتى قىپچاق ئىچىدىكى تونۇلغان مەشھۇر بىر شەھەر بولۇپ، تاشكەنت بىلەن ئاق مەسچىتنىڭ ئارىلىقى 12 مەنزىل يول ئىدى. ئۇ چاغدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ تەخمىنەن 1265 - يىلى* بولسا كېرەك، بۇ چاغدا ياقۇپبەگ 22

* ھىجرىيىنىڭ 1265 - يىلى مىلادىنىڭ 1848 -، 1849 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ياشتا بولۇپ، بىر نەچچە يىل ئاق مەسچىتتە يۈرت سوردى. شۇ كۈنلەردە روسىيىلىك ئادەملەردىن بىر قانچىسى بېرىش - كېلىش قىلىپ يۈرۈپ ياقۇپبەگ بىلەن دوست بوپتۇ. ئۇلار ياقۇپبەگكە: مۇشۇ دەريا* دىكى بېلىقلارنى بىزگە ساتسىڭىز، بىز تۇتۇپ قۇرۇ - تۇپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كەتسەك، دەپتۇ. ياقۇپبەگ قانائەت شاھقا مەلۇم قىلىپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ دېگىنىگە ماقۇل بوپتۇ ۋە بېلىقلارنى 40 مىڭ قىزىل تىللاغا سېتىپ ھۆججەت - توختامنامىلەر تۈزۈشۈپتۇ.

يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، ئاق مەسچىت ئەتراپىدىكى قىرغىز، قازاقلار بېرىشكە تېگىشلىك زاكات - باجلارنى ۋاقتىدا بەرمەي كەينىگە تارتىپ، زاكات - باجلارنى يىغقىلى چىققان ئادەملەرنى ئۇرۇپ ھەيدىۋەتكەن، ھەتتا ئۇلارنى بۇلاپ - تالاپ، تالان - تاراج قىلغان. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپبەگ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بېرىپ قىرغىز، قازاقلار بىلەن سوقۇشقانىكەن، ئاخىر ياقۇپبەگ غەلىبە قىلىپ قىرغىز - قىپچاق، قازاقلارنى باغلاپ ئەسىر قىلىپ، نۇرغۇن مال - مۈلۈك، ئات - ئۇلاغلارنى ئولجا ئېلىپ ئۆز جايىغا قايتىپ كەلگەنىكەن، شۇنىڭ بىلەن كۈندىن - كۈنگە دۆلىتى زىيادە، ئىستىقبالى ياخشى بولۇپتۇ.

شۇ كۈنلەردە ياقۇپبەگ قوقەن پادىشاھلىق ئوردىسىغا: «مەن كەمىنە ئاجىز قۇللىرى خان ھەزرەت ئالىيلىرىنىڭ دىدارىنى كۆرۈپ، بوسۇغىلىرىنى تاۋاپ قىلسام، توپىسىنى سۈرمە ئورنىدا كۆزۈمگە سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىقىمنى بىلدۈرۈپ يانسام دېگەن ئارزۇيۇمنى ئىزھار قىلدىم. قوبۇل قىلىشلىرىغا مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد قىلىمەن»، دەپتۇ. خان ھەزرەت ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ «كەلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.

---

* سىر دەرياسىنى دېمەكچى.

ياقۇپبەگ يارلىقنى ئاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، توققۇز - توققۇز قىرغىز، قازاق قىزلىرىنى رەگمۇرەڭ ئېسىل كىيىم - كېچەك، زىبۇ زىننەتلەر بىلەن، تـوققۇز - تـوققۇز يـاش، بىساقـال، بەرنا ئوغۇللارنى خىلمۇخىل ئالىي ئۇستىباش، ئۆتكۈر قىلىچ ۋە خەنجەر بىلەن ياساندۇرۇپتۇ. توققۇز قازاق ئېتىنى قالماق ئېگەر - جابدۇقلىرى بىلەن ياساپ - جابدۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر تۈرلۈك مال - ماتا، ئېسىل رەختلەرنى ھازىرلاپ، تارتۇق - پىشكەشلەرنى تەييارلاپتۇ.

ياخشى سائەت، ئۇلۇغ كۈنلەرنىڭ بىرىدە يـۇقىرىدا ئىزھار قىلىنغان تارتۇق - پىشكەشلەرنى ئېلىپ، قوقەن شەھىرىگە بېرىپ پادىشاھلىق ئوردىسىغا داخىل بولۇپتـۇ. خان ھەزرەتلىرى تارتۇق - پىشكەشلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپتۇ. ياقۇپبەگنىڭ بۇنداق تارتۇق - پىشكەشلىرىگە خان ھەزرەت مەمنۇن بولۇپ، پادىشاھـلارغا خاس سېخىيلىق بىلەن ئىنئام - ئېھسانلارنى ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى ھەممە سەركەردە، قوماندان، ئەمەلدارلىرىدىن دەرىجىسىنى يۇقىرى قىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلىپتۇ. بۇ چاغقىچە دەشتى قىپچاق تەرەپـىدىن باشقا ئەمەلـدارلاردىن بۇ تەرىقىدە پىشكەشلەر كەلمىگەنىكەن.

ياقۇپبەگ ئـاق مەسچىتنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ھاكىم، ۋەزىر، قوماندان، ئەمەلدارلارنىڭ قىزغىنىش، كۆرەلمەسلىك ئاداۋەتلىرى قوزغىلىپ، ياقۇپبەگكە زەربە بېرىپ ئاجىزلىتىش، بەلكى ئۇنى يىقىتىشقا ھەرىكەت قىلىشقا باشلاپتۇ. ياقۇپبەگنىڭمۇ مۇشۇنداق تارتۇق - پىشكەشلەرنى ئېلىپ بېرىشتىكى غەرىزى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقىنى قولغـا كىرگۈزۈش بەلكى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقى قولغا كەلگەندىن كېيىن غايىبتىن غەلىبە ئاتا قىلغۇچى ئۇلۇغ تەڭرى پادىشاھلىق تەختىنى قولۇمغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر قىلسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئارزۇ

ئۇنىڭ دىلىغا تاشقا ئويۇلغاندەك چوڭقۇر ئورناشقانىكەن. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرى ياقۇپبەگنى دەسلەپ ياراتقاندا زۇۋۇلىنى يوغان ئۈزۈپ، نىيەت ۋە خۇي-پەيلىنى ئۈستۈن قىلغانىدى.

ئەمما ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە لەشكەر باشلىقلىرى: «ياقۇپبەگنىڭ پادىشاھلىق ئالىي ئوردىغا ئېلىپ كەلگەن تارتۇقلىرى ئۆزى ئولجا ئالغان مال-دۇنيانىڭ 10 دىن بەلكى 100 دىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ يىغىۋالغان ئولجا-غەنىيمەتلىرى ھەددى-ھېسابسىز بولۇپ، ئۇنىڭ تاشكەنتكە ھاكىم بولۇش تەمەسى بار ئىكەن. مۇبادا خان ھەزرەتلىرى ئۇنىڭغا تاشكەنت ياكى بىرەر كاتتا يۇرتنىڭ ھاكىملىقىنى ئىلتىپات قىلىپ بەرسە، بۇ دۆلەتنىڭ بەخت-پاراۋانلىقىنى خاراب ۋە ۋەيران قىلىپ، تۇزكورلۇق قىلىدىغانلىقى چىرايىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ»، دەپ خان ھەزرەتلىرىگە ئارقا-ئارقىدىن شىكايەت قىلىشقا باشلاپتۇ. خان ھەزرەت بۇ تۆھمەت-ھىيلىگەرلىككە ئىشىنىپ، «ئاق مەسچىتكە بېرىپ ياقۇپبەگنى تۇتۇپ، پۈتۈن مال-مۈلكى بىلەن قوشۇپ ئوردىغا ئېلىپ كېلىڭلار»، دەپ 40 ئاتلىق ياساۋۇلغا پەرمان بېرىپتۇ.

ياقۇپبەگ «ئىنسان-ياخشىلىقنىڭ قۇلى» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق خان ھەزرەتنىڭ قېشىدىكى خاس مەھرەملەردىن ئابدۇللا يۈز بېشى قاتارلىق بىرنەچچە كىشىگە ئىنئام، ئېھسانلار بېرىپ ئوردىدا قانداق گەپ-سۆز ئۆتۈلسە ئۆزىنى خەۋەردار قىلىپ تۇرۇشقا ۋەدە ئېلىپ ئۆزىگە رام قىلىۋالغانىكەن، بۇ مەھرەملەر «ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە بۇ يامان خەۋەرنى ياقۇپبەگكە مەلۇم قىلىپتۇ. ياقۇپبەگ بۇ يامان خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «ئوردىدىن مېھمان كېلىدۇ، سىلەر ئالدىغا بېرىپ، ئۇچرىغان يەردە توختىتىپ قويۇپ ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار. ئۆزۈم ئالدىغا چىقىمەن» دەپ

كىشى تەيىنلەپ ئۈچ مەنزىل يەرگە ئالدىدىن ئەۋەتىپتۇ. بارغان ئادەملەر خان ھەزرەتنىڭ ياساۋۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلارنى توختىتىپتۇ ۋە ئۇلارغا زىياپەتلەر بېرىپ ھايال قىلىپ ياقۇپبەگكە ئۇچۇر بېرىپتۇ. ياقۇپبەگ قالغان ئەمەلدار، يىگىت، مەھرەملىرىگە: «قوقەندىن كەلگەن ياساۋۇللارنىڭ ئالدىغا سىلەرمۇ بېرىڭلار. مەن يېرىم كېچىدە يولغا چىقىپ ئارقاڭلاردىن يېتىپ بارىمەن»، دەپ ماڭدۇرۇۋېتىپ شەھەرنى خالىي قىلىپ، ئۆزى كونا خىزمەتكارى ئالاشبەگنى ھەمراھ قىلىپ، تەڭگە ـ تىللا، نەق ئالتۇنلىرىنى ئېلىپ بۇخارا شەھىرىگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ.

ئەمما ياساۋۇللار ۋە يىگىتلەر ياقۇپبەگ چىقمىدى، قانداق ھادىسە يۈز بەردىكىن، دەپ شەھەرگە كىرسە، ياقۇپبەگدىن ھېچقانداق نىشان ۋە ئەسەر يوق. ياساۋۇللار خان ھەزرەتنىڭ غەزەپلىرىدىن قورقۇپ ياقۇپبەگنىڭ ئارقىسىدىن سىر دەرياسىغىچە قوغلاپ بېرىپتۇ. ياقۇپبەگ بىرنەچچە ئۆچكىنىڭ تېرىسىنى تۇلۇمچە سويۇپ ئېلىۋالغانىكەن. تۇلۇمنى پۈدەپ ئىچىگە يەل تولدۇرۇپ، ئاغزىنى مەھكەم ئېتىپ سۇغا تاشلاپ، ئۆزلىرى ئۈستىگە چىقىپ ئاتلىرىنى سۇ ئۈزدۈرۈپ بۇ خەتەرلىك دەريادىن بىخەتەر، ساق ـ سالامەت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ياساۋۇللار ئۆتەلمەي، ئۇق ئاتسا ئوق يەتمەي، ئاخىر نائۈمىد بولۇپ ئارقىسىغا يېنىپ كېتىپتۇ. ياقۇپبەگ تىنچ ـ ئامان بۇخاراغا يېتىپ بېرىۋاپتۇ.

شۇ ۋاقىتلاردا مەللەخانمۇ بۇخاراغا بېرىپ بۇخارا ئەمىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا تۇرۇۋاتقانىكەن. مەللەخان بىلەن ياقۇپبەگ زامانىنىڭ ھادىسىلىرى، دەۋرنىڭ ئىنقىلاب ۋە ئۆزگىرىشلىرىنىڭ زىيان ـ زەخمەتلىرىدىن ساق ـ سالامەت قۇتۇلۇپ، قوقەنگە — پادىشاھلىق ئوردىسىغا قايتىپ بېرىپتۇ.

مۇشۇنداق ئادالەت ئورنىتىلغان زاماندا خۇدايارخاننىڭ دۆلەت قۇياشى غەرب تەرەپكە ئولتۇرۇپ، مەللەخاننىڭ بەخت ئاپتىپى شەرق تەرەپتىن كۆتۈرۈلۈپ ئالەم يۈزىنى يورۇتقىلى تۇردى. بۇ كۈنلەردە ياقۇپبەگكە خوجەنتنىڭ ھاكىملىقى نېسىپ بولدى.

ياقۇپبەگ خوجەنتتە خۇشال-خۇرام ھالدا زاماننىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ھۆكۈمرانلىق سۈرۈۋاتقان چاغدا، بەزى زىددىيەتلىك كىشىلەر خانغا ياقۇپبەگنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ ئىشەندۈردى. خان ھەزرەت ياقۇپبەگنى ئېلىپ كېلىپ سوراقتا تارتىش مەقسىتىدە مۇلازىملارنى بۇيرۇدى. ئەمما بەخت-تەلەيلىك، دۆلەتمەن ياقۇپبەگ خەۋەر تېپىپ ئەۋەتىلگەن مۇلازىملار خوجەنت شەھىرىگە كىرىشى بىلەن تەڭ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ، دەريادىن ئۆتۈپ ئامان-ئېسەن بۇخاراغا قېچىپ باردى. ياقۇپبەگ بولسا ئىشتا پۇختا، تۇرمۇشتا سىنالغان، زاماننىڭ تەجرىبىلىرىدىن خەۋەردار ھوشيار كىشى ئىدى. خوجەنت شەھىرىنىڭ بىر تەرىپى دەريا بولۇپ، ئۇردا دەريانىڭ لېۋىدىكى ئېگىزلىككە جايلاشقانىدى. ياقۇپبەگ بۇخارا تەرىپىدىكى يوللارغا ئادەم تەيىنلەپ ئاتلارنى باقتۇرۇپ تۇرغانىدى. شۇڭا ھايال بولمايلا بۇخاراغا يېتىپ باردى. ئەمما خان ھەزرەتنىڭ مۇلازىملىرى يارلىقنى ئىجرا قىلالماي مەيۈس ۋە نائۇمىد بولۇپ قوقەن پادىشاھلىق ئورنىغا يېتىپ بېرىپ بولغان ۋەقەنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدى. خان ھەزرەت ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلىنىپ بۇخارا ھاكىمىغا خەت يېزىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«پىسكەنتلىك ياقۇپبەگ نۇرغۇن گۇناھلارنى ئۆتكۈزۈپ بۇخاراغا قېچىپ كېتىپتۇ. نىيىتىنىڭ يامانلىقى ھەممە شەھەرگە مەلۇم ۋە مەشھۇر. ئەلۋەتتە

ئۇنى تۇتۇپ زىندانغا ھۆكۈم قىلغايلا. مەسلىھەتىم شۇكى، بۇنىڭ پىتنە-پاسات ۋە ياماتلىقىنىڭ زىيىنى بۇخارا ئەھلىگە زەرەر كەلتۈرۈشتىن ئېھتىيات قىلىشلىرى ناھايىتى مۇھىمدۇر».

بۇخارا ھاكىمى بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن ياقۇپبەگنى تۇتۇپ زىندانغا تاشلىدى.

ئالاشبەگ ۋە مۇھەممەد بابالار بۇ قېتىممۇ ياقۇپبەگكە ھەمراھ ئىدى. ئۇلار ئاش-نان توشۇپ بېرىپ ياقۇپبەگدىن خەۋەر ئالدى. زىندان باققۇچىلارغا تەڭگە-تىللا بېرىپ دوستلۇق ئالاقىسى ئورناتتى. مۇشۇ تەرىقىدە يەتتە-سەككىز ئاي ئۆتتى.

ئۇشتۇمتۇت بۇخارا ئەمىرى شەھرى سەبزىگە لەشكەر تارتىپ بارىدىغان بولدى. زىنداندىكى گۇناھكارلارنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ، زىنداندىن ئازاد قىلىپ، ئۇلارنى ئۆز قوشۇنىغا ياردەملەشتۈرىدىغان بولدى.

ياقۇپبەگ بۇخارانىڭ چوڭلىرىدىن بىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنىدى. شۇ چاغدا بۇ كىشى بۇخارا ئەمىرىگە ياقۇپبەگنىڭ ياخشى سۈپەتلىرىنى، كارغا ياراملىق ئادەم ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. بۇخارا ئەمىرى ياقۇپبەگنى ئۆز بارگاھىغا چاقىرتىپ كېلىپ، رەڭگىرويىدىن قابىلىيىتى بارلىقىنى كۆرۈپ پانساتلىق دەرىجىسىدە كىيىم-كېچەك، ئات-ئۇلاغ، قورال-ياراق، ئەلەم-بايراقلارنى بېرىپ ياساندۇرۇپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى. ئۇرۇشتا ياقۇپبەگنىڭ مەردانە ۋە باتۇرلۇقى ئاشكارا بولدى. ئۇنى ھەممەيلەن ماختاپ ئاپىرىن ئوقۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قەدىر-قىممىتى ۋە مەرتىۋىسى ئۆستى. ئۆزىمۇ خاتىرجەم ۋە خۇشال بولدى.

بۇ كۈنلەردە مەللەخان تەختتىن چۈشۈپ خۇدايارخان

ئىككىنچى قېتىم قوقەنتنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانىدى. ئەمما يۇرت سوراش، بۇيرۇق چۈشۈرۈش موللا ئالىم قۇل قىرغىزنىڭ قولىدا ئىدى. ياقۇپبەگ ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ «سەمەرقەنتكە بېرىپ، ئۇلۇغلارنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ، كەمبەغەل - ئاجىزلارغا ھالىمغا يارىشا نەزىر - سەدىقىلەر بېرىپ، ئەمىر ھەزرەتلىرىنىڭ ھەققىدە دۇئا ئېلىپ كەلسەم»، دەپ بۇخارا ئەمىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ سەمەرقەنتكە كەلدى. ئىككى كۈن تۇرۇپ ئېتىنى ھاردۇق ئالدۇرۇپ ئۇ يەردىن قېچىپ پەرغانە ۋىلايىتىدىكى موللا ئالىم قۇلنىڭ قېشىغا كەلدى.

مۇشۇ چاغلاردا كۇچا بۇزۇلۇپ، راشىددىن خوجامنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقىنى شەھەر - شەھەرلەردىكى ھەممە ئادەم ئاڭلىغانىدى.

قەشقەردە سىدىقبەگ قىپچاق باش كۆتۈرۈپ نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، خىتاي چېرىكلىرىنى شەھەر ئىچىگە قامال قىلغانىدى. سىدىقبەگ پەرغانىدىكى موللا ئالىم قۇلغا: «خوجاملاردىن بىر كىشى كېلىپ دۇئا قىلىپ بەرسە، مەن كەمىنە قەشقەرنى ئېلىپ قوقەنت پادىشاھلىقىغا ئىتائەت قىلدۇرسام»، دېگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتكەنىدى.

بۇ ئەرز يېتىپ بارغاندىن كېيىن موللا ئالىم قۇل بۇزرۇكخان تۆرەمنى تەيىن قىلىپ ھەمدەم باتۇر بېشى، ئابدۇللا يۈز بېشى، غازى يۈز بېشى، ھېيت مۇھەممەد يۈز بېشى، تۇراپ خوجا ياساۋۇل بېشى قاتارلىق 100 دەك ئادەمنى* قوشۇپ قەشقەرگە يولغا سالدى. قوشۇن ئۇشقا كەلگەندە ئۇلارغا ئېيىز جاللات، ياقۇپ كاناي باشلىق 150 ئادەم قوشۇلدى.

* بەزى كىتابلاردا 65 كىشى دېيىلىدۇ — مۇھەررىردىن.

شۇ ئارىدا بۇخارا ئەمىرىدىن موللا ئالىم قولىغا خەت كەلدى. خەتتە:

«تاشكەنتلىك ياقۇپبەگ مەللەخانغا بىھۆرمەتلىك قىلىپ قېچىپ كەلگەنىكەن، بىرنەچچە ۋاقىت تۈرمىگە قامىدىم. لېكىن يەنە مۇساپىر ئىكەن، دەپ مەرھەمەت قىلىپ قاماقتىن چىقىرىپ، ئىنئاملارنى بېرىپ ئۆزۈمگە يېقىن قىلدىم. ئەمدى ماڭىمۇ ھىيلە ئىشلىتىپ قېچىپ كەتتى. سىلە تەرەپكە يېتىپ بارغان ھامان ھايال قىلماي بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلۇرلەر. مۇبادا ئارقىغا سۈرۈپ ھايال قىلىشسىلا، ئەمىر ھەزرەتنى غالىبىيەت قازانغۇچى لەشكەرلىرى بىلەن پەرغانە ۋىلايىتىدە كۆرۈشىدىلا. ئاجىز بىچارە، پۇقرالار ئات ئايىغىدا قالسا، ئۇلارنىڭ ۋابالى سىلىگە بولىدۇ. ۋەسسالام، سۆز تامام»

دېيىلگەنىدى.

موللا ئالىم قول بۇ خەتنى كۆرۈپ ھەيران بولدى ۋە بىر كېچىسى ياقۇپبەگنى ئالدىغا چاقىرتىپ كىرىپ بۇخارا ئەمىرىدىن كەلگەن خەتنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى: «سىزنىڭ پەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشىڭىز ياخشى ئەمەستەك قىلىدۇ. مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇكى، بۇزرۇكخان تۆرەمنى سىدىقبەگنىڭ ئىلتىماسى بويىچە قەشقەرگە ئەۋەتكەنىدىم، خوجىلار يۇرتدارچىلىقنىڭ قائىدىسىنى ۋە ئەمەلدارلىق ئىشلىرىنى بىلمەيدۇ. سىز دەرھال بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ئارقىسىدىن قەشقەرگە بېرىڭ. مەن سىزنى قوشبېگى قىلىپ بەلگىلىدىم»، دەپ ياقۇپبەگنى قەشقەرگە ماڭدۇردى ھەم بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ خەت يېزىپ بەردى. ياقۇپبەگ داۋاننىڭ ئۈستىدە بۇزرۇكخان

تۆرەمگە يېتىشىپ بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشتى. بۇزرۇكخان تۆرەم ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، ھەممە يىگىتلەرنى قوشبېگىنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇردى.

بۇزرۇكخان تۆرەم تۆرىلىك دەرىجىسىدە، قوشبېگى خىز-مەتكار ئورنىدا تۇرۇپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1281- يىلى① جەددى② پەسلى ئىدى.

سىدىقبەگ قىپچاق قوقەن خانلىقىغا خەت ئەۋەتكەنلىك-كىگە پۇشايمان قىلىپ، خاپا ۋە كۆڭلى غەش بولغان ھالەتتە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ئالدىغا كىشى چىقاردى. نائىلاج ئۆزىمۇ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. قەشقەر خەلقى گۇرۇھ-گۇرۇھ، توپ-توپ بولۇپ، تۆرەمنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ زىيارەت قىلىپ، خۇشال-خۇرام شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، سىدىقبەگنىڭ ئوردىسىغا چۈشۈردى.

مۇشۇ چاغلاردا قەشقەر خەلقى ئىچىدىكى تۆرەملەرگە ئىخ-لاس قىلىدىغانلاردىن بىرى «تۆرەملەر كەلدى. قىپچاقلارنى ئۇرۇپ شەھەردىن قوغلاپ چىقىرايلى!» دەپ ۋارقىرىدى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدىكى ئالامانلار قىرغىز، قىپچاقلارنى تاياق-توقماقلار بىلەن ئۇرغىلى تۇردى. قىرغىز، قىپچاقلار قاچتى. سىدىقبەگمۇ تۇرالماي ئۆزىنى چەتكە ئالدى ۋە ئۆز يۇرتى پاراشقا③ بېرىپ 6-7 مىڭ ئادەمنى يىغىپ ئۇرۇشقا تەييار-لاندى. ياقۇپبەگ قوشبېگى ئۆز يىگىتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى مىلادىنىڭ 1864-، 1865-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② جەددى پەسلى — قىش پەسلى.

③ پاراش — ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسىگە تەۋە بىر يېزىنىڭ نامى.

ئۇرۇشقا كىرىشتى. تۆرەملەرگە ئىخلاس قىلىدىغان بىرمۇنچە ئادەملەرمۇ بۇزرۇكخان تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئا-قىۋەتتە قىپچاقلار مەغلۇب بولدى. تۆرەم ۋە ياقۇپبەگلەر غالىب بولۇپ، نۇرغۇن مال-مۈلۈكنى غەنىيمەت ئېلىپ غەلىبە-تەنتەنە بىلەن ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتىپ كەلدى.

ياقۇپبەگ قوشبېگى بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ رۇخسىتىسىز ھېچقانداق بىر ئىشنى قىلمىدى. بۇزرۇكخان تۆرەم بولسا كاتتا ئوردىنى ئۆزىنىڭ ئارام ئالىدىغان ئورنى قىلىپ، كېچە-كۈندۈز نەغمە-ناۋا، ئويۇن-كۈلكىنى دوست تۇتۇپ، خۇشال-خۇرام، كەڭ-كۇشادە، بىغەملىك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. ئەل-يۇرتنىڭ ئەھۋالى، ھاكىمىيەتنىڭ غەم-ئەندىشىسىنى يادىغا كەلتۈرمىدى.

ياقۇپبەگ قوشبېگى بولسا ئۆمەر ھاكىمبەگ مەدرىسىسىنى ئۆزىنىڭ تۇرىدىغان جايى قىلىپ، ھارماي-تالماي يىگىت (لەشكەر) توپلاش ۋە تەربىيىلەشنىڭ ھەرىكىتى بىلەن، قورال-ياراق تەييارلاشنىڭ تەرەددۇتى بىلەن بولۇپ، ئاش-تاماقنى ۋە ئۇخلاش، ئارام ئېلىشنى يادىغا كەلتۈرمىدى. سىدىقبەگدىن قالغان خەزىنىلەرنى ۋە يۇرت خەلقىدىن ئالغان غەللە-پاراقنى يىگىتلەرنى تەربىيىلەش، قورال-ياراق ھازىرلاشقا سەرپ قىلدى. يەرلىك بايلار ۋە باشقا جايلاردىن كەلگەن سودىگەرلەردىن خالىغان-خالىمىغانلىقىغا قارىماي، پۇل، يامبۇ-كۈمۈش، ئۆسۈمسىز قەرز ئېلىپ يىگىت تەييارلاشتىن باشقا ئىشنى ئېسىگە كەلتۈرمىدى.

بۇ چاغلاردا يەكەندىكى نىياز ئىشىكئاغابەگ يەكەننىڭ بىرنەچچە كاتتىلىرى نامىدىن قوشبېگىگە مۇنداق ئەرز خەت ئەۋەتكەندى:

«يەكەن خوجىلار بىلەن تۇڭگانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تالاش-تارتىش، جېدەل-ماجىرا ئىچىدە

قېلىپ جاپا تارتىۋاتىدۇ. ئۆزلىرى 4 - 5 يۈز ئادەم بىلەن كەلسىلە، يەكەننى دەرھاللا قولغا كىرگۈز-گىلى بولاتتى».
بۇ خام - خىيال بىلەن قىلىنغان مۆلچەر ئىدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى ئىشنى سەل چاغلاپ يەكەنگە باردى. خوجىلار بىلەن تۇڭگانلار ئىتتىپاقلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئوتتۇرىدا نۇرغۇن جەڭ - جېدەل، ئۇرۇش - ماجىرالار بولۇپ، ئاخىرىدا ياقۇپبەگ قوشبېگى بەرداشلىق بېرەلمەي، چېدىر - بارگاھلىرىنى تاشلاپ، جېنىنى ئېلىپ قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. قوشبېگىنىڭ ھەممە تەئەللۇقلىرى ھامىددىن خوجامنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.
ئەسلىدە نىياز ئىشىكئاغا بەگنىڭ ھىيلىگەر، يالغانچىلىقىنى ھامىددىن خوجام سېزىپ قېلىپ سالامغا كەلگەن بىر كۈنى تۇتۇپ يالىڭاچلاپ باغلاپ قويغاندى ۋە سوراپ ئىقرار قىلدۇرۇپ گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ھامىددىن خوجامنىڭ دادىسى خېتىپ خوجام خەۋەر تېپىپ ئاجرىتىپ ئال-غانىدى. ئۇنىڭ رىزقى - نېسىۋىسى تۈگىمىگەنىكەن. شۇڭا ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئاچچىقىدا ياقۇپ-بەگ قوشبېگىگە خەت ئەۋەتكەنىكەن. ئەمما بۇ ئۇرۇشتا قوش-بېگى مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. نىياز ئىشىكئاغا بۇنىڭدىن خىجالەت بولۇپ قوشبېگىنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بېرىپ نۇرغۇن ئۆزرە ئېيتىپ يەنە يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن خوجاملار خەۋەرسىز قالدى.
بۇزرۇكخان تۆرەم مۇشۇ كۈنلەردە ئېزىزبەگ جاللاتنى يېڭىسارنى قامال قىلىپ بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتكەندى، ئېزىز-بەگ جاللاتتىن: «يېڭىسار شەھىرىنىڭ پەتھ قىلىنىشىغا ئاز قالدى، پەقەت بۇزرۇكخان تۆرەم باشلىق ئۇلۇغلىرىمىزنىڭ قەدەم تەش-

رىپ قىلىشىغا قاراپ قالدۇق»، دېگەن مەزمۇندا خەت كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە قوشبېگى باشلىق چوڭ-لار يېڭىسارغا باردى. ئېزىز بەگنىڭ ئادەملىرى لەخمە كولاپ پارتلاتقۇچ دورىلارنى قويۇپ تەييارلاپ قويغانىكەن. ئۇلار پارتلاتقۇچقا ئوت يېقىشى هامان دورا ئۇشتۇمتۇت پارتلاپ شەھەرنىڭ سېپىل، پوتەيلىرىنى هاۋاغا ئۇچۇردى. غەلىبە قازانغۇچى قوشۇن بىردەك شەھەرگە قاراپ يۈگۈردى. دورىنىڭ پارتلىشىدىن هاۋاغا كۆتۈرۈلگەن سېپىل، پوتەيلەرنىڭ توپى-لىرى يېنىپ چۈشۈپ خىتاي چېرىكلىرى ۋە يەرلىك ئاهالىدىن بولۇپ 1000 دىن ئارتۇق كىشىنى نابۇت قىلدى. بەزىلىرىنى توپىنىڭ ئاستىدىن ئېچىپ قۇتۇلدۇرۇلدى.

شۇنداق قىلىپ يېڭىسار شەهىرى پەتھ قىلىندى. خىتاي چېرىكلىرىنىڭ تولىسى هالاك بولدى. ئازراقى مۇسۇلمان بولدى. دوستلار خۇشال - خۇرام، دۈشمەنلەر هەسرەت بىلەن غەمگە چۆمدى. غالىب قوشۇن ئولجا - غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولدى.

بۇ غەلىبە خۇشاللىقىنى موللا ئالىم قۇلغا خەۋەر قىلىش زۆرۈر دەپ قارالدى. شۇڭلاشقا بۇزرۇكخان تۆرەم بىر توققۇز① خىتاي زەمبىرەكنى، بىر توققۇز نازىنىن باكىرە قىز②، بىر توققۇز بەرنا ئوغۇل③، بىرقانچە تاختا ئېسىل پۇراقلىق چاي، توققۇز - توققۇز بېيجىڭ يامبۇسى، توققۇز - توققۇز قال-

---

① بىر توققۇز—قەدىمدە موغۇلخانىنىڭ ئەۋلادىدىن سەككىز خان ناهايىتى زور پادىشاه بولۇپ جاهاندىن ئۆتۈپ، توققۇزىنچىسىغا كەل-گەندە مەغلۇپ بولغان. شۇ چاغدا ئۆتكەن خانلارنى خاتىرىلەپ هەر سەككىز سوۋغا - سالامنى بىر توققۇز دەپ هېسابلىشاتتى.

② باكىرە قىز — ياش قىز بالا، تۇرمۇشقا چىقمىغان قىز.

③ بەرنا ئوغۇل — ياش ئوغۇل بالا.

ماق ئېتى قاتارلىق تارتۇق، پىشكەشلەرنى راسلاپ ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتچىلەر ئارقىلىق قوقەنگە ئەۋەتتى. بۇ تارتۇق-پىشكەشلەر ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقىتلاردا يېتىپ بېرىپ، موللا ئالىم قۇلىنىڭ نەزەر-ئېتىبارىغا ئېرىشىپ خۇرسەن قىلدى. ئۇ مىننەتدارلىق يۈزىسىدىن تارتۇق-پىشكەشلەرنى ئېلىپ بارغان مۇلازىم، خىزمەتچىلەرگە تون-سەرۇپاي، خىراجىتى ئۈچۈن تىللا ئىنئام قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى خانلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، ئالتۇندىن ياسالغان تاج، ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئېگەر-جابدۇقلار بىلەن جابدۇلغان توققۇز ئېسىل ئارغىماق ئات، ئىككى نەپەر شاتۇر*، توققۇز بوخچا مەخسۇس تەييارلانغان تون، ئالتۇن-كۈمۈش يالىتىپ ياسالغان توققۇز مىلتىق قاتارلىق پىشكەشلەرنى ئىنئام قىلىپ ھەددىدىن تاشقىرى ئىلتىپاتلارنى ئىزھار قىلدى. بۇ سوۋغا-سالاملارمۇ ياخشى كۈن، قۇتلۇق سائەتتە يېتىپ كەلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم پادىشاھلىق تاجىنى كىيىپ، ئېسىل ئارغىماق ئاتقا مىندى. چوڭ-كىچىك ھەممە خالايىق كېلىپ ئۇنى مۇبارەكلىدى. تەبرىكلەش، داغدۇغا سادالىرى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. ئاتۇشلۇق مەھمۇتخاننى شاغاۋۇل قىلدى. ھۇدەيچى، پەرۋانىچى، سالام ئاغىسى، ئىشىكئاغىسى قاتارلىق مەنسەپلەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا كىشىلەرنى تەيىن قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم ئىككىلا ئالەمنىڭ پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى ھۆرمىتىدىن، دۆلەت قۇياشىنىڭ نۇرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا چاچقايسەن. ئامىن!

---

* شاتۇر — مەخسۇس تەربىيىلەنگەن، ئادەتتىن تاشقىرى تېز ماڭىدىغان، ئوردىدا خەۋەرچىلىك خىزمىتىنى ئۆتەيدىغان كىشىلەر.

2

جانابىي بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ كۇچالىق خوجاملارنى بويسۇندۇرغانلىقى؛ پەرغانە ۋىلايىتىدىن چوڭلارنىڭ قېچىپ كەلگەنلىكى؛ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەھۋالى ۋە قىپچاقلارنىڭ ۋەقەلىرى

پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان جاھانگىر خان تۆرەمنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرەم ئۆزى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قەشقەر ۋە يېڭىسارلارنىڭ ھاكىملىقىغا مۇناسىپ ئادەملەرنى تەيىنلىدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا لايىقىدا تون - سەرۇپاي، قورال - ياراق، تۇغ - ئەلەملەرنى بېرىپ، سېخىيلىق بىلەن پادىشاھلارچە ئىلتىپات كۆرسىتىپ خاتىرجەم بولدى. پاراكەندە زامانلار تىنچلىنىپ، تەرتىپ - ئىنتىزام جارى بولدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى لەشكەر تەييارلاشنىڭ كويىغا چۈشۈپ، بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئىلتىماس قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم پۇقرالارغا جەبىر-زۇلۇم بولارمىكىن، دەپ ئانچە ماقۇل كۆرمىدى. قوشبېگى بۇنىڭدىن خاپا بولۇپ كۈندىلىك ئادىتىگە قارشى ئەتىگەنلىكى سالامغىمۇ كەلمىدى. بىرنەچچە كۈن ئۆتتى. قوشبېگى خاپا بولۇپ، «كېتىمەن» دەپ مېڭىشقا تەمشەلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم ئاڭلاپ ياندۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا مۇغال، تېرىملىق مۇقەررەب شاھبەگ، غازى يۈز بېشى، ئېزىز جاللات، موللا ئىبراھىم قاتارلىق تۆت كىشى: «قوشبېگىنىڭ ئەلپازى باشقىچە تۇرىدۇ. بۇ دۆلەت ئالىيىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۆزى يالغۇز ھۆكۈمرانلىق قىلىش غەرىزى بار. بىزگە يارلىق چۈشۈرۈلسە، بىز كەمىنە قۇللىرى قوشبېگىنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ مۇبارەك ئاياغلىرىنىڭ ئاستىغا تاشلىساق» دەپ ئەرز قىلىشتى. ئەمما بۇز-

رۇكخان تۆرەم: «سەۋر قىلىڭلار، بىزنىڭ ئـۆزئارا ۋەدىلىرىمىز بار ئىدى» دېدى.

بىر مەھرەم بۇ سىرنى بىلىپ قېلىپ ياقۇپبەگنى خەۋەردار قىلدى. قوشبېگى پۇرسەت تېپىپ بۇ ئىغۋاگەرلەرنى (يۇقىرىدىـ كى تۆت ئادەمنى) تۇتۇپ ئەدىپىنى بەرمەكچى بولۇۋاتقاندا، بۇزرۇكخان تۆرەم كېلىپ:

— بۇلارنىڭ ئورنىغا نېمە قىلسىلا مېنى قىلسىلا، — دەپ ئۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلىدى. قوشبېگى ماقۇل كۆرۈپ بۇ تۆت ئادەمنى قاماققا بۇيرۇدى. ئۇلار قىلغان ئىشىغا پۇشايمان قىلىپ بۇنداق ئىشلارنى قەتئىي قىلماسلىققا توۋا قىلغاندىن كېيىن ياقۇپبەگ قوشبېگى مەرھەمەت قىلىپ ئۇلارنى تۈرمىدىن ئازاد قىلدى.

مۇقەررەب شاھبەگ ئۆز يۇرتىغا قېچىپ بېرىپ 1000 دەك ئادەمنى توپلاپ جەڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگىلەر ئۇنىڭ ئۆشـ تىگە بېرىپ تالان - تاراج قىلىپ ياندى. مۇقەررەب شاھبەگ تەڭ كېلەلمەي قېچىپ بېرىپ كۇچالىق خوجاملارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. كۇچالىق خوجاملار مۇقەررەب شاھبەگنىڭ كەلگەنلىكىنى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، ياخشى پال دەپ پەخىرلىنىپ، مۇقەررەب شاھبەگنى ئۆزلىرىگە يېقىن قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلـەن ئۇرۇش قىلىش نىيەتلىرى يېڭـىباشتىن قوزغالدى.

كۇچالىق خوجاملار نۇرغۇن ئىنتىزامسىز، پاراكەندە لەشـ كەرلىرى بىلەن خانئېرىققا بېسىپ كەلگەنىدى. بۇ ۋەقەلەرنى باشتا بايان قىلغانىدۇق. يەنە تەكرار بايان قىلىنسا ئوقۇغۇـ چىلارغا مالاللىق كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

ياقۇپبەگ قوشبېگى خوجىلارنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ

تەگرىنىڭ دەرگاھىغا تەلەپ ۋە ئىلتىجا قىلىپ: «ئالەمنىڭ پۈتۈن مەخپىي سىرلىرىنى بىلگۈچى ئۇلۇغ خۇدا، مەن كەمىنەنىڭ كۆڭلىدىكى ئارزۇ - ئارمانلىرى سېنىڭ دەرگاھىڭغا ئاشكارا. ئەگەر ھەقىقەت خوجىلار تەرەپتە بولسا ئۇلارغا پەتھ نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن. ئەگەر ھەقىقەت بۇ بەندەڭنىڭ تەرىپىدە بولسا، زېمىن ئۈستىدىكى بارلىق پاك ئەرۋاھلار، ئاسماندىكى پەرىشتىلەر بىلكى پۈتۈن ئىنسان، جىن، دىۋە، پەرىلەرنى ماڭا مەدەت ۋە ياردەم بېرىدىغان قىلغايسەن»، دەپ مۇناجات قىلدى. ئۇلۇغ خۇدانىڭ زەپەر نۇسرەت ئاتا قىلىشىنى ئۈمىد قىلىپ لەشكەر تەييارلاپ، بۇزرۇكخان تۆرەمنى باش قىلىپ جەڭگە ئاتلاندى. ئەمما لەشكەرلىرى 2000 كىشىگە يەتمىگەنىدى. مۇشۇ چاغدا كۇلاپ ھاكىمى ھەمراھخان 200 لەشكەر بىلەن كېلىپ قوشۇلدى. بۇنى ياقۇپبەگ قوشبېگى ئۆزى ئۈچۈن ياخشى پال، دەپ ھېسابلاپ خۇرسەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلىرىنىڭ سانى 1600 بولدى. خوجىلارنىڭ لەشكەرلىرى بولسا ھەددى - ھېسابسىز كۆپ ئىدى.

شۇنداق قىلىپ ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى ئۆزئارا جەڭگە كىرىشتى. كۇچا لەشكەرلىرى غالىب كېلىپ نەچچە قېتىم ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئارقىغا چېكىندۇردى. ئابدۇللا پانسات، غازى پانساتلار كۇچا لەشكەرلىرىنىڭ بىر قانىتىنى چېكىندۇردى. بىرنەچچە باتۇرلار غەيرەت قىلىپ كۇچا لەشكەرلىرىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق جەڭ بولدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر چىقىم بولدى. قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ جاراھەتلىنىپ بىئارام بولدى. ئۇ ئابدۇللا پانساتقا قاراپ: «مەن ئات ئۈستىدە ئولتۇرالمايدىغان بولدۇم» دەپ ئېغىز ئېچىشىغا ئابدۇللا پانسات: «ۋاي نامەرد، مۇشۇ چاغدا شۇنداق سۆزنى قىلامسەن. بىر كىم ئۈچۈن جان بېرىپ، جان ئېلىشىۋا-

تىمىز؟ قايسى پادىشاھ، قايسى ئۇلۇغ جەڭگە ئۆزى كىرمىگەن؟ نېمە بولساڭمۇ ئاتتىن چۈشمەن دېمىگىن»، دەپ قوشبېگىنگە ناھايىتى كۆيۈنگەنلىكى ۋە دۆلەتكە خەيرخاھلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن بىرمۇنچە قوپال گەپلەر بىلەن دەشنام بېرىپ ئۆزى جەڭگە كىرىپ كەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇشتۇمتۇت ياقۇپبەگ قوشبېگى تەرىپىدىن غەلىبە شامىلى نامايان بولدى. كۇچا لەشكەرلىرى ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. قوشبېگىنىڭ لەشكەرلىرى بىر-ئىككى تاش يەرگىچە ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ ئولجا، ئەسىرلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

پارچە

گەر گاداي ۋە شاھقا كەلسە قازادىن چارە يوق،
تارتماي بولماس، ئىلاج-دەفئىغە ئانىڭ چارە يوق.
سەختلىكنى ئەھلى دۇنياغا مۇقەررەر قىلدىلەر،
بېشىغا كەلسە بىناگاھ سەبرى قىلماي چارە يوق①.

نەزم

لەشكىرى پارا كەندەدىن ئىش كەلمەگەي،
ئىككى يۈز مەردانە جەڭچى ياخشىراق يۈزمىڭدىن②.

---

① مەيلى گاداي بولسۇن، مەيلى پادىشاھ بولسۇن، ئۇنىڭ بېشىغا ئەجەل كەلسە قۇتۇلۇشقا چارە تاپالمايدۇ. ئۇنىڭغا تەن بەرمەسلىكتىن باشقا ئىلاجى بولمايدۇ. جاپا-مۇشەققەت كىشىلەرنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگەن. ئۇشتۇمتۇت كەلگەن قازاغا سەۋر قىلماقتىن باشقا چارە بولمايدۇ.

② ئىنتىزامسىز، چېچىلاڭغۇ لەشكەرنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدۇ. مۇنداق پاراكەندە لەشكەرنىڭ يۈز مىڭىدىن ئىككى يۈز نەپەر جەڭگىۋار لەشكەر ياخشىراق.

كۇچالىق خوجاملارنىڭ لەشكەرلىرى قاتارىدا 12 مىڭچە تۈڭگان بار بولۇپ، توپ ـ زەمبىرەكلەر شۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. بۇلار توپلىشىۋېلىپ توپ ـ زەمبىرەك ئېتىپ قاچماي تۇردى. قوشبېگى ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ تۇرغۇن ۋەدىلەرنى بەرگەندىن كېيىن ئۇلار ئۆزئارا ئەپلىشىپ قېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۈڭگانلارنى قەشقەرگە بىللە ئېلىپ قايتتى ۋە نۇرغۇن توپ ـ زەمبىرەك، قورال ـ ياراق، ئالتۇن ـ كۈمۈش قاتارلىق ھەددى ـ ھېسابسىز ئولجا ـ غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولدى. بۇ ۋەقە تارىخنى ھىجرىيىنىڭ 1282 ـ يىلى① جامادىيەلئاخىرنىڭ 20 ـ كۈنى يۈز بەرگەندى.

شۇنىڭدىن كېيىن تەجرىبىلىك ئۇستا بىر جەرراھنى② تېپىپ كېلىپ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئۇستىرا بىلەن يېرىپ ئالدى. بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگۈچىلەر شۇنداق دېيىشىدۇ: قوشبېگى يوتىسىنى جەرراھ تىغ بىلەن يېرىپ ئوقنى ئېلىۋاتقاندا، ئالدىغا بىر مىرزىنى③ چاقىرتىپ كېلىپ بۇيرۇقنامە ئېيتىپ يېزىپ تۇرۇپتۇ. مىرزا قوشبېگى ئېيتىپ بەرگەن بۇيرۇقنامىنى يېزىپ تۇرۇپتۇ. دېمەك قوشبېگى پەرۋايىغا ئالماپتۇ، رەڭگىمۇ ئۆزگەرمەپتۇ. مانا بۇنىڭدىن قوشبېگىنىڭ غەيرەتلىك، جۈرئەتلىك ۋە چىداملىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە قوشبېگىلەر غەلىبە ۋە مۇۋەپپەقـ

---

① . ھىجرىيىنىڭ 1282 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1865 ـ، 1866 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى» دېيىلگەن ــ مۇھەررىردىن.

② جەرراھ ــ خىرورگ، تاشقى كېسەل دوختۇرى.

③ مىرزا ــ پۈتۈكچى، كاتىپ.

قىيەتلەر بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ پايتەختى بولغان قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. مۇلايىم سۆز، تاتلىق گەپلەر بىلەن تۇڭگانلارنى ئۆزلىرىگە رام قىلىپ، جەڭ - جېدەل قىلمايلا تۇڭگانلارنىڭ قولىدىكى توپ - زەمبىرەك، قورال - ياراقلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇلارغا ئۆز لايىقىدا تون - سەرۇپاي، سەللە - كۆلا، پۇل ۋە تىللالارنى ئىنئام قىلىپ، ۋەدە، ئەھدى - پەيمانلار بىلەن كۆڭۈللىرىنى تىندۇرۇپ، خەۋپ - ئەندىشىدىن خاتىرجەم قىلدى.

بۇ چاغدا قەشقەرنىڭ خىتاي شەھىرى پەتھ قىلىنمىغانىدى. ئۇ يەرنى بىرمۇنچە ئەسكەرلەر 13 ئايدىن بېرى قامال قىلىپ تۇرغانىدى. ئۇلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكلىرى تۈگەپ، ئاچلىقنىڭ دەردىدىن ياشلىرى قېرىلىرىنى، چوڭلىرى كىچىكلىرىنى، ھەتتا ئىت - مۈشۈكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ يەپ تۈگىتىپ، ھايات قالغانلىرى خۇددى قۇرۇق پانۇسقا ئوخشىشىپ قالغانىدى. شۇڭا جانلىرىغا رازى بولۇپ دەرۋازىنى ئېچىۋېتىپ، ئىمان ئېيتقانغا ئوخشاش بىر نېمىلەرنى دەپ يىغلىشىپ تۇردى. بەخت - تەلەيلىك پادىشاھ بۇزرۇكخان تۆرەم بۇ خىتايلار گۇرۇھىغا رەھىم - شەپقەت قىلىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغانىدى، خىتايلارنىڭ ھەممىسى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئېگە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا ئىنئام - ئېھسانلارنى بېرىپ خاتىرجەم قىلدى.

خىتايلارنىڭ خۇ دالويە* دېگەن بىر چوڭى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ناھايىتى گۈزەل، كېلىشكەن، ياتلىق بولمىغان بىر قىزى بار ئىدى. بۇ قىزنى ياقۇپبەگ قوشبېگى ئۆز ئەمرىگە (خوتۇنلۇققا) ئالدى. خۇ دالوينى ھەممە خىتايلارغا باشلىق قىلىپ،

---

* يەنى خې بۇيۇن. ئۇ مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى قوماندانلىرىدىن بىرى ئىدى — مۇھەررىردىن.

قالغانلىرىنى خۇدالويىغا تاپشۇردى ۋە ئۇلارغا ئۇرغۇن مەر-ھەمەت، ئىلتىپات بىلەن ئىنئاملارنى بېرىپ ئۇلارنى رازى قىلدى.

نەزم

شاھ ئەگەر بەخشەندە بولسا مۈلك ئالۇر،
بىرنى گەر بەرسە ئەگەر مىڭنى ئالۇر.*

قەشقەر شەھىرى پەتھ قىلىنىپ تېخى ھەپتە ئۆتمىگەندى. موللا ئالىم قۇل تاشكەنتنىڭ يۇقىرىسىدىكى مىڭ ئۆرۈك دېگەن جايدا ئورۇسلار بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چېغىدا ئوق تېگىپ ۋاپات بولدى. لەشكەرلىرى قوقەنگە خۇدايارخاننىڭ ئالدىغا بېرىشقا يول تاپالماي چېچىلاڭغۇ ھالەتتە قەشقەرگە قاراپ يولغا چىـقىشتى. چۈنكى لەشكەر باشلىقلىرى خـۇدايارخانـدىن يـۈز ئـۆرۈپ موللا ئالـىم قۇلغا ئەگەشـكەندى. شۇ سەۋەبتىن ئائىلاج ھەرقايىسى گۇرۇھ بىر تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ غېمىگە چۈشتى. بۇ ۋەقە بۇزرۇكخان تۆرەم قەشقەرگە كېلىپ يەتتە ئاي ۋاقىت ئۆتكەندە يۈز بەردى.

جۈملىدىن كاتتا خان تۆرەم، كىچىك خان تۆرەم، ۋەلىخان تۆرەم، ھېكىمخان تۆرەم، ئىسرائىلخان تۆرەم ۋە مىرزا ئەھمەد قوشبېگى، مۇھەممەد نەزەر قوشبېگى، قادىر قۇلبەگ، ئۆمەر قۇلى باتۇر بېشى، تۇردى قۇل دادخاھ، بەگ مۇھەممەد

---

* (تەڭرى) پادىشاھقا سېخىيلىق ... بېرىۋەتسە، مەملىكەتنى قولىغا كىرگۈزىدۇ، تەڭرى بىرنى بەرگەن كىشىگە مىڭنىمۇ بېرىدۇ.

قۇرچى، تاشباي دادخاھ، ئەۋغان جامادار دادخاھ، خەيرى مۇ-
ھەممەد دادخاھ، توپچى دار قاتارلىق بىرمۇنچە مەشھۇر باتۇر-
لار، تەجرىبىلىك سەركەردىلەر باشلىق 7000 دەك قەھرىمان
لەشكەرلەر قوشۇلۇپ قەشقەر ۋىلايىتىگە يېتىپ كېلىشتى. بۇز-
رۇكخان تۆرەم ۋە قوشبېگىلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ: «ئەگەر
ئىتائەت قىلىپ بۇيرۇقىمىزغا بويسۇنۇش غەرىزى بىلەن كەلگەن
بولسا، بىزگە ئۇچۇرىنى بېرىۋېتىپ ئالدىدا يول باشلا ئېلىپ
كېلىڭلار. مۇبادا باشقا نىيىتى بولسا ئالدىنى توسۇپ ئۆتكۈز-
مەي ئۇرۇش قىلىڭلار ۋە بىزنى خەۋەردار قىلىڭلار. بىز بېرىپ
مەدەت ۋە ياردەم بېرىمىز»، دەپ ئىككى پانساتنى قول ئاستى-
دىكى لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى.
بۇلار قىزىلسۇ دەرياسىنىڭ بويىدا ئۇچراشتى. كاتتاخان تۆرەم
ۋە مىرئەھمەت قوشبېگىلەر ئېيتتىكى: «يۇرتىمىزنى ئورۇسلار
بېسىۋالدى. جېنىمىزنى مۇھاپىزەت قىلىش ھەم ئىسلام ئېھتىشقا
ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق. خىزمەتكە سالساڭلار كۆچىمىزگە
لايىق خىزمەت قىلىمىز. خىزمەتكە سالمىساڭلار بىر ئامال قىلىپ
كۈن ئۆتكۈزەرمىز. سىلەردىن پاناھ تىلەپ كەلدۇق»، دەپ ئۆز-
لىرىنىڭ نۇرغۇن ۋەدە - قارارلىرىنى سۆزلىدى. پانساتلار ھوش-
يارلىقلىرىنى ئۈستۈرۈپ دەرھال بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئۇچۇر
بېرىۋېتىپ، ئۆزلىرى يول باشلاپ ئېلىپ كېلىپ ئۇلارنى ئۇچ-
راشتۇردى. ئۆزئارا نۇرغۇن ۋەدىلەر قىلىشتى. بۇزرۇكخان
تۆرەم ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا تون، سەللە - كۆللارنى ئىنئام
قىلىپ خۇرسەن قىلدى. لېكىن ۋەلىخان تۆرەم شەھەرگە كىر-
گەندىن كېيىنلا ھېچقانداق تارتىنماي: «زامان - زامان، ۋەلىخان
تۆرەمنىڭ زامانلىرى» دەپ كوچا - بازارلاردا جار سالدۇرۇپ،
شادىيانىگە ناغرا - سۇناي چالدۇردى. بۇ ئىشتىن ياقۇپبەگ
قوشبېگى خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئىككى پانساتنى يىگىتلىرى

بىلەن ئەۋەتىپ ۋەلىخان تۆرەمنى بارگاھلىرىغا ئەكەلدۈرۈپ ئەيىبلەپ: «بىز بۇ يەردە خىتاي شەھەرلىرىنى پەتھ قىلالماي قانچىلىك رەنج-مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، نېمە ئىشلارنى قىلىۋاتىمىز. سىز بەش-ئون باشباشتاق ئادەملەرنى تېپىپ كېلىپ، ئۆزىڭىزچە يۇرتقا ئىگە بولۇشنى ھەۋەس قىپسىز. سىز بۇرۇن قەشقەرگە كېلىپ قامال قىلىپ شەھەرنى ئالالماي، مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئادەم كاللىسىدىن مۇنارلارنى تۇرغۇزۇپ ناھەق قان تۆكۈپ نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ قېچىپ كەتكەنىدىڭىز. ئەمدى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ نۇرغۇن جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتىۋاتقان ۋاقتىمىزدا ‹مەن نېمە ئادەم› دېمەي، شەھەرنى ئۆزىڭىزنىڭ قىلىۋېلىشنى قەستلەپسىز» دېگەندەك نۇرغۇن قوپال، يامان گەپلەرنى قىلدى ۋە غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ ۋەلىخان تۆرەمنى چاپقىلى خەنجەرنى كۆتۈرگەندە، كاتتاخان تۆرەم باشلىق ھەممە چوڭ باشلىقلار ھازىر بولۇپ خەنجەرنى تۇتۇۋېلىپ ۋەلىخاننىڭ گۇناھىنى تىلىۋالدى. ئەمما ئىككى ناغرىچى، ئۈچ مۇلازىمنى ئۆلتۈرگۈزدى. ۋەلىخان تۆرەمنى يېڭىسارغا ئەۋەتىۋەتتى. كېيىن نېمە بولغىنىنى ھېچ كىشى بىلمىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، خانئېرىقتىكى جەڭدە كۈچالىق خوجاملار زەربە يەپ قېچىپ كەتتى. يەكەنگە باشچىلىق قىلىۋاتقان خوجاملارمۇ قورقۇپ يەكەندە تۇرالماي يەكەننى قەشقەرگە قوشۇپ بېرىپ ئۆزلىرى كۈچاغا قېچىپ كەتتى.

ياخشى ئىشلارنى قىلغۇچى، بەخت-سائادەت يار بولغۇچىنىڭ دۆلىتىنى تاماشا قىلماق كېرەككى، ئۇ بىر ئوقتا ئىككى ئۇۋنى ئاتتى. بىر زەربىدە ئىككى شەھەرنى قولغا كىرگۈزدى، ھاكىم ۋە ھۆكۈمران بولدى.

يەكەننىڭ بوش قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ياقۇپبەگ قوشبېگى

بۇزرۇكخان تۆرەم باشلىق تـۆرەملەرنى ئېلىپ يەكەنگە راۋان بولدى.

يەكەندىكى تۇڭگانلار ئىتائەت قىلماي شەھەرگە كىرىۋې-لىپ دەرۋازىنى ئاچمىدى، تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇن يەكەن شەھىرىنى قامال قىلىپ تۇرغان چاغدا، بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق بىر مۇنـچە قىپچاقلار ئۆزئـارا تىـل بىرـىكتۈرۈپ، ئىتتىپاقلىقتىن يۈز ئۆرۈپ، پىتنە-پاسات، ئىغۋالارنى پەيدا قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى ئازدۇرۇپ ئۇنى قورال-ياراقسىز بىر كېچىدىلا ئېلىپ قېچىپ قەشقەر يېڭى شەھەرگە كىرىۋېلىپ دۈشمەنلىك دۇمبىقىنى چالدى. قوشبېگى بۇ پىتنـە-پاسات خەۋىرىنى ئاڭلاپ كاتتاخان تـۆرەم ۋە جـامەدار دادخاھنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇلار قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىـن يېڭىشەھـەرگە ئـەلچى كىرگۈزدى. ئىتتىپاق بولۇپ ئەپلىشىدىغانلىقنىڭ ئەسىرى كۆرۈلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئـارىدا جەڭ بولدى. ئارىدىن 10 كۈن ئۆتمەيلا قوشبېگى يەكەنـگە كىچىك خان تۆرەمنى باشلىق قىلىپ قويۇپ ئۆزى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. ھەركۈنى جەڭ-جېدەل بولۇپ تۇردى. ھەر ئىككى تـەرەپتىن نۇرغۇن ئادەملەر چىقىم بولدى. قىش پەسلىنىڭ ئاخىرى بولغانلىقتىن سوغۇقنىڭ شىددىتى ۋە شىۋىر-غـانىنىڭ ئاپىتى دوست-دۈشمەن دەپ ئايرىماي، ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھەر ئىككى تەرەپنى ئوخشاش بـازابلىدى. مۇشۇ تـەرىقە بىلەن 60 كۈن ئۆتتى. ئاقىۋەت چارە-تەدبىر ۋە ئېغىر-بېسىقلىق بىلەن ئىش قىلغۇچى ياقۇپبەگ قوشبېگى سۈلھ قىلىپ ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن دۆلەت مەس-لىھەتچىلىرىدىن بىر كىشىنى ئـەلچـى قىلىپ بەگ مۇھەممەد قۇرچىنىڭ قېشىغا كىرگۈزدى. ئەلچى كىرىپ كېلىشتىكى مەقسەت، مۇددىئالىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، بەگ مۇھەممەد

قۇرچى: «ئارىمىزدىكى ئىتتىپاقلىق بۇزۇلدى. ئىككىنچى قېتىم ئەپلىشىپ بىرگە ئۆتۈشىمىز ئۈچۈن، مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، قىپچاق ئاتالغان بىزلەرنىڭ ھەممىمىزگە بالا-چاقىلىرىمىزنى ئېلىپ يۇرتىمىزغا چىقىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلسا، قوشبېگى بىزگە دەخلى-تەرۇز قىلمىسا» دېگەن جاۋابنى بەردى. ئەلچى قايتىپ چىقىپ بەگ مۇھەممەد قۇرچىنىڭ جاۋابىنى ياقۇپبەگ قوشبېگىگە يەتكۈزدى. قوشبېگىمۇ بۇ تەلەپنى دەرھال قوبۇل كۆردى. قىپچاقلار جابدۇنۇپ دەرۋازىدىن چىقىشقا باشلىدى. چوڭلاردىن 200 دەك كىشى چىققاندىن كېيىن دەرۋازىنى ئېتىۋالدى. چىققىنى چىقتى، چىقالمىغانلىرى يەنە شەھەرگە قامىلىپ قالدى. بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق شەھەردىن چىقىپ كەتكەن كاتتىلارنىڭ بالا-چاقىلىرىمۇ قوشبېگىنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى زىندانغا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن پىتنە-پاسات بىر تەرەپ بولدى. يۇرتتا خاتىرجەملىك پەيدا بولدى. بۇزرۇكخان تۆرەم خىجالەتچىلىكتىن بېشىنى كۆتۈرەلمەي قالدى. قوشبېگى يىگىتلەرگە ئىنئام-ئېھساننىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ ئۇلارغا تون-سەرۇپاي-لارنى كىيدۈردى، تىللا-تەڭگە ئۈلەشتۈردى. «ئىنسان — ياخشىلىقنىڭ قۇلى» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىچە ھەممە يىگىتلەر ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتى. بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ 650 تەك يىگىتى بار ئىدى. قوشبېگىنىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ 600 ى قوشبېگى تەرەپكە ئۆتتى. بۇزرۇكخان تۆرەم 50 چە يىگىتى بىلەن قالدى. دۆلەت ئاپتابى خىرەلىشىپ، تەختى-سەلتەنىتى تۆۋەنلەشتى. قوشبېگىنىڭ بەخت-دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە ئۆستى.

ياقۇپبەگ بۇزرۇكخان تۆرەمنى تۆت-بەش مۇلازىم-خىزمەتچىلىرى بىلەن قوشۇپ يېڭىسارغا ئەۋەتتى. ئۇيەرگە بارغان-

ـدىن كېيىن ياقۇپبەگ قوشبېگى بۇزرۇكخان تۆرەمنى مۇلازىمـ ـلىرىدىنمۇ ئايرىپ تەنها قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەمـ ـلىرىنى تەيىنلەپ نەزەربەنت قىلدى.

بەگ مۇھەممەد قۇرچى يېڭىشەھەردىن چىقىپ قـوقەن شەھىرىگە قېچىپ باردى. قوقەن خانى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپـ ـقاندىن كېيىن: «سەن قىپچاقلار بۇ شەھەرلەرنى بىئارام قىلىپ، خەلقنى ئىنجىتىماي ئورۇسلارغا تۇتۇپ بەردىڭ ھەم قەشقەرگە قېچىپ بېرىپ قەشقەرنى پاراكەندە قىلدىڭ»، دەپ دەرغەزەپ بولۇپ، بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق كاتتىلارنى بۇنىڭدىن بۇرۇن بارسا كەلمەس يولغا كەتكەن كارۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن يولغا سالدى. شـۇنىڭدىن كېيىن قوقەن تـەۋەسىگە قەشقەر تەرەپتىن قىپچاقلار قېچىپ كەلمەيدىغان بولدى.

بەگ مۇھەممەد قۇرچى دەشتى قىپچاق ئىچىدىكى ناھايىتى چوڭ ئۆتكەن ۋە ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلـ ـگەن گۆر ئوغلى باتۇرنىڭ نەۋرىسى ئىدى. شۇ كۈندىن تارتىپ ھەممىلىرى گەدەنلىرىنى ئېگىپ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنۇشنى ئۆزلىرىگە زۆرۈر دەپ بىلىدىغان بولدى. بۇمۇ قوشبېگىنىڭ بەخت ـ دۆلىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشىغا سەۋەب بولدى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت ـ بـەخت يار،
بولۇر پەتھە نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار*.

* پادىشاھقا بەخت ـ دۆلەت كەلسە، غەلىبە ـ نۇسرەتمۇ ئـۇنىڭغا ئۇچرىشىپ تـۇردۇ.

3

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىققانلىقى؛ قارشىلاشقۇچىلارنى يوقاتقانلىقى؛ لەشكەر باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە يەكەن، مارالبېشىلارنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ھەممە پاراكەندىچىلىكلەرنى تۈگىتىپ قەشقەر ۋە يېڭىسارغا تەۋە يېزا-قىشلاقلارنى قولغا كىرگۈزدى. ئۇ جاي-جايلارغا ھاكىم ۋە سۈيۈرغاللارنى تەيىنلەپ، پۈتۈن يىگىت ۋە باتۇرلارغا ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى بېرىپ ئاندىن خاتىرجەم بولدى. كەرەملىك تەڭرىنىڭ مەرھەمىتى بىلەن يۇلتۇزلىرى ياخشىلىققا يۈز كەلتۈرۈپ، مۇراد-مەقسەتلىرى ھاسىل بولۇش تەرىپىگە جەزملەشتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە كېچە-كۈندۈز يىگىت راسلىماق ۋە سەرۋاز* تەييارلىماقتىن باشقا غەرەز ۋە ھەۋەس يوق ئىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە «شەرق تەرەپتىكى كۇچالىق خوجىلاردىن ئىسھاق خوجا ھەددى-ھېسابسىز لەشكەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ كەلدى»، دېگەن خەۋەر ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىغا يەتكۈزۈلدى. ئۇ دەرھال قوشۇن-سەرۋازلارنى خەتلەپ ھېسابىنى ئېلىشقا پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن 12 مىڭ يىگىت، 3000 پىيادە سەرۋاز تىزىمغا ئېلىندى.

3000 سەرۋازغا سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ، جامەدار دادخاھنى باش قوماندان قىلىپ، يېتەرلىك توپ-زەمبىرەك،

---

* ياقۇپبەگ دەۋرىدە ئاتلىق ئەسكەرلەرنى «يىگىت»، پىيادە ئەسكەرنى «سەرۋاز» دەپ ئاتىغان.

جازايىل①، تۇغ - بايراق، دۇمباق، كاناييلار بىلەن قوراللاندۇردى. يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى قوماندان قىلىپ، تۇغ - بايراق بېرىپ ئۆز لايىقىدا قوراللاندۇردى. يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ، ئۆمەر قۇل پانساتنى قوماندان قىلىپ، يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ ئابدۇللا پانساتنى قوماندان قىلىپ، تۇغ - بايراق، قورال - ياراق ئېلىپ بېرىپ قوراللاندۇردى. ئاتىلىق غازى يەنە سەككىز پانسات ۋە مەھرەم، ياساۋۇل، مۇلازىملىرى قوشۇلۇپ 3000 يىگىتنى ئۆزىگە خاس قوشۇنلۇققا قالدۇردى. شۇنداق قىلىپ ھەممە ئىش جاي - جايىدا تەييار بولدى.

مۇشۇنداق سائادەتلىك، تەرتىپ - ئىنتىزاملىق كۈنلەردە، قوماندان مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە قول ئاستىدىكى پانسات ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ مارالبېشىنى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا پەرمان چۈشتى. قالغان قوماندانلارغىمۇ قىل قۇيرۇق بولۇپ ئۇزۇلمەستىن يۈرۈش قىلىشقا يارلىق بېرىلدى. ھەممىدىن كېيىن قوشبېگى ئۆزى پادىشاھلىق ھەشەمەتى بىلەن مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئەركانى دۆلەتلەر② قوشۇلۇپ مارالبېشىغا يېتىپ بېرىپ بارگاھ تىكىپ ئورۇنلاشتى.

مارالبېشى شەھىرىنىڭ ئىچىدە تۇڭگانلار ۋە مۇسۇلمانلار بولۇپ چوڭ - كىچىك 3000 چە كىشى بار ئىدى. ھەممىسى كۆچالىق خوجىلارغا ئىتائەت قىلىپ خاتىرجەم كۈن كەچۈرۈۋاتقانىدى. ئۇلار ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى بېسىپ

---

① جازايىل ــ شۇ چاغلاردا ئىشلىتىلگەن ئوت چاچىدىغان قورال.

② ئەركان دۆلەت ــ پادىشاھنىڭ ۋەزىرلىرى، يېقىن، چوڭ ئەمەلدار ۋە قوماندانلار ئەركان دۆلەت دەپ ئاتىلىدۇ.

كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى تاقىۋالدى، ئۆزلىرى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ جەڭگە تەييار بولۇشتى. ئاقىۋەت ئىككى تەرەپ ئۆزئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. شۇ ئۇتتۇرىدا بىر ھەپتە ۋاقىت ئۆتتى. ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى سېپىلنىڭ ئاستىدىن لەخمە كولاپ دورا قويۇپ ئوت ياقتى. دورىنىڭ كۈچى سېپىلنىڭ بىر بۆلىكىنى ئاسمان قەرىگە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇ يەردىن بارلىق يىگىتلەر شەھەر ئىچىگە كىرىپ شەھەرنى قولغا ئالدى. تۇڭگانلاردىن مىڭدىن ئارتۇق كىشى، ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىدىن 800 چە كىشى ھالاك بولدى. ئەجەل يەتكەنلىرى ئۆلدى. قالغانلىرى ئامان قالدى. تۇڭگانلار ۋە مۇسۇلمانلارغا تۇڭگاڭ ما دالويىنى باشلىق قىلىپ قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. مارالبېشىنى ھېكىمخان تۆرەمگە ئىلتىپات قىلىپ بەردى. غالىبىيەتچى قوشۇننى تەرەپ-تەرەپتىن مۇبارەكلەشتى. ھەممە خۇشال-خۇرام بولۇشتى. بۇ ۋاقىت ھىجرىيىنىڭ 1282-يىلى① (ئات يىلى)، زۇلھەججە ئېيىنىڭ 22-كۈنى ئىدى.

جان دوست بۇرادەرلەر! بۇ پادىشاھنىڭ② شەترەنجىبازلىقىنى③ تاماشا قىلىڭلاركى، «ئات» نى يۈرۈپ «كىشتى» بىلەن

① ھىجرىيىنىڭ 1282-يىلى مىلادىنىڭ 1865-، 1866-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخى ھەممىدىيە» دە: «تارىخ ھىجرى 1283-يىلى رەبىئۇلئەۋۋەلنىڭ ئىككىنچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

② بۇ پادىشاھ — ياقۇپبەگنى كۆرسىتىدۇ.

③ شەترەنجىبار — شاھمات ئوينىغۇچى.

«شاھ»نى مات قىلدى.①
دېمەك، ئىسھاق خوجام يەكەندە قالدى. ئاتلىق غازى مارالبېشىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ كۇچانىڭ يولىنى توسۇۋالدى. يەكەن بىلەن ئاقسۇدىن كىشىلەر ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرالماي-دىغان بولدى. بۇ غەلىبىنىڭ بەختى قولغا كەلگەندىن كېيىن ئاتلىق غازى پۈتۈن غەلىبە قازانغۇچى لەشكەرلىرىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەكەنگە بېرىپ ئىسھاق خوجا بىلەن جەڭ قىلىشنى قارار قىلدى.

بۇزرۇكخان تۆرەمنى نەزەربەنت تەرىقىسىدە قوغداپ لەش-كەرلەر بىلەن قوشۇپ ئېلىپ ماڭدى. مەنزىلمۇمەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە يېتىپ باردى. يەكەننىڭ كوناشەھەر ۋە يېڭى-شەھەرنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىن ھەيۋەت ۋە داغدۇغا بىلەن ئۆتۈپ «ھەفتە مۇھەممەدان»② دېگەن مازارنىڭ ئالدىدىكى چوڭ مەيدانغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئىسھاق خوجام يەكەنگە يېتىپ كەلگەندە، تۇڭگانلار كىچىك-خان تۆرەمنى ئېلىپ يەكەن يېڭىشەھەر ئىچىگە كىرىۋېلىپ، دەرۋازىنى مەھكەم ئېتىۋالغانىدى.

شۇنداق قىلىپ يەكەن يېڭىشەھەردە تۇڭگانلار ھۆكۈمران-لىق قىلسا، يەكەن كوناشەھەردە ئىسھاق خوجام، شەھەر ئەتراپى-

---

① ئاتنى يۈرۈپ كىشتى بىلەن شاھنى مات قىلدى دېگەن جۈملە ئارقىلىق، ئاپتور ياقۇپبەگنىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسىغا ناھايىتى ماھىرلىقىنى تەسۋىرلىمەكچى بولىدۇ.

② يەكەن كوناشەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان مازار بولۇپ «چىلتەنلىرىم» مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «ھەفتە مۇھەممەدان» دېگەن مۇھەممەد ئاتلىق يەتتە كىشىنىڭ مازىرى، «چىلتەنلىرىم» دېگەن 40 كىشىنىڭ مازىرى دېگەن بولىدۇ.

دىكى يېزىلاردا بولسا ئاتلىق غازى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.
مۇشۇ چاغلاردا كۈچاللىق خوجامالار ئاتلىق غازىنىڭ مارال-بېشىنى بېسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ ھامىدىدىن خوجامنى نۇرغۇن لەشكەرلەر بىلەن مارالبېشىغا ئەۋەتتى. ھېكىمخان تۆرەم ھامىدىدىن خوجامنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ چارباغ دېگەن يەرگە بېرىپ ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلدى. ئون كۈن ئۆتكەندە ھېكىمخان تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى غالىب كەلدى. كۈچاللىق خوجامنىڭ لەش-كەرلىرى تەڭ كېلەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ئەجەل يەتكەن-لىرى ئۆلدى. ئامان قالغانلىرى مىڭبىر جاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن قۇرۇق جانلىرىنى ئېلىپ ئۆز يۇرت-ماكانلىرىغا بېرىۋالدى.
ھېكىمخان تۆرەم نۇرغۇن ئولجا-غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۆز تەختى-بارگاھلىرىغا قايتىپ كەلدى. بۇ غالىبىيەت خۇش خەۋىرىنى نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئىشناۋەتلىك خاس مۇلازىملار ئارقىلىق ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا مەلۇم قىلدى. ياقۇپبەگ ياخشى سائەت، سائادەتلىك كۈنلەردە يېتىپ كەلگەن بۇ خۇش خەۋەردىن ھەددىدىن تاشقىرى خۇرسەن ۋە مىننەتدار بولدى. مۇلازىملارغا ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي، سەللە-كولا، تەڭگە-تىللا، ياراق-ئەسلىھەلەرنى ئىنئام قىلدى. جانابىي ھېكىمخان تۆرەمگە ئۆزىگە خاس تون-سەرۇپاي، ئېگەر-جابدۇقلۇق ئات، قورال-ياراق، تۇغ ۋە بايراق ئىلتىپات قىلىپ، پادىشاھلارغا خاس سېخىيلىق بىلەن ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈردى.
يەكەن شەھىرى پەتھ بولماي ئۇزۇنغىچە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ياقۇپبەگ تۇڭگانلارنى ھېچقانداق تەدبىر بىلەن سۇلھ قىلىپ ئەپلەشتۈرۈشكە مايىل قىلالمىدى. چۈنكى تۇڭگانلار 25 مىڭ-دىن كۆپرەك بولۇپ، قورال-ياراقلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئاخىر تۇڭگانلار ئىسھاق خوجامالار بىلەن بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولدى. 6000 چەبدەس چەۋەنداز تۇڭگان لەشكەرلىرى، 2000

باتۇر يەرلىك مۇسۇلمان لەشكەر جەمئىي 8000 كىشىنى، توپ - زەمبىرەك، ئوق - ياراقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ بىر كېچىدىلا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش غەرىزى بىلەن تەييار قىلدى. ھوشيار ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ شۇ كېچىسى غالىب قوشۇنلىرىنى تۆتكە بۆلۈپ تۆت تەرەپكە مۆكتۈرۈپ قويۇپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى بوش - خالىي قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى ۋە ئۇلۇغ تەكبىرنىڭ قۇدرىتى بىلەن قانداق ھادىسىلەر يۈز بېرىدىكىن، دەپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن كۈتۈپ تۇردى. تۇڭگان لەشكەر - لىرى چۆمۈلىدەك ھەر تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت چىقىپ كېلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ چېدىر - بارگاھلىرىغا توپ - زەمبىرەك، مىلتىق ئېتىپ، ئات سېلىپ بېسىپ كەلدى. خۇددى دىۋە - پەرىلەرنىڭ ماكانلىرىدەك چېدىر - بارگاھلاردا ئادەمزاتنىڭ نام - نىشانلىرى كۆرۈنمىدى. بۇ ئەھۋالدىن تۇڭگان لەشكەرلىرى ھەيران بولۇپ تۇرغان ھالەتتە، ئاتىلىق غازىنىڭ غالىب يىگىتلىرى تەرەپ - تەرەپتىن يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، پەلەكتىن ئاشقان قىقاس - سۈرەنلەر بىلەن قورشاپ كېلىپ چاپ - چاپ قىلغىلى تۇردى. تۇڭگانلارنىڭ جەسەتلىرى ئېتىزلاردا دېھقانلار ئورۇپ قويغان زىرائەتلەرنىڭ ئۆنچىلىرىدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال كېچىدىن چاشكاغىچە داۋاملىشىپ، قارا تۇپراق ئۆلۈكلەرنىڭ قېنى بىلەن بويىلىپ قىپقىزىل گۈلزارلىققا ئايلانغاندەك بولدى. تۇڭگانلاردىن ئاز بىر قىسمى مىڭبىر مۇشەققەت بىلەن جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كەتتى. ئەسىر چۈشكەن تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. بۇ ئەھۋاللار يۈز بەرگەندىن كېيىن ئاتىلىق غازى تەرىپىدىن: «2000 سەرۋاز (پىيادە ئەسكەر) يالىڭاچ بولۇپ سېپىلغا

باستۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى قولغا كىرگۈزسۇن ھەم قەتلىئام*
قىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشتى.
بۇ چاغدا لەشكەر باشلىقى مىرزا ئەھمەد قوشبېگى قاتار-لىقلار يىغىلىپ ئاتلىق غازىغا: «ھازىر سەرۋازلار يۈگۈرۈپ بېرىپ شەھەرنى ئالسا نۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ قېنى تۆكۈلىدۇ. ئالدى بىلەن ئەلچى كىرگۈزۈپ سۈلھ تۈزۈشكە دەۋەت قىلساق، ئەگەر قوبۇل تۇتمىغاندا ئاندىن باستۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى ئالساقمۇ كېچىكمەيدۇ»، دەپ مەسلىھەت بېردىشتى. شۇ كۈنى جۈمە كۈنى ئىدى. ئاتلىق غازى چوڭلارغا: «بۈگۈن جۈمە نامىزىغىچىلىك سۈلھنى قوبۇل قىلىپ بارگاھىمىز ئالدىغا كەلسە جانلىرىغا ئامانلىق، مال-مۈلكىگە خاتىرجەملىك بېرىلىدۇ. مۇبادا، ئارقىغا سۈرەپ سۇسلۇق كۆرسەتسە، چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال ئات ئاستىدا قېلىپ ھالاك بولىدۇ. مال-مۈلكى تالان-تاراج بولىدۇ، گەپ تامام» دېگەن مەزمۇندا خەت بىلەن ئەلچى كىرگۈزدى. تۇڭگانلار ۋە كۇچالىق خوجاملار سۈلھنى قوبۇل تۇتماي ئىلاجى بولمىدى. ئۇلار پۈتۈن لەشكەر ۋە مۇلازىملىرى بىلەن ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ توپ-زەمبىرەك، ياراق-ئەسلىھە قاتارلىق پادىشاھلىققا لازىملىق ھەممە نەرسىلەرنى خەزىنە ئالىيلىرىغا تاپشۇردى. ئاتلىق غازى ئىسھاق خوجام بىلەن يېقىن ئولتۇرۇپ كۆپ گەپلەرنى ئارىغا سېلىپ، ئىززەت-ئىكرام، ئۆزىگە لايىق شاھانە تون-سەرۇپاي كىيدۈردى. ئۆزى مىنىدىغان خاس ئارغىماق ئېتىنى ئىگەر-جابدۇقلىرى بىلەن توقۇپ تەق قىلىپ، مەرھەمەت قىلىپ ئۆز قولى بىلەن يۆلەپ ئاتقا مىندۈرۈپ، كۇچا تەرەپكە يولغا سېلىپ

* قەتلىئام — قىرى-ياش، ئەر-ئايال دەپ ئايرىماي ھەممىنى قىرىپ ئۆلتۈرۈش، دېگەن مەنىدە.

قويدىـ قالغان لەشكەرلەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا تـون - سەرۇپاي، خەرجى - خىراجەت بېرىپ ئۆز يولىغا راۋان قىلدى. ھەممىسىـ نىڭ گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدى. بىرمۇنچە تۇڭگانلارنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ ما دالويىنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇردى. ئاخىر يەكەننىڭ ھـاكىملىقىنى مۇھەممەد يـۇنۇس شاغـاۋۇل دادخاھقا ئىلتىپات قىلدى. نىيازبەگ ئىشكئاغانى شاغاۋۇل، كىچىك قور- بېشىنى باتۇر بېـشى، قازى زىياﺋىددىن داموللامنى قازى كالان قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى رازى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يۇرتتا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ھاسىل بولدى. ئاتىلىق غازى بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن خۇشال - خۇرام ھالدا پايتەخت قەشقەرگە قايتىپ كەتتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى* رەبىيئەلئاخىر ئېيىنىڭ 20 - كۈنى (قوي يىلى) ئىدى.

4

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ خوتەننى بېسىۋېلىش ئۈچۈن تەدبىر قوللانغانلىقى؛ ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە غەلىبە قۇشى خوتەن زېمىنىدا يۈز كۆرسەتكەنلىكى

جاھان ئىشلىرىغا تەجرىبىلىك ۋە تەدبىرلىك جانابىي ياقۇپبەگ ئـاتىلىق غازى يەكەن شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن پايتەختى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. يۇرتقا ئادالەت بىساتلىرىنى يېيىپ، زۇلۇمنىڭ ئىشىكىنى ياپتى.

* ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى مىلادىنىڭ 1866 -، 1867 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە»دە: «رەبىيئۇلسانىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

خەلقپەرۋەرلىك پەرمانلىرىنى تۈزدى. يۇرت چوڭلىرىنىڭ شۇن-
داقلا پۈتۈن ئاددىي پۇقرالارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئىھسان ۋە ئىنئام
بىلەن ئۆزىگە رام قىلىپ، دۈشمەنلىك، خۇسۇمەت ۋە ئاداۋەت-
لەرنى تۈگىتىپ يۇرتنى تىنچلاندۇردى. ئۇلۇغ مازارلاردا خەتمە-
قۇرئان ئوقۇتۇپ، دۇئا ۋە پاتىھەلەرنى ئادا قىلدى. داش
قازانلارغا ئۆزى ئوت قالاپ، سۇ قۇيۇپ، كەمبەغەل، تۇل خوتۇن،
يېتىم ئوغۇللارغا كەڭرى نەزىر-نۇزۇراتلار بېرىپ، ھەدىيە-
سەدىقىلەر ئىنئام قىلىپ ھەممىنى شاد-خۇرام قىلدى. ئەمما
شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇش ھەۋىسى، يۇرت ئالماق داغدۇغىسى،
بولۇپمۇ خوتەننى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى كۆڭلىنى ئارام
تاپقۇزمىدى. لېكىن خوتەن خەلقىنىڭ ھاجى پادىشاھقا ئەقىدە-
ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى. يەتتە ياشتىن-يەتمىش
ياشقىچە ھەممە چوڭ-كىچىك پۇقرالار ئۆز ئىختىيارلىرى
بىلەن جانپىدا قىلىپ ئۇنىڭغا ئەسكەر بولغانىدى. ئاتىلىق غازى
بۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ ئېيتتىكى: «پادىشاھنىڭ پۇقرالارغا
ئىشەنچى، پۇقرالارنىڭ پادىشاھقا بولغان ئىخلاسى ۋە ئېتىقادى
بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولسا، بۇنداق شەھەرنى باشقا بىر بىگانە
ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قول ئۇزىتىپ مۇراد غۇنچىسىنى
ئۈزگەنلىكى ھېچقانداق تارىختا كۆرۈلمىگەن. ئىتتىپاقلىق بار
يەردە دۆلەت بار. دۆلەت بار يەردە ئىتتىپاقلىقنىڭ بولۇشى شەرت.
رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر كىشى بىر تەرەپكە كېتىپ بارغاندىكەن،
يەنە بىر كىشى ئۇچراپ ‹قەيەردىن كەلدىڭ، قەيەرگە بارىسەن،
ئىسمىڭ نېمە؟› دەپ سوراپتۇ. كېتىپ بارغان كىشى، ‹ئىسمىم
دۆلەتتۇر، قايسى مەملىكەتتە ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىك بولسا شۇ
يەرگە بارىمەن، قايسى مەملىكەتتە ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىك بۇزۇلسا
ئۇ يەردىن يىراق كېتىمەن›، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ، خوتەن
شەھىرىدە ئىتتىپاقلىق، بىرلىك مەۋجۇت. ئۇنى زورلۇق كۈچى، توپ-

زەمبىرەك، قىلىچ - گۈرزىغا تايىنىپ قولغا كىرگۈزەلمەسلىكىمىز مۇمكىن ئەمەس. ئەمما هاجى پادىشاھنىڭ يېشى 70 كە يېتىپ، ئۆمۈر قۇياشى غەرب تەرەپكە ئېگىلىشكەن، ئەقىل - پىكرىدە قېرىلىق تەسىر قىلىشقا باشلىغان كىشى...»، دېگەنلەرنى ئويلاپ، تەپەككۇر بېشىنى خىيال تىزىغا قويۇپ، چوڭقۇر نەزەر بىلەن مۆلچەرلەپ، «بىر تەدبىر قىلسام، تەدبىرىم تەقدىرگە مۇۋاپىق كېلىپ قالسا، خوتەن شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ ئېھتىمالى بولار...» دەپ ئويلىدى ۋە چارە - تەدبىر ئىزدەپ، ھىيلە - مىكىرگە قەدەم قويدى. تۇزاق، قاپقانلارنى كەڭ ياىدى. ئەنە شۇنداق ئەندىشە ئىچىدە چېكى يوق پىكىر دەرياسىغا غەرق بولدى. پىكىر دەرياسى ئىچىدە مۇراد گۈلى تەسەۋۋۇر ئالقىنىدا جىلۋە قىلغاندەك بولدى. ئاندىن خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ غالىب لەشكەرلىرىگە نەزەر سېلىپ، «تەييار ۋە ھازىر بولۇڭلار. مازار شېرىپ زىيارىتىگە بارىمىز»، دەپ ئەمىر قىلدى. كاتتا تۇغ - ئەلەم، تۆت نەپەر قوماندان، 1.5 مىڭ يىگىت، سەرۋاز بىلەن ئاتلىنىپ، بۇزرۇكخان تۆرەمنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە بېرىپ چۈشتى. بۇ تارىختى ھىجرىيىنىڭ 1283- يىلى① بارات ئېيىنىڭ 8 - كۈنى ئىدى. ئۇلار يەكەندە بىر ھەپتە تۇرۇپ ھەممە يىگىت، سەرۋازلىرىغا كىيىم - كېچەك، ئات - ياراق بېرىپ ھەممە تەييارلىقلىرىنى پۈتتۈرۈپ ھازىر بولدى. ئاندىن بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ نامىدا هاجى پادىشاھقا ئەۋەتىدىغان بىر پارچە خەتنى تەييار قىلدى. خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«گەپىڭ قىسقىسى شۇكى، مەن قەشقەر زېمىنىغا
كەلگىلى خېلى ئۇزۇن بولدى. بۇ جايلاردىكى مازار-

---

① ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى مىلادىنىڭ 1866 -، 1867 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ماشايىخلارنى قەدىر - ئەھۋال كەڭتاشا زىيارەت
قىلدىم. ئەمدىكى ئارزۇيۇم ئىمام جەئفەرى سادىق
رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ تەۋەررۇك قەبرىلىرىنى زىيارەت
قىلىش ئىدى. ھاجى پادىشاھ ئاغام مەرھەمەت قىلىپ
رۇخسەت ئەيلەپ يول بەرسە، زىيارەت قىلىپ يانسام
دېگەن ئۇمىد بىلەن مەقسىتىمنى ئىزھار قىلىپ
بۇ نامىنى يازدىم ۋەسسالام».

ئاتىلىق غازى بۇ خەتكە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ مۆھۈرلىرىنى
بېسىپ، ئىشەنچلىك مۇلازىملاردىن ئەۋەتتى ۋە ئارقىدىنلا ئۆزى
خوتەنگە يۈرۈش قىلدى.

ئۇلار يەكەن زېمىنىنىڭ ئاخىرى، خوتەننىڭ باشلىنىش
جايىغا چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ھاجى پادىشاھ
بۇنى ئاڭلاپ ئوغلى نېمىتۇللاخاننى چۆشكۈن - قونالغۇ، تارتۇق -
پىشكەشلەر بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئىستىقباللىرىغا چىقاردى. ئاتىلىق
غازىمۇ بۇنى ئاڭلاپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ، ئۇلار -
نى ھەددىدىن زىيادە ئىززەت - ئىكرام بىلەن كاتتا زىياپەتلەر
قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نېمىتۇللا خانغا ئالتۇن سەللە، كىمخاب
تون، ئالتۇن يالىتىلغان ياراق - ئەسلىھە، ئېگەر - جابدۇقلىرىغا
ئالتۇن - كۈمۈش يالىتىلغان توپچاق ئارغىماق ھەدىيە قىلدى.
بىللە كەلگەن يىگىت مەھرەملىرىگىمۇ تون - سەرۇپاي، خىراجەت
تەڭگە - تىللا ئىنئام قىلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى: «ئەلھەمد -
دۇلىللا، بۇ يەرگە كەلدىم. شاھزادەمنىڭ جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈم -
نى روشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلدىم. دېمەك، مۇرادىمغا يەتتىم.
ئەمما يەنە بىر ئارزۇ - ھەۋىسىم شۇكى، ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ
جامالىنى كۆرۈش مۇيەسسەر بولۇرمىكىن. ئەگەر ھاجى پادىشاھ
دادامنىڭ مۇبارەك قەدەملىرى مەن كەمىنە خىزمەتكارنىڭ چېدىر -
لىرىغا يەتسە، ئاياغلىرىنىڭ توپىسىنى ساقىلىم بىلەن سۈپۈرۈپ،

جان - دىلىم بىلەن خىزمەتكارچىلىقىمنى ئىزھار قىلسام، مېنىڭ بۇ ئىلتىماسىمنى قوبۇل تۇتۇپ ئەڭ تۆۋەن چاكىرى ئورنىدا كۆرۈپ مەرھەمەت قىلسا، بۇ تۇپا - چاڭ باسقان خار بېشىم پەلەككە يەتكەن بولاتتى. مۇشۇ ئارزۇدىن باشقا تەلەپ مۇددىئا كۆڭلۈمدە يوق. ئەگەر ھاجى پادىشاھ دادام بۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىشنى لايىق كۆرمىسە، ئۆزۈم ئالىي ئاستانىلىرىگە بېرىپ بوسۇغىلىرىغا يۈزۈمنى سۈرتۈپ، جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈمنى روشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلىپ كەلمىسەم، ئەسلا ئىلاجىم يوق»، دەپ خۇشامەتكويلۇق بىلەن شېرىن سۇخەن، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلىۋالدى ۋە شاھزادە نېمەتۇللا-خانغا لەشكەر باشلىقى ئابدۇللا پانساتنى قوشۇپ، قولاقلىرىغا كىشىنىڭ كۆڭلىنى مەھلىيا قىلىدىغان ئەپسۇنەما* گەپلەرنى قىلىپ يولغا سالدى. بىر پارچە كىتابقا ئوخشىشىدىغان خىشنى كالام شېرىپ (قۇرئان) سۈرىتىدە قىلىپ، ئۈستىنى نەچچە قەۋەت تاۋار - ئەتلەسلەر بىلەن ئوراپ، كىمخاب جىلىتكىگە سېلىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن لەشكەر باشلىقى ئابدۇللا پانساتقا بېرىپ مۇنداق دېدى: «سىلەر بېرىپ مېنىڭ ئۈچۈن ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ ھوزۇرىدا مېنىڭ ئەقىدە - ئىخلاسىمنى بىر - بىرلەپ يەتكۈزۈڭلار. ئەگەر ئىشەنمىسە، مۇشۇ تەڭرىنىڭ كالامىنى (قۇرئاننى) تۇتۇپ مېنىڭ ئۈچۈن قەسەم ئىچىپ ئېلىپ چىقىڭلار، قالغان ئەرز - ئىخلاسىمنى شاھزادە مېنىڭ نامىمدىن ئۆزى بايان قىلىدۇ»، دېدى.

بۇلار ھاجى پادىشاھنىڭ ھوزۇرىغا يېتىپ بېرىپ مۇلاقات بولۇپ زىياپەتلەر تۈگىگەندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر ئابدۇللا

* ئەپسۇن — كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان ئېزىتقۇ گەپلەر. ئەپسۇن-ئەما — ئېزىتقۇغا ئوخشاش، ئەپسۇنىدەك.

يانسات ئاتلىق غازىنىڭ تاپشۇرۇقىنى كېيىنمەي بەلكى ئۇنىڭدىن ئاشۇرۇپراق ھاجى پادىشاھقا يەتكۈزۈپ، ئەدەب بىلەن قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، مۇلازىملار قاتارىدا پەگاغا چۈشۈپ قول قوشۇرۇپ تۇردى. سۈت بىلەن سۈنى ئارىلاشتۇرۇۋەتسە ئايرىۋالالمىغاندەك، بۇ سۆزلەرنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى پەرق ئېتەلمىگەن ھاجى پادىشاھ ھەيرانلىقتا قېلىپ، ۋەقەنى ئوغلىدىن سورىدى. ئوغلى نېمىتۇللاخان بولسا پەلەكنىڭ ھىيلىگەر، مەككارلىقىنى تېخى كۆرمىگەن، زامانىنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى ئېتىمىغان، بالىلىق ئۇيقۇسىدىن ئويغانمىغان ياش بالا ئىدى. ئەمىرلەشكەر ئابدۇللا يانسات ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتلىق غازىنىڭ ئالدىغا چىقىشىنى بىر قېتىم تەكلىپ قىلغان بولسا، ياش-تەجرىبىسىز شاھزادە تۈرلۈك تەرىپ-ماختاشلار بىلەن مىڭ قېتىم تەرغىپ-تەكلىپ قىلدى، گەپنىڭ قىسقىسى ھاجى پادىشاھنىڭ رايى بارىدىغانغا قارار تاپتى.

ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۈزدىگە بەخت-دۆلەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىشنى ئىرادە قىلسا، ھەر باھانە، ھەر سەۋەب بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەت ۋە ئىززەت ئاتا قىلىدىكەن. ئاتلىق غازىنىڭ تەدبىرى، تەڭرىنىڭ تەقدىرىدىگە مۇۋاپىق كېلىپ قالدى. ئەپسۇن ۋە ئېزىتقۇ گەپلەرنىڭ تەسىرى مەلۇم بولدى. ھاجى پادىشاھقا بەخت-دۆلەتنىڭ ئىشىكى ئېتىلدى. زۇلۇم ۋە زالالەتنىڭ پەنجىرىسى ئېچىلدى. ئەقىل كۆزى يېپىلدى. شاھزادە بىلەن يانسات گويا قازا ۋە قەدەرنىڭ ئىككى چاپارمىنىدەك ھاجى پادىشاھ بىچارىنى زۇلۇم زىندانىغا باشلاپ باردى. ھاجى پادىشاھ بىچارە ئۆز ئايىغى بىلەن ئازاب، ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇققا گىرىپتار بولدى.

ھاجى پادىشاھ: «چۈشۈم بۇزۇلۇپ قالغاندى. تەڭرىمنىڭ قۇدرىتىدىن نېمە ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ»

دەپ ئېھتىيات قىلىپ، 1500 مەھرەم يىگىتلىرىنى① ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ بارغانىدى. ئۇنىڭ چېدىر - بارگاھقا كۆزى چۈشتى. ئاتلىق غازى ئۇلارنى كۆرۈپ ئالدىغا يۈگۈردى. يېقىن يېتىپ بارغاندا ھاجى پادىشاھ ئاتتىن چۈشمەكچى بولدى. ئەمما ئاتلىق غازى يۈگۈرۈپ بېرىپ ئۇزەڭگىسىنى يۈز - كۆزىگە سۈرتۈپ، تاۋاپ قىلىپ چۈشكىلى قويمىدى. تۆت پانسات ئاتنىڭ چۇلۋۇرىنى بويۇنلىرىغا سېلىپ تۆت ئەتراپىدا يۈگۈرۈپ مېڭىپ بارگاھنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ھاجى پادىشاھنى ئاتلىق غازى كۆتۈرۈپ ئاتتىن چۈشۈردى. قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ بارگاھقا ئېلىپ كىرىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئېيتتىكى: «ھاجى دادام يەتتە يىل مەككە مۇكەررەمە، مەدىنە مۇنەۋۋەردە ئىستىقامەت قىلىپ مۇجاۋىر② بولغان. ئۇلىمالاردىن ‹ھاجى ياكى غازى بىلەن بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەنلىك پەيغەمبەر بىلەن مىڭ قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەن بىلەن تەڭ› دېگەن ھەدىس شېرىپنى ئاڭلىغانىدىم. ھاجى ئاتام بىلەن بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولارمەنمىكىن»، دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى. ھاجى پادىشاھمۇ دەرھال ئورنىدىن قوپۇپ قۇچاقلاشتى. ئاتلىق غازى ھاجى پادىشاھنى قۇچاقلىغان پېتى بارگاھ ئىچىدە ئالدىن تەييارلاپ قويغان چېدىر ئىچىگە كۆتۈرۈپ ئەكىرىپ كەتتى. ئۇ يەرگە مۆكتۈرۈپ قويغان مۇلازىملار ھاجى پادىشاھنى كۆتۈرۈپ يىقىتىپ، كىيىم - كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ باغلىدى. بۇنداق بولغانلىقىنى ھېچكىشى كۆرمىدى.

---

① «تارىخىي ھەممىدىيە»دە «1000» دېيىلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

② مۇجاۋىر ـــ مەككە ياكى مەدىنىدە بېرىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قالغان كىشىلەر مۇجاۋىر، دېيىلىدۇ.

ھەي - ھەي! مانا بۇندىن ئىنسان گۇرۇھى، ئادەم خەيلىنىڭ ھىيلە - مىكىرلىرىنىڭ تولىلىقىنى تاماشا قىلىڭلار!

نەزم

ئىنسان ئەگەر ئاچسە تەلبىسغە ئاغىز،
بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بى تەمىز*.

يۇقىرىدىكى نەزم ئاتىلىق غازىنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە تازا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ھاجى پادىشاھ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىغا ئۇن نەچچە مەھرەم بىلەن بىللە كەلگەندى. ئۇلارنى باشقا چېدىرغا باشلاپ كىرىپ دەرھال پۇت - قولىنى باغلاپ تاشلىدى. قالغان يىگىتلەر ئاتتىن چۈشمەي ھاجى پادىشاھنى مۇھاپىزەت قىلىپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغاندى. ئاتىلىق غازى ھاجى پادىشاھنىڭ نامىدا:

«مەن ئۇكام ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن بىر كېچە قونۇپ مۇڭدىشىپ، ئەتە ئۆزۈم يول باشلاپ شەھەرگە ئېلىپ كىرىمەن. سىلەر قايتىپ كېتىپ خاتىرجەم ئۆز ئىشلىرىڭلارغا مەشغۇل بولۇڭلار!

ئوغلۇم نىمەتۇللاخان پالان - پالانلارنى ئېلىپ ئەتە ئالدىمىزغا چىقسۇن»، دەپ كارغا يارايدىغان پالۋان، سەركەردىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى سېلىپ خەت يېزىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ مۆھۈرىنى بېسىپ يىگىتلەرگە يەتكۈزۈپ بەردى.

---

* ئىنسان ھىيلە - مىكىرگە ئېغىز ئاچسا، ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتانمۇ چارىسىز قالىدۇ.

يېڭىتتىلەر بۇ خەتنى كۆرۈپ ئېتىنىڭ بېشىنى قايرىپ شەھەرگە قاراپ كەتتى. ئەتىسى ئاتىلىق غازى خوتەن شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شەھەرگە بىر پوتەي قالغاندا*، شاھزادە نېمەتۇللاخان كارغا يارايدىغان، بىرەر ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، يارامىلىق 20 - 30 يۈرت كاتتىلىرىنى ئېلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. ئاتىلىق غازى بۇلار بىلەن ئوبدان كۆرۈشۈپ «ھاجى دادام ئارقىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ، سىلەرمۇ بېرىپ بىللە كېلىشسىلە» دەپ ئۆتكۈزۈۋەتتى. بۇلار ئۆتۈپ ياقۇپبەگنىڭ چېدىرىغا يېتىپ بارغان ھامان، ھەرقايسىسىنى باشقا - باشقا چېدىرلارغا باشلاپ كىرىپ باغلاپ نەزەربەنت قىلدى. ئاتىلىق غازى خوتەن شەھىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ چۈشۈپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ئېرىزبەگ جاللاتنى يېگىتلىرى بىلەن قوشۇپ ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە - دەپىنىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئېرىز بەگ جاللات شەھەرگە كىرىپ ھاجى پادىشاھنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئوردىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، خەزىنە دەپىنىلەرگە ئىگە بولۇپ ساقلاپ تۇردى. ئاتىلىق غازى ئەمىر لەشكەر، پانساتلىرىنى قىل قۇيرۇقى قىلىپ بىر - بىرلەپ، ئارقا - ئارقىدىن شەھەرگە كىرىشكە بۇيرۇدى. ئۇلار كىرىپ ھاجى پادىشاھنىڭ لەشكەر بېشى، يۇرت كاتتىلىرىنى بىر - بىردىن تۇتۇپ چىقىپ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى.

ھاجى پادىشاھنىڭ بالا - ۋاقىلىرى، لەشكەر، رەئىيە - پۇقرالىرى «ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز قەيەردىدۇ، نېمە ئۈچۈن كەلمەيدىغاندۇ؟ بۇ ئەنجانلىقلار ئوردىنى بېسىۋالدى. نېمە ئىش

* «تارىخىي ھەممىدىيە»دە «ئىككى پوتەي قالغاندا»، دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

بولغاندۇ؟» دەپ ئىشنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمەي ھەيران ۋە سەرگەردان بولۇپ داڭقېتىپ تۇرۇپ قېلىشتى. ھەش-پەش دېگۈچە ئىككى كېچە-كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى. خالايىق ھوشيار ۋە ئاگاھ بولۇشۇپ، شەھەر ئەتراپىدىن 10 — 15 مىڭ كىشى كالتەك-چوماقلار بىلەن قوراللىنىپ كېلىپ، «ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز قېنى، شاھزادىمىز قېنى؟» دەپ، ئاتلىق غازىنىڭ كوچا-بازارلاردا ئۇچرىغان ئاتلىق غازىنىڭ يىگىت، سەرۋازلىرىنى قوغلاپ، ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، ھاقارەت-دەشنام قىلغىلى تۇردى. بۇلارنىڭ قوپال ھەرىكەتلىرى، قەبىھ سۆزلىرىنى يېزىشقا قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. خالايىققا قانچە پەند-نەسىھەت قىلسىمۇ كار قىلماي بارغانچە ئۆرلەپ كەتتى. بۇ ئالامانلارنىڭ بىر مۇنچىلىرى كالتەك-چوماقلىرىنى كۆتۈرۈپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىغا يۈگۈردى. ياقۇپبەگ بەرداشلىق بېرەلمەي «ئۇرۇڭلار، ئۆلتۈرۈڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. بىرنى ئۆلتۈرسە، «غولى نېمە دەيتۇبۇ» دەپ يۈزى كەلدى. ئۇلار ئۆلۈكلەرنى دەسسەپ ئىلگىرىلەپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىغا يېتىپ كەلدى. ئاتلىق غازىمۇ چىداپ تۇرالماي ئېتىغا مىنىپ قەتلىئامغا يارلىق چۈشۈردى. ھەممە لەشكەرلەر قەتلىئامغا قول قويۇپ، چاپ-چاپ قىلىپ ھەممىنى قىردى.

ئەتىسى قارىقاشتىن 10 — 20 مىڭ ئالامان بويۇنلىرىغا تولۇمغا قاچىلانغان ئوزۇق-تالقانلىرىنى ئاسقان، قولىدا چوماقلىرىنى كۆتۈرگەن ھالدا قارا كالتەك بولۇپ كەلدى. بۇلار-نىمۇ قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈرۈپ ئالدىدا كەتكەنلەرنىڭ قاتارىغا قوشتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن چىرالىقلار ئوزۇقلىرىنى بويىنىغا ئېسىپ، كالتەك-چوماقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ قىل قۇيرۇق بولۇپ كېلىشىپ، كۆرۈپ-بىلىپ تۇرۇپ، كۆيۈۋاتقان ئوتقا ئۆزىنى ئۇرۇپ ھالاك بولدى. خوتەنگە ئالتە شەھەر قارايدىكەن. شۇ تەرىقىدە

ھەر شەھەردىن ئارقا ـ ئارقىدىن بەش، ئون مىڭلاپ قارا كالتەك بولۇپ كەلدى. ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى ئۇلارنى بىرىنى بىرىگە ئۇلاشتۇرماي ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى.

خوتەن ئەھلى بىرەر ئىشنى قىلىش نىيىتىدە ئاسانلىقچە ئورنىدىن قوزغالمايدىكەن. مۇبادا ئورۇنلىرىدىن قوزغالسا شۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلماي توختىمايدىكەن. جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشنى ياكى قېچىشنى بىلمەيدىكەن. شۇڭا، ئۆز ماكانلىرىدىن قوزغالماي تىنچ تۇرغانلىرى سالامەت قالدى. ماكانلىرىدىن قوزغىلىپ چىقىپ بۇ ئىشقا قەدەم قويغانلىرى شەھەرگە كىلىپ «ئاھ! ھاجى پادىشاھىم، ئاھ! ھاجى پادىشاھىم، پادىشاھىمىزدىن ئايرىلىپ تىرىك يۈرگىنىمىزدىن ئۆلگىنىمىز مىڭ ھەسسە ياخشى» دەپ زار - زار يىغلىشىپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت چاڭگىلىغا ئاتتى. بۇلارنىڭ مۇنداق ھەرىكەتلىرى تامامەن نادانلىقتىن بولغانلىقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى، سەرۋازلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن چارچىدى. قوللىرى قاپاردى. بۇ ئەھۋالنى ئاتلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ئاتلىق غازى قوشۇننى ئەگىشىپ كەلگەن قاسساپلارنى ۋە خوتەندىكى ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر قاسساپلارنى چاقىرتىپ كىلىپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. قاسساپلار خەندەكنىڭ لىۋىدە تۇرۇپ ئادەملەرنى بوغۇزلاپ خەندەككە ئىتتىرىۋەردى. خوتەندەك شەھەردىكى خەندەك ۋە ھەممە چوڭقۇرلۇقلار ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىقمۇلىق توشۇپ كەتتى. لەشكەر باشلىقلىرى، پانساتلار شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى توسۇپ تۇردى. تۇتۇپ كەلگەن كىشىلەرنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ بىر كىشىنى بىردىن سەرۋازغا تاپشۇردى. بىر سەرۋاز بىردىن كىشىنى يېتىلەپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغان يەرگە ئېلىپ ماڭدى. ئۇ يەرگە يېتىپ بارغۇچە ئۇلار ئۆلتۈرۈلىدىغان كىشىلەرگە «بىر نەرسەڭ

بولسا بەر، ئۆلتۈرمەي قويۇپ بېرەي» دېسە، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرمەي، ئۆلۈمنى لايىق كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتتى. بەزىلىرى 100 تەڭگىدىن تارتىپ ئەقەللى بىر تەڭگىگىچە پۇل بېرىپ قۇتۇلۇپ قالدى. بەزىلىرى «ھازىر يوق ئىدى، ئۆيۈمدىن ئېلىپ كېلىپ بېرەي ياكى تېپىپ كېيىن بېرەي» دېسىمۇ نېسىگە ماقۇل دەپ قويۇپ بەردى. ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى تۆت تاش، بەش تاش يىراقلىقتىكى يېزىلارغا بېرىپ، بۇلاپ، تالان-تاراج قىلىپ قايتىپ كەلدى. مۇشۇ ھال، مۇشۇ يوسۇندا ئۆلۈمنىڭ بازىرى ئۈچ كېچە-كۈندۈز بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق ۋاقىت تازا قىزىدى. خوتەن خەلقى پۈتۈنلەي ۋەيرانلىق، سەرسانلىققا يۈز تۇتتى. مۇشۇ چاغدا «قەتلىئام توختىتىلسۇن!» دېگەن پەرمان چۈشۈرۈلۈپ قىرغىنچىلىق پەسەيدى. شۇنىڭغىچە ئەجەل چاڭگال سالغانلىرى كەتتى. قالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالدى.

تارىخ كىتابلىرىدا: «بىر جايدا بىر تۈمەن (10 مىڭ)، ئادەم ئۆلسە بىر مۇردا (بىر ئۆلۈك) قولىنى كۆتۈرىدۇ. ئىككى تۈمەن ئادەم ئۆلسە ئىككى مۇردا قولىنى كۆتۈرىدۇ. ئەگەر 10 تۈمەن ئادەم ئۆلسە بىر مۇردا ئورنىدىن دەس قوپىدۇ» دەپ يېزىلىپتۇ. شۇ چاغدا خوتەندە تۆت ئۆلۈك قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرگەنىكەن. دېمەك، شۇ قېتىم 4 تۈمەن (40 مىڭ) ئادەم ھالاك بولغان بولسا كېرەك.

بەدۆلەت ئاتالىق غازى مۇشۇنداق چارە ۋە تەدبىر قوللانمىغان بولسا خوتەننىڭ ئېلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى ھاجى پادىشاھقا خوتەن ئەھلى، پۇقرا ۋە رەئىيەلەرنىڭ ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى.

شۇنداق قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى قەتلىئامنى توختىتىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە-دەپىنىلىرىنى روبەخەتكە ئېلىپ ئاتالىق غازىنىڭ خەزىنە ئالمىلىرىغا تاپشۇردى. ھاجى

پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرى قورال - ياراق، ئەسلىھەلىرى ناھايىتى نۇرغۇن ئىكەن. تىللا، يامبۇ، كۈمۈشتىن باشقا 16 قاپ رەڭ ئالتۇن① توپلىغانىكەن. يىگىت، لەشكەرلىرىگىمۇ تۈزۈككىنە بىرنەرسە بەرمەي، ئۆزى ۋە بالا - چاقىلىرىغىمۇ پادىشاھلىق ھەققىدىن بىر نەرسە خىراجەت قىلماي يىغىپ قويغانىكەن. ھاجى پادىشاھ ئىككى يېرىم يىل پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، ئاشخا-نىلىرىغا ئاتا - بوۋىلىرىدىن قالغان يەر - زېمىندىن كەلگەن مەھسۇلاتلارنى ئىشلىتىپ، ئاشقىنىنى سېتىپ پۇلىغا ئۆزى، بالا - چاقىلىرى كىيىم - كېچەك ئېلىپ كىيگەنىكەن. ئەزەلدىن سېتىپ ئالغان قۇللىرى تېرىپ، تىكىپ تەييار قىلىپ تاپشۇرغان مەھسۇ-لاتلارنى سەرپ - خىراجەت قىلىدىكەن. يۇرتتىن شەرئىيەتكە مۇۋاپىق ئېلىنغان باج ياكى بۇرۇنقى ھۆكۈمدار بەگلەردىن ئۇلجا تەرىقىسىدە قولىغا چۈشكەن پۇل - ماللارنى بىر - بىرلەپ خەتلەپ، زايە قىلماي خەزىنىلىرىدە ساقلىغانىكەن.

ئاتلىق غازى بۇنداق ۋەقەلەرنى كۆرۈپ ھەيران قېلىپ: «ھاجى پادىشاھنى مەن ئاتام دەپ ئاتاپ ئۆزۈمگە ئاتا تۇتقانىدىم. راستىنلا ماڭا ئاتا بولغۇچىلىكى بار ئىكەن»، دەپ ئاپىرىن ئوقۇدى. بولۇپمۇ 400 نار تۆگىنىڭ چوم، توقۇم، نوختا - چۇلۇۋۇرلىرىنى يىپەك - مەشۇتتىن، بويىنىغا ئاسقان بويۇندۇق پۆپۈكلىرىنى مۇۋۇتتىن② ياساپ جابدۇغانىكەن. بۇ دىياردا ھېچقاچان، ھېچ كىشى تۆگىلەرنى مۇنداق ياساپ جابدۇمىغانىكەن. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەنلەر ھەيران قالدى. بۇ تۆگىلەرمۇ ئاتلىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. ھاجى پادىشاھنىڭ

---

① رەڭ ئالتۇن — ساپ ئالتۇن، كېپەك ئالتۇن.

② مۇۋۇت — چۈپۈرسىز ئەڭ ئېسىل يۇمشاق يۇڭ - تىۋىت.

خەزىنە-دەپىنىلىرىنى مۇشۇ تۆگىلەرگە ئارتىپ قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت بەخت يار،
بولۇر پەتھ نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار①.

ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە ئادەتتىكى يىگىت-سەرۋازلار-نىڭ ھەممىسىگە تولۇق يېتىپ ئاشقۇدەك ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى بېرىپ رازى قىلىپ ھاجەتتىن چىقاردى. خوتەنىدە ياتقان شېھىت، مازار-ماشايىخلارغا ئىشەنچلىك كىشىلەرنى تەيىنلەپ، كالا-قوي، ئۇن-گۈرۈچ، تىللا-پۇل ئەۋەتىپ، كەگرى نەزىر-نۇزۇراتلار قىلىپ ئاچ-يالىڭاچلارنى تويغۇزدى. خەتمە قۇرئان ئوقۇتۇپ، ساۋابىنى مازارلارنىڭ روھلىرىغا بېغىشلىدى. غېرىب-غۇرۋا، تۇل-يېتىملارنى يوقلاپ، ئۇلارغا تون-سەرۇپاي، كىيىم-كېچەك، پۇل-تىللالارنى سەدىقە قىلىپ دۇئالىرىنى ئالدى. بۇ ئىشلار تۈگىگەندىن كېيىن يەكەنلىك نىياز ئىشىكئاغا بەگ دېگەن كىشىنى خوتەننىڭ مۇستەقىل ھاكىمى قىلىپ، خوتەنگە تەۋە ئالتە شەھەرنى② 40 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى يېزا-قىشلاقلىرى بىلەن قوشۇپ ئىدارە قىلىشنى مەرھەمەت قىلدى.

ئاتىلىق غازىنىڭ نىيازبەگكە بۇقەدەر مەرھەمەت ۋە

---

① پادىشاھقا بەخت-دۆلەت يۈزلەنسە، غەلىبە-مۇۋەپپەقىيەتمۇ ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ.

② گۇما، قاراقاش، ئىلچى، لوپ، كېرىيە، چىرالار كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك.

مېھرىبانلىق قىلىشىدا سەۋەب بار ئىدى. ئالدىنقى ئۆۋەتتە ئاتىلىق غازى يەكەنگە كېلىپ ھامىدىدىن خوجا بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي يېڭىلىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ قالغىنىغا قارىماي قەشقەرگە قاراپ قېچىپ كەتكەنىدى. شۇ چاغدا نىياز-بەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ بېرىپ ئىككى تاش مىقدارى يەرگىچە ئاتىلىق غازى بىلەن ئات ئۈستىدە يانمۇيان مېڭىپ ئۇرغۇن تەسەللى ئېيتىپ، كۆپ مەسلىھەت تەدبىرلەرنى سەمىگە سېلىپ مۇڭداشقانىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ غەرىزى بىر نېمە قىلىپ نىيازبەگنى قەشقەرگە بىللە ئەكەتىش ئىدى. بۇنى سېزىپ قالغان نىيازبەگ ئېتىنى سۇغارغان بولۇپ ئايرىلىپ قېلىپ، ئارقىسىغا يېنىپ ئېتىنى قامچىلاپ يەكەنگە قېچىپ كەتكەنىدى. ئاتىلىق غازى: «نىياز بەگ ناھايىتى ھوشيار ئادەم ئىكەن. بىزنىڭ يۈز-خاتىرىمىزنى قىلىپ بۇ يەرگىچە بىللە كەلدى. يەكەندىكى بالا-چاقىلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ ئارقىسىغا ياندى. قولىدىن ئىش كېلىدىغان يارامлىق كىشىكەن»، دەپ ئاپىرىن ئوقۇپ، ياقتۇرۇپ قالغانىدى؛ يەنە بىرى، تۇڭگانلار ئىسھاق خوجا بىلەن بىرلىشىپ 8000 لەشكەر ئەۋەتىپ بىر كېچىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا نىيازبەگ ئاتىلىق غازىغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ «پالان كېچىسى 8000 لەشكەر ھۇجۇم قىلماقچى، بۇنىڭ چارە-تەدبىرىنى قىلسىلا، بۇنىڭدىن زىيادە خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ» دەپ خەۋەر يەتكۈزگەنىدى. شۇ چاغدا ئاتىلىق غازى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاچقا تاقابىل تۇرۇشنىڭ تەدبىرىنى كۆرۈپ، لاچىندەك ھوشيار تۇرغانلىقتىن غەلىبە قازانغانىدى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۇلدى؛ يەنە بىر سەۋەب، نىيازبەگ بىلەن ئاتىلىق غازى چارە-تەدبىردە كەسىپداش، ھىيلە-مىكىردە ساۋاقداش ئىدى. دۈشمەنلىرىگە قارشى تۇرۇشتىكى نەيرەڭۋازلىقى

بىر-بىردىن پەرقلەنمەيتتى. يۇلتۇزلىرى پەلەكنىڭ بىر بۇرجىكىدىن چىققان، بەخت، تەلەيلىرى باراۋەرلىكتە بىر جايدىن ئورۇن تۇتقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نىياز بەگكە خوتەننى ئالتە شەھىرى بىلەن قوشۇپ بىر يولى ئىلتىپات قىلىۋەتتى. قانداق ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىنى ئېغىزىغا ئېلىپ سورۇشتۇرۇپمۇ قويمىدى. بەلكى كۆڭلىگىمۇ كەلتۈرمىدى. خوتەن ئالتە شەھەرنىڭ ئىختىيارى پۈتۈنلەي نىياز بەگنىڭ قولىدا بولدى. بۇنىڭلىق بىلەن نىيازبەگنىڭ ئاتىلىق غازىغا قارىتا نىيەتلىرى توغرا دېگىلى بولمايتتى. ئاخىر يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە نىياز بەگنىڭ ئاق-قارىنى پەرق ئەتمەسلىكى سەۋەب بولدى. ئۇلۇغ تەڭرى مەدەت بەرسە، بۇ ئەھۋاللار كېيىن بايان قىلىنىدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، نىيازبەگكە خوتەننى مەرھەمەت قىلىش بىلەن خالمان پانساتنى لەشكەر قوماندانى، موللاجى تۇراپنى ئەسكەرلەرنىڭ قازىسى قىلىپ تەيىنلىدى. ھاجى پادىشاھنىڭ لەشكەر باشلىقى ۋە قازى لەشكىرىنى تۇتۇپ ئازاب ۋە قىيىن-قىستاققا مۇپتىلا قىلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1283-يىلى * (قوي يىلى)، شەۋۋال ئېيىنىڭ 18-كۈنى ئىدى.

ئاتىلىق غازى پۈتۈن ئەركان دۆلەت بىلەن پايتەخت قەشقەرگە قاراپ يۈزلىنىپ تۆت مەنزىل يول يۈرگەندىن كېيىن ئىزىز جاللاتنى يوقاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئاتىلىق غازى خوتەن شەھىرىگە ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ھەممىدىن ئىلگىرى ئىزىز

---

* ھىجرىيىنىڭ 1283-يىلى مىلادىنىڭ 1866—، 1867-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەممىدىيە» دە: «يىگىرمە سەككىزىنەچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

جاللاتنى كىرگۆزگەندى. ئۇ لەشكەرلەرگە بېرىلىدىغان تەمىناتتىن خىيانەت قىلىپ 200 يامبۇ جۇغلىغانىكەن. يەنە بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاتلىق غازىغا قارىتا نىيىتى بۇزۇلۇپ بۇزرۇكخان تۆرەمنى ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا تۇتۇشقا دالالەت قىلغانىدى.

ئېزىز جاللاتنى جاللات دېمەكنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى، ئاتلىق غازىدىن خېلى بۇرۇن ۋەلىخان تۆرەم قەشقەرگە كېلىپ مۇھاسىرە قىلىپ ئادەم كاللىسى بىلەن مۇنار قوپارغان چاغدا، ئېزىزبەگ جاللات بولغانىكەن. ئۇ ئاتلىق غازى بىلەن بۇزرۇكخان تۆرەم دەسلەپ قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلغاندا، ئوشتىن* قوشۇلۇپ بىللە كېلىپ خىزمەت قىلغان بولۇپ، ئەسلى يېڭىسارلىق كىشى ئىدى. نىيەتنى بۇزۇپ يامان ئىش قىلىۋىدى، ئاخىر جازاسىنى تارتتى. ھەرقانداق بىر كىشى بۇ ئالەمنىڭ ئېتىزلىقىغا مەيلى ياخشىلىق ياكى يامانلىقنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغان بولسا، بۇ ئالەمدە ئۇنىڭ ھوسۇلىنى كۆرمەي، لەززىتىنى تېتىماي ئۇ ئالەمگە كەتمەيدۇ.

ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز سېخىيلىقىڭ ۋە ئىلتىپاتىڭ بىلەن ھەممە بەندىلىرىڭنى راست، توغرا يولغا باشلاپ، ئەگرى ۋە يامان يوللاردىن ساقلىغايسەن. ئۇلارنى ئادالىتىڭنىڭ سايىسى ۋە ھىمايىسىدە مۇھاپىزەت قىلغايسەن، ئامىن! ئىككى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى-ھۆرمىتىدىن بەندىلىرىڭنىڭ دۇئا ۋە تىلەكلىرىنى ئىجابەت قىلغايسەن.

---

* ئوش — سوۋېت قىرغىزىستانىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

5

هاجى پادىشاھنىڭ ئەھۋالى ۋە بىرنەچچە ۋەقەلەر

هاجى پادىشاھنىڭ ئەسلى ئىسمى موللا ھەبىبۇللا مۇپتى* بولۇپ، ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايىتىدە شەرىئەت خىزمىتىدە ئەمەلدار بولۇپ، شەرىئەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىپ، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ كەلگەن كىشىلەر ئىدى. ئۆزى بولسا ئالىم، ئېھتىياتچان، ئادىل، ئۆمۈر بويى تەرەتسىز يەرگە دەسسىمىگەن، مەيلى شەھەردە ياكى سەپەردە بولسۇن ناماز ۋە ئىبادەتنى تاشلىمىغان، يېرىم كېچىدىن كېيىن كۆز يۇمۇپ ئۇخلىمايدىغان كىشى ئىدى. «ئۆزۈم ئەمگەك قىلىپ ھالال يەيمەن» دەپ ئاتا - بوۋىلىرىدىن قالغان زېمىننى ئۆزى كەتمەن چېپىپ تېرىپ، ئۆزى يىغىپ ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يېمەك - ئىچمەك ۋە باشقا ئېھتىياجىغا سەرپ قىلاتتى. مەيلى ئەمەلدار، ئاخۇن، بەگ ياكى پۇقرا بولسۇن ئۇلارنىڭ چاي - نانلىرىنى ئىچمەيتتى ۋە يېمەيتتى. بىر يەرگە بارسا، بىر خىزمەتچى بىر چۆگۈن چاينى كۆتۈرۈپ بىللە باراتتى. شۇ چاينى ئىچىپ ئۆز نېنىنى يەپ قايتىپ كېلەتتى.

بىر چاغلاردا ھاجى پادىشاھ بىر سەۋەب بىلەن ئاقسۇغا بارغان بولۇپ، ئۇ يەردە موللا، ئاخۇن، بەگ، يۇرت چوڭلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە پاتىھە ئوقۇپتۇ. ئۆزى بىر چۆگۈن چاينى كۆتۈرۈپ

* مۇپتى — دىنىي ئەمەلنىڭ نامى بولۇپ، دىنىي قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى، بىرەر ئىشنىڭ شەرىئەت قانۇنىغا مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكىگە ھۆكۈم قىلغۇچى.

بېرىپ شۇ چاينى ئىچىپ دۇئا قىلىپ يېنىپتۇ. شۇ زاماندا ئاق-سۇدا ئىشانجان ھەزرىتىمنىڭ خەلىپە* لىرىدىن ئاقسۇلۇق ھادى خەلىپەم ھەممىگە پېشۋا ئىكەن. ھاجى پادىشاھ ھادى خەلىپەم-نىڭ ئۆيىگە پاتىھەگە بارغاندا، ئۆزىنىڭ چېيىنى ئىچىپ ھادى خەلىپەمنىڭ چېيىنى ئىچمەپتۇ. كېيىن بەزىلەر: «ھادى خەلىپەم پەرھىزكار، ئېھتىياتچان، تەقۋادار كىشى تۇرسا، نېمە ئۇچۇن چېيىنى ئىچمىدىلە؟» دەپ سورىغاندا، ھاجى پادىشاھ: «سىلەر-نىڭ دېگىنىڭلار راست. ھادى خەلىپەم تەقۋادار كىشى ئىكەن. ئەمما ئۆزى يېشانىسىدىن تەر چىقىرىپ، كەتمەن چېپىپ ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يېمەيدىكەن، ھەرقانداق ئادەم نەزىر، ئۆشرە-زاكات، دەپ بىرەر نەرسە ئەكىلىپ بەرسە شۇنى ئاشخانىلىرىغا سەرپ قىلىدىكەن. كىشىلەرنىڭ نەزىرىسىگە قاراپ تۇرغان ئادەم تەمەدىن خالىي بولالمايدۇ. يەنە بىرى، ھادى خەلىپەم ئۆزىمۇ ئۆشرە-زاكات بەرمەك ۋاجىپ ۋە زۆرۈر بولغان كىشى. ئۆشرە-زاكات بەرمەك ۋاجىپ بولغان كىشىنىڭ باشقىلار بەرگەن ئۆشرە-زاكاتنى يېيىشى توغرا ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن چېيىنى ئىچمەي ئۆز چېيىمنى ئىچتىم»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. لېكىن ئۇ ئۆزى تەر تۆكۈپ ھوسۇل ئالغان ۋە ئۆشرە-زاكاتلىرىنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئايرىپ بەرگەن دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئاش-تاماق بولسا ھېچبىر ئىككىلەنمەيلا يەۋېرىدىكەن.

ھاجى پادىشاھ مۇپتى بولۇپ تۇرغان چاغلىرىدا ھەج قىلىش نىيىتىگە كېلىپ، مۇپتىلىق ئەمىلىدىن ئىستېپا سوراپ بىكار

---

* خەلىپە — ئارقىسىدىن كەلگۈچى، ئەگەشكۈچى، ئورۇنباسار دېگەن مەنىدە.

بولىدۇ. ئاندىن ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ ئىككى ھەرەمدە① يەتتە يىل تۇرۇپ ئىبادەت قىلىدۇ.

ھاجى پادىشاھ ھەرەمدىن قايتىش سەپىرىدە نۇرغۇن شەھەرلەرگە بېرىپ سەيلە - تاماشا قىلغاچ، مازار - ماشايىخ، ئۆلىما، پازىل، ئۇلۇغ كىشىلەرنى زىيارەت قىلىپ دۇئاسىنى ئېلىپ ئۆز ۋەتىنى خوتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

دەل مۇشۇ چاغلاردا كۇچالىق خوجىلار قوزغىلىپ ئىسلام ئېچىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ. جامدا بولغان جەڭدە كۇچالىق خوجىلار خاقان چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي مەغلۇپ بولىدۇ. مەغلۇپ بولغانلار قاتارىدا خوتەننىڭ ھاكىمى ئېلىش② ھاكىم بەگنىڭ ئوغلى تۆمۈر خەزىنىچى بەگمۇ بولۇپ، ئۇ خوتەنگە قېچىپ كەلگەنىدى. خوتەن خەلقى كۇچادا بولغان ۋەقەلەرنى تۆمۈر خەزىنىچى بەگدىن ئاڭلاپ ئۇلارمۇ ئىسلام ئاچماقچى بولىدۇ. نەتىجىدە تەشكىللىنىپ قوزغىلىپ كاپىرلارنى يوقىتىدۇ. يۇرت خەلقى، كىمنى باش قىلىمىز، دەپ مەسلىھەتلىشىپ ئاقىۋەت ھەبىبۇللا ھاجى مۇپتىنى پادىشاھ قىلىشقا قارار قىلىدۇ. بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم - قائىدىلىرى بويىچە ھەبىبۇللا ھاجىنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھاجى پادىشاھ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرۈپ، پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىنى تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تۇرغان چاغدا، يەكەندىكى شەيخ خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگنى قاتتىق سۆزلەر يېزىلغان خەت بىلەن نۇرغۇن لەشكەر ۋە تۆگىلارنى قوشۇپ ھاجى پادىشاھنىڭ ئۈستىگە — خوتەنگە ئەۋە-

① ئىككى ھەرەم — مەككە بىلەن مەدىنە شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ.

② «تارىخىي ھەمىدىيە»دە «ئەلىشىر» دەپ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

ئىدۇ. شەيخ خوجىنىڭ خېتى ھاجى پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە ئېغىر كېلىپ، نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ئوغلى ئابدۇراخمان خان سودۇرنى ئۇلارغا قارشى چىقىرىدۇ. ئوتتۇردا نۇرغۇن جېدەل-ماجىرالار بولۇپ كەلگەن لەشكەرلەر مەغلۇپ بولىدۇ. كۆپ ئادەملەر چىقىم بولىدۇ ۋە ئابدۇراخمان خان سودۇرغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ھاجى پادىشاھ: «ئىنساب بىلەن ئېيتقاندا، بۇ يۇرتلاردا ئىسلامنىڭ جارى بولۇشىغا، بۇنداق كاتتا بەخت-دۆلەتكە مۇيەسسەر بولۇشىمىزغا كۇچالىق خوجاملار سەۋەب بولغاندى. كۇچالىق خوجاملار ئىسلام ئاچمىغان بولسا بىزنىڭ ھەددىمىز ئەمەس ئىدى. ئەمما يەكەندىكى شەيخ خوجا خاقانى چىنىنىڭ ئوبدان، تىنچ پۇقرالىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامان ئادەملەر بىلەن شېرىك بولۇپ يۇرت سوراپتۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن شەيخ خوجىغا ئىشەنچ قىلالماي بويسۇنمىدىم» دېگەن مەزمۇندا نۇرغۇن سۆزلەرنى يېزىپ، ئەھمەد مىراپ بەگ باشلىق 50 نەپەر ئادەمنى خەت ۋە نۇرغۇن تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن كۇچادىكى راشىددىن خان خوجامنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. ئەمما راشىددىن خان خوجام بۇلارنى قوبۇل قىلمايدۇ.

بۇ ۋەقە يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى، ھاجى پادىشاھ ئوغلى ئابدۇراخمان خاننى نۇرغۇن قىممەت باھالىق تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن مەدەت ۋە ياردەم تىلەپ قوقەن خانى خۇدايارخاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەندى. ئابدۇراخمان خان قوقەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن خۇدايارخان ئىززەت-ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلىپ بىرنەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت ۋە مېھماندارچىلىقلارنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئابدۇراخمان خانغا «سودۇر» لۇق مەنسىپىنى مەرھەمەت قىلىپ ئات-ياراق ۋە يارلىقلارنى بەردى. بىللە بارغان ئادەملىرىگە تون-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللا ئىنئام

قىلدى. ھاجى پادىشاھقىمۇ ھەم ئۆز لايىقىدا شاھانە سەرۇپاي، سەللە ـ كۆلا، ياراق ـ ئەسلىھەلەرنى سوۋغات قىلدى. مىربابا دادخاھنى* ئەمىرلەشكەر قىلىپ 200 يىگىتنى قوشۇپ، مىرزا بابا بەگ ھېسارىنى مىرزا بېشى (باش كاتىپ) قىلىپ، 50 يىگىتنى قوشۇپ ئابدۇراخمان سودۇر خانغا ھەمراھ قىلىپ خوتەنگە ئۇزىتىپ قويدى. بۇلار قەشقەرگە كەلسە ياقۇپبەگ قوشبېگى يەكەندە ھامىددىن خوجام بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان چاغ ئىكەن. ئابدۇراخمان سودۇرخان يەكەندە قوشبېگى بىلەن كۆرۈشتى. قوشبېگى مىربابا دادخاھنى يىگىتلىرى بىلەن ۋە مىرزابابا بەگنىڭ يىگىتلىرىنى ئېلىپ قېلىپ، پەقەت مىرزابابا بەگنى ئىككى ئادەمى بىلەن ئابدۇراخمان خانغا قوشۇپ قوقەندىن ئېلىپ كەلگەن يارلىق ۋە سوۋغا ـ سالاملىرىنى ئۆزلىرىگە بېرىپ خوتەنگە يولغا سالدى.

مىرزابابا بەگ خوتەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ھاجىپادىشاھ ئۇنى ياخشى قارشى ئالدى. مۇناسىپ جاي تەيىنلەپ چۈشۈرۈپ ھەر كۈنلۈك تەمىناتىنى بېكىتتى. ئىززەت ـ ئىكرامىنى پەجا كەلتۈرۈپ ئوبدان يەردىن ئۆيلەپ قويدى ۋە ئۆلپەت بولۇپ ياخشى ئۆتتى.

ھاجى پادىشاھ تەختكە چىققاندىن كېيىن قەدىمكى خىتاي شەھىرىنى ئەسكەرخانا قىلىپ ئۆزىگە كاتتا ئالىي ئوردا بىنا قىلدۇردى. مەسچىت، خانىقالارنى ياساتتى. شەھەر ۋە سەھەرادىكى چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ خوتۇنلارغا، پۈتۈن خوتەن ئەھلىگە شەرىئەت ھۆكمىنى جارى قىلدى. 10 كىشىگە بىر كىشىنى ئۇستاز قىلىپ بەلگىلەپ، خۇدانىڭ بىرلىك سۈپەتلىرىنى ھەم

---

* «تارىخىي ھەممىدىيە» دە «نارمۇھەممەد پەرۋانىچى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

99 پەرز، ناماز، روزا، زاكات، ھەج، ئىلمىي ھەيىز ـ نىفاس قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەلىم بېرىپ ئوقۇتۇپ ياد ئالدۇردى. بۇ ھەقتە كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. 7 ياشتىن 70 ياشقىچە پۈتۈن خوتەن خەلقى خۇددى مەكتەپ بالىلىرىغا ئوخشاش ساۋاق ۋە مەسىلىلەرنى تەكرارلايتتى.

ھاجى پادىشاھ ھەر جۈمە كۈنى ئۆزىنى تەختىراۋاندا كۆتتۈر ـ تۈپ جۈمە نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن چوڭ مەسچىتكە باراتتى. نامازغا تۇرغان چاغدا ئىككى تەرىپىدە ئالتىدىن 12 ياساۋۇل چوڭ قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ھازىرلا بىر ئادەمنى چېپىۋېتىدىـ غاندەك ئەلپازدا ئۆرە تۇراتتى. ياساۋۇللار رۇكۇ ۋە سەجدە قىلماي نامىزنى ئىما ـ ئىشارەت بىلەن ئوقۇيتتى. ھاجى پادىشاھـ نىڭ مۇنداق قىلىشى، ناماز ئۈستىدە بىرەر دۈشمەن قەست قىلىپ زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈپ قويمىسۇن، دەپ ئېھتىيات قىلغانلىقىدىن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭغا دىققەت قىلماق لازىمكى، شۇنداق ئېھتىياتكار پادىشاھ ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھـ لىرىغا ئۆز ئايىغى بىلەن بېرىپ قانداق بالا ۋە ئاپەتلەرگە دۇچار بولغانلىقى يۇقىرىدا بايان قىلىندى.

ھاجى پادىشاھ خوتەننى «مىسىر» دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ئىككى رەكەت جۈمە نامىزىنىلا ئوقۇيتتى. ئېھتىيات ئۈچۈن، ئوقۇلىدىغان پېشىن ۋە سۈننەت نامازلىرىنى ئوقۇمايتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر تەرىپىگە «لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا» يەنە بىر تەرىپىگە «زەربى خوتەن لەتىپ» دېگەن خەت ئويۇلغان بىر مىسقاللىق ئاق تەڭگە (كۈمۈش پۇل) سوقـ تۇرۇپ تارقاتتى.

ئوغرىلىق قىلغان كىشى تۇتۇلۇپ قالسا، ھايال قىلماي ئۆلتۈرەتتى. بۇ توغرىدا مۇنداق مىساللارمۇ بار، بىر ئادەم سەھرادا بىر كەتمەننى ئوغرىلاپ تۇتۇلۇپ قالدۇ. بۇ ئوغرىغا

ھاجى پادىشاھ مۇنداق جازا بېرىدۇ. يوغان زەمبىرەكنى ئاغزىنى ئاسمانغا قارىتىپ يەرگە كۆمىدۇ. زەمبىرەكنىڭ ئىچىگە دورا قۇيۇپ بەتلەپ، ئوغرىنى زەمبىرەكنىڭ ئاغزىدا ئولتۇرغۇزۇپ زەمبىرەكنىڭ پىلتىسىگە ئوت ياقىدۇ. ئوغرى دورىنىڭ كۈچى بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ خالايىقنىڭ كۆزىدىن غايىب بولىدۇ. بىر مەھەلدىن كېيىن تۆت پارچە بولۇپ يەرگە چۈشىدۇ. شۇ چاغ جۇمە كۈنى بولغاچقا نۇرغۇن خالايىق بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ يۈرەكلىرى قېپىدىن چىقىپ تىترىشىپ كېتىدۇ. يەنە بىر ئادەم سەھرادا قوناقلىقتىن ئالتە باش چۈرۈچ قوناق (كۆكباش) ئۈزۈپ ئالغانىكەن. بۇ ئادەمنى ئەكەلدۈرۈپ، سوراپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن دارغا ئاسىدۇ. ئازغىنا گۇناھ بىلەن بىرەر ئادەمنىڭ خۇنىنى تۆكمەك ھاجى پادىشاھقا ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەسلىدە ئادەم ئۆلتۈرۈشنى خىيال قىلمايتتى. ئەمما ئۆزى قېرى بولغاچقا ئاغزىدا بىر تال چىشى يوق ئىدى. ئۇ لېۋىنى شۇنداق چىشلىگەن ھامان ھەرقانداق ئادەم بولسىمۇ ھايال قىلماي يوق قىلىناتتى.

ھاجى پادىشاھ: «سەھرا - سەھرالاردا دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان كىشىلەر ئېتىزلىقتا ئىشلەتكەن كەتمەن، ئورغاق قاتارلىق ئەسۋابلىرىنى تاشلاپ قويۇپ قايتىپ كېتىپ ئەتىسى يەنە بېرىپ شۇ جايدىن ئېلىپ ئىشلەتسۇن. يۇقرالار كېچىسى ئىشىكلىرىنى ئوچۇق قويۇپ ياتسۇن. دۇكاندارلار دۇكانلىرىنى ئەتمىسۇن» دەپ يارلىق قىلدى. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش سىياسەتلىرىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى. ئەگەر بۇ خىل ئەھۋاللارنى بىر - بىرلەپ تەپسىلاتى بىلەن بايان قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشىتكۈچىلەرگە مالاللىق يېتىشى مۇمكىن.

خوتەن ئەھلىنىڭ بېشىغا يۇقىرىقى ھادىسىلەر كېلىشتىن ئىككى ئايچە ئىلگىرى بىر كېچىدە ھاجى پادىشاھنىڭ چۈشى

بۇزۇلۇپ فورقۇپ ئۇيغىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. تاڭ ئېتىشى بىلەن سالام رەسمىيەتلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن مۆتىۋەر، ئۆلىمالارنى قىچقىرىپ:

— بۈگۈن كېچە خوتەن خەلقىنىڭ باشلىرى يوق، تەنلىرى بار چۈش كۆردۈم. بۇنىڭ تەبىرى قانداق؟ — دەپ كۆرگەن چۈشىنى بايان قىلدى. ھەممە ھەيران بولۇپ تەپەككۇر بىلەن بىرنەرسە دېيەلمەي تۇرغاندا، ھاجى پادىشاھ ئۆزى:

— بۇ چۈشنىڭ تەبىرى — خوتەن ئەتراپىدىكى تامامى مېۋىلىك-مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى قويۇپ، ئۈستىنى كېسىپ كاللەكلىشىۋېتىلسۇن. بەلكى تەبىرى شۇ بولغاي، — دەپ ھۆكۈم قىلدى. بارلىق ئۆلىما، پازىللار ھاجى پادىشاھنىڭ پاراسىتىگە ئاپىرىن ئوقۇپ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ئەتراپىدىكى مېۋىلىك-مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قويۇپ ئۈستىنى كېسىپ كاللەكلىۋەتتى.

ئەمما ھاجى پادىشاھنىڭ بۇ خىل تەبىر ۋە تەدبىرلىرى، تەقدىرگە مۇۋاپىق كەلمەي ھاجى پادىشاھ ۋە خوتەن ئەھلىنىڭ باشلىرى كاللىلىرىغا قانداق بالا ۋە ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا ئازغىنا بولسىمۇ بايان قىلدۇق.

ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى دەرۋىشلىكنى كەسىپ قىلىپ، پەرھىزكار ئاتىلىپ ھەممىگە پېشىۋا ۋە مۇقتەدا* بولغانىدى. يۇرتدارچىلىق ۋە سىپاھگەرچىلىك ئىلمىدىن بىخەۋەر ئىدى. يەنە بىرى دەرۋىشلىك بىلەن سىپاھگەرچىلىك بىر-بىرى بىلەن چىقىشالمايدىغان ئىش ئىدى. بۇرۇندىن تارتىپ بىرەر پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە مۇلازىم بولۇپ سىپاھگەرچىلىك ئىشىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلغان بولسا، بەلكىم بۇ ھادىسىلەرگە بىرەر

---

* پېشىۋا ۋە مۇقتەدا — باشلامچى، يول باشلىغۇچى، يېتەكچى.

ئىلاج ۋە تەدبىر قىلغان بولاتتى.
تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق يېزىلغان: ئىلگىرىكى زامانلاردىمۇ، بۇرۇندىن تارتىپ ئۇلۇغ بولۇپ تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن كىشىلەرنى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى تېپىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ بويسۇنۇپ كەلگەنىكەن. ئۇلارنىڭ شەراپەت ۋە تەسىرىدىن پۇقرالارغا خاتىرجەملىك ۋە ئىتتىپاقلىق ھاسىل بولغان ۋە پادىشاھنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىمۇ ئۇزۇن زامان جارى بولغانىكەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى پېقىرلىق، ئاجىزلىق كوچىسىغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، بىرەر ھاكىمىيەت ۋە دۆلەتنىڭ بېشىغا چىقىسىلا يۇرتدارلىق ئىشىنى ئوڭ - تەتۈر قىلماي دەل ئۆز جايىغا كەلتۈرىدىكەن ۋە باشقۇرۇپ كېتەلەيدىكەن.
«ھەرقانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە تارتىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇنداق كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىغا تەتبىق قىلىنسا مۇۋاپىق بولىدۇ. كونىلارنىڭ: «ئۇۋىنى ئۇۋچى بىلەن ئۇۋلا»، دېگەن سۆزىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالغا قارىتىپ ئېيتىلغان بولۇشى مۇمكىن. كىچىك بالىلار «دۇم - دۇم» ئويۇنى ئوينىغان چاغدا «ئاتاڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟» دېسە «دېھقانچىلىق قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرسە «بېرىپ دېھقانچىلىق قىل» دەيدۇ. ئەگەر «ئاتام تۆمۈرچىلىك قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرسە، «بېرىپ تۆمۈرچىلىك قىل» دەيدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ بىكار ئېيتىلغان سۆز ئەمەس. بۇنىڭدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ كەسىپ - ھۈنەرلىرىنى ئۆزىگە مۇۋاپىق كۆرۈپ، شۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىنىشى، تەڭرى بەرگەن نازۇ نېمەتلەرنىڭ شۈكرانىسىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئۆز دەرىجىسى ۋە ئورنىدىن ئارتۇق ئىشلارغا قەدەم تاشلاشتىن ۋە ئۆز ھالىغا مۇناسىپ

بولمىغان سۆزلەرنى سۆزلىمەكتىن ساقلىنىشى ۋە ئېھتىيات قىلىشى لازىم. مۇبادا ئۆز مەرتىۋە ـ دەرىجىلىرىگە باقماي قەدەملىرىنى يوغان ئالسا، ئىلگىرىكى ھالىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويسا، ئۇنداق كىشىلەرگە ھاجى پادىشاھنىڭ بېشىغا كەلگەن ئىش كەلمەي قالمايدۇ.

نەزم

ئۆرگىنەي دەپ قاغا كەكلىك مېڭىشىن،
ئۆرگىنەلمەي ئۇنۇتتى ئۆز مېڭىشىن

ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتا ـ ئەجدادلىرىنىڭ تۇتقان يولى ۋە ئۆزىنىڭ دەرۋىشلىكى كەم ـ كۇتىسىز دۆلەت، تۈگىمەس راھەت ئىدى. ئەمما قەدرىنى بىلمەي ئۆتكەن ئۆمرى ۋە بۇرۇنقى ئەھۋالىنى نومۇس بىلىپ، پۇشايمان قىلدى. ئەمما كېيىن ئىز-دەپمۇ تاپالمىدى. كېيىن قولغا كەلگەن پادىشاھلىقنىڭ ۋاپاسىز-لىقىنى بىلمەي، ئۇنى ئۆز قامەت ـ سالاپىتىگە لايىق كۆرۈپ خۇرسەن بولدى ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاشتىم، دەپ مەغرۇر-لىنىپ ئالدى.

ئاقىۋەت بۇ پادىشاھلىق چوڭ بىر بالا ـ قازا بولۇپ، ئەھلى ئايال، چوڭ ـ كىچىك، قەۋم ـ قېرىنداشلىرىغا بەلكى ئۆز جېنىغا، خوتەن، قارىقاش، ھەتتا پۈتۈن خوتەندىكى ئالتە شەھەر خەل-قىنىڭ ھەممىسىنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

6

جانابىي بەدۆلەت ئاتالىق غازى ئاقسۇ ۋە كۇچانى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئات چاپتۇرغانلىقى؛ بىر زەربە بىلەن نەچچە شەھەرنى پەتھ قىلغانلىقى؛ مۇراد باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۈزۈپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا قايتقانلىقى ۋە باشقا بىرمۇنچە ۋەقەلەر يۈز بەرگەنلىكى

جانابىي بەدۆلەت ئاتالىق غازى خوتەن، يەكەن، قەشقەر، يېڭىسار، مارالبېشى قاتارلىق شەھەرلەرنى بۇ جايلارغا تەۋە يېزا-سەھرالار بىلەن قوشۇپ ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خوتەنگە نىياز بەگنى*، يەكەنگە مۇھەممەت يۇنۇسخان شاغاۋۇلنى، قەشقەرگە ئالاش بەگنى، يېڭىسارغا ئاملىخان تۆرەمنى، مارالبېشىغا ھېكىمخان تۆرەمنى مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ، بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىدىن پارىغ بولۇپ، يىگىت ۋە سەرۋازلارنى ھازىرلاش ۋە قورال-ياراق، ئەسلىھەلەرنى تەييارلاش بىلەن بولدى.

ئىشلار مۇشۇنداق ئۆز قائىدىسى بىلەن يۈرۈشۈپ كېتىۋاتقان بىر چاغدا، ئۈچتۇرپاندىن بىرنەچچە كىشى كۇچالىق خوجىلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، ئاتالىق غازىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى نىيەت قىلىپ، ئاتالىق غازىنى ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئاقسۇدىن ئابدۇراخمان دادخاھ، ئابدۇللا دىۋان بېگىلەر تەكلىپنامە ئەۋەتتى. كۇچادىن توختى ئىشىكئاغا بەگ: «بۇ شەھەرلەرنى مەن ئېلىپ بەرسەم»، دەپ ھۆددە قىلىپ خەت ئەۋەتتى ھەم كۇچالىق

---

* نىياز بەگ — نىياز ھېكىمبەگنى كۆرسىتىدۇ.

خوجىلار ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىق دۈشمەنلىككە ئايلانغانلىق خۇش خەۋىرىنى ئاتىلىق غازىغا يەتكۈزدى. ئاقسۇ، كۇچانى ئۆزىگە قارىتىپ بويسۇندۇرۇشنىڭ ئارزۇ-ھەۋىسى ئاتىلىق غازىنىڭ كۆڭۈل سەھىپىلىرىدە يېڭىباشتىن پەيدا بولدى.

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ئۆزىگە خاس مەھرەم ياساۋۇللىرى قوشۇلۇپ 3000 يىگىت، ئەمىرلەشكەر مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە تەۋە 3000 يىگىت، ئەمىر لەشكەر ئۆمەر قول دادخاھقا تەۋە 3000 يىگىت، ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پانساتقا تەۋە 3000 ئەسكەر، جامەدار دادخاھقا تەۋە 3000 سەرۋاز ۋە جانبازلارنى دۇمباق، كاناي-سۇناي، توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن جابدۇپ تەييار قىلدى ۋە ھەممە ئەمىر لەشكەرلەرگە: «مارالبېشى قورغىنى بۇزۇلغان پېتى تۇرۇپ قالدى. ھەممە غالىب قوشۇنلىرىمىز بىلەن بىللە بېرىپ تۈزىتىپ كەلسەك قانداق؟»، دەپ مەسلىھەت تەرىقىسىدە ئارىغا سالدى. ھەممە ئەمىر لەشكەرلەر بىرلىكتە ناھايىتى ياخشى بولىدۇ، دەپ بىرجانىدىل قوبۇل قىلدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1284-يىلى* مايمۇن يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئىككىسى، ياقۇپبەگ شانۇشەۋكەت بىلەن ئاتلىنىپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، مارالبېشىغا يېتىپ كېلىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

ئۈچ كۈن ئۆتتى. بۇ ئارىدا ھېچقانداق ئەمر-پەرمان بولمىدى. ئاخىر ئاتىلىق غازى ئۆزى ئەمىر لەشكەرلەرنى قىچقىرىپ: «ئاقسۇ كۇچاغىچە بېرىپ ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ كەلسەك نېمە دەيسىزلەر؟» دېدى. ھەممىيلەن: «جان

---

* ھىجرىيىنىڭ 1284-يىلى مىلادىيىنىڭ 1867-، 1868-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «ئۈلۈنچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

دىلىمىز بىلەن خىزمەتلىرىدە،»« دەپ خىزمەتكارچىلىقنى ئىزھار قىلىشتى. ئەمىر لەشكەر مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى ئىلگىرى ماڭ-ـ مۇردى. غازى پانسات بىلەن ھەمدەم باتۇرنى چىغاۋۇل قىلدى. ھەربىر ئەمىر لەشكەرگە 8 دىن پانسات تەيىن قىلدى. ئۇلارغا تۇغ - ئەلەملەرنى ئىنئام قىلدى. ھەربىر ئەمىر لەشكەرگە ئالتۇن جابدۇقلۇق ئىككى ياۋىداق ئات، كۈمۈش جابدۇقلۇق ئالتە ياۋىداق ئات، ھەر بىر پانساتقا كۈمۈش جابدۇقلۇق ئىككى ياۋىداق ئات مەرھەمەت قىلدى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلار ئالتۇن جابدۇق ۋە كۈمۈش جابدۇقلۇق ياۋىداق ئاتلارنى ئال-ـ دىلىرىدا سۆلەت ئۈچۈن يېتىلەپ، ھەربىر ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارغا تەيىنلەپ بەرگەن مۇرەتتەپ قارىي①، ئىماملار كالامۇللانى بويۇنلىرىغا ئېسىپ ھەممىدىن ئىلگىرى ماڭدى.

ھەربىر ئەمىر لەشكەرنىڭ دەبدەبىسى گويا كاتتا ئۇلۇغ پادىشاھقا ئوخشىشاتتى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارنىڭ تەرتىپ ۋە سۆلەتلىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلىشقا قەلەم ئاجىز ئىدى.

ئۇلار مۇشۇنداق سۆلەت ۋە ھەيۋەت بىلەن مارالبېشىدىن ئاتلىنىپ چىقىپ چىلاققا كەلدى. ئۇ يەردە بىر دولاننى② تۇتۇۋېلىپ: «يولدا خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى بارمۇ؟» دەپ سوردى. بۇ كىشى: «يايدى دېگەن جايدا 200، سايئېرىق دېگەن يەردە 50 چېرىكى بار» دەپ جاۋاب بەردى. غازى پانسات بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، كېچىلەپ يايدىنىڭ ئايىغى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ، كۆچالىق خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى خەۋەرسىز ياتقان ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ ھەممىنى

---

① مۇرەتتەپ قارىي — قۇرئاننى باشتىن ئاياغ ئۆز تەرتىپى بىلەن يادلىۋالغان كىشى.

② دولان — دولانلىق، يەرلىك كىشى.

تۇتۇپ باغلاپ، چېرىكلەرنىڭ چوڭى توختى خەلپىنى ئۆلتۈردى. باشقىلارنى مارالبېشىغا ئەۋەتىۋەتتى. بۇ چاغدا بىر چېرىك ئېتىنى سۇغارغىلى كەتكەنىكەن، ئۇ قېچىپ بېرىپ خوجىلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. غازى پانسات ئۇ يەردىن مېڭىپ سايئېرىقتىكى چېرىكلەرنىمۇ تۇتۇپ باغلىدى. ئاقىۋەت ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىغا كەلدى.

ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجا ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى بېسىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئوغلى يەھيا خوجىنى 3000 چېرىك بىلەن دەريا بويىغا چىقىرىپ: «كېمىنى تارتىۋېلىپ ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى دەريادىن ئۆتكۈزمەڭلار»، دەپ يارلىق قىلدى. ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى كېمىنىڭ بار - يوقلۇقىغا قاراپمۇ قويماي قەيەر توغرا كەلسە شۇ يەردىن دەريانى كېچىپ ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلدى. كۈچالىق خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى بىر ھۇجۇم بىلەن ئارقىسىغا قاراپ قاچتى ۋە چېنىنى ئېلىپ ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى. غازى پانسات بىلەن ھەمدەم باتۇر بېشى ئۇلارنى قوغلىغان پېتى ئاقسۇ شەھرىگە كىرىپ ئوردىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: «زامان - زامان، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ زامانى، تىنچ بول، خاتىرجەم بول» دەپ ۋارقىراپ جار سېلىپ ناغرا چالدى. جامالىددىن خوجا بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ئاغىچىسى بىلەن ئوردىنىڭ ئارقىسىدىن قېچىپ چىقىپ ئالتۇن بۇزرۇكۋارغا بېرىپ پاناھلاندى. ئاغىچىسىنىڭ پۇتى چىقىپ كېتىپ ماڭالماي بىر ئادەمنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇندى.

گۇرۇھ - گۇرۇھ، تۈركۈم - تۈركۈم غالىب قوشۇنلارنىڭ كاناي - سۇناي ساداسى ۋە ئۇلارنىڭ ئاللا - بارىكاللا غوۋغىسى، سەرۋاز، جانبازلارنىڭ تاماشىسى بىلەن جانابىي ئاتلىق غازى ئاقسۇ شەھرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى. شۇ ھالەتتە جامالىددىن خوجىنى تۇتۇپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىغا ئېلىپ كىردى.

ئاتىلىق غازى بىرەـۋنچە دەشىنام ـ ئازار بەرگەندىن كېيىن گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ يەكەنگە ئەۋەتىپ جامالىدىن خوجىنى ھاجى پادىشاھقا ھەممخانە*، ھەمسۆھبەت قىلىپ، بىر لەھەتكە كۆمدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇنىڭ پۈتۈن شەھەر ـ سەھرالىرىنى بويسۇندۇرۇپ قولىغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولدى. چىلانغا كەلگەندە خوجا نەزەربەگنى باش قىلىپ مۆمىن يۈز بېشىنى ئوتتۇز سەككىز يىگىتى بىلەن قوشۇپ «ئۇچتۇرپان ئەھلى خوجىلاردىن، خوجىلار ئۇچتۇرپان خەلقىدىن زېرىكىپتۇ. بۇرھانىدـ دىن خوجىنىڭ بىرگە خېلى ئىشەنچىسى بار. خوجىنى ئوغلى بىلەن ئازار بەرمەي، چىرايلىقچە مېنىڭ بارگاھىمغا ئەۋەتىپ، يۇرتىنى خەۋەر ئېلىپ تۇرۇڭلار» دېگەن پەرمايىش بىلەن ئۇچتۇرپانغا يولغا سالدى. خوجا نەزەربەگ ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ قورال ـ ياراق، خەزىنە، ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ ئاچقۇچـ لىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئاندىن مۆمىن يۈز بېشىغا بۇرھانىددىن خوجىنى ئوغلى ۋە ئۈچ نەپەر مەھرىمى بىلەن 20 نەپەر كۆچمەننى قوشۇپ ئاقسۇغا يولغا سالدى. ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنى ئۈچ كۈنگىچە مېھمان قىلدى. تۆتىنچى كۈنى بۇرھانىددىن خوجا، جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دىدارىنى زىيارەت قىلىپ ھەققىگە دۇئا قىلساق، دەپ ئىلتىماس قىلدى ۋە قەدىرـ ئەھۋال تارتۇق ـ پىشكەش راسلاپ ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشتى. ئاتىلىق غازى ئۆز بارگاھىغا باشلاپ داستىخان سېلىپ كىمخاب تون، سەللە ـ كۇلالار ئىنئام قىلدى.

ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا بېرىپ ئىشنى سەرەمجانلاشتۇرغاندىن كېيىن، ھېكىمخان تۆرەمنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ باي ۋە سايراملارغىچە سۇيۇرغال قىلىپ مەرھەمەت قىلدى. ھەمدەم

---

* ھەممخانە ـــ بىر ئۆيدە ياكى يانداش ئۆيدە بىللە تۇرماق.

باتۇرنى باتۇر بېشى، خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇننى قازى كالان قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. بۇرھانىددىن خوجىنى ئوغلى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىپ مەھمۇد خوجا ھەزرەتنىڭ خانىقاسىغا تاپشۇردى. تاش خوجا پانساتنى بايغىچىلىك چىغاۋۇل قىلىپ 200 يىگىتى بىلەن ئالدىن ماڭدۇردى. بۇلار بايغىچە بىر يېرىم تاش مىقدارى كېلىدىغان سايلەنگەر دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە كۇچا تەرەپتىن ئىبراھىم تۆرە، باقى تۆرە، تالى خەلىپە باشلىق 4000 لەشكەر كېلىپ قوشتام دېگەن يەردە تاش خوجىنى 160 ئادىمى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئىككى ئايدىن كېيىن تاش خوجا بىلەن يەنە بىر مۆتىۋەر كىشىنىڭ ئۈستىخانلىرىنى تېپىپ دەريادا يۇيۇپ تازىلاپ خالتىغا سېلىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ ھەزرەتنى ئاپاق خوجا مازىرىغا دەپنە قىلىشتى.

كۇچا لەشكەرلىرى شۇ تەرىقىدە ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىسىغا ياندۇرۇپ جوغا دېگەن مەنزىلدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ ئۆزلىرى جوغادا چۈشكۈن قىلىپ ياتتى. نۇرغۇن لەشكەرلىرىنى ياقائىرىققا توختىتىپ، تاغ ئىچىدىكى جىلغا، غارلارغا بۆكتۈرمە قىلىپ قويۇپ ئۆزلىرىگە دۈشمەن بولغان نۇرغۇن ئادەملەرنى يوقاتتى. تىرىك قولغا چۈشكەنلىرىنى تېرەككە ئېسىپ، ئاستىدىن ئوت قالاپ كاۋاپ قىلىپ ئۆلتۈردى.

ئاتلىق غازى بۇ ئەھۋالارنى ئاڭلاپ غەزىپى ئۆرلەپ نۇرغۇن سەرۋاز، جانبازلارنى قىل قۇيرۇق بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە پەرمان قىلدى. ئارقىسىدىن ئۆزى پۈتۈن ئەركان دۆلەت بىلەن غەلىبە ئارغىماقلىرىنىڭ ئۈزەڭگىلىرىگە ئاياغ قويدى. ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە يىگىتلەر ئاتلىق غازىنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ بىردەك ئات سالدى. ئۇلار شۇ مېڭىشىدا جوغانى ئېلىپ ياقائىرىققا يېتىپ باردى. سايىنىڭ لېۋىدە شۇنداق قاتتىق

چەك بولدىكى، ئۆلگەن ئۆلۈكلەرنىڭ مۇردىسى سايىنىڭ ئېشىدىن زىيادە پېتىپ كەتتى. ئاخىر يەنە نۇسرەتلىك قوشۇن غەلىبە قىلدى. كۇچا لەشكەرلىرىدىن ئىبراھىم تـۆرە باشلىق ئازغىنا كىشى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. قالغانلىرىنى تۇتۇۋېلىپ بەزىلىرىنى سىياسەت قىلىپ‌دىن ئۆتكۈزدى. بەزىلىرىنى نەزەر- بەنت قىلىپ ئاقسۇغا ئەۋەتتى. كۇچا لەشكەرلىرىدىن 3000 دىن كۆپرەك كىشى ھالاك بولۇپ، ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىدىن 800 دىن ئارتۇق كىشى زايە بولدى. بۇ چاغدا ئاتىلىق غازى چېدىر- بارگاھلىرىنى ياقائېرىق يېزىسىغا تىكىپ قارار تاپتى.

كۇچا تەرەپتىن راشىددىنخان خوجام ھامىددىن خوجىنى باش قىلىپ يەنە 4000 لەشكەر ئەۋەتتى. ھامىددىن خوجام بايغا كېلىپ جەڭ قىلىشنىڭ غەرىزىدە بولماي بەلكى ئەل بولۇپ ئىتائەت قىلىشنى ئۆزىگە لازىم بىلدى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ ئالىي بارگاھلىرىغا ئۆز مەقسەتلىرىنى بايان قىلىپ خەت ئەۋەتتى. ئاتىلىق غازى ئەرزنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ دەرھال ھامىددىن خوجىنىڭ ئالدىغا مەھرەملەرنى چاپتۇردى. مەھرەملەر ھامىددىن خوجىنى ئېلىپ كېلىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈش- تۈردى. ئاتىلىق غازى ھامىددىن خوجامدىن ناھايىتى خۇش بولۇپ، تون- سەرۇپاي، سەلـلە- كۇلا، تەڭـگە- تىـللالارنى ئىنئام قىلدى. ئاندىن كېيىن: «بىز كۇچانى سەرەمجانلاشتۇرۇپ ئايتقۇچە سىلى قەشقەرگە بېرىپ تۇرسىلا. بىر نان تاپساق تەڭ يەيمىز»، دەپ ۋەدە- قەسەملەر قىلىپ، مۇلازىم خىزمەتچىلەرنى قوشۇپ ھامىددىن خوجىنى قەشقەرگە يولغا سالدى، ئىككى يىلغىچە ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ ھامىددىن خوجىغا تۆرىلەر قاتارىدا ئورۇن، تەمىنات، سەرۇپاي بېرىپ، ئىززەت- ئىكرامنى بەجا كەلتۈردى. كېيىن ئۇنىڭدىن كايىپ ھەزرىتى ئاپاققا تاشلىدى.

جانابى ئاتىلىق غازى ياقائېرىقتىن ئاتلىنىپ مەنـزىلمۇ

مەنزىل يول يۈرۈپ قىزىل يېزىسىغا كەلدى. بۇ يەردىن خەيرى مۇھەممەد پانسات توپچىنى چىغاۋۇل قىلىپ كۇچاغا ماڭدۇردى. كۇچادىن راشىددىنخان خوجا يەنە بىرمۇنچە لەشكەرلەرنى چىقارغانىكەن. خەيرى مۇھەممەد توپچى بىر ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، شۇ ماڭغىنىچە كۇچانى قولغا كىرگۈزۈپ، شامالباغ يېزىسىغا ئورۇنلىشىپ، ئۇ يەردىن ئاتلىق غازىغا ئەھۋالنى بايان قىلىپ خەت ماڭدۇردى. ئارقىدىن جاتابىي ئاتلىق غازى داغدۇغا بىلەن كۇچاغا يېتىپ كەلدى. ئاندىن شامالباغ يېزىسىدىكى بۇلاق بېشىغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكتى ۋە مۇلازىم يىگىتلەرنى كىرگۈزۈپ راشىددىنخان خوجىنى تۇتتۇرۇپ چىقتى ۋە ئۇنىڭغا بىرمۇنچە غەزەپ، دەشنام-ھاقارەتلەرنى قىلغاندىن كېيىن گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپايلارنى ئىنئام قىلىپ، مۇلازىم يىگىتلەرنى ھەمراھ قىلىپ ئوردىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىددىنخان خوجا ئوردىسىغا كىرگەندىن كېيىن قولىغا قىلىچ ئېلىپ بىر مەھرەمنى چېپىپ تاشلىدى. ئاندىن قولىغا مىلتىق، قىلىچ ئېلىپ سىپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ «مېنىڭ لەشكەرلىرىم نەگە كېتىشتىڭ؟ بۇ ئەنجانلىق قىپچاقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ شەھەردىن قوغلاپ چىقارمامسەن؟» دەپ ۋارقىراپ-جارقىراپ دىۋانىنىڭ ئىتىدەك ھەر تەرەپكە يۈگۈرۈپ يۈردى. بۇ چاغدا لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى.

ياقۇپبەگ بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ يىگىتلىرىنى كىرگۈزۈپ راشىددىنخان خوجىنى تۇتتۇرۇپ چىقىپ يوقاتتى. راشىددىنخان خوجىنىڭ ئىنىسى جالال خوجا بىر كىشىنىڭ ئەقدى نىكاھىدىكى بىر خوتۇننى ئۆز ئەمرىگە ئالغانىكەن. پەخرىددىن خوجا يولسا شەرىئەتنىڭ ھۆكۈملىرىگە بويسۇنماي، قازى-مۇپتىلارنى ھاقارەت ۋە دەشنام قىلغانىكەن. ياقۇپبەگ بۇرۇن ئۆتكەن

پېشىۋا ئالىملارنىڭ ھۆكمى بويىچە ئۆلىمالاردىن پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنلىرىنى خوجىلارغا بىلدۈرۈپ، ئۆز ئىقرارى بىلەن گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ ئاممىغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن ئۇلارنى قەتلى قىلدى. ئىبراھىم تۆرىنىمۇ قەتلى قىلدى.

ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتچىلەرنى بەلگىلەپ خان خوجىنىڭ خەزىنە - دەپىنە، ياراق - ئەسلىھە، توپ - زەمبىرەك ۋە پۈتۈن پادىشاھلىققا تەئەللۇق نەرسە - كېرەكلىرىنى خەتلەپ دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇردى. قومۇلدىن تارتىپ بۇ ئالتە شەھەردىكى ھىتايلارنىڭ قورال - ياراقلىرى، خەزىنىلىرى راشىدىن خان خوجىنىڭ خەزىنىلىرىگە يىغىلغانىدى. ئۇنىڭ ھەممىسى جانابىي بەدۆلەتنىڭ خەزىنىلىرىگە كىرىپ كەتتى. ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

ياقۇپبەگ كۇچانىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ تۈگىتىپ، ئىسھاق خوجامغا كۇچا، شايار، بۈگۈرلەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيىتىنى مەرھەمەت قىلدى. كۇچادا ئىككى ئاي مىقدارى تۇرۇپ، ئۇلۇغ مازارلارغا نەزىر - نۇزۇراتلار قىلىپ، غېرىب - غۇرۋالارغا سەدىقە - ئېھسانلار بېرىپ، خەتمە - قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلاپ، ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىدە قەشقەر دارىسسەلتەنە①گە قاراپ يولغا چىقتى. ئاقسۇغا كېلىپ بىر ئاي مىقدارى تۇرۇپ، ئاقسۇنىڭ كاتتىلىرىدىن باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، مۇھەممەد ئابدۇللا ئىشىكئاغابەگ، قاسىم قازى باشلىق 17 ئۆيلۈك ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك② قىلىپ يەكەنگە ماڭدۇردى.

جانابىي ياقۇپبەگ ئاقسۇدىكى تەۋەررۈك مازارلارنىڭ ھەققىدە خەتمە - قۇرئان ئوقۇتۇپ، كەڭرى نەزىر - چىراغ، خەير -

---

① دارىسسەلتەنە — پادىشاھ ئوردىسى جايلاشقان شەھەر، مەركەز.

② ئاق ئۆيلۈك — سۈرگۈن قىلىش، يات يەرلەرگە پالاش.

سەدىقىلەرنى بېرىپ، داشلارنى قايىنتىپ، غېرىب - غۇرۋالارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ ئۈچتۇرپانغا قاراپ ئاتلاندى. ئۈچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ 20 كۈندەك تۇرۇپ، مۇھەممەد بابا توقسابەگكە ئالائىددىن بەگنى سەركار* قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ، ئۆزى قاغشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ راۋان بولدى.

ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، ئاتۇشقا يېقىنلىشىپ، سۇغۇن قورۇل دېگەن مەنزىلگە كەلگەندە تاغ باغرىدىكى تاشقىن سۇ ئاققان بىر جىلغىغا چۈشۈپ ئارام ئالدى. كېچىسى هاۋا بۇزۇلۇپ، چاقماق چېقىپ هاۋا گۈلدۈرلىگىلى تۇردى. شۇ ئەسنادا ئازغىنا يامغۇرمۇ ياغدى. بۇنىڭغا هېچكىم پەرۋا قىلمىدى. يېرىم كېچە بولغاندا جىلغىغا تاشقىن سۇ كېلىپ خەزىنە - دەپىنە، ئات - تۆگە، زەمبىرەك، سەرۋاز - جانبازلارنىڭ تولىسىنى ئېقىتىپ كېتىپ چوڭ پالاكەت يۈز بەردى. زايە بولغان خەزىنە، قورال - ياراق، يىگىت - سەرۋازلارنى ئىزدەپ بەزىلىرى بىر كۈنلۈك هەتتا ئىككى كۈنلۈك يەردىن تېپىپ كەلدى. كۆپلىرىنى تاپالمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاهى ئېگىز يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن. سەلەب سۇ تەسىر قىلالمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازى بۇ چوڭ هادىسە تۈغرۇلۇق هېچكىمگە بىلدۈرمىدى. هايات قالغانلارغا تون - سەرۇپاي، سەللا - كۆلا، ئات - ياراق ئىنئام قىلدى.

كۈز پەسلىنىڭ باشلىرى ئىدى. ئۇلار قەشقەر تەرىپىدىن بىرنەچچە 100 ئىشەكتە قوغۇن - تاۋۇز، يەل - يېمىشلارنى ئېلىپ چىقتى. ئاتىلىق غازى قوغۇننى ئېلىپ، ئۆز قولى بىلەن پىچىپ بىر تىلىمنى يەپ، قالغىنىنى چوڭ - كىچىك يىگىت، سەرۋاز، مۇلازىم، ياساۋۇللارغا مۇلايىم ۋە ياخشى سۆزلەر بىلەن

---

* سەركار — ئىش بېشى.

بىر تىلىمدىن بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلدى. بۇ مەنزىلدىن قوزغىلىپ ئاقسۇەت پايتەخت قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1284 - يىلى① (مايمۇن يىلى) جامادىيەلئاخىرنىڭ 22 - كۈنى ئىدى.

ياقۇپبەگ قەشقەردىكى مازارلاردىمۇ نەزىر - سەدىقە ئۆتكۈزۈپ غېرىب- غۇرۋا، تۇل خوتۇن - يېتىم ئوغۇللارنىڭ دۇئالىرىنى ئالدى. ئەمىرلەشكەر، پانسات، يۈز بېشى، يىگىت - سەرۋاز، چوڭ- كىچىك ھەممىسىگە مەنسەپ بېرىپ، تون - سەرۇپاي، تەڭگە - تىللا- لارنى ھەددىدىن زىيادە ئىنئام قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئاتلىق غازى بۇزرۇكخان تۆرەمگە 10 مىڭ تىللا بېرىپ بەدەخشان يولى بىلەن ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن پەرغانىگە ئۇزىتىپ قويدى②. 12 ئاي مىقدارى ۋاقىت ئىچىدە خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا ۋە كورلىغىچە قولغا كىرگۈزۈپ بۇ موغۇلىستان مەملىكە- تىنىڭ پادىشاھى بولۇپ ھەممىنى ئۆز بۇيرۇقى ئاستىغا ئالدى.

---

① ھىجرىيىنىڭ 1284 - يىلى مىلادىينىڭ 1867 ، 1868 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② بۇزرۇكخان خوجا پەرغانىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قاراۋۇل تۆپە دېگەن يەرنىڭ قاشتوگەمەن كەنتىگە يېقىن كونا ئېغىز كەنتىدە ياشىغان ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان — مۇھەررىردىن.

یاقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ يەتتە شەھەر ۋە موغۇلستاننى ئۆزىگە بويـ
سۇندۇرغانلىقى؛ رۇم خەلىپىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارلىقنى ئېرىشـ
كەنلىكى ۋە باشقا ئىچىندىشلىق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى

جانابىي ئاتلىق غازى ئاقسۇ، كۇچالارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن دارىسسەلتەنە قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ خاتىرجەم بولدى. شۇنىڭ بىلەن موغۇلستان زېمىنى ئىچىدە ئۆزئارا دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۈگىتىلىپ، «پادىشاھلارنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەممە ئادەم بەللىرىگە ئىتائەت كەمىرىنى مەھكەم باغلىدى. بۇ قىشنى ئۇلار مۇشۇ تەرىـ قىدە تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئۆتكۈزدى. يىل ئۆرۈلۈپ باھار يېتىپ كەلدى. گۈل رەيھانلار كەڭ زېمىننىڭ قارا تۇپرىقىدىن باش كۆتۈردى.

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى ئاقسۇ، يەكەن ۋە خوتەنلەردە ھەر تۈرلۈك ھۈنەرۋەنلىك ئىشخانىلىرى قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. جۈملىدىن زەرگەرلەر ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن كەمەر، ئوقدان، يۈگەن، قۇشقۇن قاتارلىق ئات جابدۇقلىرى ياسىدى؛ تۆمۈرچىلەر مىلتىق، قىلىچ، شەمشەر، ئۈزەڭگە، يۈگەن قاتارلىق تۆمۈردىن ياسىلىـ دىغان نەرسىلەرنى تەييارلىدى؛ قازانچىلار چوڭ ـ كىچىك توپـ زەمبىرەك، چاچما ئوق قاتارلىقلارنى تەييارلىدى؛ كىيىم تىككۈـ چىلەر كىمخاب، تەتىللا، تاۋار، بەقەسەم، شايى، ئەتلەس، بانارىس*، چىت، چەكمەنلەردىن تون، يەكتەك، تامباللارنى

* بانارىس — يوللۇق يىپ، رەخت.

ئىككىلى تۇردى؛ تۇماقچى ۋە تېرىپۇرۇشلار بۇلغۇن، سۆلەيسۇن،
تۈلكە تېرىلىرى ۋە كۆرپىلەردىن يۇمشاق جۇۋا چاپان، رۇمچە
شاھانە تۇماق، تەلپەكلەرنى ھازىرلىدى؛ موزدۇز-سەرراچلار①
تۇرلۇك ئۆتۈك، تووۋرا②، يۈگەن، قۇشقۇن، ئۇزەڭگە بېغى، ئېيىل —
تارتما تىكتى. ياغاچچى، قونداقچى، مىخچى، قويمىچى قاتارلىق
كاسىپلارمۇ ھۈنەرلىرىدە ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلدى. يەنە
قوقەن خانلىرىنىڭ ئىشخانىلىرىدىن تەربىيىلىنىپ چىققان ماھىر،
كامىل ئۇستىلارنى ئەكەلدۇرۇپ، مەللەخانىنىڭ نامىدا تىللا سوقتۇر-
دى. بىر ياقتىن مىس پۇل قۇيۇشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىپ، ۋاڭ-خان
نامىدا مىس پۇل قۇيدۇردى. ھەرخىل كەسىپ ئۇستىدە، ئۇستا
بېشى ۋە ھەممە ئۇستا بېشىلىرىنىڭ تۆپىسىدە ئىش بېشى تەيىنلەندى.
ھەممە كاسىپ-ھۈنەرۋەنلەرگە مائاش بەلگىلەندى. ھېچقانداق
بىر كىشىگە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىنمىدى. ھەر ئادەم ئۆز ئىختىيارى
بىلەن كېلىپ، ئۆز ھۈنەرلىرىنى قىلىپ، قىلغان ئىشلىرىغا لايىق
ھەقلىرىنى ئالدى.

دېمەك، جانابىي ئاتىلىق غازى ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى.
زۇلۇم ۋە زورلۇقلار سومرۇغقا ئوخشاش كوھىقاپ تېغىغا يوشۇ-
رۇندى. شۇڭا پۈتۈن پۇقرالار دۆلەتلىرىنىڭ زىيادە بولۇشى ئۈچۈن
قوللىرىنى ئىختىيارسىز كۆتۈرۈپ، ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلىشتى.
ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ئېھتىياتچانلىق بىلەن سىياسەتلەرنى ئادىل
يۈرگۈزدى. لەشكەرلەر ۋە پۇقرالارنىڭ مېلى ياكى جېنىغا قول
ئۇزىتىپ قالماسلىقى ئۈچۈن قاتتىق تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. بىر
قېتىم ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى يەكەندىن قەشقەرگە كېلىۋاتقان

① سەرراچ-ئات جابدۇقلىرىنى تىككىدىغان ئۇستا.

② تووۋرا — ئاتقا بوغۇز بېرىدىغان تېرە قاپ.

چېغىندا چۆلدىن چىقىپ، ئاۋات بىر يۇرت* ئىچىدىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە بىر كەمپىر بىرنەچچە قاچا قېتىقنى يولغا ئاچىقىپ سېتىۋاتقانىكەن. قوشۇن ئىچىدىكى بىر يۈز بېشى بىر قاچا قېتىقنى ئىچىپ پۇلىنى بەرمەي كېتىپ قالىدۇ. ئارقىدىن ئاتىلىق غازى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە ھېلىقى كەمپىر «بىر سىپاھ بىر قاچا قېتىقىمنى ئىچىپ پۇلىنى بەرمىدى» دەپ يىغلاپ ئەرز قىلىدۇ. ئاتىلىق غازى كەمپىردىن «قېتىق ئىچكەن سىپاھنى تونۇمسىز؟» دەپ سورايدۇ. كەمپىر «تونۇيمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. كەمپىرنى قوشۇن ئىچىدىگە ئەكىرىپ كۆر- سىتىشكە ئەمر قىلىدۇ. كەمپىر قوشۇن ئىچىدىگە بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن قېتىق ئىچكەن سىپاھنى «مانا مۇشۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ سىپاھنى ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىدۇ. ئاتىلىق غازى كەمپىرگە قاراپ: «ئەي ئانا! بۇ يىگىتنىڭ قورسىقىنى ھازىر يېرىپ كۆرىمەن. ئەگەر قورسىقىدىن قېتىق چىقمىسا سىزنى ئۆلتۈرىمەن. ئۇ چاغدا ۋابال بولامدۇ، بولمامدۇ؟» دەيدۇ. كەمپىر «ۋابال بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئاتىلىق غازى دەرھال سىپاھنىڭ قورسىقىنى يېرىشقا بۇيرۇيدۇ. قارىغۇدەك بولسا قېتىق ھېچقانداق بۇزۇلماي ئۆز پېتى چىقىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى كەمپىرگە بېرىدۇ.

يەنە مۇنداق بىر ۋەقە بولغان: ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە قوشۇن ئىچىدىكى بىر يىگىت بىر ئادەم- نىڭ ئىككى باغ بېدىسىنى تارتىۋېلىپ ئېتىغا بەرگەنىكەن. بېدىنىڭ ئىگىسى ئەرز قىلغاندىن كېيىن بۇ يىگىتنىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قوشۇن ئىچىدىكى يىگىت ۋە سەرۋازلار كىشىلەرنىڭ نەرسە-كېرەكلىرىگە زورلۇق قىلىشقا ياكى بازار

* يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى خانئېرىق يېزىسى — مۇھەررىردىن.

نەرقەدىن تۆۋەن سوراپ قوپاللىق قىلىشقا ئەيمىنىدىغان بولۇشتى. سودا ـ سېتىقتا ناھايىتى مۇلايىم، شېرىن سۆخەن بولۇپ، ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولدى.

مۇنداق بىر ۋەقەمۇ يۈز بەرگەن: ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا يۈرۈش قىلغاندا قەشقەردىن چىقىپ مارالبېشىغا كېلىدۇ. ئوغلى ھەيدەرقۇلىبەگ باشقا بىرنەرسىگە ئوق چىقارسا ئاتقان ئوقى خاتا كېتىپ شۇ تەرەپتە ئوتلاۋاتقان بىر ئېشەككە تېگىپ ئېشەك ئۆلۈپ قالىدۇ. ئېشەكنىڭ ئىگىسى ئەرز قىلىدۇ. تەكشۈرۈپ كۆرسە بۇ ئىشنى سادىر قىلغان ئۆز ئوغلى ھەيدەر قۇلىبەگ ئىكەن. ئاتىلىق غازى قاتتىق غەزەپلىنىپ: «مەن ئاتىلىق غازىنىڭ ئوغلى دەپ سەۋەبسىز ئوق چىقىرىپ پۇقرالارنىڭ ئېشىكىنى ئېتىپ ئۆلتۈرەمسەن؟» دەپ ئۇنى تاياققا تۇتۇپ ئەدىبىنى بەرگەنىكەن. شۇ سەۋەب بىلەن ھەيدەر قۇلىبەگ ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولغان. بۇنى كۆرگەن ئەمىر لەشكەر، پانسات باشلىق چوڭ ـ كىچىك ھەممىسىنىڭ دىللىرىغا قورقۇنچ چۈشۈپ يېڭىدىن تۇۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىشىپ ياقۇپبەگكە بولغان ئىتائىتىنى تېخىمۇ زىيادە قىلغانىدى. گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، پۈتۈن خالايىق ۋە يىگىت ـ سەرۋازلار ئىچىدە بىر ـ بىرىگە زورلۇق ۋە تەئەددى قىلىدىغان ئىشلار تامامەن توختىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى مەيلى بار بولسۇن ياكى يوق بولسۇن، مەيلى يىراقتا ياكى يېقىندا بولسۇن، مەيلى كېچە ياكى كۈندۈزدە بولسۇن ھېچبىر كىشى بانا ـ سەۋەبسىز ھېچقانداق ئىشنى قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى، بەلكى قىلىشنى يادىغىمۇ كەلتۈرەلمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازى يوق بولسۇن ياكى يىراقتا بولسۇن خۇددى ھازىر قاراپ تۇرغاندەك بىلىدى ھەم يۈز بەرگەن چوڭ ـ كىچىك ۋەقەلەرنى يېزىپ تۇرىدىغان كاتىپلارمۇ ھەر زامان، ھەر ماكاندا تەييار ئىدى.

يېگىت ۋە سەرۋازلارنىڭ سانى 50 مىڭدىن ئاشتى. ئىشخانى-
لاردا مائاش ئالىدىغان ئۇستا-ھۈنەرۋەنلەر 50 مىڭغا يېقىنلاشتى.
خەزىنە-دەپىنلەرنىڭ سانىمۇ تولۇپ تاشتى. بۇ ۋاقىتتا ياقۇپبەگ
ئاتلىق غازىنىڭ دۆلەت ھۆكۈمرانلىقى شەرق تەرەپتە ئۇششاقتال
ۋە كۈمۈشكىچە، شىمال تەرەپتە مۇز داۋان ۋە زوق داۋانغىچە،
غەرب تەرەپتە ئەركەشتام ۋە بەدەخشانغىچە، جەنۇب تەرەپتە
قاراڭغۇ تاغ ۋە چەرچەنگىچە كېڭەيدى. بۇ چېگرا ئىچىدىكى
تاغ ۋە يايلاق، سەھرا ۋە قىشلاق، جاڭگال ۋە دەشت-تاشلىق-
لارنى، خۇسۇسەن ئولجا ۋە «خېنى يەر-زېمىن»*لارنى ئىشەنچلىك
مۇلازىم-خىزمەتچىلەرنى ئەۋەتىپ سېتىشقا كىرىشتى. بۇ ئىشنى
بېجىرىش ئۈچۈن ئاقسۇلۇق موللا ئابدۇللا دىۋان بېگىنى باشلىق
قىلىپ مۇھەممەد نەزەر قوشبېگى، مىرزا قاسىم مېھتەر، مىرزا
ئېزىز بۇخارىلارنى ئاقسۇغا ئەۋەتتى.

بۇ يۇرتلارغا خىتاي ئەھلى ۋالىي بولغان چاغلاردا خاقانى چىن
تەرىپىدىن ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ۋە ئىشىكئاغىسى باشلىق 46 بەگكە
پادىشاھلىق خەزىنىدىن بېرىلىدىغان مائاش تەمىنات ھېسابىغا چوڭ-
لىرىغا جىق، كىچىكلىرىگە ئازراق يەر-زېمىن تەقسىم قىلىپ بېرىل-
گەنىكەن. ئاقسۇغا ھاكىم بولغان كىشىگە 100 ئۆيلۈك، ئىشىكئاغا
بولغان كىشىگە 60 ئۆيلۈك، مەرتىۋىسىگە قاراپ ئەڭ تۆۋەن
بەگكە تۆت ئۆيلۈكتىن دېھقاننى بەگلەرنىڭ دېھقانچىلىقىنى قىلىپ
خىزمىتىگە سالسۇن، دەپ ئىنئام قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەنىكەن. تا
ئىسلامىيەتكىچە شۇ يارلىقنىڭ ھۆكمى بويىچە ھەرقانداق ئادەم بۇ
مەنسەپكە ئېرىشسە، مەنسەپ ئۈچۈن ئىنئام قىلىپ بەرگەن يەرنى
شۇ ئادەملەرگە تېرىتىپ ئۇلارنى خىزمىتىگە سېلىپ كەلگەنىدى.

---

* خېنى يەر-زېمىن — پادىشاھلىق يەر، دېگەن مەنىدە بولۇپ،
«بەگلىك يەر» دەپمۇ ئاتالغان.

بۇ قائىدە يەتتە شەھەرنىڭ ھەممە يېرىدە بىردەك جارى قىلىنغانىدى. بەگلەر ئىنئام قىلىنغان بۇ ئادەملەرنى نەق پۇل بېرىپ سېتىۋالغاندەك ياكى ئاتا مىراس قۇلدەك ھەقسىز ئىشلىتەتتى. ئۇلارنى ئىشلىتىپ يەر تېرىتىپ، ئاشلىق ئالسا ئۇنى ئۆزىگە ھالال دەپ بىلەتتى. بۇنداق كىشىلەر ھەرقانچە پۇل سەرپ قىلىپ يۇرت خەلقىگە ئارىلاشسىمۇ ئەقەللىي كۆك بېشى، بۇن بېشى ياكى مۇئەززىن، جارۇپكەش① قاتارلىق تازىلىق ئەمەللىرىگىمۇ ئىگە بولالمايتتى. خەلق ئىچىدە «تامغىلىق ياپچى» دەپ ئاتىلىپ، ھەرگىز ئېتىبارى يوق ئىدى. بەگلەرگە خاقانى چىن تەرىپىدىن ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن يەرلەرنى «خىتنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى. يەنە بۇ شەھەرلەر خىتايغا تەۋە بولغاندىن كېيىن خىتاي ئەمەلدارلىرى پۇقرالارنى ئىشلىتىپ سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلغان يەرلەرنىمۇ «خىتنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى.

مۇشۇنداق خىتنى يەر، قىشلاق ۋە يايلاقلارنى، ئىگىدارچىلىق قىلىپ تۇرغان كىشىلەرگە ۋە شۇ خىتنى يەرلەر تەۋە بولغان مەھەللە-كەنتلەرنىڭ ئاھالىلىرىگە سودا قىلىپ سېتىپ پۇلىنى ئالىي خەزىنىگە تاپشۇردى. ئاقسۇغا تەۋە ئاقيار، كەلپىن، مىرزا تامى ئونباشقىچە بولغان جايلاردىن بەش لەك، 46 مىڭ تەڭگە② پۇل ھاسىل بولدى. باي، سايرامدىن سەل كەم تۆت لەك تەڭگە پۇل كىرىم بولدى. قالغان ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇ تەرىقىدە بولدى.

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ بەخت-دۆلەتلىرى كۈندىن-

---

① جارۇپكەش — مەسچىت-خانىقا قاتارلىق دىنىي مۇئەسسەسەلەرنىڭ تازىلىق خىزمەتچىسى.

② «تارىخىي ھەممىدىيە» دە «ئەللىك ئالتە مىڭ تەڭگە» دېيىلگەن— مۇھەررىردىن.

كۆنگە يۇقىرى تۆرلەپ ئەۋجىگە چىققتى. دۈشمەنلىرىنىڭ ئەھۋالى خارلىققا يۈزلەندى. مۇشۇنداق ئادالەت قانات يايغان، تەرتىپ ۋە ئىنتىزام راۋاج تاپقان كۈنلەردە ھەر تەرەپتىن ئەلچىلەر كەلگىلى تۇردى. جۈملىدىن تاشكەنتلىك قازىخانتۆرەم ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ شەرەپ بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

بۇ زات ئاتلىق غازىنى «رۇم خەلىپىسى»* گە ئەلچى ئەۋەتىشكە دالالەت قىلدى. ئاتلىق غازى بۇ پىكرىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، «رۇم خەلىپىسى بولسا مۆمىنلەرنىڭ پېشىۋاسى، روپى زېمىننىڭ يېتەكچىسى. مېنىڭ ئۇ كىشىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سالامىمنى يەتكۈزمىكىم زۆرۈر» دېدى. بۇ چاغدا قازىخانتۆرەم مۇنۇلارنى يەتكۈزدى: «تاشكەنتنى ئورۇسلار بېسىۋالغاندىن كېيىن يۇرتنىڭ ئۆلىما، پازىل، ئېتىقادلىق كىشىلىرى، بىزگە بۇ يۇرت ھارام بولدى، دەپ ئورۇسلارغا ئىتائەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە نومۇس بىلىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننەتلىرىنى جارى قىلىپ ھىجرەت قىلىشنى ئىختىيار قىلدى. شۇ جۈملىدىن مەنمۇ ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىپ ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن قايتىپ رۇمغا كەلدىم. بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن رۇمنىڭ ئەركان دۆلەت، ئۆلىما، پازىللىرى بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇلار: ‹پەرغانە ۋىلايىتىنى ئورۇسلار بېسىۋاپتۇ. خاقانى چىن ۋىلايەتلىرىدىمۇ بىرمۇنچە مۇسۇلمانلار خاقانى چىننىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئىسلام ئېچىپ راۋاج تېپىپتۇ، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدۇق› دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەلىپە ھەزرەتلىرى شەرق تەرەپتىكى ئىسلام ئاچقان مۇسۇلمانلارنىڭ راۋاجى ئۈچۈن مەسچىت-مەسچىتلەردە بەش ۋاق نامازدىن كېيىن دۇئا قىلىنسۇن، دەپ يارلىق قىلدى

* ئوسمانلى تۈرك خەلىپىلىكىنى دېمەكچى — مۇھەررىردىن.

ۋە ئۆزى باش بولۇپ شەرق تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلدى. ئەمما ئىسلام ئىچىشقا باشچىلىق قىلغان ئۇلۇغلارنىڭ نامىنى ھاجىلاردىن سورىسا، بەزىلىرى خوتەن پادىشاھىنىڭ ئىسمىنى ئېيتتى. بەزىلىرى كۇچالىق خوجىلارنىڭناملىرىنى ئېيتتى. بەزىلىرى ئىلى سۇلتانىنىڭ نامىنى زىكرى قىلدى. باشلىق بولۇپ ئىسلام ئاچقان كىشىنىڭ نامىنى خەلىپە ھەزرەتلىرى بىلەلمىدى. زېمىن يۈزىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتى پاناھى بولغان رۇم خەلىپىسى بولغاچقا، بىرەر جايدىكى مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرسە، ئۇ خۇشال بولۇپ دۇئا قىلىدۇ. مۇبادا مۇسۇلمانلارغا زىيان - زەخمەت يەتكەنلىكىنى ئاڭلىسا، مالال ۋە غەمكىن بولۇپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشقا دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ. ھەر تەرەپتە تۆرلۈك يول بىلەن باش كۆتۈرگەن مۇسۇلمانلارنى بىلىپ دەپتەرگە خەتلەپ قويۇش ھەر زاماندىكى خەلىپىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەن. بۇ موغۇلىستان يۇرتىنىڭ ھەممىسى جانابىڭىزغا قاراپتۇ. ئەلۋەتتە ئۆزىڭىزنى مەلۇم قىلىپ رۇم خەلىپىسىگە خەۋەر قىلمىغىنىز لازىم» دېگەندە، بۇ گەپلەر ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىغا ماقۇل كەلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەرغۇب ماللىرىدىن تاۋار - دۇردۇن، پاكىز - ئېسىل چاي، چىنە، ئالتۇن، يامبۇ، بىر توققۇز قالماق ۋە قازاق ئېتى، بىر توققۇز پاكىرە پاكىزە گۈزەل بەرنا قىز، بىر توققۇز نەۋ جۇۋان، زىبا ياش يىگىت قاتارلىق تارتۇق پىشكەشلەرنى راسلاپ ھاجى قازىخانتۆرەمنى باش قىلىپ بىرنەچچە ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتكارلارنى ھەمراھ قىلىپ قۇتلۇق زامان، سائادەتلىك كۈنلەردە رۇمغا سالدى.

شۇ كۈنلەردە پەرغانە ۋىلايىتىدىن سەيىد پازىل ئەھرارخان تۆرەم، قوقەندىن سەيىد ئەردىلاتى داموللىلار قەشقەرگە كەلدى.

كۇچالىق خوجىلارنىڭ زامانلىرىدا كەشمىر تەرەپتىن مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان يەكەنگە كەل-

بىگەندى. ئۇ يەردىن كۇچاغا بارغان ۋە كۇچادىن ئۆتۈپ كورلىغا بارغان چاغدا، ئاتلىق غازى نۇسرەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن كۇچاغا يېتىپ كەلدى. مۇزەپپەرخان كورلىدىن ئۆرۈمچىگە بېرىپ بىرنەچچە زامان غۇربەتچىلىك بىلەن ئۆمۈر كەچۈرۈپ تۇرغان چېغىدا، ئىلى تەرىپىدىن كەلگەن بەزى مۇساپىر بايلار مۇزەپپەرخان باينى تونۇپ ئىززەت-ئىكرامىنى قىلدى. تۇڭگانلارنىڭ ئۇلۇغى لورىنجا خەلىپىمۇ* خەۋەر تېپىپ ئۇنىڭ كۆپ ئىززىتىنى قىلىپ نەچچە ساندۇق چاي ۋە كۈمۈش ھەدىيە قىلدى، باشقا تۇڭگانلارمۇ قولىدىن كېلىشىچە ياردەم قىلدى. مۇزەپپەرخاننىڭ قولىغا پۇل كىرگەندىن كېيىن ئەتراپىغا ئادەملەر توپلاندى، مۇشۇ كۈنلەردە خوتەندىن قېچىپ كەلگەن، مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ خىزمىتىدە بولغان كونا سىپاھلاردىن مىرزا ئەھمەد قوشبېگى، مۇھەممەد بابا دادخاھ، غازى پانسات قاتارلىقلار: «ئىلاج بولسا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە، ھېچ بولمىغاندا كۇچا تەۋەسىگە قەدەم تەشرىپ كەلتۈرسىلە، بىز ئۆزلىرىنى ئالتە شەھەرگە خان قىلاتتۇق. چۈنكى سىلى ھەممىمىزنىڭ ئۇلۇغىمىز، مەۋلانىمىز ۋە خوجىمىز» دەپ ئارقا-ئارقىدىن خەت ئەۋەتكىلى تۇردى. بۇنى كۆرۈپ مۇزەپپەرخاننىڭ ئابا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ كەسىپ-ھۈنەرلىرىنى قىلىپ، يۇرت سوراپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئارزۇسى كۆڭۈللىرىنى بىئارام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە پاراكەندە-باشباشتاق تۇڭگان ۋە مۇساپىر نەمەنگانلىقلارنى ئەتراپىغا توپلاپ جەمئىيەت قۇردى. بىرنەچچە بايلار ھۆكۈمەت تۇتۇپ ئەمەلگە ئىگە بولۇشنى تەمە قىلىپ قوللىرىدىكى دەسمايىسىنى قەرز بەردى ۋە باشقىلاردىنمۇ قەرز ئېلىپ بەردى. بۇنىڭغا ئات-ياراق، قورال

* تۇدىلىڭ (داۋۇت خەلىپە)نى دېمەكچى — مۇھەررىردىن.

ئەسلىھە تەييارلاپ بىردىنلا كورلىغا بېسىپ بېرىپ، ناغرا-كاناي چېلىپ كورلىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجىبەگ قېچىپ كۇچاغا كېلىپ بولغان ۋەقەنى بايان قىلدى. كۇچادىن بۇ ۋەقەنى خەۋەر قىلىشقا كېيىنكىتەك چاققان بىر خەۋەرچىنى قەشقەرگە چاپتۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى مۇزەپپەرخاننىڭ كورلىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، كونا سىپاھ ۋە يىگىتلەردىن ئەندىشە قىلدى. چۈنكى مۇزەپپەرخان خانزادە بولۇپ، ھەممىسىنىڭ چوڭى ئىدى. ئاتىلىق غازى دەرھال ئىسھاق خوجىغا قارىتىپ: «ئۆز يىگىتلىرىڭىزنى ئېلىپ كورلىغا بېرىپ ئىلاج بولسا مۇزەپپەرخاننى تىرىك قولغا چۈشۈرۈڭ، بولمىسا ھەر تەرىقە بىلەن يوقىتىپ، ماڭا مەلۇم قىلغايسىز»، دېگەن مەزمۇندا نامە ئەۋەتتى. نامە يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ ئىسھاق خوجام قېشىدا تەييار تۇرغان 2000 يىگىتى بىلەن كورلىغا يېتىپ بېرىپ مۇزەپپەرخاننىڭ بارگاھلىرىنى قورشىۋالدى. بىرمۇنچە قالماقلار مۇزەپپەرخانغا قوشۇلغانىكەن. ئۇلار قېچىپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى. مۇزەپپەرخان ئازغىنا ئادەم بىلەن قېلىپ ئىسھاق خوجىغا تەڭ كېلەلمەي چېدىرلىرىغا يوشۇرۇندى. ئىسھاق خوجىنىڭ باتۇرلىرى تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ئېتىپ مۇزەپپەر خوجىنى ھالاك قىلدى. چېدىر-بارگاھلىرىنى غەلۋىردەك ئۆتمىتۆشۈك قىلىۋەتتى. بۇ ۋەقە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1285-يىلى* كۈز پەسلىدە بولغانىدى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ھېكىمخان تۆرەم بۇيرۇق بويىچە قىزىل يېزىسىغا بېرىپ قارا كۆرسىتىپ ياردەم يەتكۈزۈپ تۇردى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1285-يىلى مىلادىنىڭ 1868-، 1869-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇساپىر پانسات① ۋە يىگىتلەرنى كوچاغا كىرگۈزمىدى. ئاتىلىق غازى ناھايىتى ئېھتىيات قىلغانلىقىدىن شۇنداق قىلىشقا پەرمان چۈشۈرگەنىدى. مۇزەپپەرخان بىر تەرەپ بولمىغۇچە قەشقەردىكى ئەمىرلەشكەر ۋە پانساتلارغىمۇ زادى بىلىندۈرمىدى. ئۇ مۇزەپپەرخان بىلەن بىللە كەلگەن نەمەنگانلىق مۇسا كولال باي بىلەن يەنە ئىككى نەمەنگانلىقنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ مۇزەپپەرخاننىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىپ خاتىرجەم بولدى. ئۇنىڭغىچە قىش پەسلىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى.

جانابىي ئاتىلىق غازىغا تەۋە ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرى، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى، ئەمەلدار، ئىش بېشىلىرى توقسان تارتۇق② نىڭ تەرەددۇتىغا كىرىشتى. ھەرقايسىسى جان-دىلى، پۈتۈن كۈچى بىلەن بىساتلىرىدا بارلىقى نەرسىلەرنى ھەتتا ئۇنىڭ ئۈستىگە قەرز ئېلىپ، زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ قەدىمكى خان، خاقان، پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرىدىن تېخىمۇ ئاشۇرۇپراق سوۋغا-سالاملارنى تەييارلاپ پايتەخت قەشقەرگە ئاتىلىق غازىنىڭ دەرگاھىغا قاراپ راۋان بولۇشتى.

شۇ جۈملىدىن خوتەننىڭ ھاكىمى نىياز ھېكىمبەگ، سەككىز چارەك كېپەك ئالتۇن، 1000 يامبۇ، 400 ئات (200 ئاتنىڭ ئېگەر، ئەبزەل، قامچىلىرىغىچە ھەممە جابدۇقلىرى تەييار) 400 ئاتتا سولەيسۇن، تولكە تېرىلىرى، كۆرپىدىن

---

① ئاپتور مۇساپىر پانسات دەپ ياقۇپبەگكە ئەگىشىپ پەرغانىدىن بىللە كەلگەنلەرنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

② توقسان تارتۇق — ياقۇپبەگنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ئەمەلدارلار تەييارلىغان تارتۇقلارنى كۆرسىتىدۇ.

قىلىنغان تون، شىم، تۇماق - تەلپەك؛ تەتىللا، كىمخاب، تاۋار، بەقەسەم، شايى - ئەتلەس، باتارىس، چەكمەن، كىيىم - كېچەك؛ لازىملىق باغ - بوغۇچ يانچۇقلىرى بىلەن؛ خورۇم، كۆن ئۆتۈك - لەر پايتىمىلىرى بىلەن ۋە يەنە توققۇز - توققۇز نەقىشلىك چۆگۈن، توققۇز - توققۇز ئاپتۇۋا - چىلاپچا، توققۇز - توققۇز مىس قازان كەپكۈر - چۆمۈچلىرى بىلەن، توققۇز - توققۇز قىرمە لىگەن قاتارلىق تارتۇقلارنى ئاتلىق غازىنىڭ ئالىي نەزەرلىرى - دىن ئۆتكۈزدى. قانچە كۈن تۈرغان بولسا شۇنچە كۈن ئەتى - گەنلىكى ناشتا ۋاقتىدا بىر توققۇز يامبۇ، مەخسۇس تىكىلگەن تونلارنى بوغچىلىرى بىلەن ئەكىرىپ ئاتلىق غازىغا تەزىم تەۋا - زۇئىلار بىلەن دۆلەتلىرىنىڭ ئەبەدىي بولۇشىغا دۇئالار قىلىپ ياندى. ھەممە ئەركان دۆلەتلەر بۇ ئىشلارغا ئاپىرىنلار ئوقۇ - شۇپ، بارماقلىرىنى چىشلىشىپ قالدى.

قالغان بارچە ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرىمۇ ئۇشبۇ تەرىقىدە ئۆز ئەھۋاللىرىغا يارىشا تەييارلىغان تارتۇقلىرىنى ئارقا - ئارقى - دىن ياقۇپبەگنىڭ نەزەرىدىن ئۆتكۈزدى. جانابىي ئاتلىق غازى ھەممە سەركەردىلەردىن خۇشال بولۇپ، ھەر بىرىگە نەچچە قەۋەت تون، سەللە - كۆلا، قورال - ياراق، يارلىق، نىشانلار ئاتا قىلىپ شاھانە ئىنئاملارنى قىلىپ مەرھەمەتلەرنى كۆرسەتتى. ھاكىم ۋە سەركەردىلەرگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن مەھرەم - مۇ - لازىملارغىمۇ سەرۇپاي، خىراجىتىگە تىللالارنى بېرىپ ھەممىسىنى رازى قىلىپ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىش ئۈچۈن رۇخسەت بەردى.

سوغۇق قىش يېڭى يىل قەدەم تەشرىپ قىلدى. باھار كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. زېمىن يۈزىدىن ئۆسۈملۈكلەر باش چىقاردى. قۇشلار سايرىشىپ، گۈل ۋە رەيھانلار ئېچىلدى. ھەممىگە خۇشاللىق يۈزلەندى. مۇشۇ تەرىقىدە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ھەمدۇ - سانا ۋە شۈكرىلەرنى قىلىپ دۇئا ۋە ئىلتىجا

بىلەن بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، ھاجى قازىخان تۆرەم مۆمىنـ
لەرنىڭ پادىشاھى رۇم خەلىپىسىنىڭ ھۇزۇرىدىن پايتەخت قەشـ
قەرگە يېتىپ كېلىپ جانابىي ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى.

رۇم خەلىپىسى ئابدۇلئەزىزخان ئاتىلىق غازى ئەۋەتـ
كەن سوۋغاتلار ۋە ئەلچىلەرگە ھەددىدىن زىيادە خۇرسەن
بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەرنى رۇمغا تەۋە قىلىپ، ئاتىلىق غازىغا
«مىراخور باشى»لىق ئەمەل بېرىپ، ئاتىلىق غازىنى كاتتا
پادىشاھلار دەرىجىسىدە كۆرۈپ، ئالتۇن تاج، ئالماس، ياقۇت،
جاۋاھىراتلارنى تىزىپ كۆز قويغان شاھانە تۇماق، چۆرىلىرىگە،
ياقا ۋە كۆكرەكلىرىگە ئالتۇن ـ ئالماس، ياقۇت، لەئەل جاۋاھىـ
راتلار نەقىشلەنگەن رۇمچە نىمچا* باغ ۋە ئىلاپلىرىغا ئالتۇن،
ئالماس، لەئەل ـ ياقۇت، قىممەت باھا تاشلارنى قاتار ـ قاتار
تىزىپ كۆز قويغان قىلىچ، سۇمبىلىرىگىچە ئالتۇن ـ كۈمۈش
بىلەن راسلانغان مىلتىق قاتارلىق قىممەت باھالىق گۈزەل ۋە
مەرغۇب ئىنئاملار ۋە ئالەمشۇمۇل يارلىقلار بىلەن ئەلچىلەرنى
ياندۇرغانىكەن. ئەلچىلەر سائادەتلىك كۈنلەردە يېتىپ كېلىپ
رۇم خەلىپىسىنىڭ ئىنئاملىرىنى ئاتىلىق غازىنىڭ نەزەر ئالىيـ
لىرىدىن ئۆتكۈزدى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ھەددىدىن زىيادە خۇشاللىقىنى
ئىچىگە سىغدۇرالماي غۇنچىغا ئوخشاش گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ
كەتتى. شاھانە ئالتۇن تاجنى بېشىغا، تەۋەررۇك نىمچىنى ئۈچىـ
سىغا كىيىپ، قىلىچىنى بەللىرىگە ئېسىپ، مىلتىقنى قوللىرىغا
ئېلىپ رۇم تەرەپكە قاراپ تەزىملەر بىلەن دۇئا قىلدى. گويا
ئاي بىلەن كۈن ھەتتا يەتتە قەۋەت ئاسماندىكى يۇلتۇزلار،
ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ۋۇجۇدىدا جىلۋە قىلىپ نۇر چېچىـ

* نىمچا — ئۇزۇن تون، ئۇزۇن چاپان.

ۋاتقاندەك بولدى. چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن مۇبارەكلەش سادالىرىنى پەلەكتىن ئاشۇردى. جانابىي ئاتالىق غازى نەچچە كۈن تويى ـ تاماشا ئۆتكۈزۈپ، ئۆلىما ۋە ئەمىر ـ ئۇمرا، لەشكەر ـ يىگىت، سەرۋاز، چوڭ ـ كىچىكلەرنىڭ ھەممىسىگە تون ـ سەرۇپاي ئاتا قىلىپ مەمنۇن قىلدى. ئاندىن كېيىن خەلپە ئابدۇلئەزىزخاننىڭ ئىسمىلىرىنى خۇتبىدا قوشۇپ ئوقۇيدىغان بولدى. ئابدۇلئەزىز خاننىڭ نامى چۈشۈرۈلگەن تىللا، تەڭگە، چاقا (مىس) پۇللارنى قۇيدۇرۇپ تارقاتتى. بۇ يەتتە شەھەرنى رۇم تەۋەسى دەپ ئاتىدى. بۇ چاغدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1286 ـ يىلى* ئىدى.

بۇ يىل ياز ۋە قىش شۇ تەرىقىدە خۇشال ـ خۇرام، غەم ـ ئەندىشىسىز، تىنچلىق بىلەن ئۆتتى.

8

ئۇرۇمچى تۇڭگانلىرىنىڭ كورلا ۋە كۇچا خەلقىنى بىسەرەمجان قىلغانلىقى؛ ئاتالىق غازى غالىب قوشۇنلىرى بىلەن تۇڭگانلارنى يوقىتىش غەرىزىدە شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە مۇراد بېغىدىن مەقسەت گۇل ـ غۇنچىلىرىنى ئۈزۈپ تەختى ئالىيلىرىغا قايتقانلىقى

جانابىي ئاتالىق غازىنىڭ بەخت ـ دۆلەتلىرى كۈندىن ـ كۈنگە تەرەققىي قىلىپ چېكىگە يەتتى. دۆلەت ۋە سەلتەنەتتە لەشكەركەشلىك ۋە سىياسەتتە گويا ئەمىر كەبىر ساھىبقىران تېمۇر

* ھىجرىيىنىڭ 1286 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1869 ـ، 1870 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

گوراگان ئىككىنچى بولدى①، يىل ئۆرۈلۈپ باھار يېتىپ كەلدى، بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى② ئىدى.

تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىدىكى تۇڭگانلاردىن يەنشەي، لەنشىڭ يەنشەي باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ تۇڭگان ئاتارمەن-چاپارمەنلەر ئۇشتۇمتۇت كورلا تەۋەسىدە پەيدا بولدى.

بۇنىڭدىن بىر ئاي ئىلگىرى ئاتالىق غازى پەرمان بېرىپ غازى مۇھەممەت بابا دادخاھ بىلەن ھاجى مىرزىنى كورلىغا ئەۋەتىپ ھاجى مىرزىنى كورلىغا زاكاتچانا③ بىنا قىلىشقا مەسئۇل قىلغانىدى. غازى مۇھەممەت بابا دادخاھنى ئۇششاقتال ئەتراپىغا چوڭ بىر قاراۋۇلخانا سېلىپ، قاراۋۇل بېگى بىلەن قاراۋۇلچى يىگىتلەرنى توختىتىپ، تۇڭگانلار بىلەن بولغان چېگرىنى ساقلاشقا بەلگىلەپ ئەۋەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ يىگىتلىرى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن تەڭ كېلەلمەي، كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجىبەگ باشلىق ھەممىسى كۇچاغا قېچىپ كېلىپ، بۇ يامان خەۋەرنى خۇددى پەلەكتىكى ئاقار يۇلتۇزلاردەك تېز ماڭىدىغان چاپارمەندىن ئاتالىق غازىغا يەتكۈزدى. خەۋەر يېتىپ بارغان ھامان ئاتالىق غازى ھېكىمخان تۆرەمنى ئالدىدىكى 1500 يىگىت، 500 سەرۋازلىرى بىلەن تۇڭگانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا، ئىسھاقخان تۆرەمنى ئۇلارغا ياردەم بېرىشكە بۇيرۇدى. ھېكىمخان تۆرەم يارلىقنى كۆرۈش بىلەن تەڭ، ئاقسۇنى مىرزا بابابەگ زاكاتچى

① ئاپتور بۇ يەردە ياقۇپبەگنى 1336 - يىلى تەختكە چىققان ئەمىر تېمۇر كوراگانغا ئوخشاتقان.

② ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى مىلادىنىڭ 1870 -، 1871 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ زاكاتچانا — خەلقتىن يىغىۋالغان ئۆشرە - زاكات، باجلارنى ساقلايدىغان ئورۇن — مۇھەررىردىن.

بىلەن مۇھەممەت سەئىد قۇر بېشىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ، يىگىت ـ سەرۋاز، توپ ـ زەمبىرەكلىرىنى ئېلىپ كوچاغا يېتىپ باردى. ئۇلار كوچادىن بىر پوتەي يىراقلىقتىكى قارايىغاچ دېگەن مەنزىلدە تۇڭگانلارغا دۇچ كەلدى. بۇ يەردە ئۇرۇش ۋە جەڭلەر بولدى. ئاتلىق يىگىتلەر ۋە سەرۋازلارنىڭ غەيرەتلىرى ئۆرلەپ توپ ـ توپ بولۇپ تەرەپ ـ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ زەربە بېرىۋاتقان چاغدا، ئۇشتۇمتۇت ئاتلىق سىپاھلار قاچتى. سەرۋازلار بىر باغنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ پاناھلىنىپ توپلىنىپ جەڭ قىلىپ تۇڭگانلارنى يېقىن كەلتۈرمەي تۇرغان چاغلىرىدا ئوقلىرى تۈگەپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار ئىلاجسىز قالدى. بۇ چاغدا تەرەپ ـ تەرەپتىن تۇڭگانلار قورشاپ كېلىپ سەرۋازلارنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى. ئاقىۋەت تۇڭگانلار كوچانى بېسىۋالدى. 2000 غا يېقىن يىگىت ۋە سەرۋازلار چىقىم بولدى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ئىسھاق تۆرەم قاتارلىق باشلىقلار ئاتلىق قېچىپ ئاقسۇغا كېلەلمەي بايدا تۇرۇپ قالدى. كوچا خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى بالا ـ چاقىلىرىنى ئېلىپ يۇلتۇز باغ، موقۇر بىلەن ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. مىرزا بابا زاكاتچى كوچادىن ئاقسۇغا قېچىپ كېلىپ ئىغۋا پەيدا قىلغان بىرنەچچە ئادەمنى تۇتۇپ نەزەربەند قىلدى. ئاقسۇدا يىگىت قالمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇنىڭ ئىچىدە ئىككىلىنىش ۋە تەۋرىنىش كەيپىياتى پەيدا بولدى.

مىرزا بابا زاكاتچى مۇساپىر سودىگەرلەرنى ۋە ياش سودىگەرلەرنى يىغىپ كېلىپ، يىگىت قاتارىدا ياراق ـ ئەسلىھەلەرنى بېرىپ كېچە ـ كۈندۈز يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. بۇ چاغدا بىر ئادەم «ئاقسۇدىكى تۇڭگانلار بىرەر ئىش تېرىپ قويارمىكىن، ھازىرلىق كۆرۈپ ھوشيار تۇرۇش لازىم» دېدى. مىرزا بابا زاكاتچى بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «قەيەردە تۇڭگانلار بولسا تۇتۇپ كېلىڭلار!» دەپ يىگىتلەرنى بۇيرۇپ، تىنىچ ـ ئامان

ئۆز ھۈنەر-كەسپلىرىنى قىلىۋاتقان، ئۆز ئىشلىرىنىڭ ئاۋارىچىلىكى بىلەن يۈرگەن 19 تۇڭگانىنى ئەكەلدۈرۈپ بىر ئۆيگە سولاپ قويىدى. سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسە ئۇلار تىنچ تۇڭگانلار ئىكەن. سولاپ قويۇپ يەنە قويۇپ بېرىشتىن ئېھتىيات قىلدى. تۇتۇپ كەلمىسەك بوپتىكەن، دەپ پۇشايمان قىلدى. ئەمدى نېمە بولسا بولسۇن، ئېھتىيات ئۈچۈن قەشقەرگە ئەۋەتىپ ئاتلىق غازىغا «تىنچ تۇڭگانلار ئىكەن»، دەپ مەلۇم قىلساق، دېگەن مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرۈشۈپ، ئۇلارنى ئىككى ھارۋىغا سېلىپ، ئىككى يىگىتنى قوشۇپ يولغا سالدى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاتلىق غازىنىڭ غەرىبى ئۆرلەپ قەشقەردىن يولغا چىقىپ قاراقىلچىن دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئاقسۇ تەرەپتىن ئېلىپ كېلىۋاتقان ئىككى ھارۋىدىكى تۇڭگانلار ئۇچرىشىپتۇ. ياقۇپبەگ: «نېمە تۇڭگانلار ئىكەن؟» دەپ سوراپتۇ. بىللە ئېلىپ ماڭغان يىگىتلەر: «ئاقسۇدىكى تۇڭگانلار ئىكەن، مىرزا بابا زاكاتچى قۇلىڭىز ئەۋەتتى»، دەپ مەلۇماتنامىنى تۇتۇپ بەرگۈچىلىك، بىر ھارۋىدىكىنى يولنىڭ ماۋۇ تەرىپىگە، بىر ھارۋىدىكىنى يولنىڭ ئاۋۇ تەرىپىگە ئاچىقىپ، سويىۋەت (ئۆلتۈر)! دەپ پەرمان قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇناھسىز 19 تۇڭگاننى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئەرز-مەلۇماتنى ئوقۇپ كۆرمەكتە يوق، ھەتتا قولىغىمۇ ئالماپتۇ. بۇ ۋەقەنى ھېكايە قىلىشتىن مەقسەت، پادىشاھنىڭ غەزەپ ئاتەشلىرىنى بايان ۋە مەلۇم قىلىش ئۈچۈندۇر. ئەزىز يارانلار، پادىشاھنىڭ غەزىپىدىن ھەزەر ئەيلەپ، يۈز قېتىم ۋە مىڭ قېتىم پاناھ تىلىمەك ھەممىمىزگە زۆرۈر ۋە لازىمدۇر.

شۇنىڭغىچە، تۇڭگانلار كۇچادا توققۇز كۈن تۇرۇپ خەلقنى بۇلاپ-تالاپ، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ دائىرىسىدىن تاشقىرى پۈتۈنلەي يامان ئىشلارنى قىلىپ، بىر كېچىدە چىقىپ تۇرپانغا قاراپ كېتىپتۇ. بۈگۈر ۋە كورلىنىمۇ شۇ تەرىقىدە بۇلاپ-تالاپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ،

دېگەن خەۋەر كەلدى.

ئاتىلىق غازى مارالبېشىنىڭ ھاكىمى دەرۋىش مىراخورغا يېگىتلىرىنى ئاپىرىپ ھېكىمخان تۆرەمگە ياردەم بېرىشكە پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئاقسۇلۇق ھېكىمخان تۆرەم ۋە دەرۋىش مىراخورلار كۈچاغا يېتىپ بېرىپ، ۋاپات بولغان يېگىت - سەرۋازلارنى دەپنە قىلىش بىلەن بولدى. ئاتىلىق غازى بۇ كۈنلەردە ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە تۇڭگانلارنىڭ يېنىپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ غەزەپ ئاتەشلىرى بىرئاز پەسكويغا چۈشكەن بولسىمۇ، ئەمما تۇڭگانلار ئۆلتۈرۈپ ۋەيران قىلغان مۇسۇلمانلارنىڭ جان ۋە پۇل - ماللىرىغا ئىچى كۆيۈپ ناھايىتى خاپا بولدى، ئاقسۇلۇق شەمسىددىن ئەلەم ئاخۇنۇم ۋە ئوغلى باھاۋىددىن ئاخۇن، ھادى خەلىپە، مۇھەممەد خېتىپ ئاخۇنۇم قاتارلىق كىشىلەرنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ قەشقەرگە ماڭدۇردى. ئاقسۇنى موللا ھېيىان مىرزا بېشىغا مەرھەمەت قىلىپ بەردى. ئاقسۇدا كاتتا ئالىي ئوردا بىنا قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى ۋە بۇ يەردە ئون كۈن مىقدارى تۇرۇپ بىرنەچچە ئەمىرلەشكەرنى ئالدىن ماڭدۇرۇپ، ئارقىسىدىن غەلىبە ئارغىماقلىرىغا مىنىپ ئۆزى راۋان بولدى. ھېكىمخان تۆرەمگە كايىپ تۇرپانغا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭدى. ھەمدەم باتۇر بېشى، مىربابا دادخاھلارغا غەزەپ قىلىپ تاپا قىلدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى سەككىز ئەمىرلەشكەر، ھەر بىر ئەمىرلەشكەرگە تەيىن قىلىنغان سەككىزدىن پانسات ۋە ئۇلارغا قاراشلىق يېگىت - سەرۋازلار ئۆزىگە خاس مەھرەم - ياساۋۇللار قوشۇلۇپ تىزىمغا ئېلىنغان 25 مىڭ يېگىت - سەرۋاز، توپ - زەمبىرەكچى بولۇپ زەبەردەس چوڭ قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى.

ئەمىر - لەشكەرلەرنىڭ ھەربىرى گويا شانۇشەۋكەتلىك

پادىشاھقا، پانساتلارنىڭ سۆلەتلىرى بىر ۋىلايەتنىڭ ھاكىمىغا ئوخشىشاتتى. ئارقىلىرىدا قۇر بېشى، جالالاتلار، جازا ئىجرا قىلغۇچى يىگىتلەر، نەچچە ھارۋىدا گەدەنلىرىگە غول - زەنجىر سېلىنغان، تۆمۈر ھالقىلار بىلەن ھارۋىغا باغلانغان، سىم تورلۇق ھارۋىغا سولانغان ۋە بەزىلىرى پىيادە گۇناھكارلار، ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئاي پالتىلىرىنى كۆتۈرگەن مىرشەپلەر ماڭدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بىر پانسات، قوشۇن مىقدارى كېلىدىغان دىۋانە - قەلەندەر، بەڭگىلەر توپ بولۇپ ماڭدى. بۇ دىۋانىلار توپى بايراق - ئەلەملىرىنى كۆتۈ- رۈپ قوشۇننىڭ ئارقىسىدىن يۈرۈپ، چۈشكۈن مەزگىلدە بىر چەت ياقىغا ئورۇنلىشىپ، ھەر ئەتىگەنلىكى قوشۇننىڭ ئاردىلىرىغا كىرىپ «شەيئى لىللاھ» دەپ ئاجىز - بىنناۋالىقىنى بىلدۈرۈپ، خەير - سەدىقە ئېلىپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ ئۆز ئۇلۇغلىرىنىڭ ئىنتا- ئىتىدە بولاتتى. ئاتىلىق غازى بوش - ئازادە ۋاقىتلىرىدا بۇلارغى- مۇ جەندە كۇلا، تەڭگە، تىللا ئاتا قىلىپ، ھەرقايسىسىغا ئۆز لايىقىدا خۇلقى - مۇھەببەت ئىزھار قىلىپ دۇئالىرىنى ئالاتتى. ئۇلار مۆھتىسىپلارنىڭ تەكشۈرۈشلىرىدىن ئازاد قىلىنغانىدى.

قوشۇنغا ئەگىشىپ يۈرىدىغان بازارچىلار چېدىر - بارگاھنى تىكىلىدىغان جايغا بىر كۈن بۇرۇن بېرىپ رەستە - بازارلارنى تۈزەيتتى. گۆش - ياغ، گۈرۈچ، يەم - بوغۇز، بېدە، نان - توقاچ، ھالۋا - مۇرابىبا، قەنت - قەندالات، كۆكتات - ئوتياشلار، نازۇ- نېمەتلەر، ھەر تۈرلۈك دورا - دەرمان، مەجۇن، شاراب - شەربەت- لەرنى تەييار قىلاتتى.

ئاتىلىق غازىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن مەخسۇس ھارۋىلاردا توخۇ - تۇخۇم، نەچچە ھارۋا قوي يېغى، سۇ يېغى، نەچچە ھارۋا تونۇر، نەچچە ھارۋا كەتمەن، پالتا - كەكە، چىراغ - شامدان، نەچچە ھارۋا چوڭ - كىچىك سوپۇرگە، نەچچە ھارۋا كاتتا تۇغ - ئەلەم قاتارلىق نەرسىلەر بىللە ئېلىپ مېڭىلاتتى. ئەمىرلەشكەر،

پانساتلارنىڭ قوشۇلۇپ 200 مىشكاپچى ساقلار يوغان مىشكاپ-لاردا① سۇنى ئاتقا يۈكلەپ ئېلىپ يۈرەتتى. مەيلى سەپەردە ياكى جەڭدە، كۆلدە ياكى چۆلدە، مەيلى دەريا مەيلى دەشتتە بولسۇن مىشكاپلاردا سۇ زادى كەم بولمايتتى. قاچان بارگاھ تىكىلسە ئاشقان سۇنى بارگاھنىڭ ئالدىغا سېپەتتى. 4-5 مىڭ قوي، سېغىن كالا، موزاي-توپاقلارنى بىللە ئېلىپ يۈرەتتى. چوڭ باشلىقلارغا ھەر ئەتىگەندىكى يېگى قايماق بىلەن تەييار-لانغان ناشتىلىق مەززىلىك شىرى چاي②، ئىسسىق نان، تاتلىق توقاچ، ھالۋا-رىشالە، تەملىك شېرىن تاماقلار، پاكىز خۇش بۇي سىنچايلار بېرىلەتتى. چايخانا ۋە ئاشخانىلىرى ئىككى گۇرۇپپا ئى-دى. ھەر مەنزىلگە يېتىپ بارغۇچە ئاشپەزلەر بىرنەچچە قازانلاردا قوي يېغى بىلەن دۇملەنگەن ئاشلارنى (پولۇ) تەييارلاپ تۇراتتى. ھەر كۈنى بىر گۇرۇپپا ئاشپەزگە نۆۋەت كېلەتتى. ئەمما ئاتلىق غازىنىڭ خاس ئاشخانىلىرىغا ھەر كۈنلۈكى 50 چارەك گۇرۇچ سەرپ بولاتتى. مەنزىلگە يېتىپ بارغان ھامان ھەممە چوڭ-كىچىك، مەھرەم-ياساۋۇللارغا باراۋەر ئاش تارتىلاتتى. ئەمىرلەش-كەر ۋە پانساتلارنىڭ ئاشخانا-چايخانىلىرىمۇ شۇنداق قىلاتتى.

يۇرت ھاكىملىرى، ۋىلايەت ۋالىيلىرىدىن ھەر كۈنلۈكى 200—300 ئېشەكتە گۇرۇچ، 400—500 ئېشەك ياكى ھارۋىدا ئۇن-بوغۇز ئۆكسەمەي كېلىپ تۇراتتى.

دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا قابىل بولغان ياقۇپبەگ ئاتلىق

---

① مىشكاپ — سەپەردە سۇ قاچىلاپ ئېلىپ يۈرىدىغان تېرىدىن قىلىنغان قاپ-تاغار.

② شىرى چاي — سۈت قايماق بىلەن تەييارلانغان سۈتلۈك چاينى شىمالىي شىنجاڭدا «ئەتكەن چاي» دېسە، جەنۇبىي شىنجاڭدا «شىرى چاي» دەيدۇ.

غازى مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە داغدۇغا بىلەن مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ كۇچاغا يېتىپ كېلىپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانىدىن تا ھازىرقى كۈنگىچە بۇ يەتتە شەھەر موغۇلىستان يۇرتىدا ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ بۇ تەرىقە ھەيۋەت، داغدۇغىلار بىلەن بۇ يوللاردا يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئىنسان قۇلىقى ئىشىتمىگەن، پەلەك كۆزى كۆرمىگەن بولۇشى مۇمكىن.

ياقۇپبەگ ئىسھاق خوجامنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، تەئەللۇقاتلىرى بىلەن يەكەنگە ئاپىرىپ شاغاۋۇل دادخاھغا تاپشۇرۇپ مائاش بەلگىلەپ بەردى. توختى ئىشىكئاغا-بەگلى بىكار قىلىپ ئادەتتىكى يىگىتلەر قاتارىغا چۈشۈرۈپ قويدى. نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنى كۇچاغا ھاكىم قىلدى. ئاندىن ئۆيەردىن يۈرۈپ كورلىغا يېتىپ باردى. ھاجى مىرزىنى كورلىغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى.

مۇشۇنداق ئادالەت ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام كۆچەيگەن كۈنلەردە كۇچا ۋە كورلىدا بۇلىنىپ - تالىنىپ، پۇل - ماللىرىدىن ئايرىلىپ پاراكەندىچىلىك كوچىسىغا كىرىپ قالغان سودىگەرلەر ياقۇپبەگكە يىغلاپ ئەرز - ھالىنى مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى مەرھەمەت قىلىپ بەزىلىرىگە تون - سەرۇپاي، بەزىلىرىگە پۇل - تىللا ياردەم قىلىپ: «سىلەرگە ئۇۋال بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم. سەۋر قىلىپ تۇرۇڭلار، مەن مىرزا ئەۋەتىمەن. شۇ چاغدا زىيانغا ئۇچرىغان دەسمايىلىرىڭلارنى راستى بىلەن تىزىملاپ بېرىڭلار، شۇنىڭغا قاراپ پۇلۇڭلارنى خەزىنىدىن بېرىمەن»، دېدى. پازىل زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى مىرزىلىققا بەلگىلەپ پەرمان قىلدى. سودىگەرلەرنىڭ تالانغان دەسمايىلىرىنى مىرزا زەينىلئابىدىن سودىگەرلەرنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى بويىچە تىزىملاپ ئاتالىق

غازىنىڭ كۆرۈپ چىقىشىغا سۇندى. بەزىلىرى راستى بىلەن خەتلەتتى. بەزىلىرى بىرنى ئون قىلىپ كۆرسەتتى. ئاتىلىق غازى رويخەتكە نەزەر سېلىپ بەزىلەرنىڭ يالغاندىن كۆپەيتىپ خەتلەتكەنلىكىنى بىلىپ، تۇرپان پەتھ بولغاندىن كېيىن بېرىدىمىز، دۇئا قىلىپ تۇرۇڭلار، دەپ پەرمان قىلدى.

شۇنداق قىلىپ تۇرپان پەتھ بولغاندىن كېيىن سودىگەرلەرنىڭ قولىدىكى دۆلەت خەزىنىسىگە زاكات تاپشۇرغان خېتىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ بەرگەن زاكاتلىرىنىڭ مىقدارىدىكى پۇلنى بەردى.

ئاتىلىق غازى تۇرپانغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ ئۇششاقتالدىن ئۆتۈپ قاراقچىدىغا* بارغاندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر ئۆمەر قۇل لەشكەربېشىنى ئۆزىگە قاراشلىق پانسات ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ ئارغىبۇلاق يولى بىلەن، ئەمىرلەشكەر ئابدۇللا لەشكەربېشىنى ئىلانلىق يولى بىلەن توقسۇنغا بېرىشقا پەرمان قىلدى. ئىككى ئەمىرلەشكەر بىرلا ۋاقىتتا يولغا چىقىپ، ئىككىلى تەرەپتىن تەڭلا توقسۇندىكى تۇڭگانلارنىڭ ئۈستىدىن چۈشتى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ-جېدەللەر يۈز بېرىپ ئاخىر ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى غەلىبە قازىنىپ توقسۇننى ئالدى. توقسۇندا 2000 چە تۇڭگان بولۇپ، 200 چىسى قېچىپ تۇرپانغا كەتتى. قالغانلىرى هالاك بولدى. جانابىي ئاتىلىق غازى يېتىپ كېلىپ چېدىر-بارگاهلىرىنى دادۇڭ دېگەن يەرگە تىكىپ ئورۇنلاشتى. بىر-ئىككى كۈندىن كېيىن تۇرپاندىن 6000 تۇڭگان قورال-ياراق بىلەن يەمشى دېگەن يەرگە چىقىپ ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قېتىم ناهايىتى قاتتىق جەڭ بولدى. ئاخىر، تۇڭگانلار مەغلۇپ بولۇپ كۆپچىلىكى يوقىتىلدى. ئاز بىر قىسمى قېچىپ

---

* قارا قىزىل بولسا كېرەك — مۇھەررىردىن.

تۇرپان شەھىرىگە كىرىۋالدى.

داۋۇتنىڭ شامالىنىڭ كانى بولغانلىقتىن بۇ يەردە تۇرۇش مۇمكىن بولماي قالدى. شۇڭا ئاتلىق غازى چېدىر ـ بارگاھلىرىنى يار دېگەن جايغا يۆتكەپ تىكتى.

ئۈرۈمچىدىكى لاۋ رىنجا خەلىپە ئاتاقلىق 17 مىڭ تۇڭگاننى تۇرپاندىكى تۇڭگانلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. تۆت كۈندىن كېيىن بۇلار يېتىپ كېلىشتى. تۇرپان شەھىرىدىكى تۇڭگانلارمۇ بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ، 8000 تۇڭگان شەھەردىن چىقتى. تۇڭگانلار ئىككى تەرەپتىن ئاتلىق غازىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنى قىستاپ ئوتتۇرىغا ئالدى. ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر بىلەن ئابدۇللا ئەمىرلەشكەر ئىككى قاناتقا ئۆتۈپ جەڭگە كىرىشتى. بارلىق پانسات، يۈز بېشى ۋە يىگىتلەرنىڭ ھەربىرى گويا رۇستەمى داستان ۋە سام نەرىماندەك① پالۋانلىق ـ باتۇرلۇق ھۈنەرلىرىنى كۆرسىتىپ غەلىبە قازاندى. ئىككى تەرەپتىن كەلگەن تۇڭگانلارنىڭ ئازغىنىسى جانلىرىنى ئېلىپ، كەلگەن يېرىگە قاچتى. كۆپىنچىسى غالىب قوشۇنىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى، ئۇلارنىمۇ ئالدىدا ماڭغانلارنىڭ ئارقىسىدىن بارسا كەلمەس يولغا ئۇزىتىپ قويدى. ياقۇپبەگ قوشۇنى ئۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇرپان شەھىرىگە بەش يول مىقدارى يىراقلىقتىكى جايغا چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. چۆرە ـ ئەتراپىنى خەندەك كولاپ سېپىل ـ قوختىلار②نى ياساپ، دەرۋازىلارنى ئورناتتى. چوڭ ـ كىچىك پۈتۈن قوشۇن شەھەرنىڭ ئىچى ـ

---

① رۇستەمى داستان، سام نەرىمان ـ قەدىمكى ئىران رىۋايەتلىرىدىكى داڭلىق پالۋانلارنىڭ نامى.

② خوقتا ـ سېپىلنىڭ ئۈستىگە بەلگىلىك ئارىلىقتا سىرتقا مىلتىق، توپ ـ زەمبىرەك ئېتىش ئۈچۈن ياسالغان كەڭ ئورۇن.

گە ئورۇنلاشتى. ھەر كېچىسى 500 ئاتلىق يىگىت شەھەرنى ئايلىنىپ پاسىبانلىق قىلدى. بىر قىسىم بازارچىلار شەھەرنىڭ ئىچىدىگە، تولىراقى قار - يامغۇر، بوران - چاپقۇن، سوغۇق - شىۋىرغاندىن پاناھ بولغۇدەك ماكان تېپىپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتى. تۇرپان شەھىرى پەتھ بولماي مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. ھەپتە - ئون كۈندە بىر قېتىم شەھەردىن نۇرغۇن تۇڭگانلار چىقىپ، ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي، يەنە قېچىپ شەھەرگە كىرىپ كېتىپ تۇردى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۇرغان كۈنلەردە، لۈكچۈنلۈكلەر تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ ئاتلىق غازىغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈدى. ئاتلىق غازى ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر بىلەن ئابدۇللا ئەمىرلەشكەرنى پانسات ۋە يىگىتلىرى بىلەن لۈكچۈنگە ئەۋەتتى. بۇلار يېتىپ بېرىپ قاتتىق جەڭلەرنى قىلىپ ئاخىر غالىب كېلىپ لۈكچۈننى تارتىۋېلىپ خاتىرجەم بولدى ۋە ئەمدى غىزا - تاماققا ئېغىز تېگىپ تۇرغان چاغدا «ھايال بولماي دەرھال قايتىپ كېلىڭلار»، دەپ ئاتلىق غازىدىن پەرمان كەلدى. چۈنكى ئۇرۇمچى تەرەپتىن 12 مىڭ تۇڭگان يېتىپ كەلگەنىكەن. ئەمىرلەشكەر، پانساتلار قايتىپ كېلىپ تۇڭگانلار بىلەن جەڭ قىلىپ ئاخىر غالىب كېلىپ بۇ تۇڭگانلارنىمۇ يوقاتتى.

بۇ كۈنلەردە ئاۋغان خەيرى مۇھەممەد توپچىدار پانسات ئاتلىق غازىدىن يۈز ئۆرۈپ تۇرپان شەھىرىگە قېچىپ كىرىپ تۇڭگانلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. تۇڭگانلارمۇ باتۇرلۇق ۋە پالۋانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ نۇرغۇن ھەرىكەتلەرنى قىلىپ كۆردى. بىر كېچىدە خەيرى مۇھەممەد توپچىدار نۇرغۇن تۇڭگانلارنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ شەھەردىن چىقتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتلىق غازىنىڭ چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ ئەتراپىغا بىناقىلىنغان سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىۋاتقاندا، جامەدار دادخاھ بىلىپ قېلىپ ئالدى-

راشلىقتا توپ-زەمبىرەكلەرگە (ئوق يېتىپ كەلگۈچە) ئاق تەڭگە، چاقا پۇللارنى سېلىپ ئېتىپ بىر مۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر مۇنچىسىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. ئەمما خەيرى مۇھەممەد توپچىدار قېچىپ تۇڭگانلار ئارىسىغا ئۆزىنى ئالدى. لېكىن بۇ قېتىم ئاتلىق غازىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشقا يېقىن قالغانىكەن. كەرەملىك تەڭرىم ئۆز مۇھاپىزىتى بىلەن ئۇنى يەنە ساقلاپ قالغاندى. ھەممىسى نەزىر-چىراغ، خەير-سەدىقىلەرنى بېرىپ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا شۈكرىلەر قىلىشتى.

تۇرپاننىڭ ئېسىل ئادەملىرىدىن ئابدۇقاھاربەگ، خوجا ئابدۇللابەگلەر ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز مەھسۇلاتلىرىدىن نۇرغۇن ئاق-قارا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ جىق خىزمەت قىلدى. بۇلارنىڭ خىزمىتى ئاتلىق غازىنىڭ نەزەر ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشىپ، ھەر بىرىنى يارلىق ۋە پەرمانلار بىلەن رازى قىلدى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى، تۇرپان شەھىرى تولۇق توققۇز ئاي مۇھاسىرە ۋە قورشاۋدا بولدى. تۇڭگانلار قامال ئىچىدە قېلىپ ھالى تەڭ بولدى. ئۇلار ھەممىسى خانىقالىرىغا يىغىلىپ ئەھدۇ پەيمان، قەسەمياتلار قىلىشىپ، ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرىغا پەرۋانىدەك ئۆزلىرىنى ئۇرماقنىڭ مەسلىھەتىنى قىلىشىپ تۇرغاندا، جامەدار دادخاھ چاچما ئوقى قازانىدەك كېلىدىغان، تۇرپاندا قۇيدۇرغان كاتتا توپقا ئوق سېلىپ شەھەرگە قارىتىپ ئاتقانىدى. چاچما ئوق بېرىپ تۇڭگانلار مەسلىھەت قىلىشىپ تۇرغان خانىقانىڭ ئىچىگە ۋە ئۇ يەردىن ئۆتۈپ خانىقانىڭ ئەتراپىغا چۈشۈپ، نۇرغۇن تۇڭگانلارنى نابۇت قىلىپ، بىر مۇنچىلىرىنى يارىدار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ دىللىرىغا قورقۇنچ ۋە ئەندىشە چۈشتى. ئۇلار: «بۇ پادىشاھ ئۇلۇغ كىشى ئىكەن. بىزنىڭ يامان نىيەت بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ تۇرغانلىقىمىزنى

بىلىپ ئوپ ئاتتى، ئەمدى بولمىدى، ئامانلىق تىلەپ كىشى چىقىرايلى» دەپ، مەسلىھەت قىلىشتى ۋە مۇددىئالىرىنى بايان قىلىپ كىشى چىقاردى. ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ ئىلتىماسلىرىنى قوبۇل قىلدى. تۇڭگانلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەي باشلىق پۈتۈن تۇڭگانلار ئوق - ياراق، ئەسلىھەلىرىنى تاشلاپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇلارنى مەھرەم ۋە مۇلازىملار ئېلىپ كىرىپ جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتۈردى. جانابىي ئاتلىق غازى سۇ يەنشەي باشلىق ھەممە تۇڭگانلارغا زىياپەت بېرىپ، تون - سەرۇپاي، سەللە - كۆللار ئىنئام قىلىپ رازى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنى ئۆزلىرىگە مىراس قالغان قۇل - دېدەكلىرىدەك ئىتائەتچان ۋە پەرمانبەردار قىلىۋالدى.

ياقۇپبەگ تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن ھېكىمخان تۆرەمنى ھاكىم، ھەيدەر قۇل پانساتنى ئەمىر لەشكەر، تۇرپانلىق خوجا ئابدۇللابەگنى سەركار، قازى سۇرخ ئابنى قازى كالان قىلىپ تەيىنلەپ ئىشلارنى بىر قۇر رەتكە سالدى.

تۇرپانلىق ۋايىت خەلىپىنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا بىرىنچى داستاندا بايان قىلىنغانىدى. ئۇ تۇڭگانلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئۇلارغا كۆپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن ۋە نۇرغۇن يىگىتلەرنى نابۇت قىلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ياقۇپبەگ ۋايىت خەلىپىنى گۇناھكار قىلىپ باينىڭ ھاكىمى ئەھمەد بەگكە ئەۋەتىپ «ۋايىت خەلىپە يېتىپ بارغان ھامان ئۆز قولۇڭ بىلەن يوقات!» دەپ بۇيرۇق بەردى. بۇيرۇق ئىجرا قىلىندى.

بىر كېچىسى ئەھمەدبەگ چۈشىدە ئۆلگەن ۋايىت خەلىپە قولىغا پىچاق ئېلىپ قوغلاپ يۈرگەنلىكىنى كۆردى ۋە قورقۇپ ئويغىنىپ كەتتى. ئارىدىن يەتتە كۈن ئۆتكەندە ئەھمەد بەگمۇ ئۆلدى. ئاتلىق غازىنىڭ پەرمان ئالىيلىرى بىلەن ئەھمەد بەگنىڭ خوتۇنى ئېرىنىڭ ئورنىغا ھاكىم بولۇپ باي بىلەن

سايرامنى 16 ئاي سورىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بايغا مۇھەممەد ئىمىنبەگ توقسابە ھاكىم بولدى.

9

بەدۆلەت ئاتالىق غازى ئۈرۈمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ، ئۈرۈمچىنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نەنسەندىكى خىتاي شى شىكۇڭنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانلىقى؛ ئۇرۇش - جېدەللەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ۋە ئاخىر غەلىبە بىلەن ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلگەنلىكى

جانابىي ئاتالىق غازى تۇرپان ۋە لۈكچۈننىڭ ئىشلىرىدىن پارىغ ۋە خاتىرجەم بولۇپ، ئون ئاي تۇرپاندا تۇرۇپ قالدى.

ئۈرۈمچىدىكى لاۋ رىنجا يەنى داۋۇت خەلىپە بولسا تۇڭگانلار ئارىسىدا ۋە ئۈرۈمچى، تۇرپان ۋىلايەتلىرىدە گويا شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ ئىدى. ئاتالىق غازى بىلەن بىرنەچچە قېتىم لەشكەر ئەۋەتىشىپ جەڭ ۋە ئۇرۇشلار قىلىشقانىدى. بىرنەچچە مەرتىۋە ئۆزئارا خەت، ئەلچىلەر ئەۋەتىشىپ بېرىش-كېلىشلەرمۇ بولغانىدى. شۇ مۇناسىۋەتلەردە بىر - بىرلىرىگە دوستلۇق ئالاقىلىرىنى ئىزھار قىلىشقانىدى. شۇ ئەسنادا ئاتالىق غازى ئەزىم قول پانسات باشچىلىقىدا تۆت پانسات بىلەن 1500 يىگىتنى ئۈرۈمچىگە داۋۇت خەلىپىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. داۋۇت خەلىپە پانساتلارنىڭ ئالدىغا كىشى چىقىرىپ ئىززەت ۋە ھۆرمەت بەجا كەلتۈرۈپ شەھەرنىڭ سىرتىغا چۈشۈردى. قونالغۇ تەمىناتلىرىنى كەڭرى چىقارتىپ خاتىرجەم قىلىپ قويۇپ، نامازشام ئارىلىقىدا پانساتلارنىڭ ئۈستىگە ئوق - ياراقلار بىلەن قوراللانغان نۇرغۇن تۇڭگانلارنى چىقىرىپ تۇيۇقسىز تۇرغان يىگىتلەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە جەڭگە قول قويدى. نۇرغۇن يىگىتلەر ھالاك بولدى. پانساتلار 400 يىگىت بىلەن جانلىرىنى جايلاپ قوشۇنغا

ئاران قېچىپ كېلىۋالدى.
يەنە بىر ۋەقە، ئۇرۇمچى بىلەن يۇلتۇز ئارىسىدىكى نەنسەن دېگەن جايدا 6000 ئۆيلۈكتىن كۆپرەك خىتاي بولۇپ، بۇلار كۇچالىق ئىسھاق خوجىنىڭ قەتلىئام قىلىشىدىن قۇتۇلۇپ قال-غانىدى. بۇلارنىڭ چوڭىنى شى شىكۇك دەپ ئاتايتتى. ئۇ دائىم تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇراتتى، گاھى تۇڭگانلار غالىب كېلىپ، گاھى شى شىكۇك غالىب كېلىپ تۇرغانىدى. شۇ ئەسنادا شى شىكۇك ئاتالىق غازىنىڭ تۇرپانغا كەلگەنلىكىنى ۋە تۇڭگانلارنى يوقاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنىسى ماشويىنى ھەمراھ قىلىپ قورال- ياراق بىلەن قورال-لانغان 2500 خىتاي چېرىكىنى باشلاپ ئاتالىق غازىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلىپ، 9000 قوي، 800 ئات، 800 كالا، نەچچە يۈز تۆگە، يامبۇ - كۈمۈش قاتارلىق سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ تۇر-پانغا كەلدى. ئاتالىق غازى بۇلارغا ھەددىدىن زىيادە مەرھە-مەتلەر كۆرسەتتى. شى شىكۇك تۇرپاندا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ئىنىسىنى 1500 چېرىك بىلەن ئاتالىق غازىنىڭ خىزمىتىدە قويۇپ، ئۆزى 1000 ئادىمى بىلەن نەنسەنگە قايتىپ كەتتى. بۇ خىتاي چېرىكلىرى تۇرپان-دىكى تۇڭگانلار بىلەن بول-غان جەڭدە نۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتتى. ئاتالىق غازىنى ئۇرۇم-چىگە يۈرۈش قىلىشقا كۆپ دالالەت قىلدى ھەم جىق ئىرىشچانلىقلار كۆرسەتتى. ئاتالىق غازىمۇ تۇرپاننى بېسىۋالغان بىلەن ئۇرۇمچىنى قولغا كىرگۈزمىگۈچە ھېساب بولمايدىكەن، دەپ ئويلاپ ئۇرۇمچىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ يولغا چىقتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى، ماھى رەجەپنىڭ 4 - كۈنى* قىش پەسلى ئىدى.

* ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى مىلادىنىڭ 1870 -، 1871 - يىل-لىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەممىدىيە» دە: «ئون تۆتىنچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

ئابدۇللا ئەمىرلەشكەرنى چىغاۋۇل قىلىپ ئالدىدا ماڭدۇردى. ئارقىسىدىن ياقۇپبەگ غەلىبە ئۈزەڭگىسىگە ئاياغ قويدى. داۋانچىڭ تۇڭگانلىرى تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ ئامانلىق تىلىدى. ئۇلار بۇ يەردىن مېڭىپ ئۈرۈمچى تەۋەسىگە بېرىپ، ئۈرۈمچىگە سۇ كىرىدىغان دەريانىڭ بېشىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان «دەقيانۇسنىڭ شەھىرى» دەپ ئاتالغان جايغا ئورۇنلاشتى ۋە ئەتراپىغا سېپىل-خەندەكلەر بىنا قىلىپ ياتتى. بۇ يەردىن ئۈرۈمچى شەھىرىگە 30 يول كېلەتتى. ئەمما قىش پەسلى بولغاچقا سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقى، قار-شىۋىرغاننىڭ ئازابىدىن يىگىتلەر قىيىنچىلىقتا قالدى. بىرنەچچە پىلتىرچى، بازارچىلار هالاك بولدى. مۇشۇ ئەھۋالدا 27 كۈن ئۆتتى. لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپىنىڭ يارلىقى بىلەن 60 مىڭ تۇڭگان تەييار بولۇپ، كېچىسى تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلىش نىيىتى بىلەن ناماز شام ۋاقتىدا ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئورۇنلاشقان تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شۇ كېچىسى قار يېغىپ كېچە ناهايىتى قاراڭغۇ بولدى. ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئورۇنلاشقان جاينىڭ ئارىلىقىدا تاغ ۋە ئېدىرلار كۆپ بولغاچقا تۇڭگانلار يولدىن ئېزىپ بىرمۇنچىسى بىر تاغنىڭ ئېغىزىغا، بىرمۇنچىسى يەنە بىر تاغنىڭ ئېغىزىغا كىرىپ كېتىپ ئايلىنىپ يۈرۈپ يول تاپالماي ۋەيران بولدى. ئۇلار ئۈچ ھەتتا تۆت بۆلەك بولۇپ ھەرقايسىسى بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا كىرىپ كەتكەچكە، شۇنچە ئۇزۇن كېچىدە 30 يول ئارىلىققا يېتىپ بارالمىدى. بۇمۇ قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

جانابىي ئاتىلىق غازى ناماز بامداتتىن يانغاندا تاغنىڭ ئۈستىدىن ئەلەم-بايراقلار كۆرۈندى. قوشۇننىڭ ھەممىسى ئاتلىنىپ بېرىپ ئۇرۇشۇپ تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى.

دەل شۇ چاغدا يەنە بىر تەرەپتىن بايراقلار كۆرۈندى. بۇلار بىلەن جەڭ قىلىپ تۇرغان چاغدا باشقا تەرەپتىن يەنە نۇرغۇن تۇڭگانلار بايراقلىرنى كۆتۈرۈپ يېتىپ كېلىشتى. ناھايىتى قاتتىق جەڭ بولدى. بۇ چاغدا تۇيۇقسىزلا تۇڭگانلار غالىب كېلىپ سەر-ۋازلار قاچقىلى تۇردى. ئاتىلىق غازىغا ھەمراھ بولۇپ بارغان 16 مىڭ يىگىت، سەرۋازلارنىڭ ھەممىسى جەڭگە كەتكەن بولۇپ، ئاتىلىق غازىنىڭ قېشىدا 100 نەپەر مەھرەم، 100 نەپەر ياسا-ۋۇل، 100 نەپەر يىگىت قالغانىدى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى تۇرپاندىكى چاغدا مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى نىسار مەسۇم ھەزرىتىم ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلدۇرغانىدى. مىرزا ئەھمەد قوشبېگى ئاتىلىق غازىنىڭ قېشىدىكى يىگىتلەرنىڭ قاتارىدا ئاددىي يىگىت دەرىجىسىدە تۇراتتى. ئاتىلىق غازى قېچىپ كېلىۋاتقان سەرۋازلارنى كۆرۈپ مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە: «قېچىپ كەلگەن سەرۋازلارنى چاپ»، دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىرزا ئەھمەد قوشبېگى دەرھال بېرىپ تۆت - بەش سەرۋازنى چېپىپ تاشلىدى. بۇنى كۆرۈپ قېچىپ كەلگەن مەيلى سەرۋاز، مەيلى يىگىت بولسۇن ئارقىسىغا يېنىپ بېرىپ تۇڭگانلار بىلەن جەڭ قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

ئاتىلىق غازى ئۆز يېنىدىكى مەھرەم، ياساۋۇل، يىگىتلەرگە مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى باشلىق قىلىپ سوقۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار شۇنداق جەڭ قىلدىكى، بۇ جەڭنى تەرىپلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

تۇڭگانلارنىڭ تولىسى پىيادە ئىكەن. سوغۇقنىڭ قاتتىق-لىقىدىن ئۇلارنىڭ ھالى خاراب بولدى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن تۇڭگانلار ھالاك بولدى. بۇ جايدا بىر ئېگىز تاغ بولۇپ، بىر-مۇنچە تۇڭگانلار شۇ تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ تۆۋەنگە قارىتىپ ئوق ئاتقىلى تۇردى. يىگىت - سەرۋازلار تۆۋەندىن يۇقىرىغا

قارتىپ ئاتتى. تۈگكانلار تاغنىڭ ئۇستىدىن ئۆلۈكلەرنى يۇمى-
لىتىپ پەسكە چۈشۈرگىلى تۇردى. يىگىت - سەرۋازلارمۇ تۈگكان-
لارنىڭ ئۆلۈكىنى دالدا قىلىپ ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى يۈتۈللەي
يوقاتتى.

بۇنداق ئۇرۇش ئاتلىق غازىنىڭ دەۋرىدە ئەسلا كۆرۈلۈپ
باقمىغانىدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرى ئۆزىنىڭ قۇدرىتى
بىلەن ئاتلىق غازىنى غالىب قىلىپ، دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ
قىلدى. ئاتلىق تۈگكانلارنىڭ ئازغىنىسى جىنىنى ئېلىپ لاۋ رىنجا
داۋۇت خەلىپىنىڭ ھوزۇرىغا ئاران ئۇلاشتى. قالغانلىرى ھالاك
بولۇپ قار ئاستىدا توڭلاپ قاتتى. بۇ غەلىبىنىڭ شۆھرىتى مىرزا
ئەھمەد قوشبېگىگە بولدى. ئاتلىق غازى مىرزائەھمەد قوش-
بېگىگە ھەددىدىن زىيادە ئىلتىپاتلار قىلدى.

ئۇرۇمچىدىن چىققان تۈگكانلار «بارىمىز، ئالىمىز، ئۆلتۈ-
رىمىز، ئات - ئۇلاغ، ئالتۇن - كۈمۈش، ياراق - ئەسلىھەلەرنى ئولجا
ئالىمىز» دەپ خام- خىيال بىلەن چىققانىكەن. ھەتتا بالا - چاقى-
لىرىغا: «ئەتە ئات باغلايدىغان ئارغامچا ئېلىپ ئالدىمىزغا
چىقىڭلار»، دەپ يولغا چىققانىكەن. ئاتلىق غازىنىڭ يىگىت-
سەرۋازلىرى غالىب بولۇپ، قاچقان تۈگكانلارنى قوغلاپ كېتىپ
بارسا، قوللىرىدا بىردىن، ئىككىدىن ئارغامچا تۇتقان ئون ياشتىن
15 ياشقىچە بولغان 10 مىڭدىن ئارتۇق تۈگكان باللىرىنى
ئۇچراتتى. بۇ باللار دادىلىرى ئولجا ئالغان ئاتنى باغلاپ
مىنىپ كېلىش ئۈچۈن چىققانىكەن. ياقۇپبەگنىڭ يىگىتلىرى
بۇلارنىمۇ ئولتۇرۇۋەتتى.

لاۋرىنجا داۋۇت خەلىپە قېچىپ بارغان تۈگكانلاردىن بولغان
ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ، 10 مىڭدەك تۈگكان ئوغۇل - قىز نارەسىدە
مەكتەپ باللىرىغا قۇرئان شېرىپنى كۆتۈرتۈپ غالىب قوشۇنىنىڭ
ئالدىغا چىقاردى. تۈگكانلارنى قوغلاپ ئىلگىرىلەپ ئات چېپىپ

كېلىشىۋاتقان ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پانسات ۋە پەيزى يۈز بېشى باشلىق باتۇر يىگىتلەر بۇ نارەسىدە مەكتەپ باللىرىغا قاراپمۇ قويماي ئۇلارنى ئاتلىرىغا دەسسىتىپ ئۆتتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىغا كېلىپ ئوق چىقىرىۋاتقان چاغدا، ئاتلىق غازىدىن «شەھەرگە كىرمىسۇن»، دەپ ئالىي پەرمان چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن شەھەرگە كىرمەي ئاتنىڭ جىلاۋلىرىنى تارتىپ ئارقىغا ياندى. بىرمۇنچە يىگىت ـ سەرۋازلار تۇڭگانلارنىڭ ئوغۇل ـ قىزلىرىنى ئولجا ئالغانىـ كەن، ئاتلىق غازى بۇنى كۆرۈپ: «دۈشمەننىڭ باللىرىنى نېمە ئۈچۈن تىرىك ئېلىپ چىقتىڭ؟» دەپ غەزەپلىنىپ ئولجا ئالغان يىگىت ـ سەرۋازلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. باللارنى بولسا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. شۇ باھانە بىلەن گۇناھلىق ۋە گۇناھسىز، چوڭ ـ كىچىك، رەسىدە ۋە نارەسىدە، ئوغۇل ـ قىز بولۇپ ناھايىتى كۆپ تۇڭگانلار قىرىلىپ كەتتى.

بۇ چاغدا داۋۇت خەلىپە يەنە لاۋ رېنجا: «ياقۇپبەگ پادىشاھ باشلىق غالىب قوشۇن شەھەر ئىچىگە كىرسە، خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىمىز قورقۇپ كېتىدۇ، بىر ياقۇپبەگكە ئىتائەت قىلىپ بويسۇنساق، ھەرقانداق يارلىق قىلسا بىجانىدىل قوبۇل تۇتساق»، دەپ ئەلچى چىقاردى. ئاتلىق غازى ماقۇل كۆرۈپ ئۇلارنىڭ دېگىنىدەك قىلدى.

داۋۇت خەلىپە ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئېسىل چاي، چىنە ـ قاچا، تاۋار ـ دۇردۇن قاتارلىق خاقانى چىنىدىن چىقىدىغان گۈزەل ـ نەپىس نەرسىلەر ۋە بارلىق خەزىنە ـ دەپىنىلىرىنى تارتۇق قىلىپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھى ئالىيلىرىغا چىقاردى. ئەمما ئۆزرە بايان قىلىپ ئۆزى چىقمىدى. ئىتائەت ۋە قۇللۇق كەمەر ـ لىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. «ئەگەر سىياسەت تىغىدىن ئۆلتۈرمەن دېسىلە، جان ۋە مېلىم جانابىي پادىشاھ ئۈچۈن پىدا بولسۇن ياكى كەمىنە كەمتەر، قېرى قۇللىرىغا ئەپۇ قەلەممى

سۈرسىلە. كەرەملىك پادىشاھ ئىختىيار ئۆز ئىلكىلىرىدە...»، دەپ ئەرز قىلدى. جانابىي ئاتالىق غازى ئۇنىڭ شۇنچىلىك قىلغىنىغا رازى بولۇپ ئامانلىق بەردى.

ئاتالىق غازى ئۈرۈمچى تەرەپكە يۈرۈش قىلغاندا، تۇرپاندىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭى شاۋيەنشەينى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. شاۋيەنشەي بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرىنىڭ بەدىلىگە ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا جانابىي ئاتالىق غازى ئۇنىڭغا ئۈرۈمچىنىڭ دايەنشەيلىكىنى مەرھەمەت قىلدى ھەم ئالتۇن كەمەر، مىلتىق، ياراق - ئەسلىھەلىرىنى ئىنئام قىلدى. ئۈرۈمچىگە قۇتۇبى، سانجى، ماناس، داۋانچىڭ قاتارلىق ئالتە شەھەر قاراشلىق ئىكەن. شاۋيەنشەيگە ھەممىنى قوشۇپ بېرىپ رازى قىلدى. بۇ ئالتە شەھەرنىڭ ھەر بىرىگە دايەنشەي كىمنى لايىق كۆرسە شۇنى يەنشەيلىككە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈردى. يەنشەيلەر دايەنشەينىڭ ئىتائىتىدە بولۇپ، بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ پەرمانبەردارلىق قىلدى.

دايەنشەي: «مەن ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ رەسىم - قائىدىلىرىنى بىلمەيمەن. جانابىيلىرىنىڭ ھوزۇرىدىكى مۇلازىم، ئۇردا ئەمەلدارلىرىدىن بىرىنى تىلەيمەن. ئۇ كىشى ماڭا قائىدە-قانۇنلارنى ئۆگىتىپ تەلىم بەرسە»، دەپ جانابىي ئاتالىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ياقۇپبەگ ئۇنىڭ ئەرزىنى قوبۇل كۆرۈپ، مىرزا بېشى زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى سالام ئاغىسى قىلىپ تەيىنلەپ، دايەنشەينىڭ قېشىدا ئۈرۈمچىدە قالدۇردى. شۇ يىلى ئۈرۈمچىنىڭ سوغۇقى ئادەتتىن تاشقىرى ناھايىتى قاتتىق بولغانىدى، شۇ قىشتا نەنسەندىكى شى شىڭكۇڭ ھەر كۈنلۈكى ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز ئادەملىرىدىن 100 تۇڭگە، 50 — 60 ھارۋىدا تاشكۆمۈر يەتكۈزۈپ بېرىپ ناھايىتى كۆپ خىزمەت قىلدى. ئىنىسىمۇ چېرىكلىرى بىلەن ئالاھىدە خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. مۇشۇ كۈن-

لەردە شى شىڭكۇك ئۆزىنىڭ نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن كېـ
لىپ ئاتىلىق غازىنى كۆپ خۇرسەن قىلدى. شۇڭا شى شىڭكۇڭغا
كىمخاب تاشلىق نىمچا، جۇۋا قاتارلىق ئىپسىل كىيىم - كېچەك،
قىممەت باھا تۇماق، مىلتىق - ياراق، كەمەر، ئالتۇن جابدۇقلۇق
ئارغىماق ئات قاتارلىقلارنـى ئىنئام قىلـدى. ئىنئامنىڭ شۇ
دەرىجىدە غايەت زور ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى. قالغان چېرىكلە-
لەرگىمۇ سۆلەيسۇن، تولكە، كۆرپە قاتارلىق ئىپسىل تېرىلەردىن
قىلىنغان كىيىم - كېچەكلەرنى ئېھسان قىلىپ خۇشال قىلدى.
شۇنىڭ بىلەن شى شىڭكۇڭنىڭ نەنسەنـگە قايتىپ كېتىشىگە رۇخـ
سەت قىلدى. دايەنشەي ئۇرۇمچىدىن 12 مىڭ تاغار ئاشلىق
ئەۋەتتى.
مۇشۇنداق ئەھۋاللار بىلەن جانابىي ئاتىلىق غازى ئـۈچ
ئايدەك ۋاقىت ئىچىدە ئۇرۇمچى ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە
يۇرتلارنى ئۆزىـگە قارىتىپ، ئىشلارنى سەرەمجان قىلغاندىن
كېيىن غالىب قوشۇننى باشلاپ قايتماقچى بولدى. ئۇلار مەنـ
زىلمۇ مەنزىـل يول يۈرۈپ باش باھاردا قاراشەھەرگە يېتىپ
كەلدى. بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇشنى ئىختىيار قىلىپ،
قاراشەھەر دەرياسىنىڭ لېۋىدە بىرشـەھەر بىنا قىلدۇردى.
جانابىي ئاتىلىق غازى ئۆزى باش بولۇپ خىش كۆتۈرۈپ، خاك
سوقۇپ ئەمگەك قىلدى. بۇنى كۆرگەن ئەمىرلەشكەر، ئۇلىما،
ياش - قېرى ھەممە كىشى جىم تۇرالماي سېپىل سوقۇش قاتارلىق
شەھەر قۇرۇلۇشىغا كىرىشىپ كەتتى. پات پۇرسـەتتـە شەھەر
قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزۈپ تاماملىدى.
بۇ كـۈنلـەردە قـالـمـاقـلارنىڭ خـاقانـى خـوتۇنـخـان
قاراشەھەرگە يېقىن قارا مودۇن دېگەن بىر جايدا ئولتۇرۇشـ
لۇق ئىكەن. ئاتىلىق غازى بولارنىمۇ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپ
بويسۇندۇرۇش نىيىتى بىلەن خوتۇنخاننى دەكلىپ قىلىپ ئادەم

چىقاردى. ئەلچىلەرنى، كۆزۈپ خوتۇنخان ئۆزى قازاشەھەرگە كېلىشكە ئىھتىيات قىلىپ لاما، گەيگەن* دېگەنلەرنىڭ باشچىلىقىدا بىر نەچچە مەنسەپدارى بىلەن 500 قالماقنى ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. ئاتلىق غازى كەلگەن قالماقلارنى بىر نەچچە كۈن توختىتىپ چوڭ زىياپەت قىلدى. ھەركۈنلۈكى رىشالە، ھالۋا، قەنت-شېكەر بىلەن تەييارلانغان نازۇنېمەتلەر، قوي يېغىدا ئەتكەن پولۇ، شويلا-شورپا قاتارلىق ئالدى يېمەك-ئىچمەكلەر بىلەن مېھمان قىلدى. قالماقلار ئۈچۈن سېرىق لانكا، سېرىق دابالاردىن قالماقچە تون، كىيىم-كېچەك تىكتۈرۈپ تەييارلاپ قويغانىكەن. ھەممىسىگە تون-سەرۇپايلارنى ئىنئام قىلىپ قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت بەردى.

شۇ ئارىدا بىر مۇنچە يىگىتلەر بىلەن مۇھەممەت تۇقسابەنى ئەۋەتىپ خوتۇن خاقانىنى ئەكەلدۈرۈپ باشقا يول بىلەن كورلىغا ئاپىرىپ ئاخۇن چىغانىنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈرۈپ شۇ يەردە تۇتۇپ قالدى. خوتۇنخانغا تەلىمناتلارنى بەلگىلەپ ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلاشنى ھاجى مىرزىغا تاپشۇردى. ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەن قالماقلار خوتۇنخاننى كورلىغا ئېلىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەرسىز ئۆز يۇرتلىرىغا كەتتى.

شۇ ئەسنادا ئۈرۈمچىدىن خەت كېلىپ: «نەنسەندىكى شى شىكۇاڭ نۇرغۇن چېرىك بىلەن ئۈرۈمچىگە بېسىپ كېلىپ دايەنشەي بىلەن ئۇرۇشۇپ، دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، ئۈرۈمچى شەھىرىنى بۇلاپ-تالاپ يەنە ئۆز جايىغا قايتىپ كەتتى»، دېگەن يامان خەۋەر ئاتلىق غازىنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. بۇ خەۋەردىن سەل كېيىن جانابىي زەيتۇللابىددىن مەخدۇم مىرزا بېشى 50 تەك تۈگكان بىلەن 30 تۈگە چاي، چىنە قاتارلىق تارتۇق-

---

* يەنى گېگەن.

پىشكەشلەرنى ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىنى زىيارەت قىلىپ پاتىھە ئوقۇدى.

مەزكۇر مىرزا بېشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم، دايەنشەي تەرىپىدىن شى شىڭكۇڭغا ئەلچى بولغان ۋە شى شىڭكۇڭ ئانچە ماقۇل تۇتمىغانىكەن. مىرزا بېشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم شى شىڭكۇڭنىڭ ئالدىدىن يېنىپ كەلگەندىن كېيىن: «ماڭا ئۈرۈمچىنىڭ ئابى - ھاۋاسى ياقمىدى، ئاتىلىق غازىنىڭ خىزمەتلىرىگە تارتۇق - پىشكەشلەرنى ئېلىپ بارغاچ دۇئا - پاتىھە ئوقۇپ يانسام»، دەپ دايەنشەيدىن رۇخسەت ئېلىپ سوۋغا - سالاملار بىلەن يولغا چىقىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ھېلىقى ۋەقەلەر يۈز بېرىپتۇ. ۋەقەدىن مىرزا بېشىنىڭ خەۋىرى يوق ئىكەن. جانابىي ئاتىلىق غازى ئۈرۈمچىدە دايەنشەي بىلەن شى شىڭكۇڭنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغان ۋەقەلەرنى مىرزا بېشىغا مەلۇم قىلدى. ئەگەرچە ئۆز قۇدرىتى بىلەن زەينىلئابىددىننى مۇھاپىزەت قىلىپ، بىر باھانە - سەۋەب بىلەن خەتەردىن ساقلاپ سالامەت قايتىپ كېلىشكە نېسىپ قىلغانلىقىغا شۈكرىلەر بەجا كەلتۈردى. مىرزا بېشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم موللا، ئەخلاق-پەزىلەتلىك، شائىر، ئىش بىلەرمەن، بىرنەچچە خان - پادىشاھلارنىڭ ھۇزۇرىدا مىرزا بېشى بولۇپ كۆپ ئىززەت - ئابروي تاپقان، ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىدىمۇ قەدىر - قىممىتى ئۈستۈن، كاتىبات ئىشلىرىدا لاياقەتلىك كىشى ئىدى، ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئەقىل - پاراسىتى ۋە زېھىن - ئىدراكىنىڭ قۇۋۋىتى بىلەن «دىۋان فۇزۇلى» نىڭ ئۇسلۇبىدا مەھجۇرى* تەخەللۇسى بىلەن بىر توم شېئىردىن دىۋان يېزىپ چىققانىدى. دىۋانىنىڭ مەزمۇنىغا نۇرغۇن پەند - نەسىھەت،

* مەھجۇرى — بۆلۈنۈپ كەتكەن، ئاجرالغان، ئايرىلىپ كەتكەن دېگەن مەنىدە.

ھەقىقەت، مائارىپ ۋە مەرىپەتلەر كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ ئەسەر ھەممە پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ يىغىلىش سورۇنلىرى ۋە مەرىكە - ئولتۇرۇشلىرىدا ئوقۇلاتتى. ئىشىتكۈچى ۋە كۆرگۈچىلەر ھەيرانلىق ئىچىلىرىدا تەئەججۈپ بارماقلىرىنى چىشلىشەتتى؛ مىرزا بېشى زەيىنلئابىددىن مەخدۇمنىڭ پەزىلىتى ئۇنىڭ شېئىر، ۋەزىن، قاپىيىلىرىگە ئىنساپ كۆزى بىلەن نەزەر سالسا ئاندىن مەلۇم بولىدۇ. تۆۋەندىكى مىسرا مەزكۇر دىۋاندىن بىر پارچىدۇر:

نەزم

گەر نەسىب ئولسا بۇ مەھجۇرە تەۋافى كەئبە،
باش ئۇرۇپ ئۆتكەن ئىشنە تەۋبە تەزەررۇئەيدەلىم*

جانابى ئاتىلىق غازى: «ئۇرۇمچى يۈز ئۆرۈپ ئىمتائىتىدىن چىقسا، لەشكەر ئەۋەتىپ ئىككىنچى قېتىم ئىتائەت قىلدۇرۇپ بۇيرۇقىمىزغا كىرگۈزگىلى بولىدۇ. دايەنشەي ئۆلۈپ كەتسە يەنە بىر تۇڭگاننى دايەنشەي قىلىپ تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرسەك دايەنشەي بولۇپ كېتىۋېرىدۇ. ئەمما سىز مىرزا بېشىغا خەتەر يەتسە سىزدەك كىشىنى تاپقىلى بولمايتتى» دەپ، مىرزا بېشىغا كۆپ مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ئېھسانلارنى مەرھەمەت قىلدى.

جانابى ئاتىلىق غازى قاراشەھەر ۋە كورلىلاردا ئۈچ

---

* ئەگەر (تەڭرىم) مېنى كەئبىنى تاۋاپ قىلىشقا مۇيەسسەر قىلسا، ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىمغا بېشىمنى ئۇرۇپ تۇۋا قىلىپ يىغلايتتىم.

ئايدەك تۇرۇپ قالدى. ئاندىن چوڭ ھەشەمەتلەر بىلەن قوزغىلىپ ئەركان دۆلەتلەر بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ يېڭىدىن بىنا قىلغان ئالىي ئوردىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. بۇ ئوردا پەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ئوردىلىرىغا ئوخشىتىپ ياسالغانىدى. ئاتالىق غازى يېڭى ئوردىدىن رازى بولۇپ، ئىش بېشى نىياز باقى ۋە قالغان ئۇستىلارغا نۇرغۇن ئىنئام ۋە مۇكاپاتلارنى بەردى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1288 - يىلى* ياز پەسلىنىڭ ئاخىرى ئىدى.

10

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتالىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن ھېكىمخان تۆرەم ئۇرۇمچى تۇڭگانلىرىنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتقانلىقى ۋە ياقۇپبەگ ئۆز پەرزەنتى بېكقۇلىبەگنى ياردەم ئۈچۈن ئارقە- سىدىن ئەۋەتكەنلىكى؛ ھېكىمخان تۆرەم مەقسەت گۈلىنى قولغا كەلتۈرۈپ قايتىپ، كېلىپ بارگاھىنى تاۋاب قىلغانلىقى

جانابىي ئاتالىق غازى ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ سەلتەنەت- لىك ئوردىدىكى پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ ئولتۇردى. ئاقسۇغا ئىككى مەنزىل قالغاندا كورلىدىكى ھاجى مىرزىدىن: «بىر كېچىدە ياراق - ئەسلىھەلەر بىلەن قوراللانغان 2000 دەك قالماق كورلىغا بېسىپ كىرىپ سوقۇشۇپ 200 چە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ خوتۇنخانىنى ئەپقېچىپ كەتتى»، دېگەن مەزمۇندا مەلۇمات كەلدى. ۋەقە مۇنداق بولغانىدى: ھاجى مىرزا قالماق-

* ھىجرىيىنىڭ 1288 - يىلى مىلادىنىڭ 1871 -، 1872 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

لارنىڭ يامان نىيىتىنى بىلىپ قېلىپ قالماقلار كېلىدىغان يول ۋە تاغ جىلغىلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ئادەم ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ، 30 يول يىراقلىقتىكى «قالقىمان» دېگەن مەنزىلگە چىقىپ ياتقانىكەن. قالماقلار باشقا يول بىلەن كورلىغا كېلىپ خوتۇنخانىنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

يەنە بىر ۋەقە، نەنسەندىكى شى شىكۆك لەشكەر تارتىپ ئۈرۈمچىگە بېرىپ دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ - تالاپ چىقىپ كەتكەنلىك خەۋىرى ئاتىلىق غازىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەنىدى. بۇ ۋەقەنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى: سۇ يەنشەي بىلەن شى شىكۆكنىڭ ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئاداۋەت بار ئىدى. شى شىكۆكنىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرىنى ئاپىرىپ ئاتىلىق غازىغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسىتىشتىكى غەرىزى، سۇ يەنشەينى يوقىتىش ئىكەن. ئىش ئۇنىڭ مۇددىئاسىدەك بولماي ئاتىلىق غازى شاۋيەنشەينى ئۈرۈمچىگە دايەنشەي قىلغانلىقى ئۈچۈن شى شىكۆكنىڭ ھەسەت ۋە دۈشمەنلىكى تېخىمۇ ئاشقانىكەن. يەنە بىرى، جانابىي ئاتىلىق غازى شى شىكۆكدىن 10 مىڭ تاغار ئاشلىق ئېلىپ دايەنشەيگە مەرھەمەت قىلغانىدى. شى شىكۆك دايەنشەينى «ئاشلىقنى ھازىر بېرىسەن»، دەپ قىستىدى. دايەنشەي: «ھازىر پۇقرالارنىڭ قولىدا ئاشلىق يوق. خامان ئالغاندا بېرەي»، دېسە ئۇنىماي ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جېدەل يۈز بەرگەنىكەن.

بۇ چاغدا ئاتىلىق غازى كۇچادىكى نارمۇھەممەد پەرۋانىچىلىكنى ئەمىر لەشكەر دەرىجىسىدە 1500 يىگىتى بىلەن، كورلىدىكى ھاجى مىرزىنى 500 يىگىتى بىلەن ئۈرۈمچىگە بېرىشقا پەرمان چۈشۈردى. كورلىغا شۇ يەرلىك تاشلان قازىبەگنى ھاكىملىققا تەيىنلىدى. تۇرپاندىكى ھېكىمخان تۆرەمگىمۇ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن پەرمان قىلدى.

ھېكىمخان تۆرەم، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، ھاجى مىرزا، مەھمۇدبەگ ئۆرگەنجى، ھەيدەر قۇل دادخاھ قاتارلىقلار 8000 ئادەم بىلەن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى.

ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانلار دايەنشەي ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى تالىپ ئاخۇننى ئۆزلىرىگە چوڭ قىلىپ ئۇنىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ تۇرغانىكەن، جانابىي ئاتىلىق غازىدىن تالىپ ئاخۇننىڭ نامىغا دايەنشەيلىك مەنسەپ ئۈچۈن يارلىق كەلگەنىدى. ھېكىمخان تۆرەم باشلىق سەركەردىلەر بىلەن تۇڭگانلار كېڭەش - مەسلىھەت قىلىشىپ ئىتتىپاق بولۇپ شى شىكۇڭدىن ئىنتىقام ئېلىش قارارىغا كەلدى ۋە قوشۇنلارنى باشلاپ نەنسەندىكى خىتايلارنىڭ ئۈستىگە بېسىپ بېرىپ جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. خىتايلار تەڭ كېلەلمەي، كىچىك نەنسەننى تاشلاپ چوڭ نەنسەنگە قېچىپ كەتتى. ھېكىمخان تۆرەم باشلىق سەركەردىلەر نەنسەندە تۇرۇپ، بولغان ۋەقەنى جانابىي ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازىدىن: «نەنسەندىكى خىتايلار قاچقان بولسا كارىڭلار بولمىسۇن، ئەمدى ئۇرۇمچىگە كىرىپ قىشنى شۇيەردە چىقىرىڭلار»، دېگەن جاۋاب كەلدى.

بۇ كەچكۈز پەسلى ئىدى. پەرمانغا بىنائەن غالىب قوشۇن ئۇرۇمچىگە كەلسە، تۇڭگانلار تالىپ ئاخۇن دايەنشەينى بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ، داۋۇت خەلىپە لاۋ رىبەنجانى ئۆزلىرىگە باش قىلىۋاپتۇ. شۇڭا ھېكىمخان تۆرەم باشلىق غالىب قوشۇن-نى ئۇرۇمچىگە كىرگۈزمىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولۇپ ئاخىر تۇڭگانلار غالىب كەلدى. ئەھۋالنى ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلىپ دەرھال مەلۇمات ماڭدۇردى. ئەمما قوشۇن ئىچىدىكى پەيزى يۈز بېشى، ئاسرانقۇل قىپچاق ۋە تاغايى قەر-شىقلار باتۇرلۇقتا رۇستەمى داستان ۋە سامى نەرىماندىن زىيادە

قەھرىمانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئەگەر بۇ باتۇر پالۋانلار بولمىغان بولسا، قوشۇن ئىچىدىكى چوڭ ـ كىچىك ھەممىسىنىڭ جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئاسان ئەمەس ئىدى.

مەلۇمات جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بارغان ھامان، ئاقسۇدىكى ئۆمەرقۇل دادخاھ ئەمىرلەشكەر ۋە ئەزىم قۇل پانسات باشچىلىقىدىكى 7000 لەشكەرنى ھېكىمخان تۆرەم ۋە نارمۇھەممەد پەرۋانىچىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن دەرھال ئاتلىنىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇلار يېتىپ بېرىپ تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجانىڭ پايتەختى ئۈرۈمچىنى قولغا كىرگۈزدى. داۋۇت خەلىپە بىرمۇنچە تۇڭگانلار بىلەن قېچىپ چىقىپ ماناسقا جېنىنى جايلىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئاقسۇدا توققۇز ئايدەك تۇرۇپ ئاندىن پايتەختى قەشقەرگە قايتتى.

شۇ ئەسنادا لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپە ماناستىن نۇرغۇن چېرىكنى باشلاپ كېلىپ ھېكىمخان تۆرەم، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، يېگىدىن كەلگەن ئەمىرلەشكەر باشلىق ھەممە قوشۇننى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ئىچىگە قامىۋالدى. ئۈرۈمچى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئالتە شەھەردىكى تۇڭگانلارنىڭ لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپىگە ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى ناھايىتى زىيادە ئىكەن. 16 مىڭ تۇڭگان جەم بولۇپ كېلىپ ئۈرۈمچى شەھىرىنى قورشاپ تۆت ئاي قامال قىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرىنى شەھەردىن تاشقىرى چىقارمىدى. ئەمما قامالدا قالغانلار تۈرلۈك ئىلاج ۋە تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بولۇۋاتقان ئەھۋاللاردىن ئاتىلىق غازىنى خەۋەردار قىلدى. ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ مېھرىبان پەرزەنتى، دىل رىشتىسى بېكقۇلىبەگنى باش قىلىپ مۇھەممەد كېرىم دادخاھ، ئېلىبەگ پانسات، مۇھەممەد سېيىت پانسات، نورۇز پانسات، خالمان پانساتلارنى قوشۇپ 5000 يىگىتنى،

تۆرە قۇل ۋە مۇھەممەد رەھىم پالۋانلارنى باش قىلىپ 2000 سەرۋازنى، ئۆمەرخان ئىشانغا تۆت چوڭ توپنى بېرىپ ھەممىسىنى قوشۇپ ئۇرۇمچىگە ماڭدۇردى.

بېكقۇلىبەگ دۆلەت ئىشلىرىنى ۋە لەشكەركەشلىك تەرتىپىنى جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ قانۇن - قائىدىلىرى بويىچە تەييارلاپ سەپ - سەپ بولۇپ داغدۇغا بىلەن توقسۇنغا يېتىپ باردى. توقسۇننىڭ ھاكىمى جاھان دادخاھ سوۋغا - سالاملار بىلەن ئالدىغا چىقىپ قونالغۇلارنى تەييارلاپ كۈچ - قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە خىزمىتىنى قىلدى. جانابىي بېكقۇلىبەگ بەش كۈن ئارام ئېلىپ، ئۇ تەرەپنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ ئاندىن ئۇرۇمچى تەرەپكە ئاتلاندى.

داۋانچىڭلىقلارمۇ ئاتىلىق غازىدىن يۈز ئۆرۈپ داۋۇت خەلىپە لاۋرىنجاغا ئىتائەت قىلغانىكەن. داۋانچىڭنى ئالماي تۇرۇپ ئۇرۇمچىگە بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. نائىلاج داۋانچىڭنى قولغا ئېلىش جېڭىنى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. قىرىق كۈن ئۆتكەندە ئاندىن غەلىبە شامىلى نامايان بولۇپ، مەقسەت گۈللىرى بېكقۇلىبەگنىڭ قولىغا كەلدى. تۇڭگانلاردىن 1500 دىن كۆپرەك ئادەم يوقىتىلدى. يىگىتلەردىن 200 چىسى ئۆلدى، بىرنەچچىسى يارىدار بولدى.

داۋانچىڭ ئېلىنغاندىن كېيىن ئۇلار ھېكىمخان تۆرەم ۋە ئارمۇھەممەد پەرۋانىچىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ ئۇرۇمچىگە يېتىپ باردى. بېكقۇلىبەگ شەھەرنىڭ تېشىدىن ھېكىمخان تۆرەم ۋە پەرۋانىچىلار شەھەرنىڭ ئىچىدىن ھەرىكەت قىلدى. قاتتىق جەڭ ۋە سوقۇشلار بولدى. ئاخىر ياقۇپبەگ قوشۇنى غالىب كېلىپ تۇڭگانلارنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ تارىخىي

ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى① ئىيى. 15 مىڭدىن ئارتۇق تۇڭگان ھالاك بولدى. 1000 دەك يىگىت چىقىم بولدى. 400 چىسى يارىدار بولدى. بۇ ئۇلۇغ غەلىبە خەۋىرىنى «پەتھنامە»① قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتتى. جانابىي ئاتىلىق غازى ھېكىمخان تۆرەم باشلىق ھەممىسىگە تون - سەرۇپاي، تەڭگە - تىللا، ئات - ياراق ئىنئام قىلدى.

قوشۇن ئۈرۈمچىدە قامىلىپ تۇرغان كۈنلەردە يىگىتلەر-نىڭ ئەھۋالى ناھايىتى ناچار بولۇپ كۆپ قىيىنچىلىقلارنى تارتتى. قىممەتچىلىكمۇ چېكىگە يەتتى. بىر جىڭ ناننى بىر سەر كۈمۈشكە ئالدى. ھەتتا ئۇنىڭغىمۇ تېپىلمىدى. ئاتلارغا تامنىڭ سۇۋاقلىرىنى سويۇپ، سۇدا يۇيۇپ سامىنىنى ئايرىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىلاج بولماي ئاتلار ئۆلدى.

ئۈرۈمچى قولغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، بېكقۇلىبەگ ھېكىمخان تۆرەمگە ئۆز ۋەتىنى تۇرپانغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى.

بېكقۇلىبەگ قالغان ئەمىر لەشكەر، پانساتلار بىلەن ئىككى ئاي ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن كومادىغا③ ئاتلاندى. كومادىدا جەڭ ۋە ئۇرۇشلار بولدى. بۇ ئۇرۇشتا خالىباي پانساتقا ئوق تېگىپ شېھىت بولدى. تۇڭگانلار ئاقىۋەت تەڭ كېلەلمەي تارتۇق - پىشكەشلەر بىلەن چىقىپ ئەمىر - پەرمان-لارغا بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈپ ئامانلىق تىلىدى. بېكقۇلىبەگ قوبۇل كۆرۈپ يۇرتلىرىنى ئۆزلىرىگە بېرىپ بىر-

---

① ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى مىلادىنىڭ 1872 - ، 1873 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② پەتھنامە — غالىبىيەت خېتى، خۇش خەۋەر يەتكۈزۈش خېتى.

③ يەنى گۇمۇدى، ھازىرقى مىچۈەن ناھىيىسى.

نەچچە كۈندىن كېيىن قايتتى.
بۇ كۈنلەردە جانابىي ئاتىلىق غازى قەشقەردىن مەرغىلانلىق يەھيا يۈز بېشىنى مۇلايىم، شېرىن سۆخەن، قەنت ـ ناۋاتتەك تاتلىق گەپلەر بىلەن يېزىلغان خەت ۋە سوۋغاتلار بىلەن ئەلچى قىلىپ ماناستىكى داۋۇت خەلىپە لاۋرىنجانىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەندى. يەھيا يۈز بېشى داۋۇت خەلىپىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەلچىلىك رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ئەمما لاۋرىنجا ئەنجانلىقلارنىڭ گەپ ـ سۆزلىرىنى ئاڭلىمايمەن، ئەلچىسىنىمۇ كۆرمەيمەن، دەپ غەزەپ ئاچچىقى ۋە جاھىللىقىدىن يەھيا يۈز بېشىنى دارغا ئاستى. بىللە بارغان ئۈچ ئادىمىنى يوقاتتى. ئاتالىق غازى داۋۇت خەلىپىنىڭ بۇ خىل قىلمىشلىرىنى ئاڭلاپ، غەزىپى ئۆرلەپ ئاللابەگ پانسات، ھىسامىددىن پانسات، ئاخۇن پانسات، باقى پانساتلارنى باش قىلىپ 2000 لەشكەرنى ماناسقا ماڭدۇردى. بۇلار يېتىپ بېرىپ بېكقۇلىبەگكە ئۇچرىشىپ ئۇلار بىرلىكتە ئاتلىنىپ ماناسقا يېتىپ بېرىپ شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى ۋە جەڭلەر بولدى. ئۇلار نەچچە قېتىم مەغلۇپ، نەچچە قېتىم غالىب بولۇپ ئۇرۇشتى. ئاقىۋەتتە ماناسمۇ ئېلىندى. شۇ كۈنى داۋۇت خەلىپە زەھەر يەپ ئۆز جېنىنى ئۆزى ئەزرائىلغا تاپشۇردى. پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى غالىب قوشۇن تاپشۇرۇۋالدى. بۇ ئۇرۇشتا 300 دىن كۆپرەك يىگىت ئۆلدى. 2000 دىن ئارتۇق تۇڭگان يوقىتىلدى.
تۇڭگانلارنىڭ شەھەرلىرى ئىككىنچى قېتىم ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىغا تەۋە بولدى. ئۇرۇمچىدىكە تەۋە ئالتە شەھەردىكى پۈتۈن تۇڭگانلارنى چوڭ ـ كىچىك، باي ـ كەمبەغەل دەپ ئايرىماي ھەممىسىنى بىر ـ بىرلەپ خەتلەپ، بايلىرىغا 1000 سەردىن كۈمۈش، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەكلىرىگە 800 سەر، ئەڭ

كەمبەغەللەرگە 10 سەردىن كۈمۈش سىلىق سىلىپ زورلۇق بىلەن يىغىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممە تۇڭگانلار ئاجىز ۋە خارابلىققا يۈز تۇتتى.

بېكقۇلىبەگ كەنجى ئاخۇن دېگەن بىر سالا تۇڭگاننى ھەممە تۇڭگانلارغا دايەنشەي قىلىپ، ئۈرۈمچى ئالتە شەھەر تۇڭگانلىرىنى شۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ ھەممە غالىب قوشۇنلار بىلەن تۇرپانغا قايتتى. تۇرپاندىكى مازار - ماشايىخ، شېھىتلەرگە قۇرئان شېرىپىنى خەتمە قىلدۇرۇپ، ئاجىز - بىچارە، كەمبەغەللەرگە نەزىر - چىراق، سەدىقىلەرنى بېرىپ دۇئاسىنى ئالدى.

كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بىپەرۋالىق قىلىپ قالماقلارنىڭ خانى خوتۇنخانىنى قولىدىن چىقىرىپ قويدى ۋە بىرنەچچە ئادەملەر زايە بولدى. بۇ گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ كورلىنىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ ئۈچ يىل تۇختىتىپ قويدى. كورلىغا نىياز مۇھەممەد توقسابەنى ھاكىم قىلدى. ياقۇپبەگ نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنى كونا سىپاھ دەپ قاراپ ئىلگىرى ھېكىمخان تۆرەم ئىككىسىنى ئۈرۈمچىگە بۇيرۇغاندا نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنى ئەمىر - لەشكەر دەرىجىسىدە قىلىپ، مۇھىم ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا ھېكىمخان تۆرەمنى نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇشنى بەلگىلەپ پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئۈرۈمچىگە بارغاندىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانىچى دايەنشەينىڭ ئوغلى تالىپ ئاخۇندىن بىرمۇنچە نەقدىنە* ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى مەخپىي ئېلىپ جانابىي ئاتىلىق غازىغا، «تالىپ ئاخۇننى ئۈرۈمچىگە دايەنشەي قىلىپ بېرىلسە، تۇڭگانلار تالىپ ئاخۇننى خالايدىكەن»، دەپ

---

* نەقدىنە ـ نەقپۇل، ئالتۇن - كۈمۈش مەنىسىدە.

ئەرز بەرگەنلىكتىن تالىپ ئاخۇننى دايەنشەي قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. ئەمما تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرى تالىپ ئاخۇنغا ئىتائەت قىلىشنى نومۇس بىلىپ ئىككىنچى قېتىم داۋۇت خەلىپەنى ئۆزلىرىگە باش قىلىپ ئاتلىق غازىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقانىكەن. شى شىكۆڭنىڭمۇ سۈيەنشەيگە قەدىمدىن تارتىپ ئاداۋىتى بولغانلىقتىن ئاتلىق غازى تۇرپاندا سۈيەنشەي بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چاغدا تۇرپانغا بېرىپ ئاتلىق غازىغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەنىدى. بۇ ۋەقە يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

چوڭ - كىچىك پۈتۈن تۇڭگانلارنىڭ داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجاغا بولغان ئەقىدە- ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى. نارمۇھەممەد پەرۋانىچى داۋۇت خەلىپىنى تۇڭگانلارغا چوڭ قىلىپ بېرىلسە، دەپ ئەرز قىلغان بولسا، ئاتلىق غازى يارلىق چۈشۈرۈپ داۋۇت خەلىپە تۇڭگانلارغا باشلىق بولغان بولسا، بۇ جېدەل - ماجىرالارنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئىدى. يىگىت ۋە تۇڭگانلارنىڭ خۇنلىرىمۇ تۆكۈلمەس ئىدى. جانابىي ئاتلىق غازى، بۇ ئەھۋاللارنى بىلىپ، نارمۇھەممەد پەرۋانىچىغا كايىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ سوغۇق ئۆيگە سولاپ قويۇپ مۇزلىتىپ ئۆلتۈردى. كوچاغا ئامىلخان تۆرەمنى ھاكىم قىلدى. ئۇرۇمچى ۋە ماناسلاردا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئاسرانقۇلىنى پانسات قىلدى. ئاغايى قەرشىقىنى ياساۋۇللارغا يۈز بېشى قىلدى. پەيزى يۈز بېشى ئۆزىنىڭ پانساتى مەھمۇد ئۆرگەنچىگە گەدەنكەشلىك قىلغانىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن كايىپ مۇز داۋانغا كەلگەندە ئەمىلىدىن بوشاتتى، پەيزى يۈز بېشى مۇز داۋاندىن قاچقانىدى، تۇتتۇرۇپ كېلىپ گۇناھلىرىنى گەدىنىدە قويۇپ شۇ يەردىلا يوقاتتى. ئۇرۇمچىنى كەنجى ئاخۇنغا تاپشۇردى. يۇسۇپ ئاخۇن تۇڭگاننى يىگىتلەرگە ياساۋۇل بېشى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇرۇمچى كوناشەھ-

ھەرگە تۇردى قۇلى دادخاھنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ تۆت پانسات بىلەن 1000 يىگىتنى قويدى. تۆت پانسات ھەرىيىلى نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇردى. تۇڭگانلار تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئۆز ھۈنەر - كەسىپلىرىگە مەشغۇل بولدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى* ئىدى.

جانابىي بىكقۇلىبەگ غەلىبە بىلەن پايتەختت قەشقەرگە قايتىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى. تۇڭگانلاردىن ئولجا ۋە ئالۋانغا ئالغان يامبۇ، كۈمۈش، چىنە، چاي قاتارلىق ئىپىسل ماللارنى بىرمۇ بىر تىزىملاپ دۆلەتنىڭ خەزىنىگە تاپشۇرۇپ بەردى. تۇڭگانلارنىڭ شەھەرلىرىدە بولغان ۋەقەلەرنى ياقۇپبەگكە تەپسىلىي مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازى خۇرسەن بولۇپ ماختاپ ئاپىرىنلار ئوقۇدى. بىكقۇلىبەگنى پۈتۈن غالىب قوشۇننىڭ ئۈستىگە ئەمىرلەشكەر، ئەمىرلئۇمرا قىلدى. قالغان ئەمىر لەشكەر، پانسات، يىگىت - سەرۋازلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىنئاملار قىلىپ ھەممىنى خۇرسەن ۋە رازى قىلدى. بۇنىڭ شۈكرانىسىگە چوڭ توي قىلىپ بۇلما، سەيىد ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت - سەرۋاز، پۈتۈن ئاھالە، پۇقرا، بارلىق غېرىب - غۇرۋالارغا تون - سەرۇپاي، تىللالارنى بېرىپ، تۇل خوتۇن - يېتىم ئوغۇللارغا نەزىر - چىراق، سەدىقىلەرنى بېرىپ بىر نەچچە قارىيلار خەتمە - قۇرئان قىلىپ، بۇلارنىڭ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلىدى.

ئاتىلىق غازى دەسلەپ تۇرپان، ئۈرۈمچىلەرنى ئېلىپ ياندى. ئىككىنچى قېتىم بىكقۇلىبەگ بېرىپ پىشباشتىن بويسۇندۇردى. بۇ ئارىدا تولۇق ئۈچ يىل ۋاقىت ئۆتتى. نۇرغۇن خەزىنە - دەپىنە بايلىقلارغا زىيان بولدى. بۇ شەھەرلەرنىڭ باج - خىراجلىرى يەتمىدى. بولۇپمۇ نۇرغۇنلىغان قىممەت باھالىق كاتتا

---

* ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى مىلادىنىڭ 1873 - ،1874 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئارغىماق ئاتلار ھالاك بولدى. قىممەتچىلىك بولۇپ كېتىپ يىگىت - سەرۋازلار ئات گۆشىنى يېگەنلىكتىن، قورساق ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ ئىچى سۈرۈش سەۋەبى بىلەن بىر مۇنچىسى ئۆلدى. تۇڭگانلاردىن قەھرىمانلارنىڭ تىغى، پادىشاھنىڭ سىيا - سىتى، بەلكى قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئىرادە - تەقدىرى بىلەن 200 مىڭدىن كۆپرەكى پالاكەت دەرياسىغا غەرق بولۇپ، ئۇ دۇنيانىڭ بازىرىنى ئاۋات قىلدى.

ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتكەن چوڭ - كىچىك، ئوغۇل - قىز ئارەسىدە باللارنىڭمۇ ھېسابى يوق. خىتاي، قالماق ۋە تۇڭگان - لارنىڭ باللىرىنى سودىگەرلەر ئولجا تەرىقىسىدە ئەسىر ئالدى. بەزىلىرىنى ئاتا - ئانىلىرى ئازغىنا ئاش - ئوزۇق، دىن - توقاچقا ساتتى. بەزىلىرىنى قورسىقىنى بېقىپ خىزمىتىگە سېلىش ئۈچۈن كىشىلەرگە بىكارغا بەردى. مۇسۇلمانلار ئۇلارنىڭ قىزلىرىنى چوڭ قىلىپ ئۆز ئەمرىگە ئالدى ياكى بىرىگە نىكاھ قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆي - ئوچاقلىق، بالا - پەرزەنتلىك بولدى. بۇلار - دىن تۇغۇلغان باللار چوڭ بولۇپ ئادەم قاتارىغا كىرىپ مۇ - سۇلمانلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى. بۇ باللارنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇپ خەت - ساۋادىنى چىقىرىپ موللا قىلدى. بەزىلىرىنى ھۈنەرگە بېرىپ كەسىپدار قىلدى. بەزىلىرى مۇرەتتەپ قارى بولۇپ كامالەتكە يەتتى.

شۇ چاغلاردا بۇ ئالتە شەھەردىكى ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆيىدە يېڭى مۇسۇلمان بولغان خىتاي، قالماق، تۇڭگانلارنىڭ بالى - لىرىدىن تۆت - بەشى، ئاز دېگەندە بىر - ئىككىسى بارئىدى. بۇ ئالتە شەھەردىن ئېشىپ - تېشىپ پەرغانە ۋىلايىتى، بۇخارا، تۈركىستان، بەدەخشان ھەتتا رۇم، ھىندىستانلارغىچە ئەپكەتكەنىدى. ئۇلار مۇسۇلمانچىلىق قائىدە - يوسۇنلىرىدا چىڭ ۋە مۇستەھكەم بولۇپ، بارغان جايلىرىدا يەر - سۇ، جاي - مۈلۈك ئېلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدى.

ئۇلۇغ مېھرىبان تەڭرىم: ئۆز قۇدرىتىنىڭ ۋە رەھمىتىنىڭ بىلەن شۇ يېڭى مۇسۇلمانلارنىڭ ۋە «لائىلاھە ئىللەللاھۇ، مۇھەممەدۇن روسۇلىللاھ» دېگەن كەلىمە شېرىپىنى تىلىغا جارى قىلغان ھەممە بەندىلىرىڭنىڭ چوڭ-كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلغىن. «چىن ئىخلاسى بىلەن لائىلاھە ئىللەللاھۇ، مۇھەممەدۇن روسۇلىللاھ دېگەن كىشى جەننەتكە كىرىدۇ»، دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە قىيامەت كۈنى سوئال-سوراقسىز جامالىڭغا مۇشەررەپ قىلىپ، يۈزدىمىزگە جەننەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىۋەتسەڭ، سېنىڭ دەرگاھىڭدا ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى سەن كەرەملىك سېخىيسەن. بەندىلىرىڭگە مېھرىبان ۋە شەپقەتلىكسەن.

11

بەدۆلەت ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ئىككىنچى قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە دۆلىتى ئالىيلىرىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى؛ بەلكى دۆلەت قۇياشىنىڭ غەربكە قاراپ يەسلىگەنلىكى

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1288 - يىلى* (چاشقان يىلى) ياز پەسلىنىڭ ئاخىرىدا ياقۇپبەگ ئۆرۈمچى ۋە تۇرپاننىڭ جەڭلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، ھەيۋەت ۋە سۆلەت بىلەن قايتىپ ئاقسۇ شەھىرىگە كەلدى ۋە موللا جىيان مىرزا بېشىنى گۇناھكار قىلىپ ئاقسۇدىن يۆتكىۋېتىپ، ئورنىغا كوچالىق ئابدۇراخمان داذخانىنى قويۇپ، مۇھەممەد مۇسا توقسابەنى سالام ئباد

---

* ھىجرىيىنىڭ 1288 - يىلى مىلادىنىڭ 1871 -، 1872 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

خىنى قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى ① (كالا يىلى) باش باھار پەسلى پەرزەنتى بېكقۇلىبەگنى ھېكىمخان تۆرەمگە ياردەم بېرىپ ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇمچىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. بېكقۇلىبەگ ئۇرۇمچى تەۋەسىنى قولغا كىرگۈزۈپ 14 ئاي بولغاندا يەنى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى② ياز پەسلىدە يېنىپ كېلىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشكەنىدى. 1291 - يىلى③ بىر يىل يۇرت ئىچى تىنچ، خاتىرجەملىك بىلەن ئۆتتى، ئەمما تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى ④ قۇمۇل، لەنجۇ تەرەپلەردىن داخۇ، شياۋخۇ⑤ ئىسىملىك ئىككى تۇڭگان (بۇلارنىڭ ئەھۋالى مۇشۇ كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىدە بايان قىلىندى) 30 مىڭدىن كۆپرەك ئاتارمەن - چاپارمەن تۇڭگانلارنى باشلاپ تۇرپان تەۋەسىدە پەيدا بولدى. بۇلارنىڭ مەقسىتى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ ئۇنىڭغا ئىنائەت قىلساق ۋە ھەممىمىز ئىتتىپاقلىشىپ بېيجىڭ خىتايلىرىغا تاقابىل تۇرساق، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئەسلىدە بۇ داخۇ،

① ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى مىلادىنىڭ 1872 -، 1873 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى مىلادىنىڭ 1873 -، 1874 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ ھىجرىيىنىڭ 1291 - يىلى مىلادىنىڭ 1874 -، 1875 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

④ ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى مىلادىنىڭ 1875 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

⑤ شەنشى، نىڭشيا، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردا 1862 - يىلى پارتلىغان خۇيزۇ خەلق قوزغىلىڭىنىڭ مەشھۇر يولباشچىسى بەي يەنخۇ قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ — مۇھەررىردىن.

شياۋخۇ دېگەن تۇڭگانلار بېيىجىڭ تەرەپتىن چىققان نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي قېچىپ بۇ تەرەپكە كەلگەنىدى. ھېكىمخان تۆرەم نۇرغۇن تۇڭگانلارنىڭ تۇرپان تەۋەسىگە كەلگەنلىكىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئالدىغا نۇرغۇن قوشۇن چىقىرىپ ئۇلارنى تۇرپانغا كىرگۈزمىدى ۋە تۇرپاننىڭ سىرتىدىنلا ماناس، ئۇرۇمچى تەرەپكە ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئۇلارغا شۇ ئەتراپتا تېرىقچىلىق قىلىپ ھوسۇل ئالغۇدەك كەڭرى زېمىن-يايلاقلارنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلارمۇ دېھقانچىلىق قىلىپ كۈن كۆچۈرۈشنىڭ تەرەد-دۇتىغا كىرىشتى. بۇ تۇڭگانلار قۇمۇلنىڭ شەھەر-سەھرالىرىدىكى ئاھالىنى بۇلاپ-تالاپ، ئۇلارنى ئەر-ئايال، خوتۇن-بالىلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆز ماكانلىرىدىن ئايرىپ پىيادە، ئاچ-يالىڭاچ ھالدا ئالدىلىرىغا سېلىپ ھەيدەپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىكەن. ھېكىمخان تۆرەم بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۇلارغا رەھىم-شەپقەتلىرى تۇتۇپ، بۇلار جايلاشقان سەھرالارغا ئاش-ئوزۇق چىقىرىپ بەردى. بۇنىڭدىن بۇرۇن يەنى تۇرپاننى ئاتىلىق غازى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئۇرۇمچىدىكى دايەنشەي، سۇيەنشەي دېگەن تۇڭگانلارمۇ قۇمۇلغا 30 مىڭ تۇڭگان بىلەن بېرىپ، قۇمۇل ۋاڭىنى ئۆلتۈرۈپ، يۇرتىنى تالان-تاراج قىلىپ بىرمۇنچە قۇمۇل خەلقىنى ۋاڭنىڭ ئائىلىسى بىلەن قوشۇپ ئېلىپ كەلگەنىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى بۇرۇن لوندونغا — پەرەڭ مەلىكىسىگە دوستلۇق ئالاقىسىنى ئورنىتىش مەقسىتىدە نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئابدۇسەمەت ئىشىكئاغىنى ئەۋەتكەنىكەن، بۇ سوۋغا-سالاملار پەرەڭ مەلىكىسىگە بەكمۇ يارىغانلىقتىن، ياقۇپبەگكە 20 مىڭ پىستانلىق مىلتىق سوۋغات قىلغانىكەن. بۇ مىلتىقلارنى ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ يىگىت-سەرۋازلىرىغا تارقىتىپ بەرگەنىدى.

يەنە بىر ۋەقە، ئەھرارخان تۆرەم ۋە مۇھەممەد جان باي-

لارنى نۇرغۇن تارتۇق - پىشكەشلەر ۋە كۆپلىگەن تىللا - تەڭگىلەر بىلەن مىلتىق ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن يەنە ئەۋەتكەنىدى. 40 مىلتىق دومبە① ۋە كالتوس② مىلتىق، 100 ئاتتا ھەر شىرەسى 100 جىڭدىن كېلىدىغان 200 شىرە ئېسىل چاي ئەكېلىپ ئاتلىق غازىنىڭ نەزەرىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. ئاتلىق غازى بۇ 200 شىرە چاينىڭ شىرەلىرىنى ياردۇرۇپ ئوردىنىڭ سەھنىسىگە خامان قىلىپ تۆكتۈرۈۋىدى، يوغان بىر دۆۋە بولدى. بۇ چايلارنى ئەمرلەشكەر، پانسات، يىگىت - سەرۋازلار، چوڭ - كىچىك ئەمىر - ئەمەلدار ھەتتا باللارغىچە دەرىجىسىگە قاراپ ئون لىگەن، بەش لىگەندىن ئەقەللىي ئەڭ تۆۋەنلىرىگە بىر لىگەندىن ئىنئام قىلدى. مۇلازىملارنىڭ ھېچقايسىسى بۇ ئىنئامدىن قۇرۇق قالمىدى. بۇ چاي شۇنداق پۇراقلىق چاي ئىكەنكى، ئوردا ئىچى، بەلكى شەھەر ئىچىنى مۇشكى - ئەنبەردەك خۇش بۇي قىلىۋەتتى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاتلىق غازىنىڭ كۆڭلىدە يەنە بىر قېتىم سەپەر قىلىش ئارزۇسى پەيدا بولغانىدى. ئۇشتۇمتۇت پەرغانە ۋىلايىتىدىكى قىپچاق ئاپتابەچىدىن «قورال - ياراق، توپ - زەمبىرەك بىلەن 2000 تۇڭگان ئەۋەتسىڭىز، ئورۇسلار بىلەن سوقۇشۇپ پەرغانە ۋىلايىتىنى ئورۇسلاردىن تارتىۋالسام» دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ ئەلچى كەلدى. ئەسلىدە بۇ ئاپتابەچى ئۆز ئەتراپىغا بىرمۇنچە قىپچاقلارنى يىغىپ روسىيىگە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، چەت - ياقىلاردا كۈن ئۆتكۈزۈپ يۈرگەنىدى. ئاتلىق غازىغا تەڭرىدىن تۇيۇقسىز بىشارەت بولغاندەك ئاپتابەچىگە: «ماڭا ئۇرۇمچى تەرەپتىن دۈشمەن پەيدا بولدى. شۇڭا

① دومبە — قوشئاتار مىلتىق.

② كالتوس - تاپانچا.

ئۆزۈم ئاتلانماقچى بولۇپ تەييارلانغانىدىم. خۇدا خالىسا پات-يېقىندا قايتىپ كېلىپ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بېرىپ سىزگە ئۆزۈم ياردەم بېرەي. 2000 ئادەم بىلەن روسىيىدەك بۇ چوڭ يۈكنى كۆتۈرگىلى بولمايدۇ»، دېگەن تاتلىق گەپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭ ئەلچىلىرىنى يولغا سالدى.

جانابىي ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەت ئاپتىپىنىڭ نۇرى زاۋالغا، بەخت-دۆلەتلىرى راۋاجلىقتىن چۈشكۈنلۈككە يۈز كەلتۈرگەنىدى. ئۇ تارىخىي هىجرىيىنىڭ 1292-يىلى* كۈز پەسلىدە يېڭىسارغا كەلدى. يولغا چىقىدىغان چاغدا: «خاقانى چىن تەرەپتىن نۇرغۇن قارا چېرىك قۇمۇلغا كەپتۇ»، دېگەن خەۋەرمۇ كەلگەنىدى. بۇ چاغدا ئۆمەر قۇل دادخاھ، جامەدار دادخاھلار باشلىق بىرنەچچە سادىق، ياخشى نىيەتلىك كىشىلەر: «جانابىي ئالىي پايتەختتىن قوزغالمىسا، هەرقانداق خىزمەت بولسا بىز كەمىنە قۇللىرىغا پەرمان بەرسە، بېرىپ بىجانىدىل ئادا قىلىپ كەلسەك»، دەپ ئىلتىماس قىلدى. ئاتالىق غازى: «سىلەر قەشقەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار، ئۆزۈم بېرىپ كېلەي» دەپ قوبۇل قىلمىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئۆمەر قۇل دادخاھ ۋە جامەدار دادخاھلار «بىر بارماي هېچقانداق شەھەر ئېلىنغىنى يوق» دېگەنىكەن. مۇشۇ ۋەجىدىن بۇلارنى قەشقەردە بېكقۇلىبەگنىڭ قېشىدا قويۇپ، ئۆزى ئاتلىنىپ ماڭغانىدى. ئۇ يېڭىساردىن يولغا چىقىپ يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. يەكەننىڭ قازى رەئىسى موللا نىئمان ئاخۇن ئۆزىنىڭ هوقۇق دائىرىسىدىن ئارتۇق ئۇششۇقچە ئىشلارنى قىلغانىكەن. خۇسۇسەن ئالىي ئوردا تەقلىدىدە قىلىپ بىر كاتتا هويلا-ئىمارەت ياساتقانىكەن. بۇ ئىش ئاتالىق

* هىجرىيىنىڭ 1292-يىلى مىلادىنىڭ 1875-، 1876-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

غازىنىڭ سەمەي - قولدىقىغا ئاتلانغاندىن كېيىن بىر كېچىدە ئۆزى مەخپىي بېرىپ ئەينى ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن قازى رەئىسنى چاقىرتىپ كېلىپ ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلاپ نەزەربەند قىلدى ۋە مال - مۈلكىنى دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇۋالدى.
200 سەرۋازغا مەزكۇر ئىمارەتنى چېقىپ - بۇزۇپ ئورنىغا تەرەتخانا سېلىشقا پەرمان بەردى. سەرۋازلار بۇ ئىمارەتنى 15 كۈندە ئاران - ئاران بۇزۇپ بولدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى يەكەندە 20 كۈن تۇرغاندىن كېيىن يولغا چىقىپ ناھايىتى داغدۇغا ۋە ھەشەمەتلەر بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ باردى. بۇ دەل كۈز پەسلى ئىدى. ئۇ بۇ يىلقى قىشنى ئاقسۇدا چىقاردى. ئەمما ئۇرۇمچى تەرەپكە ئارقا - ئارقىدىن لەشكەر ماڭدۇردى.

خوتەندىن نىياز ھېكىمبەگ 90 تارتۇق ئېلىپ سالامغا كەلگەنىدى. ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي توختىتىپ قويدى. قىش ئۆزاپ باھار كەلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1293 - يىلى* باھار پەسلى ئىدى.

ياقۇپبەگ ئەمدى ئۆزىنىڭ ئەسلى مەقسەت ۋە نىشان تەرىپىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كەلدى. نىياز ھېكىمبەگنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ھەيدەر قۇل دادخاھ، كېرىمباي مىرزا پانسات، شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسات، ئابدۇراخمان دادخاھنىڭ ئوغلى ھاپىزبەگ پانسات باشلىق 10 مىڭ يىگىت، 3000 سەرۋاز ۋە توپ - زەمبىرەك قاتارلىق ئەسلىھەلەرنى ئېلىپ ھەيۋەت ۋە داغدۇغىلار بىلەن ئارغىماقلىرىغا مىنىشىپ ئاستا - ئاستا كۇچاغا يېتىپ باردى. بىرنەچچە كۈن

---

* ھىجرىيىنىڭ 1293 - يىلى مىلادىينىڭ 1876 -، 1877 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

تۇرغىنىدىن كېيىن ئۇ يەردىن كورلىغا باردى. شۇ چاغدا ئۈرۈمچىدىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭى كەنجى ئاخۇندىن: «خاقانى چىن تەرىپىدىن بىرمۇنچە خىتايلار چىقىپ گۇچۇڭغا كەلدى»، دىگەن مەلۇمات يېتىپ كەلدى. ئاتىلىق غازى بۇ مەلۇماتنى كۆرگەندىن كېيىن راست - يالغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، تاغاي ياساۋۇلنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى. تاغاي ياساۋۇل ئۈرۈمچىگە بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: «بىرمۇنچە پاراكەندە، تىرىندى خىتايلارنىڭ گۇچۇڭغا كەلگەنلىكى راست ئىكەن»، دەپ خەۋەر ئەكەلدى. ئۇنىڭغىچە ئاتىلىق غازى كورلىدىن قوزغىلىپ چىقىپ، قاراشەھەردىن ئۆتۈپ ئۇششاقتالنى چۆشكۈن قىلىپ ئورۇنلاشقانىدى. تاغاي ياساۋۇل: «پاراكەندە تىرىندى خىتايلار ئىكەن»، دەپ مەلۇمات بەرگەنلىكتىن ئۇششاقتالدىن چىقىپ ئۇدۇل توقسۇنغا بېرىپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

ئاتىلىق غازى كورلىدىكى چېغىدا ئاقسۇدىكى ئوغلى ھەققۇلىبەگكە: «پالانى - پالانى پانساتلارنى ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىڭ»، دەپ يارلىق ئەۋەتكەنىدى. ھەققۇلىبەگ يارلىق بويىچە مۇھەممەدكېرىم دادخاھ، ۋاللابەگ، باتۇر پانسات، ئالىمباي پانسات باشلىق 7000 يىگىت، 3000 سەرۋاز، جەمئىي 10 مىڭ لەشكەر بىلەن توقسۇنغا يېتىپ كېلىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى. ئاتىغىچە ئاتىلىق غازى توقسۇندا بىر شەھەر بىنا قىلدۇرغانىدى. ھەققۇلىبەگنى يىگىت سەرۋازلىرى بىلەن شۇ شەھەرگە چۈشۈردى. بۇ يازنىڭ باشلىنىش ۋاقتى ئىدى.

ياقۇپبەگ تۇڭگان ما دالويىغا ئەزىمقۇل پانسات قاتارلىق تۆت پانساتنى قوشۇپ، 1500 تۇڭگان لەشكىرى بىلەن ئۈرۈمچى كوماندىغا ئەۋەتتى. ئۇلار ئۈرۈمچىگە بارغاندىن كېيىن ئەزىمقۇل

پانسات يىگىتلىرى بىلەن كومادىنغا باردى. قالغان پانساتلار ئۇرۇمچىدە تۇردىقۇل دادخاھنىڭ دېشىدا قالدى. مۇشۇ ئەھۋالدا گۇچۇڭ تەرەپتىن ئۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ، ئەزىمەقۇل پانسات بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى شەھەرگە قامىۋالدى. ئەزىمقۇل پانسات بىرنەچچە كۈن قورشاۋدا قالدى. ئاخىر خىتاي چېرىكلىرى غەلىبە قىلىپ كومادىنى ئالدى. ئەزىمقۇل پانسات بۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. يىگىتلىرىنىڭ تولىسى زايە بولدى. يارىدار بولغان يىگىتلەر ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلسا، ياقۇپبەگ بۇلارغا قىلچە ئەھمىيەت بەرمىدى. مادالويە تۇڭگان لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ئەزىمقۇل پانساتقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ماڭغانىدى. چىداۋانغا بارغاندا خىتاي چېرىكلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلدى. ئاخىر خىتايلارنى ئارقىسىغا چېكىندۈردى. مۇشۇ چاغدا ياقۇپبەگدىن: «خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار، مادالويە يېنىپ كەلسۇن»، دېگەن پەرمان يېتىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ مادالويىنى ئەكەلدۈرۈپ: «تۇڭگانلاردىن 5000 يىگىت تەييارلاپ تۇرۇڭ. ۋاقتى كەلگەندە پەرمان ئەۋەتىمەن. شۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلغايسىز»، دەپ 100 چە تۇڭگان يىگىتى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتتى. نىياز مۇھەممەد توقسابە ۋە ھەيدەرقۇل دادخاھنى ئالتە پانسات بىلەن داۋانچىڭغا بېرىپ شەھەر بىنا قىلدۇرۇشقا ئەۋەتتى. تېز پۇرسەتتە شەھەر بىناسى پۈتۈپ ھەممە قوشۇنلار كىرىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ۋاقىتتا داخۇ، شياۋخۇ دېگەن تۇڭگانلار ئۇرۇمچى ۋە ماناس تەرەپتىن كېلىپ ئاتىلىق غازىنى زىيارەت قىلدى. ئاتىلىق غازى بۇ تۇڭگانلارغا بىرنەچچە كۈن زىياپەتلەر قىلىپ ئۆز لايىقىدا تون ـ سەرۇپاي، تەڭگە ـ تىللا ئىنئام قىلىپ ھەممىسىنى رازى قىلىپ، كۆڭۈللىرىنى ئۆزىگە رام قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى ئۇرۇمچى تەرەپكە ياندۇردى.
جانابىي ئاتىلىق غازى ئەمىر لەشكەر، پانساتلارغا: «خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار!» دەپ پەرمان قىلىپ قايتا - قايتا تەكىتلىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى ئۇرۇشماي جىم تۇرسىمۇ خىتاي چېرىكلىرى ئۇرۇش باشلىدى. يىگىتلەر ئۆز جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن نائىلاج ئۇرۇشۇپ ئۆزىنى قوغدىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئاتىلىق غازى: «نېمە ئۈچۈن ئۇرۇشىسەن؟» دەپ كايىپ خاپا بولدى. مۇنداق قىلىشتىكى سەۋەب، ئاتىلىق غازىنىڭ خاقانى چىن بىلەن يارىشىپ، سۈلھ قىلىپ ئەھدە - توختاملار تۈزسەم، دېگەن مەقسىتى بار ئىدى. بۇ قېتىم خىتايلارنىڭ بىرمۇنچە چوڭ مەنسەپدارلىرى قولغا چۈشكەنىدى. ئۇلارغا دەخلى - تەرۇز قىلماي ھەممىسىنى ئاقسۇ، كۇچا، باينىڭ ھاكىملىرىغا ئەۋەتىپ بىرنەچچە زامان ئوبدان ئاسراپ باقتى. كېيىن «بۇيرۇق كەلدى»، دەپ ئۇلارنى يوقاتتى.
مۇشۇنداق ئەھۋالدا خىتايلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئىنئام خوجا ئىشانىنى ئەۋەتتى. ئىنئام خوجا ئىشان: «خىتايلار ھەددى - ھېسابسىز كۆپ ئىكەن. ئەلەم - بايراقلىرىنىڭ ئۇرغۇنلۇقىدىن بېشى بىلەن ئايىغى زادى كۆرۈنمەيدۇ. ئۇلار خاقانىي چىننىڭ پەرمانى بىلەن چىققان چېرىكلەر ئىكەن»، دەپ مەلۇمات ئەكەلدى.
ھېكىمخان تۆرەمنىڭ يىگىتلىرىدىن ئاقسۇلۇق باقىشبەگ ۋە سىدىقبەگ، يۇسۇپبەگلەر باشلىق ئالتە شەھەرلىك يىگىتلەرنىڭ بىرنەچچىسى خىتايلارنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. تۇرپانلىق بەگلەردىن ئابدىقاھاربەگ، مۇقبۇلبەگ، شەھبازبەگ قاتارلىق يۈز بېشىلار خىتايلارغا مەخپىي خەت ئەۋەتكەنىكەن، قولغا چۈشۈپ قالدى. گۇمانلىق بولۇپ قالغان بۇ بەگلەرنى

ۋە يەنە خىتايلار تەرىپىدىن مايىل بىرمۇنچە ئادەملەرنى ـ ـ ئۆيلۈك قىلىپ يەكەنگە ماڭدۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى: «مۇبادا خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلىبە قىلسام ناھايىتى ياخشى ئىش بولىدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولماي ئىش ئەكسىچە بولۇپ مەغلۇپ بولسام، ئۇنداق كۆڭـ لەردىن تەگرىدىم ئۆزى ساقلىسۇن، نەگىمۇ يېتىپ بارغىلى بولار؟ بۇ يوللار ساپ چۆل تۇرسا، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولۇشۇم مۇمكىن...»، دەپ تۇقسۇندىن كورلىغا يېنىپ كەتتـى. بۇ كەچكۈز پەسلى بولۇپ، بۇ قېتىم تۇقسۇندا تۆت ئايدەك تۇرغانىدى.

ئەسلىدە كورلىدىن قوزغالماي تۇرسىدى①. ئۇنىڭ قىلغان تەدبىرلىرى تەقدىرگە مۇۋاپىق كەلمەي ئۆز ئايىغـى بىلـەن خەتەرلىك جايغا باردى. ئۇ ئەقىل ـ ئىدراك، پەم ـ پاراسەتتە شۇ قەدەر دانا ئىدىكى، بۇنداق خـۇسۇسىيەت ھېچقانداق پادىشاھلارغا نېسىپ بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇ بۇ يەتتە شەھەر، موغـۇلىستان يۇرتلىرىغا 14 يىل پادىشاھلىق قىلدى. ھەممە ئىشنى ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن قىلدى. ياكى بىر دىيانەتلىك ۋەزىر ساقلىمىدى، يا بىرەر كىشى ساداقەت بىلەن بىرەر مەسلىھەتـنى ئۇنىڭ سەمىگە سالالمىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھاكىمىيىتىدە بۇنداق ئىشلار ئەسلا بولمىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، دۆلەت ـ بەخت يۈز كەلتۈرگەندە ھەممە ئىش ئۆز ـ ئۆزىدىن تەييار بولىدىكەن. دۆلەت يانغاندا ئەبۇزەر جەمھۇر② دەك دانا ۋەزىر ۋە تەدبىرلىك كىشى بولغان بىلەنمۇ

① ئەسلىسى شۇنداق. توقسۇن بولسا كېرەك ــ مۇھەررىردىن.

② ئەبۇزەر جەمھۇر ــ رىۋايەتلەردە ھارۇن رەشىد دېگەن داڭلىق پادىشاھنىڭ پاراسەتلىك ۋەزىرى دېيىلىدۇ.

بالا ـ قازا ئۆز ئىشىنى ئۆز خاھىشى بويىچە قىلىۋېرىدىكەن.
جانابىي ئاتىلىق غازى پەزەنتى ھەققۇلىبەگنى يىگىت ـ سەرۋاز، ئەمىر لەشكەر، پانسات بولۇپ 10 مىڭ كىشى بىلەن توقسۇندا قويۇپ ئۆزى كورلىغا قايتتى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگلەرگىمۇ: «خىتايلارغا ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشمەڭ، دېمەڭلار»، دەپ تاپىلاپ ئەكىتىلدى.
ئاتىلىق غازى توقسۇندىن يولغا چىققاندىن بىر كۈن كېيىن يېڭىسارلىق ئۇشۇربەگ خەزىنىچى ① خەزىنىلەرنى قوزغاپ ئېلىپ مىڭىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خەزىنىدىكى ئالتۇنلارنى ئېلىپ، بىرمۇنچە ئادەملەرنى ئەگەشتۈرۈپ خىتايلار تەرىپىگە قاراپ قاچتى. بىرمۇنچە يىگىتلەر ئارقىسىدىن قوغلىدى. يېقىن بارغاندا ئۇشۇربەگ خەزىنىچى تىللا ـ تەڭگىلەرنى يولغا چېچىۋەتتى. قوغلاپ بارغان يىگىتلەر تىللا ـ تەڭگىگە ئولىشىپ يىغىۋېلىشنىڭ كويىدا بولدى، بۇ پۇرسەتتە ئۇشۇر ـ بەگ ئۇزاپ بېرىپ خىتايلارنىڭ ئارىسىغا كىرىۋالدى. ئاتىلىق غازى باشلىق ھەممە ئەربابلار لەۋلىرىنى چىشلىشىپ قالدى. ئىلاجىنى تاپالمىدى. ئاخىر سەۋر قىلىپ پەسكويىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇشۇربەگ خەزىنىچى خىتاي تۇغقانلىرىغا ئاتىلىق غازىنىڭ ھەممە سىر ـ ئەسرارلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئېيتىپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن خىتاي چېرىكلىرىنىڭ يۈرىكى يوغىناپ كۆچلەندى.
شۇ كۈنلەردە خىتايلار داۋانچىڭغا يېتىپ كەلدى. مۇھەممەد نىياز توقسابە نەچچە كۈن سەۋر قىلىپ ئوق چىقارمىدى. ئاخىر بولمىدى. داۋانچىڭدا 2000 چە يىگىت بار ئىدى②.

① باشقا مەنبەلەردە «ئۇشۇرخىتاي» دېيىلگەن ــ مۇھەررىردىن.

② شۇچاغدا، داۋانچىڭدا ئاتىلىق غازىنىڭ 3000 دەك ئەسكىرى بار ئىدى ــ مۇھەررىردىن.

بۇلارنىڭ 400 ى دەرۋازىدىن ئىچىقىپ مەشق قىلىۋاتقان كاپىر-لارنى ئاتتى. ئازغىنا ۋاقىت ئىچىدە مىڭغا يېقىن خىتاينى يوقاتتى. ئاتىلىق غازىدىن: «ئوق چىقارماڭلار»، دەپ ئارقا-ئارقىدىن پەرمان كەلگىلى تۇردى. ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە يىگىتلەرنىڭ كۆڭۈللىرى بۇلۇنۇپ، ئىشەنچلىرى سۇۋۇدى. ئاخىر خىتاي چېرىكلىرى كۆپلىگەن تىلوپ - زەمبىرەكلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ داۋانچىگىنى تارتىۋالدى. ئەسىرا چۈشكەن-لەردىن ئالتە شەھەرلىكلەرنى قورال-ياراقلىرىنى ئېلىۋېلىپ ئۆزىنى قويۇپ بەردى. نىياز مۇھەممەد توقسابە باشلىق يەتتە پانساتىنى ۋە بىرنەچچە مۇساپىر يىگىت ۋە يۈز بېشىلارنى تۈرمىگە سالدى، بۇ چاغدا ھەققۇلىبەگ توقسۇندا ئىدى. ئۇ ئامبارىدىكى غەللە-ئاشلىق ۋە ئەكەتكىلى بولمايدىغان ئېغىر نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئوت قويۇۋېتىپ كورلىغا قاراپ قاچتى.

خىتاي چېرىكلىرى تۇرپانغا 70 يول كېلىدىغان يەمشى دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ھېكىمخان تۆرەم تۇرپاندا تۇرالماي توقسۇنغا يېنىپ چىقتى. شۇ كۈنى خىتايلار تۇرپاننى بېسىۋالدى. ئەگەر ئاتىلىق غازى ئورۇشمەن دېسە يېنىدا 30 مىڭ يىگىت بار ئىدى. تۇرپان، توقسۇندا 30 مىڭ يىگىتكە 30 يىل يەتكۈدەك غەللە-ئاشلىق يىغىلغانىدى. توقسۇندىكى ئاشلىقلار كۆيۈپ نابۇت بولدى. تۇرپاندىكىسى خىتاي چېرىك-لىرىگە نېسىپ بولدى.

خىتاي چېرىكلىرى توقسۇننىڭ بىكار بولۇپ قالغانلى-قىنى ئاڭلاپ بەش كۈندىن كېيىن توقسۇنغا بېرىپ ئورۇنلاشتى.

ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگ باشلىق ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت-سەرۋازلار قارا شەھەرگە كەلدى. ئاتىلىق غازىدىن ئۇلارغا: «كورلىغا كەلسۇن»، دەپ پەرمان كەلدى. ئۇلار قورقۇپ بارالماي، «پەرمان بېرىلسە غازات قىلساق»، دەپ

ئەرز ئەۋەتتى. ئاتىلىق غازى ناتىلاج: «ئىلگىرى بىنا قىلىنغان شەھەر دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە بولۇپ قالغانىكەن. مەزكۇر شەھەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە باشقىدىن شەھەر بىنا قىلىڭلار!»، دەپ پەرمان قىلدى. پەرمانغا بىنائەن دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە يېڭىدىن شەھەر بىنا قىلىندى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگكە 30 مىڭ يىگىت ھەمراھ ئىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ ئالدىدا 3000 يىگىت بار ئىدى. بۇ دەل باھار كۈنلىرى بولۇپ، ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگلەر قارا شەھەردە ئىككى ئايدىن كۆپرەك تۇرۇپ قالدى.

ئاتىلىق غازى بارغانسېرى قاتتىق غەزەپلىنىشكە باشلىدى. بىر كۈنى موللا كامالىددىن مىرزىغا كايىپ ئۇنى تاياقتا باستى. ياساۋۇللار ناھايىتى كۆپ ئۇردى. ياقۇپبەگ غەزىپىنى باسال-ماي ئۆزى بىردەم ئۇردى-تەپتى. چارچاپ كېتىپ ھالسىراپ، سوغۇق چاي ئىچىمەن، دېدى. بىر مەھرەم سوغۇق چاي كەلتۈرۈپ بەردى. چاينى ئېلىپ كۆتۈرۈپ ئىچتى. سوغۇق چاي ئىچمىدى، بەلكى ئەجەلنىڭ شەربىتىنى ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن ئاتىلىق غازى يىقىلدى، قاتتىق ۋە رەڭگى كۆكەردى. بەدەنلىرى چاك-چاك يېرىلدى. «ئىننا لىللاھى ۋە ئىننا ئىلەيھى راجىئۇن»①. بۇ زور ھادىسە تارىخىي ھىجرىيىدە-نىڭ 1294-يىلى② ياز پەسلى، رەبىئۇلئاخىر ئېيىنىڭ 14-يەكشەنبە كۈنى يۈز بەرگەنىدى.

بەزىلەر مۇنداق دېگەنىدى: ئاتىلىق غازى نىياز ھېكىم-

---

① تەڭرى بىزنى يوقتىن بار قىلدى، يەنە تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن بارلىقتىن يوق بولىمىز.

② ھىجرىيىنىڭ 1294-يىلى مىلادىنىڭ 1877-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

بەگدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. نىياز ھېكىمبەگمۇ ئاتلىق غازىدىن ئارتۇقراق تەشۋىشتە ئىدى. ئۇلار بىر-بىرىنى قەستلەپ پەيتىنى تاپالماي يۈرۈشكەنىدى. نىياز ھېكىمبەگ چارە-تەدبىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن جېنىنى ساقلاپ كېلىۋاتقانىدى. ۋاقتىنى غەنىيمەت تاپتى.

نىياز ھېكىمبەگ ئاتلىق غازىنىڭ يېقىن مەھرەملىرىدىن بىرنەچچىسىگە: «ئىنسان، ياخشىلىقنىڭ قۇلى»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئالتۇن، تىللالارنى بېرىپ ئۆزىگە يېقىن سىرداش قىلىۋالغانىدى.

ئاتلىق غازىنىڭ مەھرەملىرىدىن تېگى پەس بىرى ئۇزۇندىن بېرى نىياز ھېكىمبەگدىن تەمەننات ۋە ئىنئام ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگدىن ئاتلىق غازىنى يوقىتىدىغان تەدبىرلەرنى تەلىم ئېلىپ ئۆگەنگەن. نىياز ھېكىمبەگ ئۇنىڭغا نۇرغۇن تىللالارنى بەرگەن ۋە: «بىر چىنە چايغا ئۆزۈڭ بىلىدىغان، ئاتلىق غازى كىشىلەرگە بېرىپ تەجرىبىدىن ئۆتكەن زەھەردىن[illegible]سېلىپ، ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلاپ قوي. ئاتلىق غازىنىڭ قاتتىق غەزىپى كەلگەندە ئاچچىقىپ بەرسەڭ ئاچچىقىدا بىلەلمەي ئىچىۋېتىدۇ. ئۇ مۇشۇ چارە بىلەن بىر تەرەپ بولسا ئەجەب ئەمەس...»، دەپ ئۆگەتكەنىدى. ئۇ پۈتۈن ھىيلە-مىكىرنىڭ پېشىۋاسى، يامانلىقنىڭ ئۇستازى نىياز ھېكىمبەگدىن پىتنە-ئىغۋانى تەلىم ئېلىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتلىق غازىنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ، ئاچچىقى كەلگەندە زەھەر ئارىلاشتۇرۇلغان چاينى ئاچىقىپ بەردى. ياقۇپبەگ پەرق ئېتەلمەي ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن تۈگەشتى. يەنە بەزىلەر: شۇ چاغدا ياقۇپبەگ چاينى قولىغا ئالدى. ئەقىل-پاراستىنىڭ نۇرى بىلەن زەھەر ئىكەنلىكىنى بىلدى. لېكىن قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئۈچ قېتىم «ياروسۇلىللاھ» دەپ كۆتۈرۈپ بىر يولى ئىچىپ تۈگەتتى. ئادەتتە

چاي ئىچكەندە روسۇلۇللاھنىڭ سۈننەتلىرىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۈچكە بۆلۈپ ئىچەتتى، دەيدۇ. مەيلى قايسى يول بىلەن بولسا بولسۇن، خاھى دۇنياني تىترەتكەن شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ، خاھى غېرىب - بىچارە، خار - زار كىشى بولسۇن، ئەجەلنىڭ شەربىتىنى ئىچمەي، جان ئاچچىقىنى تېتىماي ئىلاجى يوق. ئەجەلنىڭ ۋاقتى يەتكەندە ھەممە ئوخشاش يەكسان بولىدۇ ۋە يوقىلىدۇ. «ئەجەل كەلسە، ئۇنىڭ ۋاقتى ھەرگىز ئىلگىرى ياكى كېيىن بولمايدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق بولىدۇ. بىرەر باھانە - سەۋەب بىلەن بۇ ۋاپاسىز ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە كەتمەي قۇتۇلالمايدۇ. «پۈتۈن شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى ئەزەلدىن جارى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ھەقىقىي سىرىنى قۇدرەتلىك تەڭرىم ئۆزى بىلىدۇ. چۈنكى ئۇ «نېمىنى خالىسا شۇنى قىلىدۇ ۋە نېمىنى خالىسا شۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىدۇ» (ئايەت).

رۇبائى

پادىشاھا سايەئى لۇتفى ئىلاھ،
يۈزى شەمئىدىن پەلەك تېپىپ زىيا.
تالىئى نۇرى تېپىپ ئەفسۇس زەۋال،
كەتتى بۇ پانى جەھاندىن ئاھ - ئاھ*.

ئەزەلدىن بار بولغان، ھۆرمەت ۋە ئىبادەتكە لايىق بولغان

* پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ لۇتپى ۋە مەرھەمىتى بىلەن ئۇنىڭ نۇرىدىن بۇ دۇنيا يورۇدى. تەلىيىنىڭ نۇرى زاۋال تاپقانلىقتىن ئۇ بۇ پانىي جاھاندىن كەتتى. ئىسسىت!

ئۇلۇغ تەڭردم ــ «خالىغان كىشىنى پادىشاھ قىلىدۇ»، دېگەن ئايەت بويىچە ھەرقاچان، ھەر ماكاندا ئىنسانلاردىن بىر كىشىنى خالاپ ئۇنىڭ بېشىغا تاج كىيدۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىدىن ئورۇن بېرىپ: «بىز سىلەرنى زېمىنغا خەلىپە قىلدۇق»، دېگەن ئايەتكە مۇۋاپىق ئۇنى ئىنسانلارغا پادىشاھ قىلىدۇ. ئاقىۋەت ئۇ پادىشاھنى مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشقا قولى يەتمەيدىغان قىلىپ، «مەخسۇس چېدىرلار ئىچىدە ھۆرلەر بولغان» ۋە «ئاستىدا ئېرىق - ئېرىقلاردا سۇلار ئاقىدىغان»* ئالىي جايىغا يەنى جەننەتكە ئاپىرىپ راھەت - پاراغەتكە سازاۋەر قىلىدۇ.

مەسنەۋى

ئۇمۇر كۆرمەك ئۇزۇن ئەمرى مەھالدۇر،
بۇ دۇنيانىڭ بەقاسى پات زەۋالدۇر.

ھەمىشە بولمىغايلار پادىشاھلىق،
ئۇمىد يوق مۇلكى دۇنيادىن ۋەفالىق.

ھەمىشە يوق تىرىكلىك ھېچ كىشىگە،
ۋەفا يوق دۇنيانىڭ نېئمەتلىرىگە.

جاھان فانى دۇرۇر ئەي خوجە زىنھار،
كى سەن باقى تەسەۋۋۇر ئەتمە ئەي يار.

كى ھەق باقى دۇرۇر دۇنيا ئەرۇسى،
ئېرۇر فانى نەچە كۆرگۈزسە ئانى.

* قوش تىرناق ئىچىدىكى سۆزلەر ــ ئايەتنىڭ تەرجىمىسى.

× × ×

مەسنەۋى

بىۋەفادۇر فەلەك بۇقەلەمۇن،
ساز ئاھەنگىگە يوق قانۇن.
يوق بەقا جاھ ئىلە شەۋكەتغە داغى،
يوق ۋەفا ئۇمر ئىلە دەۋلەتغە داغى.
كۆركى ھەر شەھكى يۈرۈپ ئالدى جەھان،
بارچە باردۇرمۇ قارا يەرگە نىھان.
ھەم كىيۇمۇرس ئىلە ھۇشەنەك قانى،
ئىككىغە تاج ئەۋرەڭگى قانى.
قانى جەمشىد، فەرىدۇن ئاخىر،
بىرىنى قويمادى گەردۇن ئاخىر.
نى كىيانى، بارۇنى، ساسانى
نى ئىسكەندەر داغى نى ئىشكانى.
قالمادى رۇستەم ئىلە سام داغى،
يەزدۇ جەرد ئۆتتى بەھرام داغى.
قانى خانلار خانى ئول چىڭگىزخان،
ئۇگتاي قانى كىم ئىردى قائان.
قانى تىمۇر شەھ ئىسلام پەناھ،
كى جەھان ئالدى چېكىپ خەيلى سىپاھ.
تا فەلەك بىلدى تەئەددى فەننى،
قايسىدىن ئالمادى ئۆز بەرگەننى.
كىمگە بەردى قەباش ئەۋجىغە نەشئەت،
كىم يەنە قىلمادى تۇفراقغە پەست.

كىمگە بىر نۇش ئىلە يەتكۈردى بەھر،
كىم يانا تۇتمادى بىر ساغەر زەھر.
چۈن بۇ مەئنا بۇ سۇفەت تاپتى ئەدا،
كىم نە شەھ قالغۇسى باقى نە گەدا.
لۇتفى قىلغاي ئاڭا كىم ھەيىبى غەفۇر،
دۇنياۋى ۋە ئاخىرەتىنى مەئمۇر.

12

يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى، دىنىنىڭ ھىمايىچىسى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى دۆلەتىنىڭ گۈللىنىشىگە، يامان سۈپەتلىرى دۆلەتنىڭ بەختسىزلىكىگە سەۋەب بولغانلىقى

شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرغۇچى، ئۆلىما ۋە دانالارنى دوست تۇتقۇچى، پۇقرالارنىڭ تەربىيەتچىسى، يامان ئىش ۋە زۇلۇمنى يوق قىلغۇچى. ئاھالىنىڭ شەپقەتلىك مېھرىبان ئاتىسى مۇھەممەت ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياتقان جايى ۋە قەبرىلىرى تەڭرىنىڭ نۇرىغا تولسۇن.

تەڭرىم ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ قۇدرىتى بىلەن ئاتىلىق غازىنى ياراتقاندا ئەقىل ـ پاراسىتىنى يۇقىرى قىلغانىكەن. شۇڭا پەم ـ پاراسەتتە، ئەقىل ـ ئىدراكتا تەڭدىشى يوق، ئىنسىدە ساقلاش قابىلىيىتىدە يەككە ـ يېگانە ئىدى. ھېچقانداق پادىشاھلارنىڭ ۋۇجۇدىدا بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر كۆرۈلمىگەنىدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئاتىلىق غازىنىڭ پەم ـ پاراسەتلىرىنى ئەۋلىيالارنىڭ كارامەتلىرىگە ئوخشىتاتتى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئۆز قول ئاستىغا كىرگۈزگەن يۇرتلارنىڭ شەرق تەرىپى كومادىدىن غەرب تەرىپى سېرىققۇلغىچە

بولۇپ 100 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى يول، شىمالدىي چېگىرىسى مۇز داۋاندىن
ئارتىپ، جەنۇب تەرىپى قاراقۇرۇم تاغقىچە بولۇپ 80
كىلومېتىر يول ئىدى. ئۇ بۇ چېگرا ئىچىدىكى يەتتە شەھەرگە
تەۋە چوڭ ـ كىچىك 34 شەھەرگە 14 يىل مۇستەقىل ھاكىم
بولدى. بۇ جەرياندا ئەسلىدىكى ئادەت ۋە مىجەزلىرىنى ئۆز-
گەرتمىدى. ناھايىتى ئېغىر ـ بېسىقلىقى ۋە كەمتەرلىكىدىن،
ئىلگىرىكى مەنسىپىگە «بەدۆلەت غازى» سۆزىنى قوشۇپ ئاتىغاند-
دىن باشقا ئۆزىنى يا پادىشاھ، يا سۇلتان، يا خان دەپ ئاتى-
مىدى. غەيرىي يول تۇتۇپ دۆمباقنى باشقا پەدىگە چالغان،
ئۆزىدىن باشقا پادىشاھلارنى كۆزگە ئىلمىغان تۆت پادىشاھ ۋە
خاننى ئۆز بۇيرۇقىغا كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ خەزىنە، سىپاھ،
ئەمەلدار، پۇقرالىرىغا ئىگە بولدى. ئالدى بىلەن ئۆزىنى چىڭ
تۇتۇپ، ھەمىشە ئۆزىنى ئۆزى تەكشۈرۈپ، شەرىئەتنىڭ ئۆل-
چىمى ۋە مىزانى ئىچىدە تۇتتى. ئۇنىڭ خۇلق ـ پېئىلى تەقۋا-
دار ئىشان ياكى ئۆلىماغا ئوخشىشاتتى. تون ـ سەرۇپاي، كىيىم-
كېچەكلىرى بىر سودىگەردىن پەرقى يوق ئىدى. ئات ـ ياراق،
ئەسلىھەلىرى ئەللىك بېشىچىلىك بار ئىدى. ھەمىشە ئاق كىگىز
جايناماز ياكى بورا ئۈستىدە سەللە چاپان بىلەن نامازدا ئول-
تۇرغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى. بىلىدىن كەمەرنى يېشىپ
ئېلىۋەتكەنلىكىنى، يا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغانلىقىنى ھېچ كىشى
كۆرمىگەنىدى. ئېگىز يەردە ياكى كارىۋات ئۈستىدە ئولتۇرمايتتى.
تولا چاغلاردا چېدىر ـ بارگاھلىرىنىڭ ئالدىدا پەس يەردە
ئولتۇراتتى. تەرەتسىز يەرگە دەسسىمەيتتى. «پادىشاھ قايسى
دىندا بولسا، خالايىقمۇ شۇ دىندا بولىدۇ»، دېگەن ھەدىسكە
مۇۋاپىق، ھەممە چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەر ۋە يىگىت ـ سەرۋاز-
لارمۇ دائىم تەرەت بىلەن يۈرەتتى. نامازنىڭ ۋاقتى كېلىپ
ئاتلىق غازىنىڭ مەسچىتىنىڭ مەزىنى ئەزان ئېيتىشى بىلەن

تەڭ ھەممە يەردە باراۋەر ئەزان ئېيتىلاتتى. ئاتلىق غازىي
ھەر ۋاقىت سەپەر قىلسا ئاز دېگەندە 7000 چېدىر قوشۇن
بىللە يۈرەتتى. ھەر چېدىردا بىر ئادەم ئەزان ئېيتاتتى. ھەتتا
بازارچىلار ئىچىدە ھەر بىر دۇكاندىن بىر ئادەم ئەزان ئېيتاتتى.
شەھەر سەھرالاردىكى مەسچىتلەرنىڭ مەزىنلىرى بىرلا ۋاقىتتا
تەڭ - باراۋەر ئەزان ئېيتاتتى. ھەرگىز ئىلگىرى - كېيىن
قىلمايتتى. مەزىنلەر پەشتاقلارغا چىقىپ ئاتلىق غازىنىڭ
مەسچىتىنىڭ مەزىنىنىڭ ئەزان ئېيتىشىغا ئىنتىزار بولۇپ
قاراپ تۇراتتى. كېچىلىرى بولسا سەھەر قوپۇپ تەرەت بىلەن
مەسچىتلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگە چىقىپ سالاۋات ئېيتىپ، دۇئا ۋە
تووا ئىستىغپار بىلەن قاراپ تۇراتتى. چوڭ - كىچىك ھەرقانا-
داق كىشى سەللە يۆگىمەي كوچىلاردا يۈرەلمەيتتى. رەئىسلەر*
كوچا - بازارلاردا ھەمىشە شەرىئەتكە خىلاپ ئىش - ھەرىكەتلەرنى
سۈرۈشتۈرۈپ تەكشۈرەتتى. تۇماق ياكى دوپپا بىلەن يۈرگەن
كىشىنى كۆرسە، تۇماق - دوپپىلىرىنى يىرتىپ ياكى قايچا بىلەن
كېسىپ پارچە - پارچە قىلىپ تاشلايتتى. شاراب، بوزا،
تاماكا ۋە نەغمە - ناۋا، ئۇسسۇل - ساما قاتارلىق ئىشلار مەنئىي
قىلىنغانلىقتىن مەخپىي ياكى ئاشكارا كۆرگىلى بولمايتتى.
بەلكىم خالايىق ئارىسىدا مۇنداق ئىشلار تۈگىگەن ۋە ئۇنتۇلغان
بولۇشى مۇمكىن. بويسۇنمايدىغان، گەدەنكەشلىك قىلىدىغان
ئادەملەر، پىتنە - پاسات پەيدا قىلىپ، ئۇرۇش - تالاش قىلىدى-
غان باشباشتاقلار، ئوغرى، قىمارۋاز، لۈكچەك، كەپتەرۋازلارمۇ
ئاتلىق غازىنىڭ قەھرى - غەزەپ ۋە قىلىچلىرىدىن قورقۇپ تووا-
ئىستىغپار ئېيتىپ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولاتتى. مۇبادا

---

* رەئىس — شەرىئەت قائىدىلىرىنى تەكشۈرۈپ، خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى جازالايدىغان دىنىي ئەمەلدار.

ئۇرۇش ـ تالاش قىلغان، يالغان تۆھمەت ۋە خۇسۇمەت قىلغان ئادەملەر ياقۇپبەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، دەرھال يۈز بېشى، پانسادلارغا ياكى جاللاتلارغا تاپشۇرۇپ قاتتىق جازالايتتى. ھەر كۈنى ئىككى قېتىم پۇقرالارنىڭ ئەرز ـ دادلىرىنى سورايتتى. تېگىشلىكلىرىنى ياساۋۇل يىگىتلەرنى قوشۇپ قازى مەھكىمىسىگە ئەۋەتىپ بېرەتتى. ھەرقانچە چوڭ جېدەل، چىرماش دەۋا ۋە خۇسۇمەت بولسىمۇ شەرىئەتنىڭ ھۆكمى بويىچە بىر سائەتتە بىر تەرەپ بولاتتى. ئىلگىرىكى ۋاقىتتا بىر يىلدا تۈگىمەيدىغان دەۋالار ياقۇپبەگ زامانلىرىدا شەرىئەت ھۆكمى بويىچە بىر كۈندە تۈگەيتتى. تەكەببۇر ئەمەلدارلار، بەگ ۋە بەگزادىلەر، يانچى، كانچى، پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ھەممىسى تەڭ ـ باراۋەر ئىدى. شۇ زامانلاردا بۆرە بىلەن قوي بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچەتتى. كەپتەر بىلەن لاچىن بىر دەرەختە چۈجە چىقاردى، دېيىشكە بولاتتى.

ئېتىبارلىق تارىخ كىتابلىرىدا بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلار ـ نىڭ ـ جۈملىدىن ئەمىر كەبىر تېمۇر ساھىبقىران كوراگان ۋە مىرزا سۇلتان ھۈسەيىن بىننى بايقارا كوراگان (قەبرىلىرى تەڭرىنىڭ نۇرىغا تولسۇن) لارنىڭ تەرىپ ۋە تەۋسىپلىرىنى بايان قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ يۇرت ۋە لەشكەرلىرى كۆپ بولسا بولغاندۇ، ئەمما دۆلەت ۋە ھەشەمەتتە جانابىي ئاتالىق غازى ھەرگىز ئۇلاردىن كەم ئەمەس ئىدى. مەزكۇر ئۆتكەن پادىشاھ ـ لار شارابتىن خالىي ئەمەس ئىكەن، ھەتتا ھەقىقىي خەلىپە بولغان ئابباسىيە خەلىپىلىرىمۇ شارابقا ئوخشاش شەرىئەت مەنئى قىلغان ئىشلارغا ئەھمىيەت بەرگەن ۋە ئۇنى دوست تۇتقانىكەن. لېكىن جا ـ نابىي ئاتالىق غازىنىڭ ئۆزى ياكى پۇقرا ـ رەئىيەلىرىدە بۇنداق مەنئى قىلىنغان ئىشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى ھېچكىشى ئىشىتكەن ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن ئاتالىق غازىنى ئۆتكەن پادىشاھلاردىن يۇقىرى

ۋە ئۇستۇن تۇرىدۇ، دېيىلسە ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ.

ئاتىلىق غازى ئىسلامنىڭ راۋاجىغا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شەرىئەت ئۆلىمالىرى، ئەمىرلەر ۋە يىگىت - سەرۋازلار پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىگە ئازراقمۇ خىلاپلىق قىلمايتتى. ئەگەر ئۆلىمالار تەرىپىدىن سەل - پەل خاتالىق سادىر بولسا، قاتتىق ئازاب ۋە جازاغا مۇپتىلا بولاتتى. شەھەرلەردە كىمكى موللا - ئۆلىما، شەرىئەت قائىدىلىرىنى چوڭقۇر بىلىدىغان، ئېتىقادى مۇستەھكەم كىشى بولسا، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋا، ئەجداد - نەسەبلىرىگە قارىماي، «ئۆلىمالار پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسلىرى»، دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق شۇ كىشىنى قازى ئەلەم، مۇپتى، رەئىس ۋە مۇدەررىس قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى رازى قىلاتتى. قوشۇنلىرى ئىچىدىمۇ ئالاھىدە قازى ئەسكەر، مۇپتى ئەسكەر، رەئىس، مۇھتەسىپ*لەر تەييار ئىدى. جېدەل - ماجىرالار كۆرۈلسە شەرىئەت ھۆكمى بويىچە كەسكىن بىر تەرەپ قىلىناتتى.

«ئىسلام دىنى ئۆزىدىن بۇرۇنقىلارنى ۋەيران قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئاتىلىق غازى بۇ يەتتە شەھەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇزۇن زامان كاپىرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئۆتكەن چاغلاردا نۇرغۇن بىدئەت يامان ئىش، ناچار ئادەتلەر خالايىقنىڭ كۆزىگە ئوبدان كۆرۈنۈپ، ئادەتلىنىپ، خۇددى قىلمىسا گۇناھ بولىدىغان سۈننەتتەك قائىدە بولۇپ كەتكەنىدى. «كىم بىلەن ھەمسۆھبەت بولساڭ شۇنىڭ تەسىرىدە بولىسەن»، دېگەندەك، ئادەتكە ئايلىنىپ، خەلق ئارىسىدا جارى بولۇپ كېلىۋاتقان يامان ئىش، ناچار

---

* مۆھتەسىپ — جىڭ - ئۆلچەملەرنى تەكشۈرۈپ، خاتالىق ئۆتكۈزگەنلەرنى جازالايدىغان ئەمەلدار.

ئەخلاقلارنى، شەرىئەت ۋە ئۇلۇغ ئۆلىمالارنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىگە تەتبىقلاپ تامامەن يوقاتتى.

بۇ يەتتە شەھەردە ھاممام يوق ئىدى. ئاتىلىق غازى قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇدا ھاممام بىنا قىلدۇردى، زاكىرجان قارىينى مەككە مۇكەررەمگە ئەۋەتىپ يەتتە شەھەر نامىدا «تەكيەخانا» (مېھمانخانا) بىنا قىلىشقا تۇتۇش قىلغانىدى، پۈتكىچە ئۆمرى يار بەرمىدى. شەھەر ـ شەھەرلەردىكى ئەمەلدارلارغا بۇيرۇق بېرىپ، ئۇستا بېشلارنى تەيىنلەپ، بۇ يەتتە شەھەر دائىرىسىدىكى ئۇلۇغ مازارلارنىڭ سەھنلىرىنى كېڭەيتىپ، بىنالىرىنى يېڭىباشتىن ياسىتىپ چىقتى. مەسچىت ـ خانىقالارنىڭ پەشتاقلىرىنى ئېگىز ۋە ھەيۋەتلىك قىلىپ كاھىش ـ رەڭلىك خىشلار بىلەن زىننەتلەپ، گۈل نەقىشلەرنى چىقىرىپ جۇلالىق قىلىپ ياساتتى. شەھەر ئىچىدىكى مەسچىت ۋە خانىقالارنىڭ كۆپچىلىكىنى پۇختا، مۇستەھكەم خىشلار بىلەن قايتىدىن رېمونت قىلدۇردى. يوللاردىكى مەنزىل ـ ئۆتەڭلەرگە پۇختا خىشلار بىلەن ئالىي، گۈزەل ئىمارەتلەرنى ياسىتىپ، قورغان ۋە چۆشكۈنخانىلارنى بىنا قىلدى. شۇ جۈملىدىن قەشقەردىكى ھەزرىتى ئاپاق خوجا يەنى ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ مازار، خانىقا ـ مەسچىتلىرىنى ياساتتى. خۇسۇسەن گۈمبەزلىرىنى بۇزۇپ كېڭەيتىپ، پۇختا خىش، گۈزەل كاھىشلار بىلەن قايتىدىن گۈمبەز بىنا قىلدى. بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە بەلكى موغۇلىستان ئۆلكىسىدە بۇنداق ئالىي گۈمبەز ھېچ زاماندا ياسالمىغان بولۇشى مۇمكىن. ھەممە شەھەرلەردىكى مەسچىت، خانىقا، پەشتاقلارنى ياساپ پۇختا، مۇستەھكەم قىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن قەرنە ـ قەرنە*، زامان ـ زامانلارغىچە شۇنداق مۇستەھكەم تۇرۇشى ۋە بۇزۇلماسلىقى مۇمكىن.

* قەرنە — بىر قەرنە 30 يىل بولىدۇ.

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەبدەبە ـ داغدۇغىسى، سۆلەت ۋە ھەشىمەتلىرى كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدىن غايىب بولدى. ئەمما بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى خالايىقنىڭ كۆز ئالدىلىرىدا ھازىر ۋە ئاشكارا تۇرۇپتۇ. ئاتىلىق غازىنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى گۇۋاھ ۋە شاھىتتۇر.

جانابىي ئاتىلىق غازى ھەر شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلغاندا، شۇ شەھەرگە بىر مەنزىل يېقىن قالغاندا ئىشەنچلىك بىر مەھرەمىدىن شۇ شەھەردىكى مەكتەپ ئوقۇتىدىغان موللىلارغا تون ـ سەرۆپاي، بىردىن قىزىل تىللا ھەدىيە كىرگۈزۈپ مەكتەپ بالىلىرىنى ئازاد قىلىشنى ۋە دۇئا قىلىشنى ئىلتىماس قىلاتتى. مەھرەم يېتىپ بېرىپ مەكتەپ موللىسىغا، ئاتىلىق غازىنىڭ سوۋغا ـ ھەدىيەلىرىنى تاپشۇرۇپ، مەكتەپ بالىلىرىنى ئازاد قىلدۇرۇپ، ئاتىلىق غازى ھەققىدە دۇئا ئېلىپ ياناتتى. بۇ مەكتەپ موللىلىرى شەھەرنىڭ تېشىغا مەكتەپ بالىلىرىنى ئاچىقىپ ئاتىلىق غازىنى قارشى ئالاتتى ۋە دۇئا قىلاتتى. ئاتىلىق غازى ئېتىدىن چۈشۈپ مۇلايىم خۇلق، ئوچۇق چىراي بىلەن مەكتەپ بالىلىرىنى كۆرەكتىن ئۆتكۈزۈپ، بالىلارغا ئىككى تەڭگە، بەش تەڭگە، ئون تەڭگىدىن ئاق تەڭگە ئىنئام قىلاتتى. قۇرئان ئوقۇيدىغان بالىلارغا قۇرئان، ھەپتىيەك ئوقۇيدىغان بالىلارغا ھەپتىيەك ھەدىيە قىلاتتى. ئاندىن ئاتلىنىپ شەھەرگە ياكى بارگاھ ئالىيلىرىغا بېرىپ چۈشەتتى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ھەرقاچان غەلىبە ئۆزەڭگىلىرىگە ئاياغ قويۇپ سەپەرگە چىققاندىلىرىدا ئەمىر، مەھرەم، يىگىت، سەرۋازلار بولۇپ ئاز دېگەندە 10 مىڭ كىشى بىلەن ئاتلىناتتى. ھەر قېتىم ئاتلانغاندا مەيلى كۈندۈز، مەيلى كېچە بولسۇن كاناي چېلىپ قوزغىلاتتى. مۇشۇنچە نۇرغۇن قوشۇندىن جاراڭ ـ جۇرۇڭ، ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ئاۋاز چىقمايتتى. قوشۇننى شۇ قەدەر قاتتىق ئىدارە

قىلاتتىكى، يىگىت - مەھرەملەر مەيلى پەس، مەيلى چىلىك ئاۋازدا سادا چىقىرالمايتتى. ھەتتا ئاتلارمۇ كىشنىمەيتتى. ئاتىلىق غازى قوشۇنىنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن بىر دەقىقە خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى. راھەت ۋە ئاسايىشنى ئۆزىگە ئەسلا راۋا كۆرمىگەنىدى.

نەزم

گەر خاھىش ئەتسەڭ ئۆز ئاسايىشىڭ،
دىيارىڭدا ئارام ئالالماس ھېچ كىشىڭ.

بۇ نەزم ئاتىلىق غازىنىڭ ئەھۋالىغا تولىمۇ مۇۋاپىق ئىدى. ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرى شەرىئەتنىڭ ھۆكۈملىرىگە ئەتبەق قىلىنغانىدى. خۇسۇسەن چۈشۈرگەن يارلىق، پەرمان، بۇيرۇقلىرى گويا خالىقادا ئولتۇرغان ماشايىخ، پېشىۋالارنىڭ تەلىمى ۋە بىر ئۇلۇغ ئۆلىمانىڭ ئەمىر - مەرۇپلىرىدەك باشتىن - ئاياغ نەسىھەت، ۋەز، شەرىئەتنىڭ راۋاج - رونالىقلىقىنى تەرغىب ۋە تەشۋىق قىلىدىغان ئىبارىلەر بىلەن تولۇپ تاشاتتى.

ئاتىلىق غازىنىڭ يارلىقلىرى جۈملىسىدىن ئىككى پارچە پارسچە، بىر پارچە تۈركىي يارلىقنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا نەمۇنە ئۈچۈن كەم - زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بىلەن، كېيىنكى زاماندىكى ئادىل، ھەققانىيەتچى، دىيانەتلىك تەتقىقاتچىلارنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەب بولارمىكىن دېگەن ئارزۇدا بۇ سەھىپىگە كۆچۈرۈپ يازدىم.

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان، خۇش پۇراق
چاچىلىدىغان ئىنايەتنامە*

* ئىنايەتنامە — ئۆقتۈرۈش، تونۇشتۇرۇش خېتى؛ ئالاقە، تەقدىرنامە دېگەن مەنىلەردە.

دۇنياگويىمىز سەممىي سادىق قازى ئەسكەرگە:
سالامدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، پادىشاھ ھەزرەت-لىرىنىڭ دادخاھلىرىدا بولۇۋاتقان گەپ - سۆزلەردىن شۇنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇكى، بەزى جايلاردا زۇلۇم-نىڭ ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقى، غەيرىي ئىشلارغا قەلەم تەۋرىتىلىۋاتقانلىقى، بەزى ئىشلاردا تەڭرىنىڭ ئەمرى ۋە شەرىئەتنى تونۇشنىڭ يېتەرسىزلىكىدىندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىنايەتنامىنى گۇمىدىكى مۇھەممەد ئەزىمبەگنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىش لايىق كۆرۈلدى. ئالىي پەزىلەتلىك، ئۈلۈكنى تىرىلدۇرگۇدەك خىسلەت-لىك مۇھەممەد ئەزىمبەگ ئىنايەتنامىنى خۇرسەن-لىك بىلەن قوبۇل قىلغايلار.
بۇ دۇنيانىڭ پانىيلىقى ھەممىگە ئاشكارىدۇر. زۇلۇم ۋە زۇلۇم قىلغۇچىلارغا تەڭرىم دائىم قاتتىق قەھرى - غەزەپ قىلىدۇ. تەڭرىم بەندىلىرىنىڭ ھەر زامان، ھەر ماكاندا قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئاشكارا كۆرۈپ تۇرىدۇ. ھېچقانداق ئىش تەڭرىنىڭ نەزەرى-دىن يىراق ئەمەس. بۇنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ. ھەقىقەت ۋە راستچىللىق نىجاتلىقنىڭ سەۋەبچىسىدۇر. ئۆلمەكلىك ھەق. ئۆلگەندە بىزنى پادىشاھ ھەزرەت-لىرى بىلەن بىر گۆردە قويمايدۇ. زۇلۇمغا مادارا قىلىش خەلققە ۋاپا قىلغانلىق بولمايدۇ. ھەقنى سۆزلەش، ھەقنى ئىزدەش، ھەقىقەتكە ئەگىشىش تەڭرىنى رازى قىلىدۇ. ئۆتكەن ئۇلۇغلارنىڭ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ ھەر-قانداق ئىش، ھەرقانداق ھەرىكەتتە زۇلۇمنى رەت قىلىپ، ھەمىشە زۇلۇمدىن يىراق بولۇشقا ئەستايى-دىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرىنى، ساداقەت بىلەن

ئىش كۆرۈشلىرىنى ئەكىتەلەيمىز، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 1289 - يىلى (مىلادى 1872 - 1873 - يىللار).

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان ئىككىنچى ئىنايەتنامە:

شەرىئەتنى قوغدىغۇچى موللا ئىبراھىم قازى ئەسكەرگە: سانسىز سالاملىرىمىزدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، ياخشى زامان، گۈزەل ئىنتىزام روناق تاپقان چاغدا مۇھەممەد رەسۇل مەرگەننىڭ ۋاسىتىسى بىلەن سېيىت موللا تۆپە ئوغلى ۋە لۇتپۇللا ياساۋۇللارنىڭ پۇقرا - رەئىيەلەرنى قائىدە - يوسۇن بويىچە ياخشى ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىدىن ۋاقىپ بولدۇق. گۇما①، زاڭگۇي②، دوۋا③، پىيالما④ قاتارلىق جايلارنىڭ پۇقرالىرى مەرھەمەتلىك ئۇقتۇرۇش، مۇبارەك يارلىقلارنى ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلىپ دۇئا ۋە تەلەپتە تۇرۇۋاتقانلىقى مەلۇم. لاياقەتلىك قازى، ئىبراھىم ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى پۇقرالارنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقلىرىنى جارى قىلىشنى مەسئۇلىيەتلىك بىلەن ئىجرا قىلدى. ھەقنى ھەق ئىگىسىگە يەتكۈزۈپ، ئىككى تەرەپنى باراۋەر رازى قىلدى. پۇقرالار ئارىسىدىكى ھەق تەلەپ، خۇسۇمەت، ئاداۋەت، جېدەل - ماجىرالار ۋە كونا دەۋالار تامامەن تۈگىتىلدى. مۇھەممەد كېرىم مىرزا، لۇتپۇللا ياساۋۇللار يەكەن شەھىرىنى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلدى.

---

① ② ③ ④ — خوتەن تەۋەسىدىكى يۇرتلارنىڭ نامى.

ئىككىسۇ* تەۋەسىدىكى مۇھەممەد ئەزىم ئاتلىق بىر كىشى مۇنداق بىر ئەھۋالنى يەتكۈزدى: ئەھمەديار ئىشىبىشى پۇقرالارغا جەبر - زۇلۇم قىلغانلىقتىن، بۇ جايدىكى پۇقرالار پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە ئىتائەت قىلىپ شەرىئەت ھۆكمىگە مۇۋاپىق تەكشۈرۈپ كۆ - رۈشلىرىنى ئىلتىماس قىلىپ ئەرزلىرىنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقىپتۇ. ئۇلارنىڭ ياخشى سائەتتە يېتىپ كېلىپ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز. بۇ ئەرزنىڭ مەزمۇنىدىن ئالدىنئالا خەۋەردار بولغاند - لىقىمىز ئۈچۈن چەكسىز خۇرسەن ۋە مەمنۇن بولدۇق. چۈنكى جەبر - زۇلۇمنى تۈگىتىش، پۇقرا - لارنى زۇلۇم ۋە ئازابتىن خالاس قىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك مۇھىم ئىشتۇر.

ئىككىنچى سۆزىمىز، شەرىئەتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكلىرى لازىم. ئەگەر بىر ئادەم شەرىئەتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن ۋاپات بولسا، ئۇنداق كىشىنى چوقۇم شېھىتلىك دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولدى، دەپ تونۇماق كېرەك. غەيرەت ۋە ھىممەتنى سەرپ قىلغاندا ئاساسىي مەقسەتتىن چەتنىمەسلىك لازىم. باشتىن - ئاياغ شەرىئەت ھۆكمىدىن چىقماسلىق كېرەك. كىشىلەر شەرىئەتكە رىئايە قىلىشنى ئادەت ۋە كەسىپ قىلىشى لازىم.

ئەرزنىڭ مەزمۇنىنى يەتكۈزگەن مۇھەممەد

---

* ئىككىسۇ — ھازىر پوسكام ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر يېزىنىڭ نامى.

ئەزىمگە كىيىم-كېچەك، يول خىراجەت مەرھەمەت قىلدۇق، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 1289-يىلى (مىلادى 1872-، 1873-يىللار).

تۈركىي تىل بىلەن يېزىلغان ئىنايەتنامە

شەرىئەتنىڭ پاناھى بولغان ئابدۇللا قازى كالانغا: مەرھەمەتلىك ۋە سائادەتلىك سالاملىرىمىز-دىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، مۇشۇ كۈنلەردە بۇ ئىسلام دۆلىتىدە تەڭرىنىڭ پەزلى بىلەن پۈتۈن ئائىلە تاۋابىئاتلىرىڭىزنىڭ خاتىرجەملىكىنى، دۆلەتنىڭ كۈچلۈك ۋە مۇستەھكەم، خەلقنىڭ ئىناق-ئىتتىپاق بولۇشىنى، مىللەتنى ھەر تۈرلۈك ئاپەت ۋە مەنىۋى بالالاردىن پاك ساقلاپ ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا غەلىبە ئاتا قىلىشنى تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، داۋاملىق بەش ۋاق نامازدىن كېيىن دۇئا ۋە تەلەپتە بولغان-لىقىڭىزنى ئىزھار قىلىش، غېرىب، ئاجىز، كۆڭلى سۇنۇق پۇقرالارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى شەرىئەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىش بىلەن خۇرسەن قىلىپ، ياخشى دۇئاسىنى ئېلىۋاتقان-لىقىڭىزنى، ئۆزىڭىزنىڭمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن بۇ دۆلەتنىڭ نۇرىنىڭ ئۆچمەسلىكىگە دۇئا ۋە تەلەپ بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانلىقىڭىزنى خەۋەر قىلىپ، خەت يېزىپ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قوبۇللۇق نەزەرىگە مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد ۋە ئارزۇ قىلىپ، ئىنىڭىز موللا ئابدۇكېرىمنى بىر بوغچا ۋە بىر ئات

بىلەن سالامغا ئەۋەتكەن ئىكەنسىز. مۇھەررەم ئېيىنىڭ
يىگىرمە بەشىنچى كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن
سائادەت ۋە شاراپەت بىلەن قوبۇللۇق نەزەرىگە
مۇشەررەپ بولدى. ئەرزىڭىزگە يېزىلغانلارنىڭ
ھەممىسىدىن ۋاقىپ بولۇپ قانائەت ھاسىل قىلدۇق،
كۆپ خۇرسەن بولدۇق.

تەڭرىم دۇنيانىڭ ئەھۋالاتلىرىنى ھەمىشە
بىلىپ تۇرىدۇ. ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ خوجىسى
بولغان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئىتىنىڭ ئۆتكۈر نۇرى
بۇ يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ بېشىنىڭ ئۈستىدە يېنىپ
تۇرغان مەشئەلدۇر. ئېتىقادلىق ۋە دىيانەتلىك
كىشىلەر، خۇسۇسەن شەرىئەت ئىلمىنىڭ ئۆلىمالىرى
بۇ دۆلەت ۋە شەرىئەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن
دائىم دۇئا ۋە تەلەپتە بولۇشنى ئۆزلىرىنىڭ زۆرۈر
مەجبۇرىيىتى دەپ تونۇيدۇ. ئۇلاردا پەيغەمبىرىمىز-
نىڭ شەرىئەتلىرىنىڭ راۋاجى، پۇقرالارنىڭ خاتىر-
جەم - پاراۋانلىقىدىن باشقا نىيەت ۋە مەقسەت يوق.
ئۈممەتلىرىگە چەكسىز مېھرىبان پەيغەمبىرىمىزنىڭ
شەرىئەت نۇرلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىنى
مەقسەت قىلىپ شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن
ھەمىشە مەشغۇل بولۇشىڭىز لازىم. بۇ نۇرنىڭ روناق
تېپىشىنىڭ خاسىيىتى ۋە نەتىجىسى پۇقرالارنىڭ
ئاسايىشلىقىغا سەۋەب بولىدىغانلىقىنى بىلىشىڭىز
لازىم. بۇ بەش كۈنلۈك ئالەم ئۆتۈپ كېتىدۇ،
قىيامەت كۈنى مۇشەققەتلىكتۇر. تاپشۇرۇلغان
مەجبۇرىيەتنى ياخشى ئادا قىلىپ ئاخىرەتلىكىڭىز
ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىڭ.

دۆلىتىڭىزنىڭ زىيادە بولۇشى ئۈچۈن تەڭرى-
نىڭ دەرگاھىغا ھەقىقىي سادىقلىق بىلەن دۇئا ۋە
ئىلتىجانى زىيادە قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز.
مولla ئابدۇكېرىمغا سەرۋاپاي ۋە خىراجەت
ئىلتىپات قىلدۇق. ئۆزلىرىگە كىيىم-كېچەك، سەللە-
كۆلا، رومال مەرھەمەت قىلىپ ئەۋەتتۇق، ۋەسسالام.
ھىجرىيە 1294-يىلى (مىلادى 1877-يىلى).

يۇقىرىدا ھەر بىر ۋەقەلەر بايان قىلىنغاندا جانابىي ئاتىلىق
غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى ئاز-تولا زىكرى قىلىنغانىدى.
بۇ يەردىمۇ ئازراق يازدۇق. تەپسىلىي يازساق ئوقۇغۇچى ۋە
ئىشىتكۈچىلەرگە مالال كېلىشىدىن ئەنسىرەپ شۇنچىلىك زىكرى
قىلىش بىلەن قانائەتلەندۇق.

ئەخلاقىي ھەمىدە ① بار يەردە ئەلۋەتتە ئەخلاقىي زەمىمە ②
مۇ بولىدۇ، پايدا بار جايدا زىيانمۇ بولىدۇ. گۈل تىكەنسىز، ھەسەل
ھەرىسىز بولمايدۇ. ھەر بىر مەخلۇقاتتا ياخشى خىسلەت بولغى-
نىدەك، يامان ھەرىكەتمۇ ئۇنىڭدىن ئايرىلمايدۇ. ياخشىلىق
بىلەن يامانلىق قوشكېزەك بىر تۇغقان بولۇپ بىر-بىرىدىن
ئايرىلماسلىق ئادىتى ئەزەلدىن جارى بولۇپ كەلمەكتە.

ھاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چېقىشى بىلەن رەھمەت يامغۇرىمۇ
ئەلۋەتتە بىللە كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئاتىلىق
غازىنىڭ ئەخلاق زەمىمەلىرىنىمۇ ئازراق بايان قىلىپ ئۆت-
سەك، ئىسكەنجىبىنگە③ ئوخشاش سۆزىمىزگە ئاچچىق-چۈچۈك-

① ئەخلاقىي ھەمىدە — ياخشى ئەخلاق، گۈزەل ئەخلاق.

② ئەخلاقىي زەمىمە — يامان ئەخلاق، ناچار ئەخلاق.

③ ئىسكەنجىبىن — شېكەرنىڭ قىيامى بىلەن ئۈزۈم سىركىسىنى
ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلىدىغان مۇز دوغ.

لۆك تەشنى بىرىپ ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتىكۆچىلەرگە زوق ۋە لەززەت بېغىشلىشى مۇمكىن.

تارىخ كىتابلىرىدا ئىلگىرى ئۆتكەن مۇئەللىپ - ئاپتورلار - نىڭ بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ ياخشى خىسلەت، يامان سۆپەتلىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلىشتىكى مەقسەتلىرى «كېيىنكى زاماندا ئۆتكەن پادىشاھلار ۋە ھاكىم ئەمەلدارلار، ياخشى ئىش قىلغان پادىشاھلارنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن، دۆلىتى زىيادە بولۇپ، پەرزەنت ۋە نەۋرىگىچە دۆلىتى قولىدىن كەتمەي ئەل ئارىسىدا نامى ساقلىنىپ، خالايىق ئۇلارنىڭ روھلىرىغا دۇئا قىلىدىكەن. يامان ئىشلارنى قىلىپ، كىشىلەرگە زۇلۇم - ئازاب قىلسا، ئۆمرى قىسقا، دۆلەتلىرى كۇتاھ* بولۇپ يەر يۈزىدە يامان سۆپەت بىلەن مەشھۇر بولىدىكەن. بۇنداق پادىشاھلارغا خالايىق زامان - زامانلارغىچە لەنەت ئوقۇيدىكەن»، دەپ بىلىپ ئۆزلىرىنى ياخشىلىق يولىغا مايىل قىلىپ ياخشىلار قاتارىغا قوشۇلسا ئەجەب ئەمەس، دېگەندىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. شۇ ۋەجىدىن مەنمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ يامان سۆپەت ۋە نالايىق ھەرىكەتلىرىنى ئازغىنا يېزىپ كۆرسىتىشنى زۆرۈر دەپ بىلدىم.

ئاتىلىق غازى شۇ قەدەر ئۇلۇغ پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، بىرەر دىيانەتلىك، سادىق، دانا، پەزىلەتلىك كىشىنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلمىدى. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆزى يالغۇز قىلدى. ھېچقانداق كىشىگە ئىشەنمىدى. شۇنداق دۆلەتپەرۋەر، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا تەدبىرلىك كاتتاخان تۆرەم ۋە كىچىكخان تۆرەملەرگە ئاخىرقى ئۆمرىدە ئۆزى ئىچكەن شەربەتنى ئىلتىپات قىلدى. ئۇلار ئىچكەن ھامان تەسىر قىلىپ بۇ ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى. ۋەلىخان تۆرەمنى

* كۇتاھ ـ قىسقا.

يېڭىساردا ئامىنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ ئۆلتۈردى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى بولسا دەسلەپ «مەن تۆرەمنىڭ ئەمرى بىلەن كەلگەن»، دەپ ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ يۈرۈپ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ھەجگە بېرىپ كەلسىلە، دەپ يۇرتتىن چىقىرىۋەتتى.

دەسلەپكى چاغلاردا، ئاتىلىق غازى باشقىلار چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزسە، نەسىھەت قىلىپ ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ كەچۈرۈم قىلدى. ئاز خىزمەت قىلسا، كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىچىك گۇناھ سادىر قىلسىمۇ چوڭ غەزەپ قىلىپ ئېغىر جازا بەردى، بەلكى يوقاتتى. چوڭ خىزمەت كۆرسەتسە ئاز ئىلتىپات قىلدى، بەلكى بىرەر باھانىنى قويۇپ قاتتىق غەزەپ ۋە ئازاب قىلدى. ئىلگىرى بىر باغ بېدە، بىر تاۋاق قېتىق ئۈچۈن بىر ئادەمنى ئۆلتۈردى. كېيىن نەچچە-نەچچە ئادەملەر خانىۋەيران بولۇپ تۈگىشىپ كەتسە ھېچكىمنىڭ دادىغا يەتمىدى. ئىش بېشى، ھاكىم، ۋىلايەت ئەمەلدارلىرىنى قوللاپ، ئۈستۈرۈپ زۇلۇمنى راۋاجلاندۇردى، بىر تەرەپتىن مۇساپىر ۋە مۇجاۋۇر* سودىگەرلەر كەلسە ماللىرىنى دۆلەت ئوردىسىغا ئېلىۋالدى. مال ئىگىسى ئارغامچا-توقۇناق، ئورۇما، كىگىز، پالاسلىرىنى قولتۇقلاپ قالەى. ئارقىسىدىن «زاكىتىنى بەر» دەپ زاكاتچى، مۇلازىم قوشۇپ قويدى: مال ئىگىسى، پۈتۈن مېلىمنى ئوردىغا ئالدى، دېسە، مېلىڭنى ئوردىدىن ئال، ھازىر زاكىتىنى بەر، دەپ قىستىدى. نائىلاج جازانىگە پۇل ئېلىپ زاكاتنى بېرىپ، ئۆزى قەرز ئېلىپ جېنىنى ساقلىدى. ئوردىدىن پۇلىنى بەرسە ئالدى، بەرمىسە شۇ سەۋەب

* مۇجاۋۇر — باشقا يۇرتتىن كېلىپ، شۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان كىشى.

بىلەن سەرگەردانلىق كوچىسىغا كىرىپ ۋەيران بولدى.
يېزا - سەھرا، كەنت - قىشلاقلارغا غەللە - تاناپنىڭ ① پۇلىنى يىغىش ئۈچۈن بارغان مۇلازىملار 10 مىڭ، 20 مىڭ پۇل بولسىمۇ، كىچە بارسا كېچە، كۈندۈز بارسا كۈندۈز تەخىر قىلماي يىغىۋالاتتى. ھەرگىز مۆھلەت ۋە پۇرسەت بەرمەيتتى، ئاتلىق غازىنىڭ ھۆكمىنىڭ ئىستتىكلىكى مۇشۇ دەرىجىدە ئىدى. خۇسۇسەن خوتەن خەلقىنى نىياز ھېكىمبەگ، ئاقسۇنى ئابدۇراخمان دادخاھ، باي ۋە سايرامنى مۇھەممەد ئىمىن توقسابە ناھايىتى خاراب قىلدى. «ھەر ياغاچنىڭ پايىسى ئۆزىدىن» دېگەن تەمسىل ھەممىگە مەشھۇر بولغىنىدەك، بۇ ھاكىملار پۇقرادىن پۇلنى ئېلىپ ئوردىغىمۇ بەردى، ئۆزىنىڭ يانچۇقلىرىغىمۇ سالدى. لېكىن ئەيىبنى ئاتلىق غازىنىڭ گەدىنىگە ئارتتى. ئاتلىق غازىنىڭ ئەيىبى شۇ ئىدىكى، كىرىم - چىقىمنى ئەسلا سۈرۈشتۈرۈپ كۆرمىدى.
ھەر بىر ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ 500 دىن، ئەڭ ئازلىرىدا 60 — 70، بىرەر 100 دىن دىۋانبەگلىرى② بار ئىدى. ھەر يىلى ھەر بىر كەنتكە شۇ كەنت ئىچىدىن بىر باينى تۇتۇپ خالىسۇن - خالىمىسۇن دىۋانبېگى قىلىپ بەلگىلەپ نىشان - دەستەك③ بېرەتتى ۋە دەرھال دىۋانغا مۇلازىملارنى قوشۇپ پۇل، ئۆشرە-زاكات يىغىشقا باشلايتتى. دىۋانبېگى بىر يىل تامام بولغۇچە ئۆشرە - زاكات، دېھقانچىلىق بېجى قاتارلىقلارنى پۇقرالاردىن

---

① تاناپ ــ يەر ئۆلچىمى بولۇپ، ئىلگىرى دېھقانچىلىق بېجى بىر تاناپ يەرنى بىرلىك قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇ يەردىكى تاناپ ــ دېھقانچىلىق بېجى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.
② دىۋانبەگ ــ ئۆشرە - زاكات، باج يىغقۇچى.
③ نىشان - دەستەك ــ بۇيرۇق، خىزمەتكە تەيىنلەش بۇيرۇقى.

شەرىئەتكە مۇۋاپىق يىغىۋېلىپ، ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ پالاكەت باسقان دىۋانبەگلىرىنى تەھقىقلەپ تەكشۈرۈش ئۈچۈن جاللات سۈپەت مۇلازىم، زالىم مىرزىلارنى چىقىراتتى. بۇ مۇلازىم، مىرزىلار بىرنى ئون، ئوننى يۈز قىلىپ خەتلەپ «ھەقىقەتلەپ» تەكشۈرگەنلىكتىن، دىۋانبەگ-لىرىنىڭ زىممىسىگە 20 مىڭ، 30 مىڭ تەڭگە پۇل چۈشەتتى. ئات - ئۇلاغ، كىگىز - كېچەك، يەر - سۇ ھەتتا قازان - قوشۇقىغىچە سېتىپ مۇلازىم ۋە مىرزىلارغا تاپشۇراتتى. مۇبادا مال - مۈلكى چىقىشماي قالسا دىۋانبەگلىرى: «ئوردا خەزىنىسىگە مۇنچە مىڭ تەڭگىگە قەرزدارمەن» دەپ ھۆججەت بېرەتتى. دىۋانبەگلىرى پۇقرالاردىن يىغىۋېلىپ ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرغان پۇللارنى «شەرىئەت تۇغرىسىدىن»، دەپ ئاتايتتى. دىۋانبەگلىرىنىڭ ئۆزىدىن ئالغان پۇلنى «ھەقىقەت تۇغرىسىدىن» دەپ ئاتايتتى. ئەرز - داد قىلسا يەنە شۇ ھاكىم، مۇلازىم، مىرزىلارغا چىقىرىپ بېرەتتى. بۇلار ئۆزىنىڭ خاھىشى، قولىدىن كېلىشىچە قىلمىغان زۇلۇملىرىنى قىلىپ يەنە ئالاتتى، قازىلارنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق ئىدى.

ئىككىنچى قېتىم خىتايلارنىڭ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىپ ئوتتۇغات* ۋە قالپاقلىرىنى ساقلاپ كەلگەن، كۆڭۈللىرى دۈشمەن-لىك ۋە ئىنتىقام ئوتى بىلەن تولغان قەدىمىي بەگ ۋە بەگزا-دىلەرگە ئەجەلنىڭ ۋاقتى يېتىپ ئۆلۈپ كەتسە ئۇنى ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ پاراسەت نۇرى بىلەن دەرھال بىلەتتى. ئۇلارنىڭ مىراس باجلىرىنى يىغىپ كېلىش ئۈچۈن زالىم، پەس تەبىئەت مىرزىلارنى چىقىراتتى. مىسال ئۈچۈن ئېيتقاندا، مىرزا قاسىم

* ئوتتۇغات — مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە يەرلىك ئەمەلدارلار كىيىدىغان، ئەمەل - دەرىجىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەخسۇس باش كىيىم.

مىھتەر، مىرزا ئابدۇللا بۇخارىلارنى ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دىۋان-بېگىنىڭ مىراس بېجىنى ئەكىلىشكە ئەۋەتتى. بۇ مىرزىلار ئابدۇللا دىۋانبېگىنىڭ ئوتتۇغات چەشمەدارىنى① 5000 تەڭگە، دىك قالپاق خىتايىنى② 10 مىڭ تەڭگە، دەپ باھا قويدى. يەنى بىر ئوتتۇغات ۋە بىر قالپاقنىڭ باھاسى 15 مىڭ تەڭگە بولدى. قالغان مال-مۈلۈكلىرىنىمۇ مۇشۇ تەرىقىدە باھالىدى. 40 تەڭگىدىن بىر تەڭگىنى مىراس بېجى دەپ ھېسابلىغاندا 46 مىڭ تەڭگە بولدى، ئابدۇللا دىۋانبېگىنىڭ پۈتۈن مال-مۈلۈكلىرىنى پۇلغا سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا 28 مىڭ تەڭگە بولدى. مىراس بېجىنىڭ قالغىنىنى ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەر، مۇلازىم، خىزمەتكارلىرىدىن قەرز ئېلىپ بەردى.

ئابدۇللا دىۋانبېگىنىڭ قىزى ئالىي ئوردىدا خانىشلار قاتارىدا ئاتىلىق غازىنىڭ نىكاھىدا ئىدى. بەخت-دۆلەت يۈز ئۆرۈپ زاۋاللىققا يۈزلەنگەندە، پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلارنىڭ پېئىل-خۇيلىرىمۇ يۆتكىلىپ قالىدىكەن. پۇقرا-رەئىيە، ئەمەلدار-سىپاھ، خىزمەتچى، چاكارلارنىڭمۇ ھال-ئەھۋالى ئۆزگىرىدىكەن. يىگىت-سەرۋاز، ئەمىر، سىپاھسالار تون-سەرۇپاي، كىيىم-كېچەكلىرىنى كىيىپ، ئاتلىرىنى مىنىپ، پۇللىرىنى خەجلەپ، ئاغىچە-خوتۇنلارنى ئېلىپ كۆڭۈللىرى خالىغان غىزا-تاماقلارنى ئېتىپ يەپ، ئېغىزلىرىدا چىشلەپ، چىشلىرىدا چايناپ تۇرۇقلۇق، ئاتىلىق غازىنىڭ شىكايىتىدىن تىللىرىنى ئەسلا يىغمىدى. تۈز ھەققىگىمۇ يۈز خاتىرە قىلمىدى. ئاخىر جازاسىنى تارتتى.

---

① ئوتتۇغات چەشمەدارى — قىممەت باھالىق تاشلاردىن كۆز قويغان، يەرلىك ئەمەلدارلار كىيىدىغان باش كىيىم.

② دىك قالپاق خىتايى — خىتاي ئۇسلۇبىدا ياسالغان ئەمەلدارلار كىيىدىغان تاج.

تۈز كورلۇق قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسىنى كۆردى.

شۇنداق نەقىل قىلىدۇ، قەشقەرنىڭ پەيزىۋات يېزىسىدا بىر ئادەم ئېتىزغا ئورۇق چېچىپ قوش ھەيدەۋاتقانىكەن. يەنە بىر كىشى كېلىپ، «ئەي بۇرادەر، نېمە تېرىدىڭىز؟» دەپ سوراپتۇ. «نېمە تېرىماقچىدىم، خىتاي تېرىدىم»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ سورىغۇچى كىشى ھەيران بولۇپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئالتە - يەتتە ئايغا قالماي، دېگەندەك خىتايلار كېلىپ ھېلىقى ئېتىزلىقتا چۈشۈپ گازارما قىلىپ يېتىپتۇ. ئىككى پۇقرا بىر يەردە بولسا خىتايلارنىڭ كېلىدىغان خەۋەرلىرىنى ئېيتىشىپ، راست - يالغان سۆزلەرنى توقۇشۇپ ئۆزلىرىنى خۇش قىلاتتى. بۇ سۆزلەرنىڭ راستلىقىغا ئىسپات بولسۇن ئۈچۈن ئېسىمگە كەلگەن مۇنداق بىر ۋەقەنى بايان قىلىپ ئۆتەي: بۇرۇنقى چاغلاردا زامانىنىڭ زاھىت، دەۋرانىنىڭ ئابىتلىرىدىن، قىلغان دۇئالىرى ئىجابەت بولىدىغان ئۈچ زاھىت بىر تەرەپكە سەپەر قىلغانىكەن. بىر يەرگە بارغاندا يول ئۈستىدە ياتقان بىر مۇنچە چىرىگەن ئۇستىخانلارغا كۆزى چۈشۈپتۇ. ئۇلار: بۇ كونا سۆڭەكلەر قانداق مەخلۇقنىڭ سۆڭىكىدۇ؟ ئەھۋالىدىن ۋاقىپ بولساق، دېيىشىپتۇ. بىرى دۇئا قىلسا، شامال چىقىپ سۆڭەكلەرنى يىغىپ بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپتۇ. يەنە بىرى دۇئا قىلسا سۆڭەككە گۆش، پەي، تومۇر پەيدا بوپتۇ. ئۈچىنچىسى دۇئا قىلسا، سۆڭەككە جان كىرىپتۇ ۋە ئېچىرقاپ كەتكەن زور بىر شىر سەكرەپ قوپۇپتۇ. ئەسلىدە بۇ شىر ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالغانىكەن. تىرىلگەندىن كېيىن ئۈچ زاھىتنى پارە - پارە قىلىپ يەپ كېتىپتۇ. تىلەپ تاپقان خىتايلار ھېلىقى قايتا جان كىرگەن، ئاچ قالغان شىرغا ئوخشاش بولدى.

ئەزىز بۇرادەرلەر، تارىخ كىتابلىرىدا بۇرۇنقى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ مېھىر - شەپقەت بىلەن قەھرى - غەزەپ، گۈزەللىك

بىلەن سەتلىك، ياخشى ئەخلاق بىلەن يامان ئەخلاقلىرنى بىرلىكتە تەسۋىرلىنىپ بايان قىلىنىپ كەلدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى پادىشاھ، ۋىلايەت ھاكىملىرىدىمۇ يۇقىرىقى سۈپەتلەر بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى پادىشاھ، ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ مېھىر ـ شەپقەت، ئېھسان ۋە ئىنئام ئاتا قىلماي چارىسى يوق. غەزەپ ۋە سىياسەت ئىشلەتمەي يەنە ئىلاجى يوق. پادىشاھ بولغان كىشى ياۋاش، رەھىمدىل بولۇپ، سىياسەت ئىشلىتىشنى ئۆزىگە لازىم ۋە راۋا كۆرمىسە، پۇقرالاردا بەخت ۋە خۇشاللىق، ھۇزۇر ۋە پاراۋانلىق ھاسىل بولمايدۇ. يۇرتتا بۆلۈنۈش، ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا بولۇپ، ھالاكەتكە يۈز تۇتىدۇ. ئەگەر پادىشاھ زالىم، قەھرى ـ غەزەپلىك بولۇپ، ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى لازىم تۇتمىسا، پۇقرالاردا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق بولماي زۇلۇم قىلىنغۇچىلار-دىن بىرەر سەگەك، سەھەر قوپىدىغان كىشىنىڭ قىلغان دۇئاسى تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا قوبۇل بولۇپ قالسا، ئۇنداق كىشىنىڭ ئاھ دەپ يىغلىغان كۆز ياشلىرى مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان قانلىق دەرياغا ئايلىنىپ، ھېلىقىدەك زالىم پادىشاھلارنى، ئۇنىڭغا تەۋە خىزمەتچى ـ خادىم، چاكار ـ مۇلازىم، تۇغ ـ بايراق، كاناي ۋە ئەلەملىرى بىلەن قوشۇپ غەرق قىلىپ نابۇت قىلىشى مۇمكىن. بۇ ئالەمنىڭ ھادىسىلىرىدىن ۋە ئۆتمۈش ۋەقەلىرىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ ئىبرەت ئېلىش لازىم. چۈنكى «ئەقىل ـ پاراسەت-نىڭ ئىگىلىرى، ئىبرەت كۆزى بىلەن چوڭقۇر قاراڭلار!» دېگەن ئايەت بار.

پارچە

تەكىيە قىلما ئەي ئەزىزلەر دەۋلەتى ئىلدامىغە،
باش يانىڭدىن پات ئالۇرلەر دەۋلەتى ئىقبالىنى.

ياتقۇزۇپ جىسمى لەتىفىڭنى بۇ تىيرە خاك ئۇزرە،
يوق ئېتىپ سەۋلەت ھەشەمنى پەس قىلۇرلەر نايىنى*.

كەرەملىك تەگرىم، ئۆزىگە خاس قۇدرىتى ۋە ھېكمىتى بىلەن دۆلەت ۋە نېمەت ئىگىلىرىدىن، ئۆزى بەرگەن دۆلەت ۋە نېمەتلىرىنى ئېلىشنى ئىرادە قىلسا، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خۇي - پېئىلىدىكى ياخشىلىقنى ئېلىپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا نالايىق ئىش، يامان ئەخلاقلارنى كىرگۈزۈپ، دۆلەت ۋە نېمەتلەرگە شۈكرى قىلىشتىن ياندۇرۇپ، كۇپرانى نېمەت قىلىدىغان قىلىپ، ئاندىن دۆلىتىنىڭ ئاپتىپىنى قاراڭغۇلاشتۇرۇپ، بەخت - تەلەيىنىڭ نۇرىنى خىرە قىلىپ بەلكى ئۇچۇرۇپ يوق قىلىدىكەن. يەنە بىر دۆلەتكە لايىق كىشىنى بەلەن پەرۋاز قىلدۇرۇپ، بېشىغا پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى كىيدۈرۈپ، دۆۋەتنى ئۇنىڭغا بېرىپ كاناي - سۇنايلىرىنى ساداغا كەلتۈرىدىكەن. ئۇلۇغ تەگرىم، خاھى پادىشاھ، خاھى گاداي بولسۇن بەش كۈنلۈك بۇ دۇنيادا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپ، ياخشى نام بىلەن كېتىشنى نېسىپ قىلغايسەن، ئامىن.

پارچە

بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئەت ئىمارەت،
كى قالغاي نىك نام ھەم باقالىق.

---

* ئەي ئېزىزلار! تېز كەلگەن دۆلەتكە ئىشەنمە. چۈنكى ئۇنداق بەخت - دۆلەت بېشىڭدىن پاتلا كېتىدۇ. نازۇك بەدەنلىرىڭنى قارا تۇپراق ئۈستىگە ياتقۇزۇپ، سۆلەت - ھەشمەتلىرىڭنى يوق قىلىپ، قومۇشتەك پەس ۋە خار قىلىدۇ.

ۋەرەق ئۇچرە قىلىپتۇر ياخشى ئاتلار،
ئەگەر كىسىراغە ئوخشە قىلسە شەھلىق*.

13

يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى ھەل قىلالايدىغان لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى بىلەن سىيىت ھېكىمخان تۆرەمنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزغانلىقى؛ لېكىن پەلەك يار بەرمىگەنلىكتىن ئۇلار «ۋەتەن سۆيۈش ئىماننىڭ جۈملىسىدىن» دېگەن ھەدىسنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەنلىكى

دېمەك، جانابىي ئاتىلىق غازى پانىي دۆلەتنى تاشلاپ، باقىي دۇنيانى خالاپ، جېنىنى ئەزرائىلغا، مال-مۈلكىنى ئوغۇللىرى بىلەن قىپچاقلارغا، بەلكى خىتاي بىلەن قالماقلارغا تاپشۇردى.

نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ئەھرارخان تۆرەم ئاتىلىق غازىنىڭ جەسىتىنى ئېچكىرى ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ قويۇپ قاراشەھەردىكى ھەققۇلىبەگكە بولغان ۋەقەنى بايان قىلىپ تېزلىكتە خەت ماڭدۇردى. ھەققۇلىبەگ ئۈچىنچى كۈنى قاراشەھەردىن يېتىپ كەلدى. ئاڭغىچە نىياز ھېكىمبەگ ئۆزىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئەرز-داد بولسا ئاتىلىق غازى ھايات ۋاقتىدىكىدەك ئەكىرگەن بولۇپ كىرىپ-چىقىپ، يارلىق-پەرمانلارنى بېرىپ تۇردى.

---

* بۇ ئالەمدە ياخشى ئىش قىلساڭ، ياخشى دېگەن نامىڭ مەڭگۇ ئۆچمەيدۇ، كىسىراغا ئوخشاش پادىشاھلارنىڭ نامى قىيامەتكىچە يۈزدە قېپقالدى.

«جانابىي ئالىينىڭ مىجەزلىرى سەل خاپا ئىكەن. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن چىقىدۇ»، دەپ كىشىلەرنى يېقىن بارغۇزماي ئۈچ كۈننى ئۆتكۈزدى. ھەققۇلىبەگنىڭ ئارقىسىدىن ھېكىمخان تۆرەم باشلىق ئەمىرلەشكەر، پانساتلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن يېتىپ كەلدى، ئەھۋالمۇ ئاشكارا بولدى.

نىياز ھېكىمبەگ، مۇھەممەد كېرىم دادخاھ، تاشباي دادخاھ ۋە ئاتاباي پانساتلار باشلىق ئەمىرلەشكەرلەر مەسلىھەتلىشىپ، بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ رەسىم - قائىدىلىرى بويىچە ھېكىمخان تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ «خان» قىلىپ كۆتۈردى. خەزىنىنىڭ ئىشىكلىرىنى ئېچىپ ئەمىر، دادخاھ باشلىق چوڭ - كىچىكلەرگە، يىگىت - سەرۋازلارغا تون - سەرۇپاي، پۇل ۋە تىللا، ئات ۋە جابدۇقلارنى بەرگىلى تۇردى. مۇشۇ ئەھۋالدا يەتتە كۈن ئۆتتى. بىر كېچىدە ھەققۇلىبەگ ئاتلىق غازىنىڭ جەسەت - تاۋۇتىنى ئېلىپ ئاقسۇ تەرەپكە ناھايىتى تېز يۈرۈپ كەتتى.

دادخاھلار باشلىق چوڭلار «ھەققۇلىبەگ ئاتلىق غازىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار ئاقسۇغا بېرىپ خەزىنىلەرنى قولىغا ئېلىپ سەرەمجان قىلىپ، قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنە - دەپىنلەرنى قولىغا كىرگۈزۈپ، ئاندىن كېيىن بىزلەرگە قارىماي ئەنجان، تاشكەنتلەرگە چىقىپ كېتىدۇ، خەزىنە بولمىسا بىز خىتايلار بىلەن قانداق ئۇرۇشىمىز؟ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ خەزىنىلەرنى بەرمەسلىكىمىز كېرەك»، دەپ ھېكىمخان تۆرەمنى ماقۇل قىلدى. كورلىنى داخۇ تۇڭگانغا تاپشۇردى. ئۇنىڭغا ئاقسۇلۇق كوچەر ۋاڭنىڭ ئوغلى ئاقنىيازبەگنى تۇڭچى ۋە ياساۋۇل بېشى قىلىپ، باي مۇھەممەد جارچى بېشىنى 500 سەرۋازغا باشلىق قىلىپ كورلىدا قويۇپ، ھېكىمخان تۆرەم باشلىق قوشۇنلار ئاقسۇغا راۋان بولدى ۋە ئالدىراپ -

ھولۇقۇپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.
ھەققۇلىبەگ ئالدىدا يېتىپ كېلىپ، ئاقسۇدا ئىككى كۈن تۇرۇپ، بىرمۇنچە خەزىنىلەرنى يىغدىشتۇرۇپ، يىگىت ۋە قىپچاقلار بىلەن ئاتلىنىق غازىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ قەشقەرگە يۈرۈپ كەتكەنىدى. ھەققۇلىبەگ «دادامنىڭ جەسەت - تاۋۇتىنى قەشقەرگە ئاپىرىپ ھەزرىتى ئاپاق خوجام مازىرىغا دەپنە قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ يا مەن كېلەرمەن، يا ئاكام كېلەر. ئاندىن خىتايلار بىلەن غازات قىلارمىز»، دېگەن مۇستەھكەم نىيەت بىلەن يولغا چىققانىدى. ئەمما نىياز ھېكىمبەگ: «كىچىك بېگىم (ھەققۇلىبەگ) قەشقەرگە يۈرۈپ كەتتى. غەرىزى باشقىچىدەك قىلىدۇ. ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلغايلار ۋە خەۋەردار بولغايلار. ۋەسسالام»، دەپ بىرنەچچە پىتنە - پاسات گەپلەرنى يېزىپ مەخپىي ھالدا چوڭ بەگكە (بېكقۇلىبەگ) خەت ماڭدۇرغانىدى. چوڭ بەگ خەتنى كۆرۈپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن: «ھەققۇلىبەگنى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋېتىپ نەرسە - كېرەكلىرىنى ئەكىلىڭلار»، دەپ پەرمان بېرىپ مۇھەممەد زىيا پانساتنى باش قىلىپ بىرنەچچە مەھرەم، يىگىت - سەرۋازلارنى ھەققۇلىبەگنىڭ ئالدىغا چىقارغانىدى. بۇلار لونكۇ دېگەن يەردە ئۇچراشتى. ئاتتىن چۈشۈپ بىر پىيالە چاي ئىچىشكەندىن كېيىن ئاتلىرىغا مىنىپ يولغا چۈشتى. ھەققۇلىبەگ بولغان ۋەقەلەرنى بىر - بىر بايان قىلىپ سۆزلەپ بېرىپ، بۇلارنىڭ يامان غەرەزلىرىدىن خەۋەرسىز، خالىس، توغرا نىيەت بىلەن كېتىپ بارغان چاغدا، قەمبەر مەھرەم دېگەن ھەققۇلىبەگكە قارىتىپ ئوق چىقىرىدۇ. ئوق بۇ تەرەپتىن ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ھەققۇلىبەگ «بۇ نېمە پوق يېگىنىڭ»، دەپ قىلىچلىرىنى تارتىپ چىقىرىپ چاپماقچى بولغاندا يەنە بىر يىگىت ئوق چىقىرىدۇ. ھەققۇلىبەگ ئاتتىن

يىقىلىپ جان بېرىدۇ. ئۇنى شۇ جايدىكى بىر جىلغىغا دەپنە قىلىدۇ. ئۇ جاي «ھەققۇلبەگ جىلغىسى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى① جامادىيەلئەۋۋەل - نىڭ 2 - كۈنى ھېكىمخان تۆرەم ئاقسۇغا كېلىپ خانلىق تەخ- تىگە چىقىپ ئولتۇردى. ھەممە يىگىت - سەرۋاز، قىرغىز - قىپچاق- لار ئاتلىق غازىنىڭ ئاقسۇدىكى خەزىنە - دەپىنىلىرىنى تالان- تاراج قىلىپ بۇلاپ كەتتى. بۇنداق بۇلاڭ - تالاڭ «خان تالىڭى» دېيىلىدىكەن. مۇشۇنداق پاراكەندە كۈنلەردە نىياز ھېكىمبەگ بىرنەچچە مۇلازىملىرىنى ئېلىپ خوتەنگە قاراپ قېچىپ كەتتى.

ھېكىمخان تۆرەم ئالاھىدە يارلىق - پەرمان بىلەن ئابدۇ- راخمان دادخاھنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى. ئامىلخان تۆرەمنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، كۇچانى مۇھەممەد رېھىمخان تۆرەمگە سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. ئۇچتۇر پانىنى ھېكىم پانساتقا، باي ۋە سايرامنى مۇسامىس بېگىگە تاپشۇردى. مۇھەممەد مۇسا تۇقسابە، ئاتاباي پانساتلارنى ھودەيچى② قىلىپ يارلىق چۈ- شۈردى. بەچچە باتۇر پانساتنى ھەممە لەشكەر ئۈستىدە ئەمىر لەشكەر قىلدى. كېرىم قۇل دادخاھ، موللا ئالىم قۇلىنىڭ ئوغلى شىر مۇھەممەد مىرزىنى ئەمىرلەشكەر قىلدى. كېپەك لاۋۇر ۋە مۇھەممەد ئەپەندىنى 2000 سەرۋازغا ئەمىرلەشكەر قىلدى.

دېمەك، سەككىز ئەمىرلەشكەرگە يارلىق ۋە نىشان بېرىپ، توغ - بايراق، داپ - دۇمباق، قورال - ياراق، ئات - توپچاقلارنى

① ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھودەيچى — جارچى، پادىشاھنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى ئېلان قىلغۇچى، جاكار قىلغۇچى ئەمەلدار.

بېرىپ، پادىشاھلارچە مەرھەمەت، سېخىيلارچە ئىلتىپات كۆرسەتتى. شۇ پەيتتە قەشقەردىن «بېكقۇلىبەگ، جامەدار دادخاھ ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر ۋە ئالاش دادخاھلار باشچىلىقىدا تۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى»، دېگەن يامان خەۋەر يېتىپ كەلدى. ھېكىمخان تۆرەم بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بەچچە باتۇر ئەمىرلەشكەر باشلىق ھەممە لەشكەر بېشى، پادىشات، يىگىت-سەرۋاز بولۇپ جەمئىي 25 مىڭ قوشۇن بىلەن ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇدىن تۆت مەنزىل يىراقلىقتىكى يايدى دېگەن جايغا يېتىپ كېلىپ چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

بېكقۇلىبەگ قوشۇنىنىڭ چىغاۋۇلى ئالاش دادخاھ چۆلقۇدۇق دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقانىدى. ھېكىمخان تۆرەم مۇھەممەد سىيىت پانسات، ھاپىز پانساتلارنى پەرمان بىلەن چىغاۋۇل قىلىپ ماڭدۇرغانىدى. ئىككى چىغاۋۇل ئۇچرىشىپ ئالاش دادخاھ ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ۋە بىرنەچچە ئادەملىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئەكەتتى. قەشقەرلىك ئاخۇن پانسات ھېكىمخان تۆرەم تەرىپىگە قېچىپ ئۆتتى. ھېكىمخان تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى ئاخۇن پانساتنى مۇبارەكلىدى. بۇنىڭ بىلەن زور خۇشاللىق يۈز كەلتۈردى. ئۇلار شۇ كۈنى ئارام ئالدى. سىرتتا قاراۋۇل ۋە پايلاقچىلارنى قويدى. ئەتىسى بۇ ئىككى خۇنخور چوڭ قوشۇن يۈزمۇيۈز بولۇپ سەپلىرىنى راسلاپ جەڭگە كىرىشتى. ھەر ئىككى تەرەپتىن ئەسكەرلەر ئۆلۈشكە باشلىدى. ئەجەلنىڭ بازىرى جۇش ئۇرۇپ راسا قىزىدى. ھېكىمخان تۆرەمنىڭ باتۇرلىرى بېكقۇلىبەگنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا چېكىندۈرۈپ مەغلۇپ قىلىۋاتقان چاغدا، ئاتاباي پانسات ھۇدەيچى ھېكىمخان تۆرەمدىن يۈز ئۆرۈپ يىگىتلىرىنى ئېلىپ بېكقۇلىبەگ تەرەپكە قېچىپ ئۆتۈپ توپنى بۇزۇپ كىرىپ كەتتى. بۇنىڭ

بىلەن بېكقۇلىبەگ تەرەپكە كۆچ قوشۇلۇپ، ھېكىمخان تۆرەم ئاجىزلاشتى. مۇشۇ ئەھۋالدا ھۇسەيىن مەھرەمنىڭ بېشىغا ئوق تەگدى. ھېكىمخان تۆرەم ئارقىغا چېكىندى. كېرىم قول ئەمر لەشكەر، كېرىم باي مىرزا ۋە ئېلىبەگ پانساتلارمۇ ئارقىسىغا ياندى. مۇھەممەد مۇسا توقسابە، كېپەك لاۋۇر، مۇھەممەد رېھىم پالۋانلار كەلپىن قاشقال، قارابۇلاق بىلەن ئۆتۈپ ئەنجانغا قاراپ راۋان بولدى. بۇلارغا يىگىت - سەرۋازلار قوشۇلۇپ 1500 گە يېقىن ئادەم بولۇپ بىللە كەتتى. ئىككى قوشۇن ئالتە سائەت ئۇرۇشتى. 1500 چە لەشكەر چىقىم بولدى.

ئاتاباي پانسات بېكقۇلىبەگنىڭ ئالدىغا بېرىپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن «يايدىدا نۇرغۇن خەزىنە بار ئىدى. زايە بولۇپ كېتەرمىكىن»، دەپ مەلۇم قىلدى. بېكقۇلىبەگ ئاتاباي پانساتقا تون - سەرۇپاي مەرھەمەت قىلىپ، «سىز ئىلگىرىلەپ بېرىپ خەزىنىنى مۇھاپىزەت قىلىڭ!»، دەپ پەرمان قىلدى. ئاتاباي پانسات تېز بېرىپ خەزىنىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىۋاتقاندا، ھېكىمخان تۆرەم يېتىپ كەلدى. ئاتاباي پانسات قاچتى. ھېكىمخان تۆرەم تۇتتۇرۇپ كېلىپ «مەندىن نېمە يامانلىق كۆردۈڭ؟ سېنى ھۇدەيچى قىلسام سەن ماڭا تۇزكورلۇق قىلدىڭ. ئاتا - بوۋا ئەجدادىمنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى كۆردۈڭمۇ؟ سېنى ماڭا تۇتتۇپ بەردى. ئۆزۈڭنىڭ تارتىشقا تېگىشلىك جازاسى»، دەپ يالىڭاچلاپ، شاش، توسۇن ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ قويۇپ بەردى. ئۇ ئاتنىڭ كەينىدە دەشت - باياۋانلاردا سۆرۈلۈپ پارچە - پارچە بولۇپ يوقالدى. ھېكىمخان تۆرەم خەزىنىلەرنى تالان - تاراج قىلىشقا ھۆكۈم قىلدى. ئاخىر باشقىلار بۇلاپ توگەتتى.

نەزم

ئالە قىلما غەيرىدىن ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مولۇل،
كىم زەرەرنى تېرىپ ئەردىنىڭ ھەم زەرەر تاپتىڭ ھوسۇل①.

شەمئى پەرۋانەنى كۆيدۈردى،
كۆيگۈسى داغى ئۆز ئاياغى بىلە②.

ھېكىمخان تۆرەم ئايكۆلگە كەلدى. ئايكۆلدىن ئارالنى ئارىلاپ ئۆتۈپ ئۈچتۇرپانغا باردى. ئۇ يەردىمۇ تۇرماي بەدەل داۋىنىدىن ئېشىپ ئىسسىق كۆلگە بېرىپ، ئۇ يەردىمۇ توختىماي پەرغانە ۋىلايىتى، مەرغىلان شەھىرىگە تەۋە ئابا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى مەھەللىسى «ئەسكە» دېگەن جايغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. ھېكىمخان تۆرەم بىلەن مۇھەممەد توقسابە باشلىق 5000 دىن ئارتۇق ئاتارمەن - چاپارمەن يىگىتلەرمۇ بىللە چىقىپ كەتتى. بەچە باتۇر باشلىق بىرنەچچە پانسات ۋە 10 مىڭدىن ئوشۇقراق يىگىتلەر ھېچ تەرەپكە يۆتكەلمەي تۇرۇپ بېكقۇلىبەگكە ئىتائەت قىلدى. بېكقۇلىبەگمۇ بولارغا ئىلتىپاتلار كۆرسەتتى. بېكقۇلىبەگكە ئىشەنچ ۋە ئىخلاسى يوق يىگىتلەر ھەر تەرەپكە قېچىپ، سەرگەردان بولۇپ تاراپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلامدىن روناق كەتتى.

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ لەقىمى «بەدۆلەت» ئىدى. بۇ لەقەم ئاسماندىن چۈشكەن، تەڭرى ئاتا قىلغان لەقەم

① باشقىلاردىن ئاغرىنما، ئۆزۈڭ قىلغان ئىشتىن خاپا بول، چۈنكى زەرەرنى تېرىغانىدىڭ، ئۇنىڭدىن ئالغان ھوسۇلۇڭمۇ زەرەر بولدى.
② شام پەرۋانىنى كۆيدۈردى، ئاقىۋەت ئۆزىمۇ كۆيۈپ تۈگەيدۇ.

ئىدى. بەدۆلەت كەتتى، ئىسلامىنىڭمۇ دۆلىتى كەتتى. ئۇلۇغ تەڭرىم، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭلىدىن ئىسلامىنىڭ مۇھەببىتىنى يوق قىلمىغايسەن. قىيامەت كۈنى مۇسۇلمانلار قاتارىدا باش كۆتۈرگىلى نېسىپ قىلغايسەن، ئامىن! ئىككىلا ئالەمنىڭ پەيـ غەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى - ھۆرمىتىدىن دۇئايىمىزنى ئىجابەت قىلغايسەن.

14

جانابىي بېكقۇلىبەگ ئىبنى مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكـۈمرانلىقى؛ ئاقسۇ بـىـلەن خـوتـەنـنـى بېسىۋالغانلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى

ھەققۇلىبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ جەسىتىنى كورلىدىن قەشـ قەرگە ئېلىپ ماڭغاندا، بېكقۇلىبەگ پىتنە - پاسات گەپلەر ۋە يالغان ھىيلە - مىكىرلەرگە ئىشىنىپ ئۆزىنىڭ بىرقورساق بىگۇناھ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ قولىنى قانغا بوياپ، بۇ دۇنيا - ئاخىرەتتە مالامەت ۋەتاپا - تەنىگە قالدى. بۇ ئىشتىن كېيىن ئۇ ئاقسۇغا بېرىپ ھېكىمخان تۆرەم بىلەن جەڭ قىلىش قارارىغا كەلـدى ۋە ئەمىر لەشكەر ئۆمەرقۇل دادخاھ جامەدار دادخاھ ۋە ئالاش بى دادخاھ - لار باشلىق 15 مىڭدىـن كۆپرەك لەشكەرنى ئېلىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى* جامادىيەلئاخىرنىڭ 18 - كۈنى سۆلەت ۋە ھەشەمەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، چۆلـ قۇدۇق ۋە يايدى دېگەن جايلاردا ھېكىمخان تۆرەم بىلەن

---

* ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - يىلىغا توغـ را كېلىدۇ.

ئۈچراشتى. ئىككى ئارىدا ئۇرۇش - جەڭلەر بولدى. بېكقۇلبەگ-
نىڭ ئادەملىرىدىن مۇھەممەد قابىل ياساۋۇل بېشى ۋە يوسەر
پانسات باشلىق مىڭغا يېقىن يىگىت ئابۇت بولدى. جامەدار
دادخاھنىڭ باشمالتاق قولىنى ئوق ئۈزۈۋېتىپ قولى كېرەكتىن
چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بېكقۇلبەگكە مەغلۇبىيەت يۈز كەلتۈرۈ-
ۋاتقان چاغدا، ھېكىمخان تۆرەم باشلىق يىگىت - سەرۋازلار
ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ئارقىسىغا چېكىندى. بېكقۇلبەگ غەلد-
بە قىلىپ ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچتۇرپانلارنى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇ-
يەسسەر بولدى ۋە ئەركانى دۆلەتلىرى بىلەن يايدىدىن چىقىپ
ئاقسۇغا يېتىپ بېرىپ ئاتا مىراسى تەخت بارگاھلىرىغا چىقىپ
ئولتۇردى. ئۇ ھېكىمخان تۆرەمگە تەۋە چوڭ - كىچىك يىگىت
سەرۋازلارغا كايىپ، ئەيىبلەپ بەزىلىرىنى نەزەربەند قىلدى. بەزد-
لىرىنى يەكەنگە ۋە قەشقەرگە ھەيدىۋەتتى. ئاقسۇنىڭ ئىشلىرد-
نى بىرتەرەپ قىلغاندىن كېيىن ئابدۇراخمان دادخاھنى ئاقسۇ-
غا ھاكىم قىلىپ يارلىق چۈشۈردى، مۇھەممەد رېھىمخان
تۆرەمنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ ئورنىغا قايتىدىن ئامىلد-
خان تۆرەمنى بەلگىلىدى. ئۈچتۇرپاننى مۇھەممەد بابا توق-
سابەككە، باي ۋە سايرامنى مۇسا مىس بېگكە تاپشۇردى، شۇنىڭدىن
كېيىن ئاقسۇدا بىر ئايدەك تۇرۇپ پايتەختى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

ئامىلخان تۆرەم كۇچاغا بېرىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن
كۇچالىق قادىر پانسات، شايارلىق مەئمۇر پانسات، ئالاش دادخاھ-
نىڭ ئىنىسى يولداشبەگ پانسات قاتارلىق بەش پانساتنى
بۆگۈرگە بېرىپ تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى، بۇلار بۆگۈر-
گە بېرىپ جاھاننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ھەم-
مىسى بىرلىشىپ مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشتى:
«دەسلەپتە كۇچادىكى خىتايلارنى بىز ئۆلتۈرگەنىدۇق. ھازىر يەنە
خىتايلار تۇرپانغا يېتىپ كېلىشتى. بۆگۈن - ئەتە كۇچاغا يېتىپ

كېلىش ئېھتىمالى بار. تۇڭگان داخۇ، شاۋخۇلار خاقانىي چىننىڭ چوڭ دۈشمىنى ئىكەن. كۇچانى ئەنجانلىقلاردىن ئاجرىتىۋېلىپ ئۆزىمىز سوراپ تۇرساق ۋە داخۇ، شاۋخۇلارنى قولىمىزغا كەلتۈرۈپ ئۇلارنى خىتاي مەنسەپدارلىرىغا سوۋغات قىلساق، مۇشۇ سەۋەب بىلەن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىمىزنى ئەپۇ قىلىۋەتسە ئەجەب ئەمەس»، دېيىشىپ بىر كېچىدە بۇزۇلۇپ، كۇچاغا قاراپ يولغا چىقتى. كۇچاغا بىر مەنزىل يىراقلىقتىكى ياقاتوقاي دېگەن ئۆتەڭگە كېلىپ، تاغ ئېرىدىق يېزىسىدىن 2000 ئالامانى يىغىپ تۆت تەرەپتىن قورشىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى ئامىلخان تۆرەمگە خەۋەر قىلسا ئۇ: «قادىر پانساتنىڭ ھەددى ئەمەس، بىھۇدە، ئۇشۇق گەپنى قىلماڭلار»، دەپ بىپەرۋالىق قىلىپ ئۇيقۇغا كىرىشىپ كەتتى. شۇچاغدا كۇچادا توپ، زەمبىرەكلىرى بىلەن 1000 تۇڭگان سەرۋاز بار ئىدى. قادىر پانسات تۇڭگانلارغا مەخپىي كىشى كىرگۈزۈپ ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى. ئاڭغىچە تاڭ ئاتتى. ئامىلخان تۆرەم ئويغىنىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ قارىسا ئىش باشقىچە، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىشىپ جەڭ قىلىشتى. ئامىلخان تۆرەم تەرىپىدىن ئابدۇللا بەگ باشلىق 180 كىشى ھالاك بولدى. ئاخىر تەڭ كېلەلمەي ئامىلخان تۆرەم ئاقسۇغا قاراپ قاچتى. كۇچانى قادىر پانسات ئۆزىگە قاراتتى. تېخى بىر ئاي ئۆتمىگەنىدى، كورلىدىكى داخۇ، شاۋخۇلارنىڭ قوزغىلىپ كۇچاغا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ خەۋىرى كەلدى. قادىر پانسات 5000 ئادەم راسلاپ قاراياغاچ دېگەن يەرگە ئالدىغا چىقىپ، توسۇپ جەڭ قىلدى. 300 ئادەم نابۇت بولدى. ئاخىر تۇڭگانلار غالىب كەلدى. قادىر پانسات باشلىق كۇچا لەشكەرلىرى ھەر تەرەپكە قاچتى.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ھېكمەت ۋە قۇدرىتىنى شۇنىڭدىن كۆ-

رۇڭلاركى، بىرئاي ئىچىدە كۇچانى ئاملىخان تۆرەمدىن قادىر پانسات ئالدى. قادىر پانساتتىن تۇڭگانلار ئالدى. تۇڭگانلاردىن خىتايلار ئالدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئاقسۇدىن قاچقان يېتتى خوتەنگە بېرىپ دۈشمەنلىك ۋە خۇسۇمەتلىك دۈمبىقىنى چېلىپ باشقىچە يول تۇتتى. بۇ خەۋەرنى بېكقۇلىبەگ ئاڭلاپ قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلغاندىن كېيىن نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن خوتەنگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ ئۆمەرقۇل دادخاھ ئەمىرلەشكەر، جامەدار دادخاھ، ئالىمباي پانسات، شىر-مۇھەممەت مىرزا پانسات، ئوبۇلقاسىم پانسات، مىرزا ئەھمەت قوشبېگى ئەمىرلەشكەر، ئۇنىڭدىن باشقا ما دالويە باشلىق 2000 تۇڭگان قوشۇلۇپ توپ-زەمبىرەك، دۈمباق-كانايلىرىنى ئېلىپ 25 مىڭ يىگىت بىلەن يولغا چىقتى. ئاتلىق غازىنىڭ قائىدە ئۇسۇلۇبلىرىنى جارى قىلىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. بېكقۇلىبەگ شاغاۋۇل دادخاھنى يىگىتلىرى بىلەن ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەكەندىن يۈرۈش قىلىپ خوتەن ۋىلايىتىگە تەۋە زاۋا دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى نىياز ھېكىمبەگ ئاڭلاپ ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ توپ-زەمبىرەكلىرى بىلەن 10 مىڭ لەشكەر، 30 مىڭ پاراكەندە-باشباشتاق چوماقچىلارنى ئەۋەتكەندى. ئىككى تەرەپتىن سەپ تارتىپ ئۇرۇش باشلاندى. تولا ئادەملەر نابۇت بولدى. ئاخىر بېكقۇلىبەگ غالىب كەلدى. مۇھەممەد ئىمىنبەگ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. نىياز ھېكىمبەگمۇ تەييارلا تۇرغانىكەن. مۇھەممەد ئىمىنبەگنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ كېرىيە ۋە نىيە تەرىپىگە قاراپ قاچتى. ئۇردا ئىچى ۋە خەزىنىلىرىنى يىگىت-سەرۋاز، ئالامانلارغا بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا ئەمىر قىلدى.

بېكقۇلبەگ چوڭ غەلىبە قازاندى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگنىڭ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ ئۇبۇلقاسىم پانسات، مىرزائېلى پانساتلارنى 880 يىگىت بىلەن نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇق بېرىپ يولغا سالدى. زابا (زاۋا) دېگەن ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، بېكقۇلبەگ مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ، ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر، جامەدار دادخاھلارنى چاقىرىپ «ھازىر خوتەننى ئالدۇق، ئەمدى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشساق، خوتەندىن كېرىيە يولى بىلەن ئاقسۇغا چىقىپ بارىمىزمۇ ياكى يەكەندىن ئۆتۈپ قەشقەرگە بېرىپ ئاندىن بارىمىزمۇ؟ قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟» دېدى. ھەممىسى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىۋالدى، ھېچقايسىسىدىن بىرەر ئېغىز سۆز چىقمىدى. ئاخىر مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ: «خاقانى چىننىڭ ئىقلىمى① بولسا ھەممە ئىقلىملاردىن چوڭ، دادىلىرىمۇ بۇنى بىلىپ خىتايلار بىلەن ئۇرۇشمىغان. ئۇرغۇن ياخشى يىگىتلەر يايدى جېڭىدىن كېيىنلا ئۆز يۇرتىغا كېتىپ قالدى. مەسلىھەتىمنىڭ ئوبدانراقى شۇكى، خاقانى چىن بىلەن ئۇرۇشمىز دېمەيلى، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇنىغىمۇ زامىن بولمايلى، قەشقەردىن ئايىم-لارنى② ئەكەلدۈرسە، ياركەنت بىلەن ئۆتۈپ خەلىپەئى رۇمنىڭ③ خىزمىتىگە بارساق ياكى ئىككى ھەرەمنى④ زىيارەت قىلىپ كەلسەك» دېدى.

بېكقۇلبەگ باشلىقلارغا قاراپ: «سىلەر نېمە دېيسىلەر؟»

① ئىقلىم — دۆلەت، مەملىكەت دېگەن مەنىدە.

② ئايىم — ئايال، ئاياللى، خوتۇنى.

③ خەلىپەئى رۇم — شۇ زاماندىكى تۈركىيە سۇلتانى. «رۇم» ھازىرقى ئىستانبۇل شەھىرى.

④ ئىككى ھەرەم — مەككە بىلەن مەدىنە.

دەپ سورىدى. ئۇلار: «دادخاھ ئاكىمىزنىڭ مەسلىھىتى ناھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى. بىزلەرگىمۇ ماقۇل كېلىدۇ» دېدى. بېكقۇلىبەگ، «ئۇنداق بولسا بىز خوتەندىن يانغۇچە ئايىملارنى يەكەنگە ئەكەلسۇن» دەپ مۇھەممەد سەركارنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئۆزلىرى خوتەن شەھرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى ۋە خوتەننىڭ ھاكىملىقىنى كۆچالىق سەئىد ھاكىم بەگكە بەردى. خوتەننىڭ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلغاندىن كېيىن بارات ئېيىنىڭ 16 - كۈنى يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. قەشقەردىن ئايىملارنىمۇ ئەكەلدى.

قەشقەردىن بېكقۇلىبەگنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئاچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان بولغان خۇدالويە بېكقۇلىبەگكە ئىشائەت قىلىشتىن ياندى ۋە قاراۋۇللاردىكى يېڭى مۇسۇلمانلارنى شەھەرگە ئەكىرىپ، خەزىنە - دەپىنە، ياراق - ئەسلىھە، ئايىم - ئاغىچىلارغا ئىگە بولۇپ، دۈشمەنلىشىشكە تەييار بولدى.

نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن بېكقۇلىبەگ زابادىن ئوبۇلقاسىم، مىرزا ئېلى قاتارلىق پانساتلارنى يىگىتلىرى بىلەن ئەۋەتكەندى، بۇلار نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تۆت كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە بېسىپ 16 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى نىيە دېگەن شەھەردە ئۇلارغا يېتىشتى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگ لەشكەرلىرى بىلەن توختاپ تۇرۇپ قوغلاپ كەلگەنلەر بىلەن جەڭ قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن 200 دەك يىگىت چىقىم بولدى. مىرزا ئېلى پانساتمۇ ئەجەل شەربىتىنى ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن قوغلاپ كەلگەنلەر كەينىگە يېنىپ كەتتى. نىياز ھېكىمبەگ خىتايلار كېلىۋاتقان تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئوبۇلقاسىم پانسات خوتەنگە يېنىپ كېلىپ سەئىد ھېكىمبەگنىڭ نىيىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيەردىمۇ تۇرماي يىگىتلى-

ردنى ئېلىپ يەكەنگە كېلىپ بېكقۇلىبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ دۇ-
ئا قىلدى ۋە سەئىد ھېكىمبەگنىڭ ئەھۋالاتىنى بىر - بىرلەپ
بايان قىلدى. بۇنى ئاڭلاپ بېكقۇلىبەگ سەئىد ھېكىمبەگنى
خوتەندىن ئەكىلىپ نەزەربەند قىلدى. باينىڭ ئىلگىرىكى ھا-
كىمى مۇھەممەد ئىمىن توقسابەنى قارىقاشقا ھاكىم قىلغانىدى،
ئەمدى ئۇنى خوتەنگە ھاكىم قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن جانابىي بېكقۇلىبەگ ئاقسۇدىكى ھەممە
يىگىتلەرگە بەچە باتۇر پانساتنى ئەمىرلەشكەر، پۈتۈن سەر-
ۋازلارغا ھاجى مىرزىنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ توپ - زەمبىرەك-
لەر بىلەن جەمئىي 5000 لەشكەرنى بېرىپ، ئۆزى قەشقەرگە
قايتىپ كەلگەنىدى. كۈچادا قادىر پانسات يۈز ئۆرۈدى. كامىل-
خان تۆرەم ئاقسۇغا يېنىپ كەلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئۇ
ئۇچتۇرپاندىكى مۇھەممەد توقسابەنى ئاقسۇغا چاقىرتىپ كېلىپ
«قادىر پانساتنى تۇتۇپ، كۇچانى بويسۇندۇرۇش» نىڭ مەسلى-
ھىتىنى قىلىشتى. ھىسامىددىن پانسات قاتارلىق تۆت پانساتنى
كىچىك يول بىلەن، يەنە تۆت پانساتنى چوڭ يول بىلەن كۇچاغا
يولغا سالدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، ئىككى تەرەپلەپ كۇچاغا
بېسىپ كىرىپ، بويسۇندۇرغاندىن كېيىن قادىر پانساتنى تۇتۇپ
ئەدىبىنى بېرىش ئىدى. مۇشۇ مەسلىھەت ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان
چاغدا خىتايلار كېلىپ كۇچانى بېسىۋالدى. تۇڭگانلار سايرامغا
قېچىپ چىقتى. كۇچادىكى مۇساپىر پانساتلار تۇڭگانلارنىڭ
ئالدىدىراق قېچىپ چىققىنىپ ياقائېرىققىنىكى پانساتلار بىلەن ئۇچ-
راشتى. ھەممىسى ئىتتىپاقلىشىپ خىتايلار بىلەن جەڭ قىلدى.
خىتايلار غالىب كېلىپ چوڭ يول بىلەن ئاقسۇغا راۋان
بولدى. پانساتلار قىزىلبۇلاق يولى بىلەن ئاقسۇغا بالدۇرراق
كېلىپ، مۇھەممەد بابا توقسابە، بەچە باتۇر ئەمىرلەشكەرلەرگە
خەۋەر يەتكۈزدى. مۇھەممەد بابا توقسابە ۋە بەچە باتۇر ئە-

مىرلەشكەرلەر ئابدۇراخمان دادخاھتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئابدۇراخمان دادخاھنى ياساۋۇل بېشى بىلەن قوشۇپ تۇتۇپ، مەھكەم باغلاپ قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇچاغدا بۇلار ھەر-تۈرلۈك مەسلىھەتلەرنى قىلىشىپ باقتى، ئەمما ھېچ ئىشنىڭ باش - ئايىغىنى تاپالماي ھەيران قالدى.

بېكقۇلىبەگ ئاقسۇغا ناماز خۇپتەن بىلەن مۇقىمجان ئىش بېشىنى ھاكىم قىلدى. كېچىسى خەزىنىلەرنى خەتلەپ رويخەتكە ئالدى. تاڭ ئېتىشى بىلەنلا يىگىتلەر پاراكەندە بولغىنلى تۇردى. ئەمىرلەشكەر ۋە پانساتلار تۇڭگان ۋە خىتاي-لار بىلەن ئۇرۇشىمىز دەپ يولغا چىقتى. «تۇڭگانلار خىتاي-لاردىن قېچىپ كېلىۋاتىدۇ. خىتايلار تۇڭگانلارنىڭ ئارقىسىدىن قەدەممۇ قەدەم ئىز بېسىپ قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ»، دېگەندەك خەۋەرلەر ئۈزلۈكسىز كەلگىلى تۇردى. ئەمىرلەشكەر ۋە پانساتـ-لار يولغا چىققان بولسىمۇ، يۇقىرىقىدەك خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشىنىڭ پەيتىنى تاپالماي، نائىلاج قەشقەرگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. چۈشكە يېقىن بولغاندا، تۇڭگانلار ئاقسۇغا گويا چۈمۈلىدەك بېسىپ كەلدى. بېكقۇلىبەگنىڭ ئادەملىرى شەھەردە تۇرالماي ئۈچتۇرپان تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئاقسۇ شەھىرىـ-دىن ئوتتۇز يول يىراقلىقتىكى بىر مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. شۇكۈنى كېچىسى ئاقسۇنى تۇڭگانلار ئالدى. سۇبھى يورۇپ تاڭ ئاتقاندى. شەرق تەرەپتىن خىتاي چېرىكلىرى كۆرۈندى. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى* شەۋۋال ئېيىنىڭ 17 - كۈنى (چارشەنبە) خىتاي قارا چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇ-ۋىقى ئاقسۇ شەھىرىگە دەسسىدى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ئەمىرلەشكەر ۋە يىگىتلەر ئاقسۇدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، تەگرىنىڭ پەرمانىغا بويسۇنۇپ، بەزىلىرى ئۈچتۇرپان بىلەن ئىسسىق كۆل تەرىپىگە ئۆتۈپ جېنىنى قۇتۇلدۇردى، بەزىلىرى قەشقەرگە ۋە بەزىلىرى يەكەن تەرەپكە كەتتى.

جانابىي بېكقۇلىبەگ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ تۇرغان چاغلىرىدا يەكەندىكى يىگىتلەر ئارىسىدا باشباشتاقلىق، پارچە-لىنىش پەيدا بولۇپ، بەزىلىرى يېڭىسارغا، بەزىلىرى قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. بۇنى كۆرۈپ بېكقۇلىبەگنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ ئۆزى ئاتلىنىپ يېڭىسارغا كەلدى. قاچقانلاردىن ئاخۇن پانساتنى ئۆلتۈردى. ئىككى مەھرەمنى دارغا ئاستى ۋە بىر نەچچە يىگىت-لەرنى يوقاتتى. مۇشۇنداق قاتتىق تۇتقانلىقتىن يىگىتلەر ئىككىنچى قېتىم يىغىلىپ جەم بولدى. بېكقۇلىبەگنىڭ مەسلىھەتى، «ئالدى بىلەن قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان خۇ دالويە تۇزكور-لۇق قىلغانلىقتىن شۇنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن خىتايلار بىلەن جەڭ قىلىش» قا قارار تاپتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قەش-قەرگە ئاتلاندى. قەشقەردە ئالاش دادخاھ خۇ دالويەنى مۇھا-سىرە قىلىپ ئۇرۇشۇپ تۇرغاندى. بېكقۇلىبەگ باشلىق ھەم-مەيلەن ئەمىرلەشكەر، يىگىت ۋە سەرۋازلار قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ بىجانىدىل جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. چۈنكى خەزىنە، توپخانا، لوندوندىن ئەكەلگەن نەچچە مىڭ قوش ئاتار، يەككە ئاتار مىلتىق، چوڭ-كىچىك ئەمىر ۋە يىگىتلەرنىڭ خوتۇن-بالا-چاقىلىرى، ئۆي تەئەللۇقاتلىرى ھەممىسى يېڭىشەھەردە ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە خۇ دالويە ئىگە بولۇۋالغانىدى. شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەممەيلەن بارلىق چارىلەرنى قىلدى. شۇ تەرىقىدە 28 كۈن ئۆتتى. زۇلھەججە ئېيىنىڭ توققۇزى ھارپا كۈنى ئىدى. «سېپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ تەييار قىلىپ ئەتىسى دورىغا ئوت يېقىپ سېپىلنى

بۇزۇپ شەھەرنى ئالىمىز» دەپ مەسلىھەتلىشىپ تۇرغاندا، ئەتىسى خىتاي چېرىكلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. سىپىل ياكى شەھەرگە قارىغىلى پۇرسەت بولمىدى. بېكقۇلىبەگ باشلىق ئەمىر، يىگىت، سەرۋازلار ھېچنېمىگە قارىماي ئەنجان يولىغا قاراپ راۋان بولدى.

مىرزا ئەھمەد قۇشبېگى مىڭدىن ئارتۇق يىگىت بىلەن كوناشەھەرنىڭ قۇم دەرۋازىسىدا تۇرۇپ، يىگىت، سەرۋازلارنىڭ چېكىنىشىنى، بايلار ۋە مۇساپىر سودىگەرلەرنىڭ ئالامانلارنىڭ زىيان - زەخمەتلىرىگە يولۇقماي تىنىچ - ئامان شەھەردىن چىقىۋېلىشىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇردى. خىتاي چېرىكلىرى شەھەرگە كىرىشى بىلەن تەڭ مىرزا ئەھمەد قۇشبېگى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ شەھەردىن ئايرىلىپ پەرغانە تەرىپىگە راۋان بولدى. خىتايلار ئاتا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ مۈلكى - مىراسلىرىغا ئىككىنچى قېتىم ئىگە بولدى. شۇنداق سەلتەنەت ۋە شەۋكەتلىك پادىشاھتىن ئېغىزدىكى ھېكايەتتىن باشقا بىرەر نەمۇنە - نىشان يادىكار قالمىدى. «ئەقىل - ئىدراكىنىڭ ئىگىسى بولغۇچىلار ئىبرەت كۆزى بىلەن چوڭقۇر قاراڭلار»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئەلۋەتتە ئىبرەت ئالماقلىق لازىمدۇر.

بۇ تارىخنى ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى زۇلھەججە (قۇربان ھېيت) ئېيىنىڭ 10 - كۈنى قىش پەسلىنىڭ دەسلەپكە مەزگىلى ئىدى.

پارچە

خۇدايىمكىم ئېرۇرلەر مالىكۇلمۇلك،
كى ھەركىمگە بەرسە تۇتىيەلمۇلك.
نە ھەد بولغاي كىشىگە مۈلك ئالماق،
شەھەنشاھىمكى ئولدۇر تەنزىئۇلمۇلك.

مەسنەۋى

گادايىنى شاھ ئېتەردىن يوق ھەر ئاسان،
ئاگا شاھنى گادايى قىلماق ھەم ئاسان.

نەزم

ھەرچە خالىق خالىغانى ئول بولۇر،
ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.

دېمەك، ئىككىلا ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ غەزىپى قوزغالدى. بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ باشلىرىدىن ئىسلام چىرىغىنىڭ نۇرىنى ئۆچۈردى. مەشرىق تەرىپىدىن قارا چېرىكلەرنىڭ كۆپۈر - زۇلمىتىنىڭ ئىس - تۈتەكلىرى ئۆرلەپ، گويا قارا پالاستەك يەتتە شەھەر ئەھلىنىڭ باشلىرىغا يېپىلدى. ھەقىقىي مۇسۇلمان - دىيانەتكارلارغا بىر مۇسىبەت، ئەلەم، غەم ۋە كۆڭۈلسىزلىك يۈز كەلتۈردى. لېكىن مۇسۇلمان سۈرەتلىك مۇناپىقلارغا خۇددى بىر توي - مەرىكە، شاد - خۇراملىق ھاسىل بولدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرىم تەقدىرىنىڭ ئەمر - پەرمانى شۇ تەرىقىدە جارى بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بويسۇنماي ئىلاجىنىڭ يوقلۇقى ھەممە ئىنسانلارغا قۇياشنىڭ نۇرىدەك روشەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇلۇغ ئۆلىمالار، دىيانەتلىك مۆتىۋەرلەر بېلىنى مەھكەم باغلاپ ئۆز خىزمەتلىرىگە مۇستەھكەم بولدى.

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،
ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەندە.

15

قارايۈز نىياز ھېكىمبەگنىڭ ۋەقەلىرى، قىلمىش - ئەتمىشلىرى ۋە ئاقىۋەت پۈتۈنلەي تۈگەشكەنلىكى

نىياز ھېكىمبەگ ئەسلىدە يەكەنلىك ئاددىي بىر دېھقاننىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى. كىچىكىدىن تارتىپ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا خىزمەت قىلىپ كەلگەنلىكتىن، ئاتىلارنىڭ «دوستۇڭ قارىغۇ بولسا بىر كۆزۈڭنى قىس» دېگەن سۆزىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، خىتايلارنىڭ خۇي - پەيلىنى ئادەت قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن مەنپەئەت ئېلىپ، مەنسەپ ۋە مەرتىۋىسى دەرىجىمۇ دەرىجە ئۆسۈپ يەكەنگە ئىشىكئاغا بولغان. بۇ چاغدا يەتتە شەھەردە پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەنىدى. بۇ ۋاقىتلاردا نىياز ھېكىمبەگ يەكەندە ئابدۇراخمان ھەزرىتىمنىڭ خىزمىتىنى قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇڭگانلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. كۇچالىق خوجىلار يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارغا خىزمەت قىلدى. قەشقەردە ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى باش كۆتۈرگەندە، ئاتىلىق غازىغا خىزمەت قىلدى. ھەممىسىگە ئوخشاش مادارا قىلىپ ئاشكارا ۋە مەخپىي خىزمەت ۋە خۇشامەت قىلىپ كەلگەنىدى. كۇچالىق ياقۇپ دىۋانبېگى نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىنى بىلگەندىن كېيىن، «سىلى ھەممە دەۋردىكى ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرىدىكەنلا، بىرەر

ئۇلۇغنىڭ خىزمىتىدە مۇقىم بولالمايدىكەنلە بۇ ئىشلىرى ئۇبدان بولماپتۇ»، دەپ نارازىلىق بىلدۈرگەندە، نىياز ھېكىمبەگ «بۇ يۇرت كىمنىڭ قولىدا تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. شۇ سەۋەبتىن ھەممىسىگە خىزمەت قىلىمەن. ئەگەر سىلى بىلمەن دېسىلە، جەزم قىلىپ ئېيتىپ بەرسىلە، مەن شۇ كىشىنىڭ ئىشىكىدىن بۆلەك ئىشىككە بارمايمەن» دەپ تىلىنى چايناپ زەيپانە جاۋاب بەردى. يۇقىرىقىلاردىن مەلۇم بولىدىكى، نىياز ھېكىمبەگنى پۈتۈن ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى ئۇلۇغ تەڭرىم ياراتقان چاغدا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا تۈزكورلۇقنى قوشۇپ ياراتقانىكەن. تۈزكورلۇقنىڭ مۇكاپاتىنى بۇ دۇنيادا كۆردى. تەپسىلىي ئەھۋالى تۆۋەندە سۆزلىنىدۇ.

ئاتىلىق غازى يەكەننى قولغا ئالغاندىن كېيىن، يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا تۇتقۇزۇپ نىياز ھېكىمبەگنى يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا شاغاۋۇل قىلىپ بەردى. بۇنداق قىلىشتىن مەقسىتى ئىسلامنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆگىنىپ ئادەتلەنسۇن، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئاتىلىق غازى خوتەننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، نىياز ھېكىمبەگنى خوتەنگە مۇستەقىل ھاكىم، ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ، سەككىز پانساتنى قوشۇپ بەردى. نىياز ھېكىمبەگ 12 يىل خوتەنگە ھاكىم بولدى. ھاكىم بولغاندىن تارتىپ 12 يىلغىچە ھەر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن نىياز ھېكىمبەگنىڭ بىر دوكلاتچىسى سەككىز يامبۇلۇق ئالتۇن ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلدۇراتتى. ھەر يىلدا ئىككى نۆۋەت چوڭ تارتۇق قىلاتتى. قىلغان تارتۇقلىرىنىڭ خىلى ۋە سانىنى يۇقىرىدا ئازراق بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە تەكرارلىمايمىز.

ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدا خوتەندە ئىشخانا قورۇشقا ئەمىر بولغانىدى. نىياز ھېكىمبەگ بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ

ئەقىل - پاراسەتلىرىنى، ئىشقا سېلىپ نۇرغۇن ھۈنەر ۋە تەدبىرلەرنى ئەمەلگە ئاشۇردى. خۇسۇسەن كىلەمچى ئۇستىلارغا ھېچ ۋاماندا بولمىغان يىپەك كىلەملەرنى توقۇتتى. ئاتىلىق غازىغا قىلىدىغان تارتۇق - پېشكەشلەردىن ئاشۇرۇپ، ھەربىرى توققۇز مېھراپلىقتىن تۆت پارچە يىپەك كىلەم جايىناماز تەييارلاپ، ئۇلۇغ مەككە مۇكەررەمگە، ھەر بىرى توققۇز مېھراپلىقتىن تۆت پارچە يىپەك كىلەم جايىناماز تەييارلاپ مەدىنە مۇنەۋۋەرگە ھەدىيە قىلدى. ھەر بىر پارچە كىلەمنىڭ ئېغىرلىقى يۈز جىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. ۋە يەنە بىر پارچە توققۇز مېھراپلىق يىپەك كىلەم، بىر پارچە توققۇز مېھراپلىق يۈك جايىناماز كىلەم تەييار قىلىپ ئەسھابۇلكەبكە ھەدىيە قىلدى. خوتەندىكى پۈتۈن ئۇلۇغ مازار، مەسچىت، خانىقالارنىڭ پەشتاقلىرىنى بۇزۇپ قايتىدىن ياساتتى. شەھەر ئىچىدىكى جامە، ھېيتگاھ، مەھەللە مەسچىتلىرىنى پۇختا خىش ۋە گەج بىلەن زىننەتلەپ ياسىتىپ چىقتى. خوتەنگە تەۋە ئۆتەڭ، مەنزىللەرگە كۆل كولاپ، قۇدۇق قېزىپ، توققۇز گۈمبەزلىك مەسچىت، مېھمانخانا، ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارنى بىنا قىلىپ، ئادەملەرنى ئولتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلدى. ئاتىلىق غازىمۇ نىياز ھېكىمبەگنى ئۆزىگە قاراشلىق ھەممە مەنسەپدار ۋە سەركارلاردىن ئارتۇق كۆرۈپ، ناھايىتى كۆپ ئىززەت - ئىكرامىنى قىلاتتى. گويا پەرغانە ۋىلايىتىدە ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى، موغۇلىستان زېمىنىدا نىياز ھېكىم ئىشكئاغابەگ تۇغۇلغاندەك، چارە - تەدبىردە، مەسلىھەت ۋە پاراسەتتە بىر - بىرىدىن كەم ياكى زىيادە ئەمەس ئىدى. «ئادەم خىلى بىلەن، ھايۋان تۈرى بىلەن»، دېگەن كونىلارنىڭ سۆزى بۇلارنىڭ شەنىگە تەتبىق قىلىنسا دەل مۇۋاپىق ئىدى.

ئاتىلىق غازى بىلەن نىياز ھېكىمبەگ بىر - بىرلىرىنى كۆرگەندە ھەسەل بىلەن سېرىق ياغدەك كەمتەر ۋە مۇلايىم

بولۇشۇپ كېلەتتى. ئەمما ھەممىشە بىر ـ بىرىنىڭ قەستىدە يۈرەتتى.

ئاتلىق غازى بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش، ئىدارە قىلىش ۋە قوغداشقا ئاھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ، مېھنەت ـ مۇشەققەتلەرنى تارتتى. بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلىي بايان قىلىشقا بۇ ئىككى تىللىق قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئەمما ھەممە دۆلەت ۋە راھەتنى، ئەيش ـ ئىشرەت ۋە پاراغەتنى نىياز ھېكىمبەگ ۋە ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرى كۆردى. گويا پەرغانە ۋىلايىتىدىن ئاتلىق غازى نىياز ھېكىمبەگنىڭ ھالاۋىتى ئۈچۈنلا كەلگەندەك ئىدى.

نىياز ھېكىمبەگ پۇختا خىشلار بىلەن 12 يەردە ئوردا ـ ئىمارەت، كەڭرى باغ، كاتتا كۆل بىنا قىلدى. ھەر كۈنلۈكى بالا ـ چاقىلىرى ۋە خاس مۇلازىم، خىزمەتچىلىرى بىلەن بىر باغقا چىقىپ سەيلە ـ تاماشا قىلىپ نەغمە ـ ناۋا بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ يېيىپ كېلەتتى. ئالاھىدە بىر باغ بىنا قىلدۇرۇپ ئۇنىڭغا «چىكەتلىك ئوردا» دەپ ئات قويدى. ئىككى تاغار ئۇرۇق چاچقۇدەك يەرنى نەيزە بويى كولاپ توپىسىنى ئېلىپ تاشلاپ پەسلىتىپ، ئەتراپىغا ئېگىز قورۇ تام سالدۇردى. شۇ باغنىڭ چوڭلۇقىدا يېپەكتىن تور توقۇتتى. ئېگىز تۆۋرۈكلەرنى قاداپ ئۆتتۈرۈكتىن بۇ تۆۋرۈككە يېپەك تاناپ ـ ئارغامچىلارنى تارتىپ ئۈستىنى يېپەك تور بىلەن ياپتۇردى. چەرەندە ـ پەرەندە، تۆت ئاياغ، ئۇچار قانات، ياۋايى ھايۋان، ئۆي ھايۋانلىرى دەپ ئايرىماي پۈتۈن جان ـ جانىۋارلاردىن بىر جۈپ ئېلىپ كېلىپ مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە سولىدى. مېۋىلىك، مېۋىسىز، باغدىكى، جاڭگالدىكى، چۆلدىكى يا يۇرتتىكى دەپ ئايرىماي، رەيھان، سېرىن، رەنا گۈلگىمچە ھەتتا چىغ، تىكەن، يانتاقچە پۈتۈن گىياھ ـ ئۆسۈملۈكلەرنى باغنىڭ ئىچىدىگە كۆچەت قىلىپ تىكتى. جاڭگال ۋە سەھرالاردا تېپىلمايدىغان دەرەخ ۋە گىياھلار بۇ

باغ ئىچىدىن تېپىلاتتى. ھەر كۈنلۈكى نەچچە تاغار ئاشلىقنى پەرەندە ئۈچار قاناتلارنىڭ ئوزۇقى ئۈچۈن چېچىپ بېرەتتى. نەچچە ئىت ـ ئېشەكلەرنى يولۋاس، بۆرە، توڭگۇز، تۈلكە قاتارلىق چەرەندىلەرنىڭ يېمىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ بېرەتتى. قاچان كۆڭلى خالىسا شۇ چاغدا چىقىپ تاماشا قىلىپ قايتىپ كېلەتتى. دېمەك، كۆڭلى خالىغانىنى ئۆز مۇددىئا ـ مەقسەتلىرى ـ دىكىدەك قىلدى.

نىياز ھېكىمبەگ خوتەننى شۇنداق قاتتىق ئىدارە قىلا ـ دىكى، ھېچ كىشىنىڭ غىدىڭ ـ پىدىڭ قىلىشقا قۇدرىتى يوق ئىدى. ئەمما شۇنداق تەربىيلەشكە بولاتتىكى، ئەقىل ـ پاراسەت ـ لىرى دانا ئاقىللاردىن، پىكىر ـ تەپەككۇرلىرى ھۆكۈما ـ پەي ـ لاسوپلاردىن ئۈستۈن ئىدى. ھەرقانچە تەدبىرلىك، ئىش بىلەر ـ مەن، يىراقنى كۆرەر، تەجرىبىلىك كىشى تەپەككۇر بېشىنى خىيال دەرياسىغا چۆمدۈرۈپ، جەۋلان قىلىپ ئۈزسىمۇ، ئۇنىڭ مۇراد قىرغىقى ۋە مەقسەت كانارىسىنى كۆرەلمەيتتى. بۇ قەلەم دۇۋەت دەرياسىغا چۆمگىنىچە بېشىنى يۇقىرى كۆتۈرەلمەيتتى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ بېشىدا بار بولغان ئەقىل ـ پاراسەت، دۆلەت ـ نىڭ ھەممىسى، ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ئاپتىپىنىڭ نۇرىدىن ھاسىل بولغان بىر نىشانە ياكى بىر زەررە ئىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ نىياز ھېكىمبەگكە بولغان ئېتىقاد ۋە ئىلتىپاتلىرى قانچە چوڭ بولسا، نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئاتىلىق غازىغا بولغان خىيانەت ۋە يامان نىيەتلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ھەسسە زىيادە ئىدى. بۇنىڭ مىسالى شۇكى، نىياز ھېكىمبەگ بىر تاغىسىنى لەنجۇ تەرەپكە خىتاي مەنسەپدارلىرىدىن ھال سوراپ ئۇلارنىڭ ئەھۋال ـ ۋەزىيەتلىرىنى بىلىپ كېلىشكە، توغرىراقى، تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىشكە ئەۋەتكەنىكەن. ئۇ ئادەم نەچچە ئاي يول مېڭىپ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلاردىن خەت ـ

خەۋەر ئېلىپ يېنىپ كەلگەندىكەن. نىياز ھېكىمبەگ خەتنى كۆرۈپ ۋاقىپ بولۇپ ھەم تاغىسىنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلاپ ئوبدان بىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر ئۆينىڭ ئىچىدە قۇدۇق كولاپ، ئاغزىنى بىلىنمىگۈدەك قىلىپ يېپىپ، ئۈستىگە كىگىز سېلىپ قويغاندىكەن. تاغىسىنى شۇ ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ قۇدۇق تەرەپكە باشلاپتۇ. تاغىسى قەدىمىنى قويغان ھامان قۇدۇققا چۈشۈپ كېتىپتۇ. دەرھال زەمبىلدە توپا - قۇم ئەكىلىپ قۇدۇقنى كۆمدۈرۈۋېتىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قالغان بىر مەھرەم ئاتىلىق غازىغا ئەرز بېرىپ ۋەقەنى مەلۇم قىپتۇ. ئاتىلىق غازى: «پالانى مەھرەم شىكايىتىڭىزنى قىلىپ ئەرز بەرگەنىكەن، مەن قۇلاق سالمىدىم. شۇ مەھرەمنىڭ جازاسىنى بەرگەيسىز»، دەپ نىياز ھېكىمبەگكە ئىنايەتنامە ئەۋەتىپتۇ. بۇ ئىنايەتنامىنى كۆرگەن ھامان مەزكۇر مەھرەمنى يوق قىپتۇ. يەنە بىرى، ئاتىلىق غازى باقىي ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن نىياز ھېكىمبەگ خوتەنگە قايتىپ كېلىپلا ئەسلى ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق مىجەزى باش كۆتۈردى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلىك، ئاداۋەت دۇمبىقىنى چېلىپ بىراقلا يۈز ئۆرۈدى. بېكقۇلىبەگ خوتەنگە بارغاندا 30 مىڭ لەشكەر بىلەن ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگ ۋە ئوغلىنى چىقىرىپ بېكقۇلىبەگ بىلەن جەڭ قىلدى. بۇ لەشكەرلەر بېكقۇلىبەگكە تەڭ كېلەلمەي قاچتى. نىياز ھېكىمبەگ قالغان لەشكەرلىرىنى توپلاپ، توپ - زەمبىرەكلىرىنى تەييارلاپ تۇرغان چاغدا، چىقارغان لەشكەرلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى. توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ پىلتىسىغا ئوت يېقىپ پۈتۈن خوتەن ئەھلىنى ۋە قېچىپ كېلىۋاتقان لەشكەرلەرنى قەتلىئام قىلىشنى قەستلىدى. بۇ ئەھۋالدىن ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياخشى نىيەتلىك ئەمىرلەر خەۋەر تېپىپ قېلىپ، ھەممىسى يىغىلىشىپ بۇ يامان نىيەتتىن قايتىشنى ئىلتى-

ماس قىلدى. نىياز ھېكىمبەگ بۇنداق نالايىق ھەرىكەتتىن قولىنى تارتىپ «مەيلى لەشكەر ياكى پۇقرا بولسۇن خەزىنىلەرنى بۇلىۋالسۇن»، دەپ ئەمىر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خالايىق تالان - تاراجغا كىرىشىپ كەتتى.

مۇشۇ ئەھۋالدا نىياز ھېكىمبەگ مەخسۇس ساندۇق، تۇلۇم-لارغا قاچىلانغان ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئېلىپ ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياساۋۇللىرى بىلەن خىتايلاردىن ياخشىلىق ئۈمىد قىلىپ كېرىيە يولى بىلەن كورلىغا قاراپ قاچتى. بۇ مەنزىل-لەردە بۇرۇنلا مەخسۇس ئاتلارنى قويۇپ بېقىپ تۇرغانلىقتىن، 16 كۈنلۈك يولنى تۆت كېچە - كۈندۈزدە بېسىپ يېتىپ باردى. مەنزىلگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن مىنىپ بارغان ئاتلىرىنىڭ پېيىنى كېسىۋەتتى. قېچىپ كېتىپ بارغان يولدا مەيلى يىگىت-سەرۋاز، مەيلى سودىگەر بولسۇن پەرغانە تەرىپىدىن كەلگەنلا كىشى بولسا ئۇچرىغان يېرىدە يوقاتتى. قاراۋۇلدا تۇرغان تاش بەچە باشلىق 30 دەك مۇساپىر يىگىت بار ئىدى. ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەبۇلقاسىم پانسات ۋە مىرزا پانساتلار نۇرغۇن يىگىتلەر بىلەن كەينىدىن قوغلاپ بارغان بولسىمۇ، يول قۇم-لۇق بولغانلىقتىن ئاتلارنىڭ تولىسى ماڭالماي توختاپ قالدى. 200 چە يىگىت نىيە دېگەن يەردە يېتىشىۋالدى. خوتەن بىلەن نىيەنىڭ ئارىلىقى قاتتىق 16 كۈنلۈك يول ئىكەن. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ ۋە جېدەل بولدى. ئىككى تەرەپتىن 150 تەك ئادەم زايە بولدى. قوغلاپ بارغان يىگىتلەر ئاز بولغانلىقتىن نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇۋالالمىدى. نىياز ھېكىمبەگ قېچىپ كەتتى.

نىياز ھېكىمبەگ مۇشۇ تەرىقە بىلەن كورلىغا بېرىپ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىلەن ئۇچراشتى. بۇ كۈنلەردە خىتاي مەنسەپ-

دارلىرىنىڭ چوڭى لوشەي دارىن بايدا، زوڭدۇ دارىن* ئاقسۇدا ئىكەن. نىياز ھېكىمبەگ كۇرلىدىكى خىتاي ئەمەلدارلىرىغا ئاپارغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى بەردى. بۇلار لوشەي دارىن ۋە زوڭدۇ دارىنلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. ئۇلاردىن «كەلسۇن»، دېگەن پەرمان كەلدى. ئاڭغىچە زوڭدۇ دارىن قەشقەرگە كەتكەنىدى. يەكەنگە دوڭ دارىن كەلگەنىدى. نىياز ھېكىمبەگ قەشقەرگە بېرىپ زوڭدوغا «مەن خوتەندە 12 يىل ھاكىم بولغانىدىم. خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خان چېرىكىگە بېرىدىغان 12 يىللىق غەللە ـ پاراق مەھسۇلاتىنى يىغىۋېلىپ مەخپىي ساقلاپ قويغانىدىم. ئىلگىرىكى پادىشاھقا پۇقرالاردىن ئارتۇق ئالغان قىسمىنى بېرىپ ئالداپ كەلگەنىدىم. شۇ مەخپىي ساقلىغان خەزىنىلەرنى ئېچىپ ئۇلۇغ خان چېرىكلىرىگە تاپشۇرسام»، دەپ مەلۇم قىلدى. زوڭدۇ دارىن نىياز ھېكىمبەگنى چاقىرتىپ كېلىپ: «سەن ھاكىم بولۇشتىن ئىلگىرى نېمە ئىش قىلغان؟» دەپ سورىدى. نىياز ھېكىمبەگ «مەن يەكەندە تۆتىنچى ئىشىكئاغا بولغانىدىم» دەپ جاۋاب بەردى. زوڭدۇ دارىن: «سەن نىيىتى يامان ئادەم ئىكەنسەن. سېنى ئادەم قىلىپ بىر چوڭ شەھەرگە 12 يىل ھاكىم قىلغان، تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىپسەن...» دەپ ئانچە ئېتىبار قىلمىدى. ئۇ ئاخىر خىتاي مەنسەپدارلىرىنى خوتەنگە باشلاپ ئاپىرىپ مەخپىي جايلاپ قويغان خەزىنىلىرىنى ئېچىپ بىر ـ بىرلەپ تاپشۇرۇپ بەردى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ شەھەردىكى ئوردا بېغىنىڭ بىر تەرىپىدە ئېگىز ـ پەس دۆڭلۈك زېمىن بار ئىدى. بۇ يەردە شېھىتلەرنىڭ مازىرى بار ئىكەن، دەپ ئەتراپىغا ئېگىز قورۇ تام سالدۇردى. تامنىڭ ئىچىگە مەسچىت، ھۇجرا، قارىيخانا، ئېتىكاپخانا،

* ليۇ جىنتاڭ، ئۆۋەندە «زوڭتۇڭ» دەپمۇ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

ئاشخانا، ئاتخانا بىنا قىلدۇرۇپ يەنە ئىككى قەبرە بەرپا قىلدۇردى. ھەر بىر قەبرىنىڭ ئىچىگە 1500 دىن يامبۇ، بىرنەچچە چارەكتىن ئالتۇننى قاچىلاپ ئاغزىنى چاپلىدى. ئۈستىگە تۇغ - شەددە، ئەلەم - بايراقلارنى قاداپ كاتتا ئالىي مازار قىلدى. بىر مۇنچە يەر - زېمىن، دۇكانلارنى ۋەخپە قىلىپ ھوسۇلىنى قارىي ۋە ئىتىكاپ قىلىپ ياتقان كىشىلەرگە بېرىشنى تەيىن قىلدى. ھەر دۈشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى قويلارنى سويۇپ كەگرى نەزىر-نۇزۇراتلار قىلىپ غېرىب - غۇرۋا، مىسكىنلەرگە بېرىپ تۇردى. مەيلى تۈركىستان ۋە ھىندىستان ياكى پەرغانە ۋىلايىتى ۋە بەدەخشان تەرىپىدىن كەلگەن ئەپەندى ھەزرەت، شەيخ ۋە ئىشانلارنى مەزكۇر مازاردا بىر ھەپتە، ئەقەللىي ئۈچ كۈن ئىتىكاپ قىلىپ دۇئا تەلەپ قىلىشقا قوياتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ «بۇ مازار شېرىپنىڭ پەيزى - كارامىتى قانداق-راق ئىكەن؟»، دەپ سورايتتى. بۇ دۇئاگوي تەمەخورلار: «ناھايىتى ئۇلۇغ مازار ئىكەن. ھېچقانداق مازاردا بۇ مازار-دىكىدەك پەيزى بولمىغانىدى. بۇ مازار مەخپىي بولۇپ كەلگەن-ىكەن. جانابىي ئالىيلىرىنىڭ دۆلەتلىرىنىڭ ئالىيلىقىدىن ئاشكارا بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھاجىتى راۋا بولۇپ مۇرادى ھاسىل بولدى»، دەپ جاۋاب بېرەتتى.

بۇ جايغا ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ، يەرنى كولاپ كۆمگەن ھاشارچى - مەدىكار، يىگىت - مەھرەملەرنىڭ ھەممىسىنى ئالتۇن - كۈمۈشلەر بىلەن قوشۇپ كۆمۈپ يوق قىلدى، بەلكى بۇ سىردىن ئازراق خەۋىرى بولغانلارنىمۇ سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ يوقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خەزىنىنىڭ ئىس - پۇرىقىنى ھېچكىم بىلەلمىگەنىدى. ئاقىۋەت نىياز ھېكىمبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىنى خوتەنگە ئۆزى باشلاپ بېرىپ، مازارنىڭ تۇغ - شەددە، ئەلەم - بايراقلىرىنى يۇلۇپ

تاشلاپ، ئالتۇن ـ كۈمۈشنى كۆمۈپ قويۇپ «ئۇلۇغ مازار» دەپ خالايىقنى ئالداپ يۇرگەن قەبرىنى ئېچىپ ئىچىدىن ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئېلىپ «ئۇلۇغ خان چېرىكلىرىنىڭ ھەققى» دەپ تاپشۇرۇپ بەردى.

ئەزىم

ئىنسان ئەگەر ئاچىسلەر تەلىپىسىغە ئېغىز،
بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بىتەمىز.

مانا بۇ شېئىر نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىغا دەل مۇۋاپىق كېلىدۇ.

نىياز ھېكىمبەگ يەنە بىر بېغىغا مىڭ يامبۇنى كۆمۈپ ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل كۆچەتلىرىنى تىكىپ باغ قىلدۇ ـ ۋەتكەندى. بۇ كۆچەتلەرنىمۇ قومۇرۇپ ئېچىپ يامبۇنى ئېلىپ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا بەردى. باغدىكى كۆلنىڭ تېگىدىن بىر ـ مۇنچە پاكىز، چىرايلىق قاش تېشىنى سۈزۈۋېلىپ مەنسەپدار ـ لارنىڭ ئالدىدا قويدى. باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىن 700 يامبۇنى كولاپ ئەكىلىپ «چېرىكلەرنىڭ ھەققى»، دەپ تاپشۇر ـ دى. مۇشۇ تەرىقىدە نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە خىتايلار ياخشى كۆرىدىغان مەرغۇپ تاشلارنى يوشۇرۇپ قويغانىكەن. ھەممىنى تاپشۇردى. چوڭ ـ كىچىك خىتايلار بۇنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ ماختاپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىنلار ئوقۇدى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ بۇنداق ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى ۋە خىزمەتكارچىلىقى تۈپەيلىدىن خىتايلار ئۇنى يەكەنگە ھاكىم قىلدى. ئەمما نىياز ھېكىمبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ ناھايىتى چوڭ مەنسەپ بېرىشىنى كۆزلىگەندى. يەكەننىڭ

ھاكىملىقىنى نەزەرىگە ئىلمىدى. «مەن ئەقىدە ۋە ئارزۇ قىلغان خىتايلار بۇ ئەمەسكەن»، دەپ نىيىتىنى بۇزۇپ كونا ئادىتىنى تەكرارلىدى. يەكشەنبىدە مەخپىي ئىشخانا قۇرۇپ، يوشۇرۇن قورال ـ ياراق تەييارلىدى. شەھەر، سەھرالاردىن تونۇش ـ بىلىش ـ لىرىنى بىر ـ بىرلەپ قىچقىرىپ، مېھمان قىلىپ ۋەدە ـ قەسەملەر بىلەن خۇش قىلىپ ئۆزىگە تارتىپ ئۈمىدۋار قىلدى ۋە ۋاقىت ـ مۇددەتنى تەيىن قىلدى. پەيغەمبىرىمىزنىڭ «ئورنى كىم كولىسا ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەن ھەدىسلىرى ئىجرا بولدى. نىياز ھېكىمبەگدىن بىر قونداقچى ئۈستىنىڭ كۆڭلى ئاغرىغانىدى. ئۇ بېرىپ ۋەقەنى دۇڭ دارىنغا ئېيتىپ قويدى. دۇڭ دارىن كىشى ئەۋەتىپ مەخپىي تەكشۈردى. تەكشۈرگۈچى راستلىقىنى مەلۇم قىلدى. دۇڭ دارىن شۇ زامان بىر خان ئوقى بىلەن 20 چېرىكنى ئەۋەتتى. خان ئوقىنى نىياز ھېكىمبەگ ئولتۇرـ غان ئۆيىنىڭ ئىشىكىگە قاداپ قويدى. ئۆز ئۆيى ئۆزىگە گويا بىر زىندانغا ئوخشاش تۇرمە بولدى.

يەكەننى كۈچالىق قادىر ئىشىكئاغا بەگكە تاپشۇردى. شۇ ئارىدا 23 كۈن ئۆتتى. قەشقەردىن بىر مەنسەپدار كېلىپ نىياز ھېكىمبەگنى قۇرۇق ھارۋىغا سېلىپ خار ۋە ئېتىبارسىز ـ لىق بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ مۇسۇلمانلارغا بولغان ئاداۋەت ۋە خۇسۇمەتلىرى ئەسلى زاتىدا بىللە يارىتىلغانىكەن.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ قاراڭغۇ ۋۇجۇدى بۇ يورۇق ئالەمگە كېلىشتىن ئىلگىرى، مەرھۇم شائىر كارامەت قىلغانىدەك بۇ شېئىرنى مۇشۇ بەگنىڭ ۋۇجۇدىغا مۇناسىپ يازغانىكەن:

نەزم:

گەر قارا توقۇلسا ئەزەلدە كىشىنىڭ گىلىمىنى،
ئابى زەمزەم بىرلە ئاقارماس ھەرقانچە يۇغان بىلەن①.

دېمەك، ئاۋۋال كۈچالىق خوجىلارنىڭ دۆلەت چىرىغىنىڭ
خىرە بولۇپ ئۆچۈشىگە نىياز ھېكىمبەگ سەۋەبچى بولدى.
ئاندىن ئاتىلىق غازىنىڭ مېھرىبانلىق بىلەن قىلغان پەرمانلىرى
بويىچە خوتەندەك ئالتە شەھەرلىك كاتتا يۇرتقا يۈز دىۋان②، 40
كۆنلۈك سەھرا ۋە قىشلاقلىرى بىلەن قوشۇپ مۇستەقىل ھاكىم
قىلىپ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى بەردى. خالىغىنىچە بۇيرۇق بېرىپ
ئىش يۈرگۈزۈشكە ئىختىيارنىڭ تىزگىنىنى قولىغا تۇتقۇزدى.
شۇنداق ئۇلۇغ دۆلەت ۋە مەنسەپكە قانائەت قىلماي، ئىسلام
دائىرىسىدە ئۆتكەن ئۆمۈر ۋە تۇرمۇشلىرىنىڭ قەدرى - قىممىتىنى
بىلمەي، شۈكرانە نېمەتنى كۇپرانە نېمەتكە ئۆزگەرتىپ،
خىيالاردىن مەنسەپ تەمە قىلىپ ۋاپا ئۈمىد قىلغانلىقى،
ئۇنىڭ ناھايىتى ھاماقەت ۋە ئەقىلسىزلىكىنى ئاشكارا قىلدى.

نەزم

نېمەتنىڭ ئارتار ئەگەر شۈكرانە نېمەت ئەيلىسەڭ،
قولىڭدىن پات كېتەر كۇفرانە نېمەت ئەيلىسەڭ.

① بىر كىشىنىڭ گىلىمى ئەزەلدىن قارا توقۇلغان بولسا،
زەم-زەم سۈيى بىلەن ھەرقانچە يۇغان بىلەنمۇ ئاقارمايدۇ. دېمەك،
بىر كىشى ئەزەلدىن قارا كۆڭۈل، ئالانىيەت يارىتىلغان بولسا، ئۇ
ھەرقانچە قىلغان بىلەن توغرا يولغا ماڭمايدۇ.
② دىۋان — ئۆشرە - زاكات، غەللە - پاراق يىغقۇچى.

بۇنىڭدىنمۇ ئاجايىپراقى شۇكى، بەخت ـ دۆلەتدىگە سەۋەب بولغان ئۆز ئۇلۇغىغا خىيانەت قىلىپ يوقاتتى. بۇ ۋەقەلەر يۇقىرىدا بايان قىلىندى. يەنە بىرى، كىچىكبەگ بەچە (ھەققۇلىبەگ) نىڭ ئۆلۈشى ئۇچۇن ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، چوڭ بەگ بەچە (بېكقۇلىبەگ) گە خەت يېزىپ ئۆز قېرىندىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ناھەق قان تۆكۈپ خالايىقنىڭ مالامەت ئوقىغا نىشان بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئاتىلىق غازىغا بەرگەن زەھەردىن ئۆزۈكىنىڭ كۆزى ئاستىدا ئازغىنا مەخپىي ساقلىغانىكەن. خىتايلارنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ ئۆزۈكىدىكى ئاشۇ زەھەرنى چىقىرىپ ئاغزىغا سالدى ۋە بۇ پانىي ئالەمدىن خوشلاشتى*. قىلغان يامان ئىش، يامان ھەرىكەتلىرىنىڭ جازاسىنى بۇ ئالەمدە ئاشكارا كۆردى.

نەزم

يامان قىلماق يامان پەيدا قىلۇر ھەم ياخشى ئىش يامان،

كى ئارپادىن ئۈنەر ئارپا، كى بۇغدايدىن ئۈنەر بۇغداي.

دېمەك، نىياز ھېكىمبەگ ھوقۇق تۇتقان كۈنلىرىدە خالايىقنىڭ خۇنلىرىنى ناھەق تۆكتى. ھوقۇقى قولدىن كەت ـ

* نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە گەپ خىلمۇ خىل، «زو زۇڭتاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتنامىلىرى» دېگەن كىتابتا دېيىلىشىچە، ئۇ قەشقەرگە ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، زىنداندا تاشلانغان ۋە ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزىگە يېگۈزۈش جازاسى بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

كەندىن كېيىن ئاقىۋەت ئۆزىنىڭ خۇنىنى ئۆز قولى بىلەن تۆكتى.

يەكەنگە مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ 12 يىلدىن كۆپرەك مۇستەقىل ھاكىم بولدى. دۆلەتلىرى نىياز ھېكىمبەگنىڭ دۆلىتىدىنمۇ زىيادە ئىدى. شاغاۋۇل دادخاھ ئالىم، ئېتىقادلىق كىشى ئىدى. يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى، غەللە ـ پاراق، باج ـ خىراج توغرىسىدا شەرىئەت ھۆكمىدىن قىلچە چىقمايتتى. ھەممىشە ھەرقانداق ئەھۋالدا مۇستاپا* نىڭ شەرىئىتىگە تولۇق رىئايە قىلىپ قاتتىق ئېھتىيات قىلاتتى. ئۆز ۋاقتىدا ھېچقانداق بىر كىشىگە زۇلۇم ـ تەئەددى قىلمىغانىدى. ئەمما بېيجىڭ ئەھلى يېتىپ كەلگەندە قورقۇپ سېرىق قول تەرىپىگە نۇرغۇن ئەمىر ۋە سەركەردىلىرى بىلەن قاچتى. سوغۇقنىڭ يامانلىقىدىن داۋانغا قار يېغىپ يول توسۇلۇپ قالغاچقا، ئۆتەلمەي يەكەنگە يېنىپ كەلدى. بۇ چاغدا خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. خىتايلار بىرنەچچە ئەمىر ۋە سەركەردىلەرنى شېھىت قىلدى. خىتاي مەنسەپدارلىرى يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھقا ئىززەت ـ ئىكرام كۆرسىتىپ، «سىز تولا ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز، ئەمما ئەيىبىڭىز ‹异人› ئىكەن يەنى يات كىشى ــ باشقا يۇرتنىڭ ئادىمى ئىكەنسىز. مۇشۇ يەردە تۇرسىڭىز مائاش بەلگىلەپ بەرسەم، يۇرتۇمغا كېتىمەن دېسىڭىز ئادەم قوشۇپ، يول خىراجىتى بېرىپ يولغا سېلىپ قويسام»، دەپ ئىلتىپات قىلغاندا، شاغاۋۇل دادخاھ يۇرتۇمغا كەتسەم، دېگەن ئەرزنى بايان قىلدى. دۈشمەنلىكى شۇنداق ئاشكارا تۇرسىمۇ، زۇڭدۇ 500 سەر كۈمۈش ۋە ئات ـ ئۇلاغ بېرىپ، ئادەم قوشۇپ، ئىززەت ـ ئابرويى بىلەن پەرغانە

* مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام.

ۋىلايىتىدىكە يولغا سېلىپ قويىدى. ياراتقان تەڭرىم ئۇنىڭ قىلغان ياخشىلىقلىرىنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە ئۇچۇق كۆرسەتتى. بۇ ۋەقەلەرنى بۇ يەردە تەپسىلىي بايان قىلىشتىن مەقسەت، ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرگە بۇنىڭدىن كېيىن ھاكىم بولغانلار ۋە مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئەمەلدارلىرىغا، نىياز ھېكىمبەگ بىلەن مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاقىۋەتلىرىنى بىلدۈرۈش زۆرۈر كۆرۈلدى.

مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھ بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ ھەر ئىككىلىسى بىر پادىشاھنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ، بىر دەۋردە ئوخشاش ئىككى چوڭ شەھەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىملىرى ئىدى. ھەر ئىككىسىگە بۇيرۇق، پەرمان، يارلىق ئوخشاش چۈشەتتى. بۇلارنىڭ ھال-ئەھۋالى ۋە ئاقىۋەتلىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندە، بىرىنچە قەدىمىي دۈشمەنلىرى سەممىمىي دوست بولۇپ، ئاسراپ، ئىززەت-ھۆرمىتىنى قىلىپ، مەقسەت ۋە ئارزۇلىرىغا يەتكۈزۈپ، جان ۋە ماللىرىغا ئامانلىق بېرىپ، ھەتتا ئالتۇن-كۈمۈش خىراجەتلەرنى ئىنئام قىلىپ ئەل-يۇرتى، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە قوۋم-قېرىنداشلىرىغا ئۇلاشتۇردى. يەنە بىرىنىڭ جان-دوستلىرى ۋە ئۇ دۇنيا-بۇ دۇنيالىق بۇرادەرلىرى دۈشمەن بولۇپ، ئىززەت ۋە ئېتىباردىن ئايرىپ، خار-زار قىلىپ، مال-مۈلۈكلىرىنى ئېلىۋېلىپ نائۇمىد قىلدى. ئۇنى ئەل-يۇرتى ھەتتا قوۋم-قېرىنداش، پەرزەنت-ئەقرىبالىرىدىنمۇ جۇدا قىلىپمۇ جېنىغا ئامانلىق بەرمەي زېمىننىڭ ئاستىغا تاپشۇردى.

دېمەك، پۇقرا-رەئىيەلەرنىڭ ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ، ئەدلى-ئادالەتنى ئۆزىگە لازىم تۇتقانلار ئۇنىڭ نەتىجىسىنى ۋە ئەجرىنى مۇشۇ ئالەمدىلا ئاشكارا كۆردى. پۇقرالارنىڭ پۇل-ماللىرىنى سەل چاغلاپ ئېلىۋېلىپ، جەبىر-زۇلۇم قىلغان،

پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلمىغانلارمۇ نەتىجىسىنى مۇشۇ ئالەمدە ئاشكارا كۆردى. ئۇلۇغ تەڭرىم، بىزنى رەھىم- شەپقەت قىلىپ توغرا يولغا باشلىغايسەن، ئامىن.

16

ئالىي ھەرتىۋىلىك جانابىي ئاتالىق غازىنىڭ دەۋرىدىكى مۇشتىرى تەلئەت① دىيانەتلىك ئۆلىمالار، مۇكەممەل تەربىيە كۆرگەن كاتىپ - مىرزىلار ۋە سۆلەتلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى

بۇ يەتتە شەھەر ئىقلىمىدىكى ئالىي دەرىجىلىك مازار- لارنىڭ ئۇلۇغ روھلىرىنىڭ مەددىتى ۋە ياردىمى، پەزىلەتلىك دۇئاگۇيلارنىڭ ئىجابەتلىك دۇئالىرىنىڭ بەرىكىتىدىن ئاتالىق غازى بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىگە 14 يىل ھۆكۈمران بولدى. ئۇلۇغ ئەرۋاھلارنىڭ مۇقەددەس روھلىرى، قۇتبۇل- ئەقتاپ② ۋە چىلتەنلەرنىڭ مەددىتى بولمىسا بۇنداق دۆلەتكە مۇيەسسەر بولمىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «نەفھا- تۇلئۇنس»③ دېگەن كىتابتا مۇنداق دەيدۇ: «ئاسماندىن يامغۇرنىڭ يېغىشى، يەر - زېمىندا ئۆسۈملۈك - گىياھلارنىڭ

---

① مۇشتىرى تەلئەت — چىرايى يۇلتۇزدەك نۇر چېچىپ تۇر- دىغان دېگەن مەنىدە.

② قۇتبۇلئەقتاپ — يېتەكلىگۈچى، توغرا يولغا باشلىغۇچى دېگەن مەنىدە.

③ نەفھاتۇلئۇنس — كىتابنىڭ نامى. سوفىزمنىڭ پېشىۋالىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ سۈپەتلىرىنى بايان قىلىدىغان كىتاب.

ئۇنىمەكلىكى، ئۇلۇغ ئەۋلىيالارنىڭ قەدەملىرىنىڭ بەرىكىتىدىندۇر. مۇسۇلمانلارنىڭ كاپىرلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى ئەنە شۇ ئەۋلىيالارنىڭ ھىممەت ۋە مەدەت قىلىشىدىندۇر. بۇنداق زاتلار 4000 بولۇپ، ئالەمنىڭ ئىگىلىرى شۇلاردۇر. بۇلار بىر-بىرىنى تونۇمايدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلمەيدۇ. پۈتۈن ئەھۋالى خالايىقتىن مەخپىيدۇر. پۈتۈن چىگىشلەرنى يەشكۈچى ۋە ھەل قىلغۇچى تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئۇلۇغ سانالغۇچىلار 300 دۇر. بۇلارنى «ئەخيار»①، دەيدۇ. بۇ زاتلاردىن 40 تەنىنى «ئابدال»② ئاتايدۇ. يەنە يەتتە كىشىنى «ئەبرار»③، تۆت كىشىنى «ئەۋتار»④، ئۈچ كىشىنى «نەقبا»⑤، بىر كىشىنى «قۇتب» ۋە يەنە بىرىنى «غەۋس»⑥ ئاتايدۇ. بۇلار بىر-بىرلىرىنى تونۇيدۇ. ھەر بىر ئىشتا بىر-بىرلىرىنىڭ رۇخسەت قىلىشىغا ۋە ياردەم بېرىشىگە موھتاجدۇر، دەپ زىكرى قىلىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەرنى بايان قىلىشتىكى مەقسىتىمىز شۇكى، ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدە سەئىد⑦ پەزىلەتلىك ئۇلۇغ ئۆلىمالار تولا ئىدى. ئۇنىڭ غالىب قوشۇنلىرى 80 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، لەشكەر باشلىقلىرى، تۆھپە ياراتقان كىشىلەر ئارىسىدا پازىل، ئالىم، ئېتىقادلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ

---

① ئەخيار — ئەڭ يېقىن دوست دېگەن مەنىدە.

② ئابدال — ئۆزگەرمەك ياكى ئۆزگەرتمەك.

③ ئەبرار — پاك-گۇناھسىز كىشى. گۇناھنىڭ ئەپۇ قىلىنىشىغا ياردەم بەرگۈچى.

④ ئەۋتار — مىق، قوزۇق، دۇنيانى تۇتۇپ تۇرغۇچى.

⑤ نەقبا — يېتەكچى، يول باشلىغۇچى، يول كۆرسەتكۈچى.

⑥ غەۋس — قوتۇلدۇرغۇچى، قۇتۇلۇشقا ياردەم بەرگۈچى.

⑦ سەئىد — پەيغەمبەر ئەۋلادى دېگەن مەنىدە.

قىلغان ئىبادەتلىرى ۋە تارتقان رىيازەتلىرىنىڭ ئۇندىن بىردىنى شۇ زامانىنىڭ ئۇلۇغ ماشايىخلىرى ئادا قىلالمايتتى. ئەمما يامان ئادەملەرمۇ بار ئىدى. قىسقىسى، ئۇلۇغ سەئىدلەر، ئۆلىما ۋە ھەقىقەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ قاتارىدا ياكى لەشكەر باشلىقلىرى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمىرلەر گۇرۇھىدا ۋە ياكى پۇقرا-رەئىيەلەرنىڭ ئارىسىدا ئۇلۇغ ئەۋلىيا ئەخيارلار، ئۇلۇغ ئەبرارلار بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق زاتلار مەخپىي ۋە يوشۇرۇندۇر. ئۇلۇغ تەڭرىم بۇنداق ئالىي دەرىجىنى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ. بۇنداق كاتتا سائادەتنىڭ ئىشىكىنى خالىغان كىشىگە ئاچىدۇ. قۇرئان كەرىمدە: «ئاللاھ ئۆزى خالىغان كىشىگە پەزىلەت ئاتا قىلىدۇ»، دېيىلگەن. بۇنداق سەئىد، پېشىۋالار، پەزىلەتلىك، ئادالەتلىك ئۆلىمالار، شەرىئەت ئىلمى ۋە پەرمان-قائىدىلىرىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن زاتلارنىڭ بەزىسى، ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ھاياتلىق بىلەن خوشلاشقان بولسىمۇ، بەزىلىرى ھاياتلىق دائىرىسىدە ياشاپ كېلىۋاتاتتى. شۇلاردىن بىرى جاھانگىرخان تۆرەمنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرەم بولۇپ، ئۇ بىرنەچچە يىل بۇ دىياردا تۇرغاندىن كېيىن پەرغانىگە قايتىپ كەتتى. بۇ توغرىدا يۇقىرىدا ئازغىنا بايان قىلىپ ئۆتتۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا جانابىي كاتتاخان تۆرەم ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قىچقىرىشىغا بىنائەن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىپ جەننەتكە مۇشەررەپ بولۇپ قەبىشقەردە دەپنە قىلىندى. ئىنىسى كىچىكخان تۆرەم ۋاپات بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. ئىسرائىلخان تۆرەم كونا تۇرپاندا ۋاپات تاپتى. مۇھەممەد رېھىمخان تۆرەممۇ قايتىپ كەتتى. كاتتا خان تۆرەمنىڭ ئوغلى ھېكىمخان تۆرەم ئىدى، ئۇمۇ قايتىپ كەتتى. بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللارنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق. ھېكىمخان تۆرەمنىڭ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ

1321 - يىلى① بۇ ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى دېگەن خەۋەر قولىقىمىزغا يەتتى. بۇ سەئىدلەرنىڭ پەرزەنتلىرى پۈتۈن ئىنسانلارغا ناھايىتى ئاشكارىدۇر.

يەنە ئىشان تەبىقىلىرىدىن جانابىي مەھمۇد خوجام ھەزرەت بولۇپ، ئۇ پەزلى كامالەتتە ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. ئۇ ئاتىلىق غازىنىڭ پىرى بولۇپ، ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدىلا باقىي ئالەمگە سەپەر قىلىپ قەشقەرگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەھمەد خوجا شەيخۇلئىسلام دېگەن ناھايىتى پەزىلەتلىك كىشى بار ئىدى. ئۇ ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا كەتتى. ئەكمەلخان تۆرەم بولسا پازىل، ئۆلىما، ئىنساپلىق بىر ئادەم بولۇپ، ئىسمى - جىسمىغا لايىق كامالەتكە يەتكەنىدى. سەئىد ئەردىلانى — چوڭقۇر بىلىم ئىگىسى ۋە زور ئۆلىما بولۇپ، ئۇ ھەزرىتى ئاپاق-تا دەرس ئۆتۈپ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارغا تەلىم بەرگەنىدى. يەنە سەئىدلەردىن جانابىي ئەھرارخان تۆرەم ناھايىتى پازىل، ئېتىقادى مۇستەھكەم، تەقۋادار كىشى ئىدى.

ھىندىستانلىق دىۋانە ئاتانا غەۋسۇلئەزەم② تەرىقەتلىرىدىكى ئاددىي، كەمتەر ۋە ياشانغان ئادەم بولۇپ ئاتىلىق غازىنىڭ پىرلىرىنىڭ قاتارىدىكى كىشى ئىدى. كىشىلەر ئۇنى: ئۇ ھازىر 114 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، ئۆزى ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولۇپ، قاتتىق ئىبادەت، مۇشەققەتلىك تۇرمۇشقا ئادەتلەنگەن، دەپ تەرىپلىشىدۇ. ئۇ ھېلىمۇ ھايات بولۇپ،

① ھىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى مىلادىنىڭ 1903 -، 1904 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② قادىرىيە سۇلۇكىنىڭ پىرى ئابدۇلقادىر جىلانىي قاتارلىقلارغا بېرىلگەن نام — مۇھەررىردىن.

ئۇچتۇرپاندا غەۋسۇلئەزەمنىڭ داشلىرىنى قايىنتىپ، غېرىپ-غۇرۋالارغا ئاش بېرىپ، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇل بىچارىلەرگە باشپاناھ بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاتلىق غازىنىڭ زامانىدا نۇرغۇن مۇرەتتەپ قارىيلار جەم بولغان بولۇپ، ھېچ زاماندا مۇنداق يىغىلمىغان بولغىيدى. شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن قارىي موللا سالىھ پازىل، خۇش ئاۋاز، ئېتىقادى كۈچلۈك ۋە مۆمىن مۇرەتتەپ قارىي ئىدى. يەنە قەشقەرلىك ئۆلىمالارنىڭ ئۇستازى موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلىپىتىم 50 — 60 يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، تالىپ ۋە ئوقۇغۇچىلارغا تەلىم بېرىش بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن كىشى ئىدى. نۇرغۇن تالىپلار ئۇنىڭدىن زور مەنپەئەت ئالغانلىقتىن ئۇ «مەنپەئەتلىك ئۆلىما» دەپ نام ئالغانىدى. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن 300 گە يېقىن كىشى خەتمەكەردىلىككە① ئېرىشىپ ئۆز ئالدىغا مۇدەررىس بولۇپ دەرس ئۆتۈشكە رۇخسەت ئېلىپ، قوللىرىغا شاھادەتنامە ئالدى. موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلىپىتىم 85 ياشقا كىرىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1310-يىلى② رامزان ئېيىنىڭ 17-كۈنى ۋاپات بولدى. يەنە بىرى موللامىر مۇھەممەدى ئاخۇنۇم قازى كالان③ ئۇ ئېتىقادلىق، شەرىئەت ئىلمىنى پۇختا ئىگىلىگەن، ئىنساپلىق كىشى ئىدى. يەنە بىرى موللا ئابدۇرىشىت ئاخۇن ئەلەم ئۆلىما ۋە مۆمىن كىشى ئىدى. يەنە موللا مۇھەممەدى ئاخۇن، ئالىم،

---

① خەتمەكەردە — ئىمتىھان بەرمەك. ئىمتىھاندىن ئۆتمەك.

② ھىجرىيىنىڭ 1310-يىلى — مىلادىنىڭ 1892-، 1893-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ قازى كالان — سوراقچىلار باشلىقى، سوتچىلارنىڭ چوڭى.

خۇش خۇي، شېئىر ۋە مۇئەممادا① داڭلىق كىشى ئىدى، يەنە ئابدۇخالىق ئىشان دېگەن بىر زات بار ئىدى. ئۇ مىر مۇھەممەدى قازى كالاننىڭ ئىنىسى بولۇپ، غەۋسۇلئەزەم تەرىقىتىنىڭ يېتەكچىسى، كەمتەر، ئاددىي ـ ساددا كىشى ئىدى. ئاتىلىق غازى ئۇنىڭغا بەك ئېتىقاد قىلاتتى. يەنە يەكەندىكى ئۆلىما- لارنىڭ ئۇستازى ۋە كاتتىسى زىيائىددىن داموللا قازى كالان ئىسلامنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرىغا مۇۋاپىق ھۆكۈم يۈرگۈزىدىغان، «ھۆكمى ھەممە ئىنسانلار ئارىسىدا ئىجرا بولىدۇ»، دېيىشكە بولىدىغان ئۇلۇغ كىشى ئىدى. ئۇ ئامان ـ ئېسەن ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ئۇلاردىن باشقا يەنە موللا قاسىم ئاخۇن ئەلەم، موللا نېئمان ئاخۇن قازى رەئىسلەرمۇ بار ئىدى. ئىشانلاردىن، خۇددى زامانىنىڭ پادىشاھى، دەۋرىنىڭ ھۆكۈمرانىدەك ئابرويلۇق كەبىر ساھىب ھەزرەت ۋە مىسكىن شاھ ساھىب② ھەزرىتىملەر بار ئىدى.

خوتەندىكى بالا ئىبراھىم قازى كالان ئاخۇنۇم، ئالىم، دىيانەتلىك، شەرىئەت ئىلمىدە ھەممە ئۆلىمالاردىن ئۈستۈن ۋە مۇكەممەل، شەرىئەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىشتا پۈتۈن قازىلارنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان غەيرەتلىك كىشى ئىدى.

ئاقسۇدا خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇم قازى كالان ئىدى. ئۇ مۆمىن، ئېتىقادلىق، ئىنساپلىق، دىيانەتلىك، ئىلمىي شەرىئەت ۋە ئادالەتتە تەڭدىشى يوق، شەرىئەت ھۆكمىنى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەۋلىيا ـ مۇجتەھىتلارنىڭ ئېيتقانلىرى

---

① مۇئەمما — تېپىشماقلىق قوشاق، شېئىر.

② «تارىخىي ھەممىدىيە» دە: «كەبىر ساھىب ھەزرەت ۋە مىسكىن ساھىب» دەپ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

بۇيىچە ئىجرا قىلدىغان، دۈشمەنلەشكەن ئىككى دەۋاگەر ئارىسىدىكى دەۋانى ئادالەت بىلەن سوراپ، ئۇلارنىڭ دۈشمەن-لىكىنى يوقىتىدىغان قازىلىقتا تولىمۇ مۇۋاپىق كېلىدىغان كىشى ئىدى. مەزكۇر موللا ئابدۇللا قازى ئاخۇنۇم تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1307 - يىلى① پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى. يەنە موللا ھەسەن ئاخۇن ئەلەم ئۆز مەنسىپىگە مۇۋاپىق زور ئۆلىما ۋە پازىل ئادەم بولۇپ، ئۇ ئىلىمنىڭ ھەممە ساھە-لىرىدىن خەۋەردار، شەرىئەت ئىلمىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، زېھىن - پاراسىتى ئۆتكۈر، مۇلايىم ۋە كۆڭلى ئىنچىكە كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1310 - يىلى② رامىزان ئېيىنىڭ 27 - كۈنى (پەيشەنبە) ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئىسمائىل مۇپتى ئاخۇنۇم، ئىلمىي شەرىئەتتە كامىل، خۇش خۇي، مۇلايىم، گەپدان، ھەممە ساھەدىن خەۋەردار ئاممىباب كىشى ئىدى. يەنە موللا ئابدۇلتىپ ھاجى، بۇخارادا ئوقۇغان، ئىلىم - پەنگە ماھىر، ھاياتىنى ئىلىمگە بېغىشلىغان، تالىپلارغا دەرس ئۆتكەن، ئەس - يادى تەگرى بىلەن ئاخىرەتنىڭ غېمىدە يۈرىدىغان كىشى ئىدى. يەنە موللا ئوسمان ئاخۇن ھاجى، ئۆز ۋاقتىدىكى ئۆلىمالاردىن، پېشقەدەم، ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر، ئىلمىي شەرىئەتنى پۇختا ئىگىلىگەن، پەرھىزكار كىشى بولۇپ، قىيىن مەسىلىلەرنى يېشىشكە كەلگەندە تەدبىرسىزرەك ئىدى. ئۇ ئۆمرىنى دەرس ئۆتۈش، شاگىرتلارغا تەلىم بېرىش بىلەن ئۆتكۈز-گەن بولۇپ، مەن كەمىنەنىڭ ئۇستازلىرى جۈملىسىدىن ئىدى.

---

① ھىجرىيىنىڭ 1307 - يىلى مىلادىنىڭ 1889 -، 1890 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 1310 - يىلى مىلادىنىڭ 1892 -، 1893 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئاقسۇدىكى قەدىمدىن تارتىپ ئاخۇن ئەۋلادى، شەرىئەتنىڭ ئىگىلىرى بولۇپ كەلگەنلەردىن، شەمسىددىن ئەلەم ئاخۇنۇم دېگەن كىشى بار ئىدى. ئۇ مۆمىن، سادداۋ ساھىبى ئىستىخارە①، دۇئاسى ئىجابەتلىك، تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتى يۇقىرى، ناتىقلىقتا تەڭدىشى يوق كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1295 - يىلى② ۋاپات بولدى. يەنە، ھادى خەلىپەم ئىشانلىق بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن ئادەم بولۇپ، مىرغىياسىددىن ۋەلىيۇللانىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىشانخان ھەزرىتىمنىڭ مۇرىتى ئىدى. ئۇ ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدە قەشقەردە ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئابدۇلباقى ھاجى مۇپتى ئەقىل - پاراسەتتە تەڭداشسىز، دانا، شائىرلىقتا يېتىشكەن كىشى ئىدى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ئۇلۇغ پادىشاھلاردەك ئۆتكەن، دائىم نەغمە - ناۋا، بەزمە - مەشرەپ بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن، گاھىدا بىرەر پىيالە ئۈزۈم شارابى بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ روھىنى كۆتۈرىدىغان، خۇش خۇي، مۇلايىم، سېخىي، مۇساپىرپەرۋەر كىشى ئىدى③. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1300 - يىلى④ ۋاپات بولدى.

ئىشان ئەبقىلىرىدىن ئىمامى رەببانى مۇجەددىدى ئەلپىسانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرى بولغان نىسار مەسۇم ھەزرىتىم، ئاقسۇ-

---

① ساھىبى ئىستىخارە — كەلگۈسىدىكى ياخشى - يامان ئىشلارنى ئالدىن بىلىدىغان كىشى.

② ھىجرىيىنىڭ 1295 - يىلى مىلادىنىڭ 1878 -، 1879 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

③ «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «مۇساپىر كىشى ئىدى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

④ ھىجرىيىنىڭ 1300 - يىلى مىلادىنىڭ 1882 -، 1883 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

دا ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، قارىي قۇرئان، جاپالىق ئىبادەت قىلىدىغان كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى* ۋاپات بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى ۋە يەنە ئىشان تەبىقىلىرىدىن ھەزرىتى كالانىنىڭ ئوغلى سادىق ھەزرىتىم قارىي قۇرئان، كېچىلىرى ئۇخلىمايدىغان، جاپالىق ئىبادەت قىلىدىغان، غېرىبپەرۋەر، قەلەندەرگە ئوخشاش كىشى ئىدى. كېيىن ئۇ پەرغانە تەرەپكە چىقىپ كەتتى

پەرغانە تەرەپتىن كەلگەنلەردىن، موللا ئىبراھىم ئاخۇن قازى لەشكەر، دىندار، پەرھىزكار، مۆمىن ۋە يېتىشكەن ئۆلىما كىشى ئىدى. قىپچاق موللا نارقۇل ئاخۇن مۇپتى لەشكەرمۇ شەرىئەت ئىلمىدە يېتىشكەن ئالىم، دىيانەتلىك، مۆمىن كىشى ئىدى. يەنە موللا سائادەت ئاخۇن، قازى رەئىس لەشكەر بار ئىدى ۋە يەنە موللا ئەكرەم شاقازى، باي ۋە سايىرامدا قازىلىق ئەمەلىدە بولغان ئېتىقادلىق، تەقۋادار، ئىككى قولى بىلەن ئەمگەك قىلىپ، پېشانىسىنىڭ تەرى بىلەن يەر تېرىپ، ھوسۇل ئېلىپ ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان كىشى ئىدى. يەنە موللا يۈسۈپ ئاخۇن كۇچادا قازى كالان بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇ نۇتۇق قابىلىيىتى ئۈستۈن، خۇش ئاۋاز كىشى ئىدى. ئەمما مىجەزى نازۇك، كۆرۈنۈشى سۈرلۈك ئىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئەمەلدىن بىكار بولدى. كېيىن يەنە ئاقسۇدا قازى بولدى. كۇچاغا موللايار ئاخۇن قازى كالان ئىدى، ئۇ ئالىم، مۆمىن، ساددا، شەرىئەت ئىلمىگە بويسۇنىدىغان، دىيانەتنى ئۆزىگە شوئار قىلغان، ئېغىر - بېسىق، تەمكىن كىشى بولۇپ، قازىلىقتا پەيغەمبەرنىڭ شەرىئىتىگە مۇۋاپىق ھۆكۈم قىلاتتى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى مىلادىنىڭ 1875 -، 1876 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئۇ مەن كەمىنە يازغۇچىنىڭ ئۇستازى ۋە پېشقەدەم يېتەكچىسى ئىدى. مولla ياراخۇن ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ قايتىشىدا ۋاپات بولدى، ئۇ يىلى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1305 - يىلى① ئىدى ۋە يەنە ئۇنىڭ بىر تۇغقان بۇرادىرى مولla ئىبلى ھاجى كوچاغا ئەلەم ئىدى. ئۇ خوش خۇي، مۇلايىم، كەم سۆز كىشى ئىدى. مولla ئابدۇقادىر ئاخۇن كوچاغا مۇپتى بولۇپ، خوش تەبىئەت، چىقىشقاق، شەرىئەت ئىلمىگە كامىل، شائىرلىققا ماھىر، بەزمە - مەشرەپ، كۆڭۈل ئېچىشقا قابىل كىشى ئىدى. ئۇ ھازىر قازىلىق ئەمىلىدە، ھاياتلىق دۆلىتىدىن بەھرىمەن بولۇپ تۇرۇپتۇ، كورلىدا مولla ئەھمەد ئاخۇن قازى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىلمى ئازراق، ئىنساپ - دىيانىتى كۆپرەك كىشى ئىدى. قازى سۇرغ ئابى تۇرپانغا قازى كالان قىلىپ تەيىنلەندى. ئۇ مولla، شەرىئەت ئىلمىگە پۇختا، ئەمما نازۇك ۋە سىپايى مىجەز، غەيرەتلىك ۋە چەبدەس كىشى ئىدى. يېقىندا ئۇ ئەمەلدىن بىكار قىلىنىپ، ئورنىغا تۇرپانلىق مولla تۆمۈر ئاخۇن قازى كالانلىققا تەيىنلەندى. ئۇ ئېتىقادلىق، تەقۋادار، مۆمىن كىشى ئىدى. ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا كېتىۋېتىپ سەمەرقەندتە ۋاپات تاپتى. يەنە مولla سابىت ئاخۇنلۇق② دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇ ھەممە ئىلىمگە ماھىر، ئەترابلىق تەتقىقاتچى ئىدى. تالىپلىرى «بۇ كىشىگە ئىلىمنى تەڭرىم غايىبتىن ئاتا قىلغان»، دەپ ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1305 - يىلى مىلادىنىڭ 1887 -، 1888 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1304 - يىلى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

② «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «مولla سابىت ئاخۇن» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

دائىم دەرس ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولاتتى. يەنە ئەسھا-بۇلكەھىپنىڭ شەيىخلىرىدىن موللا پولات شەيخ ئىززەتلىك، مۆتىۋەر كىشى بولۇپ، ئۇ ئاقسۇغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانىدى.
دېمەك، بۇ يەتتە شەھەردە يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئۆلىما ۋە پازىللاردىن باشقا يەنە مۆتىۋەر ئۆلىما، پازىللىق بىلەن ياشىغان كىشىلەر تولا ئىدى. بۇكىتابتا شۇنچىلىك بايان قىلىندى.
بۇ يەتتە شەھەردە يۇرت سوراپ ۋىلايەتلەرگە ھاكىم بولغانلاردىن — قەشقەرگە ئالاش بى دادخاھ، يەكەنگە مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل، خوتەنگە نىياز ھېكىمبەگ ھاكىم ئىدى. بۇلارنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. ئاقسۇغا دەسلەپ ھېكىمخان تۆرەم ھاكىم بولدى. ئىككى يېرىم يىلدىن كېيىن موللا جىيان مىرزا بېشى ھاكىم بولۇپ 18 ئاي سوردى. ئاندىن كېيىن كۇچالىق ئابدۇراخمان دادخاھ ھاكىم بولدى. ئۇچتۇرپانغا مۇھەممەد بابا توقسابە، باي-سايرامغا مۇھەممەد ئىمىنبەگ ھاكىم بولدى. كۇچاغا ئىسھاق خوجام ھاكىم بولۇپ، ئىككى يېرىم يىلدىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانىچى ھاكىم بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئامىلخان تۆرەم ھاكىم بولدى. كورلىغا ھاجى مىرزىنى ھاكىم قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نىياز مۇھەممەد توقسابەنى ھاكىم قىلدى. تۇرپاننى جانابىي سېيىت ھېكىمخان تۆرەمگە ئىلتىپات قىلىغانىدى.
جانابىي ئاتىلىق غازى مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆزى قىلاتتى. ئۇ پازىل، ئېتىقادلىق، بىرەر-ئىككى ئادەمنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلمىدى. لېكىن ۋەزىرلىك خىزمىتى ۋە ۋەزىپى-لىرىنى، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئىشلىرىنى دىيانەتلىك، ھوشيار، تەجرىبىلىك مىرزا، باش كاتىپلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن قىلاتتى. پۈتۈن يۇرتنىڭ ئىچكى

ئىشلىرى، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەرنىڭ سانى، ئات - ياراق ئەسلىھەلەرنىڭ ھېسابى، خەزىنە ۋە ئىشخانىلارنىڭ خىراجەتلىرى مىرزا بېشى (باش كاتىپلار) نىڭ باشقۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىنىغانىدى. ھۆكۈمەتدارچىلىق ئىشلىرىنى مىرزا بېشىلار بېجىرىپ بولۇپ مەلۇم قىلىپ قوياتتى. ئەرز قىلغۇچى، ئەلچى ۋە قىيىن ئىشلارنى مىرزا بېشىلارنىڭ رايى بويىچە ھەل قىلاتتى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھوقۇقىدىن قالسا، مىرزا بېشىلارنىڭ ھوقۇقى چوڭ ئىدى. ئاتىلىق غازى مىرزا بېشىلارنى ھەددىدىن زىيادە ھۆرمەت قىلاتتى. ئەمما ئۇلار ئاتىلىق غازىنىڭ غەزىپىدىنمۇ خالىي بولالمايتتى.

ئىلگىرى بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە ئاتىلىق غازى كەلگەندە ئۇلار بىلەن بىللە كەلگەن مىرزا ياقۇپ دېگەن كىشى مىرزا بېشى بولغانىدى. ئۇ ئەقىل - پاراسەتتە تەڭدىشى يوق كىشى بولۇپ، ئۈچ يىلدەك مىرزا بېشىلىق بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. ئاخىر كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن مىرزا بارات دېگەن كىشىنى مىرزا بېشى قىلدى. لېكىن ئۇ ۋەزىپىنى ئوبدان بېجىرەلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن موللا ئەيسا مىرزىنى مىرزا بېشى قىلدى. بۇمۇ ئىشنى راۋاج تاپتۇرالمىدى. ئاقىۋەت قەشقەرلىك ھامىت ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى مۇھەممەدىن مەخدۇمنى مىرزا بېشى قىلدى. بۇ كىشى «مىرزا پەرسەخ» نامى بىلەن مەشھۇر بولدى. چۈنكى ئۇ قەشقەردىن تۇرپانغىچە ئارىلىقتىكى يوللارنى ئۆلچەپ، ھەر پەرسەخقە تاش توختىتىپ چىققانىدى. ئۆزى ئىنتايىن ھوشيار، زېرەك، چەبدەس، قەلەمدە، ئەلەمدە ۋە كاتىپلىقتا ھەممىگە كامىل يېتىشكەن كىشى ئىدى. يەتتە خىل تىل، ئالتە خىل يېزىق بىلەتتى. بۇخارالىق موللا كامالىددىن مىرزا، كاتتا خوجا ئىشان مىرزا ۋە شادى مىرزىلار ئۇنىڭ قېشىدا خىزمەت قىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەرغىلاندىن موللا زەينىلئابىددىن مەخدۇم كېلىپ مىرزا بېشى بولدى. بۇ

زاتىنىڭ تەرىپى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. بېكقۇلىبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدا موللا زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى 40 ئاتلىق ئادەم بىلەن ئەلچى بولۇپ زۇڭتۇڭنىڭ ئالدىغا بېرىش ئۈچۈن ئاقسۇغا ماڭدۇرۇلغانىدى. ئۇلار مارالبېشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن زۇڭتۇڭنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇلار بىر - بىرلىرىنىڭ تىلى ۋە مۇددىئاسىنى بىلەلمىگەنلىكتىن، چېرىكلەر قوراللىق ئادەملەرنى كۆرۈپ ئوق چىقىرىپ، 40 يىگىتنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىپتۇ. زەينىلئابىددىن مەخدۇم مىرزا بېشىنىڭ ئاغزىغا ئوق تېگىپ قوۋۇزىدا توختاپ قېلىپ، بىھوش بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. شۇ ئارىدا زۇڭتۇڭ يېتىپ كەپتۇ. ئاتلىق غازىنىڭ خەزىنىچىلىرىدىن ھۇشۇربەگ مەھرەم* ۋە ئاقسۇلۇق سىدىقبەگلەر زۇڭتۇڭ دارىنغا تەرجىمان بولۇپ كەلگەنىكەن. بۇلار زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى كۆرۈپ تونۇپ زۇڭتۇڭغا: «بۇ كىشى مۇشۇ پادىشاھنىڭ چوڭ ئادىمى بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى ئوبدان، تىنچ، ياخشى كىشى ئىدى»، دەپ چۈشەندۈرگەندە، زۇڭتۇڭ: «ئۇنداق بولسا ياخشى مۇھاپىزەت قىلىپ مەن چۈشكەن جايغا تىنچ - ئامان ئاپىرىڭلار» دەپ ئەمر قىلغانىكەن. ئاپارغاندىن كېيىن جەرراھ ئوپېراتسىيە قىلىدىغان تىۋىپلارنى قىچقىرىپ تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئېلىپ تاشلاپتۇ. گەپ سورىسا زەينىلئابىددىن مەخدۇم گەپ قىلالماي جاۋاب بېرەلمەي، ماڭا دەۋەت، قەلەم، قەغەز ئەكىلىپ بېرىڭلار، دەپ ئىشارەت قىلىپتۇ. ئۇلار خەت ئارقىلىق سۆزلىشىپتۇ، زۇڭتۇڭ:

---

* ياقۇپبەگنىڭ ئاسراندىسى، خاس مەھرەملىرىدىن بىرى. كېيىن ياقۇپبەگنىڭ خەزىنىسىنى 40 قېچىرغا ئارتىپ، قاراقىزىل ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە قېچىپ كەتكەن. «ھۇشۇرختاي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ — مۇھەررىردىن.

«ئۇلۇغ خاننىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنىڭ بۇ تەرەپكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، قورال - ياراق كۆتۈرۈپ يۈرگىنىڭ نېمە قىلغىنىڭ؟» دەپ سوراپتۇ. زەينىلئابىدىدىن مەخدۇم خەت بىلەن جاۋاب بېرىپ: «خاننىڭ چېرىكلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن مېنىڭ خەۋىرىم يوق. بېكقۇلىبەگ ياشلىق قىلىپ، ئۆزىدىن قورقۇپ مېنى ئەۋەتتى، بارمايمەن دېيىشكە بولمىدى»، دەپتۇ. زۇكتۇك: «سېنى ئۆلسۇن دەپ ئەۋەتىپتۇ»، دېگەندە، زەينىلئابىدىدىن مەخدۇم: «بېكقۇلىبەگ ياشلىق قىلىپ ئۇبدان مەسلىھەتلەشمەي ئەۋەتتى»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. زۇكتۇك: «راستىنى ئېيتتىڭ»، دەپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ: «ئۇبدان خەۋەر ئېلىپ قەشقەرگە ئاپىرىڭلار»، دەپ ئادەم قوشۇپتۇ. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، زۇكتۇك زەينىلئابىدىدىن بىلەن كۆرۈشۈپ، گەپ سوراپ، ئۇبدان يەردىن جاي - ماكان تەيىنلەپ بەردى. تۆت - بەش كۈندە بىر قېتىم چاقىرتىپ كېلىپ، زۇكتۇك دارىدىن ئۇنىڭدىن گەپ سوراپ ئۇرغۇن ئىلتىپاتلارنى قىلدى. ئاخىر قىش كېتىپ باهار كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. زەينىلئابىدىدىن مەخدۇم گەپ قىلالايدىغان بولدى ۋە «يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم»، دەپ ئىلتىماس قىلغاندا، زۇكتۇك دارىدىن ئىلتىپات قىلىپ: «چېرىكلەر سىزنى بىلمەي ئوق چىقىرىپتۇ، كۆڭلىڭىزگە ئالماي ئەپۇ قىلىڭ»، دەپ كۆپ ئۆزرىلەرنى ئېيتىپ، رازى بولۇپ، دەپ 180 سەر كۈمۈش* ئىنئام قىلىپ ئۇنى يولغا سېلىپ قويدى. زەينىلئابىدىدىن مىرزا بېشى مەخدۇم ياخشىلىقنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە كۆردى. ئۇ مەرغىلانغا بېرىپ ئۇرۇق - قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن كېيىن ئىككى

* «تارىخىي هەممىدىيە» دە: «200 سەر كۈمۈش» دېيىلگەن — مۇهەررىردىن.

ھەرەمنىڭ زىيارىتىگە بېرىپ مۇرادىنى ھاسىل قىلغاندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ مەرغىلاندا ۋاپات تاپتى.

يەنە توسلۇق① موللا كامال مىرزا، موللا نەجمىدىن مىرزا، خوجەنتلىك كاشىپخان تۆرە مىرزا، موللا كېرىم مىرزا قاتارلىق نۇرغۇن مىرزىلار بار ئىدى ۋە يەنە تاشكەنتتە قانائەت شاھقا مىرزا بېشى بولغان، مەرغىلانغا ھاكىم بولغان ھىسار بەگزادە-لىرىدىن مىرزا بابابەگ، ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانلىرى بىلەن ئاقسۇغا زاكاتچىلىق مەنسىپىگە قويۇلغاندى. ئۈچتۇرپاندىن كورلىغىچىلىك شەرىئەت ھۆكمى بويىچە ئېلىنىدىغان زاكات، قاراۋۇللاردىن ئۆتۈشكە بېرىلىدىغان يول خېتى قاتارلىقلار مىرزا بابابەگنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان كىشى ئىدى. ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم خەتمە ئەھزاپ② تەرىقىسىدە قۇرئان كەرىمنى بىر قېتىم، دەلائىل خەيراتنى③ بىر قېتىم خەتمە قىلاتتى. مەن كەمىنە يازغۇچى موللا مۇسا موللا ئەيسا سايرامى ئوغلى، زاكاتچى مىرزا بابا-بەگنىڭ قول ئاستىدا يەتتە يىل زاكاتچىلىق خىزمىتىنى قىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدۈم. ئۇ ھەرگىز بىتەرەت يەرگە دەسسىمەيتتى. قىش-ياز سوغۇق سۇدا تەرەت ئالاتتى. قىلچە شەرىئەتنىڭ سىرتىغا چىقمايتتى. بىر ھۇجرىنى ئۆزى تىلاۋەت قىلىدىغان جاي قىلىپ تەيىن قىلغان بولۇپ، مەزكۇر ھۇجرىدا ئىككى بورا، ئىككى خام خىش، بىر قۇرئان كەرىم، بىر دالائىل خەيرات،

---

① توس — يەر-جاي نامى.

② خەتمە ئەھزاپ — بىرنەچچە كىشى قۇرئاننى بۆلۈشۈپ ئوقۇپ تۈگىتىش دېگەن مەنىدە.

③ دەلائىل خەيرات — تەڭرىنىڭ ئىسىم-سۈپەتلىرىنى ئەسلەپ مەدھىيە ئوقۇيدىغان كىتاب.

بىر رەھلىدىن① باشقا ھېچ نەرسە يوق ئىدى. بۇ ھۇجرىغا مېنىڭدىن باشقا كىشىنىڭ كىرىشىگە رۇخسەت قىلمايتتى. ھاۋا سوغۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە زۆرۈر بىر ئىش ئۈچۈن كىرسەم، مىرزا بابابەگ يېڭىدىن تەرەت ئالغانىكەن. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن تەرەتنىڭ سۈيى بۇرۇت-ساقال ھەتتا قاش-كىرپىكلىرىدە مۇزلاپ قېتىپ قاپتۇ. مەن دەرھال قايتىپ چىقىپ بىر خوپىڭغا② ئوتۇن-كۆمۈرنى جىق سېلىپ ئىس-تۈتۈنلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، ئەكىرىپ ئالدىدا قويدۇم. ئۇ قول-يۈزلىرىنى بىر ئاز ئىسسىتىپ دۇئا قىلدى ۋە: «ۋاي بالام، بۇ ئوتنى ئەمدى ئاچىقىپ كېتىپ، ئۆزۈڭلار ئىسسىنىڭلار، مېنى بۇ خىل راھەتكە ئادەتلەندۈرمەڭلار»، دەپ چىقىرىۋەتتى. ئۇ ئىبادەت قىلىدىغان ئۆيگە ئەسلا ئوت ياقمايتتى. كۆپ كېچىلەرنى قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، ئويغاق ئۆتكۈزەتتى. ئۇ ھەمىشە: «يېشىم 60 قا يېتىپ قالدى. ئاقنى قارا قىلدىم، قارىنى ئاق قىلدىم. ئۆمرۈمنى غەپلەتتە ئۆتكۈزدۈم. خۇدانىڭ دەرگاھىغا قايسى كۆزۈم، قايسى يۈزۈم بىلەن بارىمەن؟ خۇدانىڭ جامالىنى قانداق كۆرەلەيمەن؟ ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ئاق ساقىلىمنى قىزىل قانغا بوياپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا تۆھپە قىلىپ بارسام»، دەپ ياشلىرىنى باھار يامغۇرىدەك تارام-تارام تۆكۈپ يىغلايتتى. مەن كەمىنە كۆڭلۈمدە: «مۇبادا خىتاي ئەھلى كەلسە جېنىڭىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ، قايسى داۋاندىن ئېشىپ يۇرتىڭىزغا كېتەر ئىكەنسىز»، دەيتتىم. بۇ زات ئاخىر يەكەندە كاپىرلارنىڭ قولىدا شېھىتلىك شەربىتىنى ئىچىپ مۇرادىغا يەتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە خىتايلار

① رەھىل — قۇرئان ۋە باشقا كىتابلارنى قويۇپ ئوقۇش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان ياغاچ ئەسۋاب.

② خوپىڭ — ئوت قاچىسى دېگەن مەنىدە.

يەكەندە 17 ئەمىرنى بىر كۈندە شىھىت قىلغانىكەن. شۇنىڭ قاتاردا مىرزا بابابەگ زاكاتچىمۇ بار بولۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلغاندا قاتتىق ئاۋاز بىلەن قاقاقلاپ كۈلگەنلىكىنى كۆرگىلى چىققان خالايىق ئاڭلاپ، قوللىرىنى چىشلەپ ھەيران قېلىشىپ ئۇنى ماختىغان. كاپىر جاللاتلارمۇ ھەيران قالغانىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن يەكەندىن كەلگەن ئىشەنچلىك ئادەملەر مەن كەمىنىگە ۋەقەنى بايان قىلىپ: «مىرزا بابابەگ زاكاتچىدا قانداق ياخشى ئىش، ياخشى ئەمەل، ئوبدان خىسلەتلەر بار ئىدى؟ مۇشۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەردى...»، دەپ سورىدى. مەنمۇ بىلگەنلىرىمنى بايان قىلدىم. ئۇلارمۇ ماختاپ، ئاپىرىنلار ئوقۇپ مىرزا بابابەگ زاكاتچىنىڭ روھىغا دۇئا قىلىشتى.

بۇ بەخت ـ سائادەت بىلەن خاتىرجەملىك ۋە خۇشاللىق قوشكېزەكتەك بىر ـ بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ياخشى كۈنلەردىكى كاتىپلارنىڭ سۆزلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش تەرتىپى، خۇش پۇراق چېچىپ گويا مىرزا ئابدۇقادىر بىدىلنىڭ يېزىش ئۇسلۇبىغا ئوخشىشاتتى. ھەر ھەرپى خۇددى چىرايلىق بىر گۈلگە، ھەر بىر چېكىتى مەرۋايىتقا ئوخشاش بولۇپ، ئوقۇغۇچىغا ئېسىل بىر باغدا سەيلە ـ تاماشا قىلغاندەك كۆزلىرىگە روشەنلىك، دىللىرىغا خۇشاللىق بېغىشلايتتى. دەپتەر تۇتقان مىرزا ـ كاتىپ ـ لارنىڭ توغرا تەدبىرلىرىدىن قەلەمىنىڭ قارا سىياھى بىلەن پۈتۈلگەن شېرىن سۆزلەرنىڭ ھەر بىر ھەرپى پۇقرالارغا راھەت ۋە ئاسايىشلىق، ھەر بىر چېكىتى كۆڭۈللىرىگە خاتىرجەملىك بەخش قىلاتتى. شۇنداقلا يۇرت زالىم، خىيانەتچى، يامان، ناپاك، بېرنى ئون، يوقنى بار قىلىدىغان، قەلىمى گويا چاياننىڭ نەشتىرى، جەرراھنىڭ زەھەر بىلەن سۇغارغان پىچىقىغا

ئوخشىشىدىغان كاتىپ ۋە مىرزىلاردىنمۇ خالىي ئەمەس ئىدى.
ئول ئادالەتلىك بىلەن خۇشاللىق بىر-بىرىدىن ئايرىلـ-
مىغان دەۋرلەردىكى ئالىي دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشنىڭ
ئاقىۋىتىنى سەرەمجان قىلغۇچى لەشكەر باشلىقلىرى تەيىنقىسىدىن
بولغان، نەسەبلىرى پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ بابۇرىيە خانلىرىغا
يېتىدىغان مۇھەممەد نەزەربەگ ۋە قادىر قۇلبەگلەر، يەنە
قوقەن پايتەختىدە ئاز ۋاقىت خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان
خۇدايى قۇلىخان، قەدىمكى قوقەن خانلىرىنىڭ نەزەرلىرىگە
ياخشى كۆرۈنۈپ يۇرت سوراپ ئابروي پەيدا قىلغان چوڭلاردىن
باقىبەگ دادخاھ، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، مىربابا دادخاھ،
بۇخارالىق ئابدۇغاپپاربەگ، ھىسارلىق مۇھەممەد ئىمىنبەگ
قاتارلىق بەگ ۋە بەگزادىلەرمۇ تولا ئىدى. بۇلار ئاتىلىق
غازىنىڭ ئالىي دۆلەتلىرىدە خۇشال-خۇرام، ئىززەت-ئابرويى
بىلەن ئۆمۈرلىرىنى ئۆتكۈزدى.
جەڭ ۋە ئۇرۇش كۈنلىرىنى ئۆزلىرىگە بەزمە ۋە تاماشا
ئورنىدا كۆرۈپ، قوماندانلىق قىلىپ، لەشكەر بېشى بولۇپ
كەلگەنلەردىن: ئاتىلىق غازىنىڭ قەھرىمان ئوغلى بېكقۇلىبەگ
ئەمىرىلئۇمەرا يەنى باش قوماندان ئىدى. ئىككىنچى ئوغلى
ھەققۇلىبەگ ئەمىرلەشكەر ئىدى. يەنە قەدىمكى خانلار زامانىـ-
لىرىدا تاشكەنتنى نەچچە يىل سورىغان مىرزا ئەھمەد قوشبېگى
ئەمىرلەشكەر ئىدى. پەرغانە ۋىلايىتىدىن كەلگەن ئوغۇللار
ئىچىدە بۇ كىشىدىن كاتتا ۋە ھۆرمەتلىك كىشى يوق ئىدى.
ئاتىلىق غازى دەسلەپ ئۇنى ئەمىرلەشكەرلىككە تەيىنلەپ قويۇپ
كېيىن بىر ئاز ئېھتىيات قىلىپ ئەمىلدىن قالدۇردى، كېيىن
يەنە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ئۆز ئورنىدا قويدى. يەنە پەرغانە
ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ھۇزۇرىدا چوڭ ئەمەل تۇتقان قىپچاق
ئۆمەر قۇل دادخاھ ئۇنى تۆت يىل ئەمىرلەشكەر بولۇپ، شۇ

راھەتتىن ئايرىلمايلا پەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ كەتتى. يەنە ئابدۇللا ئەمىرلەشكەر بولۇپ، نەچچە يىللار رۇستەمى داستان ۋە سام نەرىمانلاردەك پالۋانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئاخىر كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغانلىقتىن ئورنىغا بەچە باتۇرنى ئەمىرلەشكەر قىلدى. ئۇمۇ ئاتلىق غازىنىڭ قول ئاستىدا كۆزگە كۆرۈنۈپ ئابروي قازاندى. يەنە قىپچاق تۇردى قۇل دادخاھ ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، ئۆرۈمچىدە ئەمىرلەشكەر بولۇپ تۇردى. كېيىن بىكار بولۇپ كۇچادا تۇرۇپ قالغانىدى. كېيىن ساق ـ سالامەت ئۆز ۋەتىنىگە چىقىپ كەتتى. يەنە قىپچاق مۇھەممەد مۇسا توقسابە ئاقسۇدا ئەمىرلەشكەر بولۇپ تۇردى. كېيىن ئاتلىق غازى تەرىپىدىن سالام ئاغىسى مەنسىپىگە تەيىنلەندى. يەنە سەرۋازلارنىڭ ئەمىرلەشكىرى ئاۋغان جامەدار دادخاھ بولۇپ، ئۇ شەۋكەتلىك، ھىممەتلىك، غەيرەتلىك، باتۇر كىشى ئىدى. كېيىن ئامان ـ ئېسەن ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى ۋە ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ مەقسىتىگە يەتكەنـ دىن كېيىن ۋاپات بولدى.

ياساۋۇللارغا باشلىق بولغان تۇراپ خوجا ئەمىر لەشكەر دەرىجىسىدە ئورۇن تۇتقانىدى. كېيىن بىكار قىلىنىپ ئورنىغا مۇھەممەد قاۋۇل يۈز بېشى ياساۋۇللارغا باشلىق بولدى. ئۇ مەشھۇر، ئاتاقلىق كىشى ئىدى. يەنە قىپچاق مۇھەممەد كېرىم دادخاھ ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئۇ پەرغانە ۋىلايىتىدىمۇ دادخاھ بولغانىكەن. يەنە كورلىغا ھاكىم بولغان نىياز مۇھەممەت توقسابە ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئاخىر ئالتە پانسات بىلەن داۋانچىڭدا شېھىت بولدى.

باتۇر، ئاتاقلىق پانساتلاردىن ئەزىم قۇل پانسات ۋە ھەيدەرـ قۇل پانساتلار كاپىرلارنىڭ قولىدا شېھىت بولدى. كەرىمباي مىرزا پانسات ئۆز يۇرتىغا كەتتى. ھاجى ئارتۇق مىرزا بېشى

پادىشاھ ئىدى، ئەمما ئەمىرلەشكەر دەرىجىسىدە ئىدى. ئۇ موللا، ئۆلىما، پازىل كىشى ئىدى ۋە يەنە ئۆزگەنچ بەگلىرىدىن مەھمۇدبەگ ئۆزگەنچى پادىشاھ ئىدى. ئۇ مۇسۇلمانلارچىلىقنى كۈچلەيدىغان مۆمىن كىشى ئىدى ۋە يەنە ئارا تۆپە بەگزادىلىرىدىن ئىلىبەگ پادىشاھ ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئۇلۇغ ئادەم ئىدى. موللا ئالىم قۇل ئەمىرلەشكەرنىڭ ئوغلى شىرمۇھەممەد مىرزا چوڭ پادىشاھ ئىدى. ئوبۇلقاسىم پادىشاھ يېڭىسارغا ھاكىم بولدى. ھېكىمباي پادىشاھ ھېكىمخان تۆرەم زامانىسىدا ئۇچتۇر ـ پانغا ھاكىم بولدى.

شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پادىشاھ، خالمان پادىشاھ، ھىبىت مۇھەممەد پادىشاھ، باقىبەگ پادىشاھ، نۇرۇز پادىشاھ، ئاخۇن پادىشاھ، رۇملۇق مۇھەممەد ئەپەندى، خىلىل ئەپەندى، كىچەك لاۋۇر، باي مۇھەممەد جارچى بېشى، مۇھەممەد رېھىم پالۋان قاتارلىق باتۇر ۋە قەھرىمانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى.

ئالتە شەھەر ئادەملىرىدىن: نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنبەگ ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ئابدۇراخمان دادخاھنىڭ ئوغلى ھاپىزبەگ پادىشاھ ئىدى. ئۇ ئۆزى موللا، ئۆلىما، پازىل كىشى ئىدى. دەسلەپتە ئۇ دادىسىنىڭ خىزمىتىدە بولغانىدى. مۇشۇ يىلدا ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ يېنىپ كەلدى. يەلەكىنىڭ ئەھۋالى، كىشىلەرنىڭ خۇي ـ پەيلى ئۇنىڭ مىجەزىگە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىكتىن شەھەرنى تاشلاپ سەھرانى ياقتۇرۇپ، يېزىدا ۋەتەن تۇتتى. يەنە كۇچالىق قادىر پادىشاھ خىتايلار كەلگەندىن كېيىن ئازراق مەنسەپ تۇتتى. كېيىن ئىككى ھەرەم زىيارىتىگە تەييارلىق قىلىۋېتىپ ۋاپات بولدى. يەنە بىرى شايارلىق مەئمۇر پادىشاھ خىتايلار شەھەرنى بېسىۋالغاندا بويسۇنۇشنى ئار ـ نومۇس بىلىپ، ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننىتىنى ئادا قىلىشنى

زۆرۈر بىلىپ ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بىرمۇنچە ئادەملىرى بىلەن كۆچۈنۈپ شايارىدىن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىگە كەلگەندە، بىر كېچىدە زۇڭتۇڭ نۇرغۇن چېرىك بىلەن چىقىپ تۇتۇۋېلىپ، يەكەندە شېھىت قىلدى، يەنە ئاقسۇلۇق سازەندە — ئەھمەد ئاخۇن موللا رۇستەم ئوغلى، ئاتلىق غازىغا يىگىت ۋە مەھرەم، شەھەر ۋە سەپەرلەردە ھەمدەم، يەتتە يىل مىقدارى ئۈرۈمچى ۋە تۇرپانلاردا بولغان جەڭلەردە ياردەمدە بولغان كىشى ئىدى. ئۈرۈمچى ۋە تۇرپاندا بولغان ۋەقەلەرنىڭ ھېكايە ۋە خەۋەرلىرىنى مەزكۇر ئەھمەد ئاخۇندىن سوراپ ئۆز ئاغزىدىن بىۋاسىتە ئاڭلاپ، يەنە بەزى ئىشەنچلىك، ئابرويلۇق، راست گەپ قىلىدىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ، سېلىشتۇرۇپ بۇ ۋاراق ئۈستىگە يازدىم. چۈنكى بىر ئادەمنىڭ ھەممە جايى، ھەممە ماكاندا، ھەممە ۋاقىت ھازىر ۋە تەييار بولمىقى مۈشكۈل ۋە مۇمكىن بولمايدىغان ئىشتۇر.

17

ئۇشبۇ كىتابنى يازغۇچىنىڭ ئىسىم نەسەبلىرى ۋە سەرگۈزەشتلىرى

يېقىن يارانلار ۋە ساداقەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ساپ كۆڭۈللىرىگە ئاشكارا بولغايكىم، مەن كەمىنە تۇپراقنىڭ زەررىسىدىنمۇ ئېتىبارسىز بولغان موللا مۇسا موللا ئەيسا سايرامى ئوغلى شۇنى بايان قىلىمەنكى، مەن ئەمدى بالاغەتكە يەتكەن چېغىمدا، دادام مەرھۇم ماڭا ئىلىم ئۆگىتىش مەقسىتى بىلەن كۇچاغا ئاپىرىپ موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ خىزمىتىگە تۇتۇپ بەرگەنىدى. بىرنەچچە يىل مەدرىسىنىڭ توپىسى، ئوقۇغۇچى تالىپلارنىڭ ئاياغ ئاستى

بولۇپ يۈرۈپ ئانچە - مۇنچە بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى پەرق ئېتىشكە ماجالىم يېتىدىغان بولغان چاغلىرىمدا، كۇچادا تۇڭگانلار خىتاي ئەھلىگە ھۇجۇم قىلىپ ئىسلام ئاچتى. شۇ چاغدا مەن كەمىنە يازغۇچى سايرامغا كەتكەنىدىم. كۇچادىن ئۇشتۇمتۇت سىيىت بۇرھانىددىن خېتىپ خوجام ۋە ئوغلى مەھمۇددىن خوجام، موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام ئېچىش نىيىتى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ سايرامغا يېتىپ كەلدى. مەن كەمىنە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، خالاپ - خالىماي ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ بىللە قارايۇلغۇنغا كەلدۇق. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەئىدبەگ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى ئاچىقىپ بىز بىلەن جەڭ قىلدى، بىز ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي قاچتۇق. مەن كەمىنە بىرنەچچە ئادەملەر بىلەن موقۇر يولىغا كىرىپ چۆل ئارقىلىق كۇچانىڭ يۇلتۇزباغ كەنتىگە چىقتىم. ئات - جابدۇق، ئىگىن - ئاياغلىرىمدىن ئايرىلدىم. ئۇلار مېنى خىتايلارغا تۆھپە قىلىپ بەرمەكچى بولۇشتى. ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن يەنە كۇچالىق خوجاملار نۇرغۇن لەشكەرنى ئېلىپ ئاقسۇغا ماڭغانلىقىنىڭ خەۋىرى ئاڭلاندى. يۇلتۇزباغدىن پىيادە ۋە يالغۇز كۇچا شەھىرىگە باردىم. كۇچا ئادەملىرىنىڭ ھال - ئەھۋا-لىدىن قىيامەت ئاشكارا كۆرۈندى. پاناھلىنىدىغان جاينىڭ تايىنى بولمىدى. ئاخىر مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىيۇللانىڭ مازىرىغا باردىم. موللا ئاللايار ئاخۇنۇم، موللا يۈسۈپ ئاخۇنۇملار مازارنىڭ بېغىدا، خوجاملارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئايىغىدا ئېتىكاپ قىلىپ ياتقانىكەن. ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۈم. بېشىمدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇ جايدا 20 كۈن مىقدارى تۇردۇم. مەھمۇددىن خوجام ئۇشتۇمتۇتلا ئاقسۇنىڭ پەتھە قىلىن-غانلىق خەۋىرىنى كۇچاغا ئەكەلدى. بېرىپ مەھمۇددىن خوجام بىلەن كۆرۈشتۈم. بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن مەھمۇددىن خوجام ئاقسۇغا قايتىدىغان بولدى، مەنمۇ بىللە قايتىپ سايرامغا

كەلدىم. نەزەر سېلىپ قارىسام، يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ۋە ئەھۋالى باشقىچە، بۇ يەردە تۇرىدىغانىنىڭ ئىمكانى يوق. يەنە مەھمۇدىن خوجام بىلەن ئاقسۇغا كەلدىم، ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا باردىم. بۇ يۇرتلار ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا ئۆتكەنگە قەدەر ئۇچتۇرپاندا كۈن كەچۈردۈم. بۇ توغرۇلۇق ۋەقەلەر يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن جانابىي ئاتىلىق غازى تەيىنلىگەن زاكاتچىلىق خىزمىتى ۋە مىرزىلىق ئورنىدا 11 يىل تۇرۇپ، ئولتۇرۇپ - قوپۇش، ئاش - تاماقتا بىللە بولۇپ، خاتىرجەم، كۆڭۈل ئازادىلىكى بىلەن ئۆمرۈم ئوبدان ئۆتتى. ھالا ھازىرقى كۈنلەردە قېرى - ناتىۋان، ھېچ ئىش قولىدىن كەلمەيدىغان ئاجىز، گەپ قىلالمايدىغان بولۇپ، گۇناھنىڭ لېيىغا پېتىپ بىر بۇلۇڭدا ئورۇن تۇتۇپ، ھەممىدىن خالىي بولۇپ ئۆمرۈمنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇۋاتىمەن. تەڭرىگە شۈكرى.

مەن يۇقىرىدا «سايرامدىن بولىمەن» دېگەنىدىم. سايرامنىڭ ئەھۋالىنى ئازراق بايان قىلماي مەن غېرىب - كۆڭلى سۇنۇقنىڭ دىلى ئۆز جايىغا چۈشمەيدۇ. شۇڭا ئاتا - بوۋا، ئەجدادلىرىمىز ۋە ياشانغان پېشقەدەملىرىمىزدىن قايتا - قايتا ئاڭلىغان، ئېغىزدىن - ئېغىزغا ئېيتىلىپ كەلگەن ئىشەنچلىك رىۋايەت ۋە نەقىللەرگە ئاساسەن بۇ ۋەقەلەرنى مۇنداق بايان قىلىمەن:

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 200 يىل ئىلگىرى، ئىلىدا قۇنتەيجى ئىسىملىك بىر قالماق بۇ موغۇلىستان يۇرتلىرىغا باش بولۇپ، خانلىق مەقامىدا ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرگەنىكەن. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى شەرق تەرەپتە قۇمۇل، غەرب تەرەپتە تاشكەنت، سايرام، جەنۇب تەرەپتە لوپ ۋە چەرچەنگىچە جارى بولغانىكەن.

شۇ زامانلاردا قۇنتەيجى لەشكەر تارتىپ بېرىپ تاشكەنت

ۋە سايراملارنى* ئېلىپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپتۇ. سايرامغا بىر قالماقنى باشلىق قىلىپ، بىرنەچچە قالماقنى ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ قويۇپ قايتىپ ئىلى تەۋەسىگە يېتىپ كەلگەندە سايرام خەلقى قالماقلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، قالماقلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بىرنەچچىسى جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كېلىپ قۇنتەيجىگە بولغان ۋەقەنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىپتۇ. قۇنتەيجى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆز قائىدىلىرى بويىچە قەسەم ئىچىپ، ئىلىغىمۇ كىرمەي ئارقىسىغا قايتىپ سايرامغا كېلىپ بىرمۇنچە كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ ـ تالاپ ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرۇپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپتۇ.

سايرام خەلقى ئۈچ قەبىلە يەنى خوجا ئۇرۇقى، شاھ ئۇرۇقى، ئەمىر ئۇرۇقىدىن ئىبارەت ئۈچ ئۇرۇق ئىكەن.

قۇنتەيجى بۇ قېتىم قايتىپ كېلىشىدە ئۈچ ئۇرۇقنىڭ ئېسىلزادە، كاتتىلىرىدىن تاللاپ 20 ئۆيلۈكتىن جەمئىي 60 ئۆيلۈك كىشىنى بالا چاقىلىرى ۋە ئۇرۇق ـ ئەۋلادى بىلەن سۈرگۈن قىلىپ كۆچۈرۈپ پايتەختى ئىلىغا ئەكەپتۇ. بۇلار ئىلىدا بىر يىل مىقدارى تۇرۇپتۇ، ئاندىن ئۇلارنى تۇرپانغا ئەۋەتىپتۇ. تۇرپاندا ئىككى يىل تۇرۇپتۇ، بۇ چاغدا قۇنتەيجى ئۆلۈپتۇ، خاقانىي چىننىڭ لەشكەرلىرى ئىلى بىلەن بۇ يەتتە شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. بۇ ئەھۋاللار بولغاندىن كېيىن، ئەمدى ئۆز يۇرتىمىزغا كەتسەك بولىدىكەن، دەپ بۇ 60 ئۆيلۈك كىشى «ۋەتەننى سۆيۈش ــ ئىماننىڭ جۇملىسىدىن» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئۆز يۇرتىغا كېتىشنى ئارزۇ قىلىپ تۇرپاندىن

* سايرام ــ سوۋېت ئۆزبېكىستانى تاشكەنت شەھىرىنىڭ قېشىدىكى سايرام دېگەن جاينى كۆزدە تۇتىدۇ.

چىقىپ ئىلى ئارقىلىق مۇز داۋانغا كەلگەندە خىتاي چېرىكلىرىگە ئۇچراپتۇ. «نېمە ئادەم سىلەر؟»، دەپ سورىغاندا، بولغان ۋەقەنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىپتۇ. خىتاي چېرىكلىرىنىڭ كاتتىسى شەپقەت قىلىپ «هازىر بۇ يەرلەرگە ئۇلۇغ خاننىڭ چېرىكلىرى يېتىپ كەلدى، يوللار پاراكەندە، يوللار خاتىرجەم بولۇپ بۇ يۇرتلاردا تىنچ ـ ئامانلىق بولغۇچە، دېهقانچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرۈڭلار»، دەپ ياقائىرىق يېزىسىغا ئەكىلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ئۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن كۆنەلمەي بايغا بېرىپ ئورۇنلىشىپتۇ. بايدىمۇ تۇرالماي، «تاغ باغرى كەڭرى يەر ئىكەن» دەپ كۆچۈپ كېلىپ مۇشۇ سايرامدا* ئورۇنلىشىپ توختاپ قاپتۇ. بۇلار ئەسلى كونا سايرامدىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ يەرنىمۇ سايرام دەپ ئاتاپتۇ. ئاقىۋەتتە بۇ يۇرتلار خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپتۇ.

ئالتە شەهەردە ئادەم ئاز بولغانلىقتىن، ئاۋات بولمىغانلىقى ئۈچۈن خىتاي مەنسەپدارلىرى سايرام خەلقىنى ئۆزلىرىگە رام قىلىپ، ئۆزلىرىگە پۇقرا قىلىشنى قەستلەيدىكەن. سايرام خەلقىنىڭ ئەمىر ئورۇقىدىن بىر كىشىسى هۆكۈمەت ۋە مەنسەپكە چېنىنى پىدا قىلىدىغان كىشى ئىكەن. خىتاي مەنسەپدارى شۇ كىشىدىن: «بۇ سايرام خەلقى قانداق قىلسا ئۇلۇغ خانغا تەۋە بولىدۇ»، دەپ سوراپتۇ. «بۇلار مېنىڭ گېپىمدىن چىقمايدۇ. ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسەڭلار، ئۇلۇغ خانغا پۇقرا قىلىپ بېرىمەن»، دەپتۇ ئۇ. خىتاي مەنسەپدارى قوبۇل تۇتۇپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ ئۇ كىشىگە ئاقسۇ ۋە كۇچانىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك هاكىمى بىلەن تەڭ مەنسەپ بېرىپتۇ.

---

* سايرام ــ باي ناهىيىسىدىكى سايرام يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇ سەۋەبتىن سايرامنىڭ ھاكىمىنىڭ دەرىجە ۋە مەرتىۋىسى ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىمى بىلەن باراۋەر بولىشى پۈتۈنلەي ئاز ئىدى.

سايرامدىكى بۇ ئۈچ ئۇرۇقنىڭ ئادەملىرى بىرنەچچە ئەسىرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنە ئۆز ئىچىدە بىر-بىرىدىن ئايرىپ پەرقلەندۇ-رىدۇ.

«شاھ ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئۆزلىرىنىڭ يىراق ئەجدادىنى تاجىك شاھلىرىغا يەتكۈزىدۇ. «ئەمىر ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئەزەلدىن ئەمەل تۇتۇپ، مىرزا ۋە مەنسەپدار بولۇپ كەلگەن-لەرنىڭ ئەۋلادى بىز، دەيدۇ. «خوجا ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئۆز-لىرىنى «ئەلىۋى» يەنى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەۋلادى بولىمىز، دەپ پەخىرلىنىپ ماختىنىدۇ. مەن كەمىنە ھەم ئۇشبۇ ئۇرۇقتىن بولىمەن. ئاتا ۋە ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان تەۋەررۇك شەجەرىلەر ھېلىمۇ بار.

ھەممە مىللەت ھەممە دىندا، ئۇلۇغ مۆتىۋەرلەر ئارىسىدا، ئەرەب ۋە ئەجەملەر ئىچىدە، تۈرك ۋە موغۇل تائىپىلىرىدىمۇ ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ نەسەبلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ كەپتۇ. ھەركىشى ئۆزىنىڭ نەسەبىنى بىرەر قەبىلىگە توغرىلاپ، ئۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىپ، ماختىنىپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئۇستىخان-سۆڭەكلىرىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتۈپتۇ. خىتاي، قالماق، قىرغىز، قىپچاقلارمۇ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ نەسىبىدىن پەرزەنت، بالا-چاقىلىرىنى خەۋەردار قىلىدۇ. ئۆز نەسەبلىرى-دىن خۇرسەن بولىدۇ. مۇنداق بولغانىدىن كېيىن مەن كەمىنە ھەم ئاتا-ئەجدادلىرىمنى ئىزھار قىلىپ بايان قىلماقنى لازىم كۆردۈم، يەنى موللا مۇسامۇللا ئەيسا خوجا ئوغلى، ئېزىزخان خوجا ئوغلى، نىيازخان خوجا ئوغلى، ئىشان سۇلتان خوجا ئوغلى،

ئىشان پادىشاھ خوجا ئوغلى، ئىشان شاھ جاھان خوجا ئوغلى، ئىشان غېرىب شاھ خوجا ئوغلى، ئىشان سەئىد جالالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەيىد جامالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد كامالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد ئىبراھىم باب ئوغلى، سەئىد ئابدۇجاپپار باب ئوغلى، سەئىد ئابدۇكېرىم باب ئوغلى، ئابدۇلمەجىد باب ئوغلى، ئابدۇلۋۇدۇد باب ئوغلى، ئابدۇلئەزىز باب ئوغلى، ئارسلان باب بابام ئوغلى، ئىلياس باب ئوغلى، مەھمۇد باب ئوغلى، ئىپتىخار باب ئوغلى، ئوسمان باب ئوغلى، ئۆمەر باب ئوغلى، ئىسمائىل باب ئوغلى، ئىسھاق باب ئوغلى، ئابدۇكېرىم باب ئوغلى، ئابدۇجېلىل باب ئوغلى، ئابدۇرېھىم باب ئوغلى، ئابدۇراخمان باب ئوغلى، ئابدۇجاپپار باب ئوغلى، ئابدۇلپەتتاھ باب ئوغلى، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە ئوغلى، ھەزرىتى ئەلى كەرىمەللاھۇ ۋەجھۇ ئوغلى.

بۇ مۇبارەك شەجەرىنى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 945 - يىلى① سەمەرقەند پادىشاھى ئەبەيدۇللاخاننىڭ زامانىسىدە يېڭىلاپ يېزىپ، كاتتا ئۆلىمالارنىڭ مۆھۈرلىرىنى باستۇرۇپ، ئەبەيدۇللاخاننىڭ ئالتۇن مۆھۈرلىرى بىلەن زىننەت بېرىپ، كامالىددىن باب شەيخنىڭ ساقلاپ مۇھاپىزەت قىلىشىغا ئالتۇن نىشان② بەرگەنىكەن. بۇ ئالتۇن نىشان تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىكتىن تەۋەررۇك بىلىپ، كەم - زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بويىچە بۇ سەھىپىگە كۆچۈرۈپ يازدىم.

---

① ھىجرىيىنىڭ 945 - يىلى مىلادىنىڭ 1538 -، 1539 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ئالتۇن نىشان — بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ يارلىقى، خىزمەتكە بەلگىلەش بۇيرۇقى قاتارلىقلار ئالتۇن نىشان دەپ ئاتالغان.

يارلىق

«ئەبۇلغازى ئەبەيدۇللاخان باھادىر، ئەزىز دۆلەتمەن قېرىنداشلار، بەخت - سائادەتمەن پەرزەنتلەر، قەدىرلىك بەگلەر، دىيانەتلىك ئومۇرالار، ئېتىبارلىق ۋەزىرلەر، ئامانەتكە سادىق ۋەكىللەر، خۇسۇسەن سايرام ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى، سەججادە نەشىن① لىرى، شەيخ ۋە قازىلىرى، دانىشمەن مۇدەررىسلىرى، يۈز بېگى، ئون بېگى، ئەرباب باشلىقلىرى، ئايماق - ئايماق، كەنت - كەنتلەردە ئولتۇراقلاشقان چوڭ - كىچىك، تۈرك، تاجىك، پۇقرا - رەئىيەلەرگە سۆزىمىز مەلۇم بولسۇنكىم، شەرىئەتنىڭ كۈچلىنىشى، سائادەتنىڭ قانات يېيىشىنى ئارزۇ قىلىدىغان خانلىقىمىز تەرىپىدىن، خالايىقلارنىڭ خوجىسى بولغان، دۇئا ۋە سالامنىڭ ھەممىدىن ئەۋزىلى ۋە ئالىيسى يوللىنىدىغان ھەزرىتى پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى ۋە روناق تېپىشىغا يەنىمۇ ياردەم ۋە مەدەت بېرىش ئۈچۈن، ئالىيجاناب ۋە ئالىي نەسەب ئۇلۇغ ماشايىخ كامالىددىن سەيدەمنى سايرام يۇرتىنىڭ سەججادە نەشىنلىك مەنسىپى، شەيخۇلئىسلاملىق دەرىجىسىگە لايىق كۆرۈپ ئۇشبۇ يارلىقنى چۈشۈردۇق. بۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن، بۇ ئالىيجانابنى شەيخۇلئىسلام ۋە ئۇلۇغ پېشىۋا بىلىپ، بۇ ئالىي مەنسەپكە تەئەللۇق ئىشلاردا ئالىي جانابقا ئەگىشىپ، ئىززەت - ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرگەيسىزلەر، ھېچقانداق كىشىنى بۇ مەنسەپتە ئالىيجانابقا

---

① سەججادە نەشىن — لۇغەت مەنىسى، سەجدە قىلىدىغان يەردە ئولتۇرغۇچى دېگەن بولۇپ، دىنىي پېشىۋا، دىنىي يېتەكچى دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

شېرىك، دەپ تونۇمىغايسىزلەر. ھېچبىر كىشى ئۇلارنىڭ ئىشلىرى-
غا دەخلى بەرمىسۇنلەر. شەرىئەتنىڭ تايانچىسى بولغان قازى
پەرىدۇن ۋە باشقا قازىلارمۇ ئالىيجانابنى ئۆزلىرىدىن مۇقەددەم
ۋە پېشىۋا بىلىپ، شەرىئەتنىڭ ھۆكۈم ۋە خەت - ۋەسىقىلىرىگە
مۆھۈرلىرىنى باستۇرسۇنلەر. يارلىققا خىلاپلىق قىلمىسۇنلەر.
ھاپىز، قارىي، ئىمام، مەزىن، شەيىخ، مۆتىۋەللىلەر، يىراق-
يېقىندىن كەلگەن دىنىي يېتەكچىلەر، جانابىي ئالىيىنىڭ سۆز -
مەسلىھەتىدىن چىقمىسۇنلەر. يېقىندىن مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ،
ئىززەت - ئىكرامىنى بەجا كەلتۈرۈپ خىلاپلىق قىلمىسۇنلەر.
باشقا كىشىنى تەلەپ قىلىپ يېڭى نىشان، يېڭى يارلىق ئالمىسۇن-
لەر. جانابىي ئالىينىڭ غەيۋەت - شىكايىتىنى قىلىپ گۇناھكار
ۋە رەسۋا بولمىسۇنلەر، دەپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 945 - يىلى①
(ئىت يىلى) سەپەر ئېيىدا سەمەرقەند شەھرىدە مۆھۈرلۈك
نىشان، يەلى يارلىق قىلىندى. ۋەسسالام».

بۈرۈنقى زاماندا ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ ناملىرىنى ۋە
كونا، چىرىپ قالغان يارلىقلارنى بۇ سەھىپىگە يېزىپ كىرگۈزۈش-
تىكى مەقسىتىم، ئۆتكەن خانلار ۋە بۇخانلارنىڭ بەلگىسى ۋە
نەمۇنىسى بولغان يارلىقلار بىلەن بۇ يازغانلىرىمغا② شەرەپ
ھاسىل بولۇپ قاتارغا كىرىپ قالارمىكىن، ئوقۇغان، ئىشىتكەنلەر
بۈرۈن ئۆتكەن ئەزىزلەر، ئالىي نەسەبلىك خانلار ھەققىدە
دۇئا - پاتىھە قىلماقلىرىغا سەۋەب بولارمىكىن دېگەن ئارزۇدىن
ئىبارەت.

---

① ھىجرىيىنىڭ 945 - يىلى مىلادىينىڭ 1538 —، 1539 -
يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② بۇ يازغانلىرىم — دەپ ئاپتور مۇشۇ «تارىخىي ئەمىنىيە»
كىتابىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق زىكىر قىلىپدۇركى، خان، خاقان ۋە ئىقتىدارلىق پادىشاھ بولۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئېسىل نەسەبلىك بولۇشىغا ھەددىدىن زىيادە رىئايە قىلىنغان. ھەر زامان، ھەر ماكاندا ئالدى بىلەن ئاتا ـ ئەجدادلىرىنىڭ نەسەب ۋە ئەسلىنى سۈرۈشتۈرۈپ ۋە مۇلاھىزە قىلىپ ئاندىن خالايىق ئۇلارنى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ پادىشاھ قىلىپ تىكلەپ ئىتائەت قىلىپ، ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ كەلگەنىكەن. ئۇلار پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ھاكىملارنىڭ ھاكىمى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمىنىڭ ئۆزىگە خاس پەزىلىتى بىلەن شۇنداق كاتتا دۆلەت ۋە ئىززەتكە مۇيەسسەر بوپتۇ. بۇ پادىشاھلارغا ئۇلارنىڭ كەمتەر ـ ئاجىز پۇقرالىرىدىن بىرى ئاغىزدا خىزمەت قىلىپ، بىرەر قېتىم نەزەرىدىن ئۆتسە، ئۇ پادىشاھلار بۇنداق ئاجىز پۇقرالىرىغا شاھانە ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئايلىق، يىللىق، مائاش ـ تەمىنات تەيىن قىلىپ ئۇلارنىڭ ئەۋلادىدىن ـ ئەۋلادىغىچە بەھرىمەن بولۇش شەرىپىگە مىراسخورلۇق قىلىشى ئۈچۈن يارلىق ۋە نىشان بېرىدىكەن. كېيىن بولغان خان، پادىشاھلار بۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلادلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ ئىزدەپ تېپىپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ مائاش ـ تەمىناتلىرىنى ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ ئۇلارنى رازى قىلىدىكەن. بىرنەچچە يىلدا بىر نۆۋەت ئوردىلىرىغا ئاپىرىپ كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە قىلىپ، ھاجەتلىرىنى راۋا قىلىپ ھەممىدىن غەمسىز، بىھاجەت قىلىدىكەن.

ئەي، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، ھاكىملارنىڭ ھاكىمى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم! ھەقىقىي پادىشاھلىق ساڭا خاستۇر. سەن ھەممىنى بىلگۈچىدۇرسەن. شۇڭا مەخلۇقلىرىڭدىن بەزىلىرىنى ئىلغاپ، ئىلتىپاتىڭ بىلەن ئۇلارغا كاتتا دۆلەت، بەخت ـ پاراغەت ئاتا قىلىپ، ھەممىدىن غەمسىز ۋە بىھاجەت قىلىپ دەرگاھىڭغا يېقىن قىلىسەن. شۇنداق بەن ـ

دىلىرىڭىزنىڭ تۆپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئەۋلادىنى زامان-زامانلار-غىچە ھەتتا قىيامەتكىچە توغرا يولغا سېلىپ، ھىدايەت ئاتا ئەيلەپ مەھشەر كۈنى چوڭ-كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ ئۆز جامالىڭنى كۆرۈش شەرىپىگە ئىگە قىلساڭ، بۇ مۇئەللىپنىمۇ شۇلارنىڭ قاتارىدا قىلىپ، ئىلگىرى-ئاخىر ئۆتكۈزگەن گۇناھ-لىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ، كەرەم ۋە مەغپىرەت قەلەمتىراچى بىلەن جەرىملىرىنىڭ① نۇقتەسىنى يۇنۇۋېتىپ ھەرەمگە ئۆزگەرتىپ جامالىڭنى كۆرۈشكە سازاۋەر قىلساڭ، سېنىڭ ئۇلۇغ دەرگاھىڭ ئۈچۈن ئاجايىپ ۋە غارايىپ ئىش ئەمەس. پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان شەپقەتلىك تەڭرىم، ئىككى ئالەمنىڭ خوجىسى، ئاخىر زامان پەيغەمبىرى — مۇھەم-مەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى-ھۆرمىتىدىن دۇئايىمىزنى ئىجا-بەت قىلغىن، ئامىن.

18

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنىنى ئىك-كىنچى قېتىم بويسۇندۇرغانلىقى؛ ئۆز مۈلكى-مىراسلىرىغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولغانلىقى

خاقانى چىن ئىقلىمىنىڭ خانى داۋگۇاڭ② زامانلىرىدا چىن ئىقلىمىنىڭ تەۋەلىرى ناھايىتى مەمۇرچىلىق، ئەتراپ

---

① جەرام-جەرم — گۇناھ دېگەن مەنىدە بولۇپ، جەرىمنىڭ چېكىتىنى ئېلىۋەتسە «ھەرەم» بولىدۇ. ھەرەم دېگەن يېقىن، خاس دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

② داۋگۇاڭ — 1821-يىلدىن 1850-يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

چېگرىسلىرى تىنچ بولغانىكەن. داۋگۇاڭ خان 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتۈپتۇ. ئاندىن شيەنفېڭ① خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا جىن موزا دېگەن بىر گۇرۇھ خانلىق تالىشىپ ماجىرا تۇغدۇرۇپ، نۇرغۇن جەڭ ۋە جېدەللەر يۈز بېرىپتۇ. شيەنفېڭ خان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇڭجى② خانلىق تەختىگە چىقىپتۇ. بۇ چاغدا تۇڭگانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خاننىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپتۇ. تۇڭجى خان تەختتە ئولتۇرۇپ يەتتە يىلدىن كېيىن بۇ موغۇلىستان يۇرتىنىڭ كۇچا شەھىرىدىكى تۇڭگانلارمۇ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا باشقا بولۇۋالدى. بۇ توغرۇلۇق ۋەقەلەر باشتا بايان قىلىپ ئۆتتۇلدى.

تۇڭجى خان زامانلىرىدا خاقانى چىنىنىڭ چەت ـ ياقا چېگرا يۇرتلىرى تولىمۇ چېچىلاڭغۇ، ئىتتىپاقسىز ئىدى. خان ئوردىسىدىكى قۇرئەنداز ـ پالچى، مۇنەججىملەر خاننىڭ بەخت ـ تەلىيىگە قۇرئى تاشلاپ، پال سېلىپ ئېيتتىلەركى: «تۇڭجى خان، خانلىقنى بېرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمىگۈچە خاقانى چىن ئىقلىمىدىن نەسلىڭ ۋە شۇملۇق كۆتۈرۈلمەيدىكەن. تەقدىرنىڭ ئەھۋالىدىن مۇشۇنداق بولىدىغانلىقى مەلۇم بولدى»، دەپ خانغا مەلۇم قىلدى. قۇرئىنىڭ مەزمۇنىغا بىنائەن خان پادىشاھلىق تەختىدىن ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ گۆرۋستانلىقىغىچە بولغان بىر پوتەي مىقدارى ئارىلىققا لەخمە كولاپ، يەر ئاستى بىلەن

---

① شيەنفېڭ — 1851 - يىلدىن 1861 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

② تۇڭجى — 1862 - يىلدىن 1874 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

يول ياساتتى. خانلىقنى خانزادىلەردىن گۇاڭـشۈي* دېگەن
كىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى باشلىرىنى چۈشۈرتۈپ راھىب
سۈپەت بولۇپ، «يەر يۈزىدە يۈرمىكىم ھارام بولدى»، دېگەن
ئەقىدە بىلەن ئولتۇرغان تەختىدىن چۈشۈپ، يەر ئاستى يولىغا
كىرىپ، ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ گۆرۈستانلىقىدىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن
كىشىگە كۆرۈنمەيدىغان بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ.
گۇاڭشۈي خان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چېغىدا كىچىك
بولۇپ، ئۈچ ياشتا ئىكەن. زۇڭـدۇ، ۋەزىر، كاتـتا ئەمەلـدارلار
ئۆزىنىڭ قائىدە ـ رەسىم، ئەقىدىلىرى بويىچە ئاسمانـدىن بىر
ياشنى تىلەۋېلىپ خانغا بېرىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن خان تـۆت ياش
بوپتۇ. ئانىسى بىر ياشنى بېرىپتۇ، خان بەش ياشـلىق بوپـتۇ.
زېمىندىن بىر ياشنى تىلەپ ئېلىپ بېرىپتۇ، ئالتە ياشلىق بوپتۇ.
زۇڭـدۇ، ۋەزىر، مەنسەپـدارلار بىر ياشـنى تارتۇق ـ پېـشكەش
قىلىپ بېرىپتۇ، ئاندىن يەتتە ياش بوپتۇ. خانىمىز يەتتە ياشـ
لىرىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇردى دەپ ئەقىدە ـ ئىخلاس قىپتۇ.
لېكىن گۇاڭشۈي خان ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرۇپ خـانـلىق
ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلغانىكەن.
مۇشۇنداق ياخشى كۈنلەردە قۇرئەنداز پالچى، مۇنەججىملەر
گۇاڭشۈي خاننىڭ بەخت ـ تەلـيـگە قۇرئـى سېلـىپ كۆرۈپ،
«خاننىڭ يۇلتۇزى داۋاملىق يۇقىرى ئۆرلەپ ئېگىزلـىك دەرىـ
جىسىدە، تەلىيى بەلەن ۋە ئۈستۈن بولۇپ تۇرۇپـتۇ. دۈشمەنـ
لىرىنىڭ يۇلتۇزلىرى پەس، خارابلىق دەرىجىسىدە بولۇپ، خانـ
نىڭ يۇرتى تىنچ ۋە خاتىرجەم بولىدىكەن. تەقدىرنىڭ ئەھۋاـ
لىدىن شۇ كۆرۈنىدۇكى، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ يۇرتلىرى ئىككىنچى

* گۇاڭشۈي — 1875 - يىلدىن 1908 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇر-
غان.

قېتىم قولىغا قايتىپ كېلىدىكەن. شۇڭا ھەر تەرەپكە لەشكەر ماڭدۇرسا، شەك - شۈبھىسىز غەلىبە قازىنىدۇ»، دەپ مەلۇم قىلدى. بۇ ئەھۋالدا لى خۇڭجاڭ باشلىق ۋەزىر - ۋۇزرا، كاتتا مەنسەپدارلار «غەرب تەرەپتىكى لەنجۇسىنىڭ قاتارلىق نۇرغۇن يۇرتلارغا تۇڭگانلار غالىب كېلىپ ئىگىدارچىلىق قىلىپ يۇرت ۋە يۇقرالارنى ۋەيران ۋە خاراب قىلىۋاتىدۇ. ئىلىخونى ئورۇسلار بېسىۋېلىپ تۇرۇپتۇ. نەنلۇ باچىڭ① دېكى چەنتۇلار②غا غەرب تەرەپتىن بىر ئادەم كېلىپ پادىشاھ③ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتىدۇ. ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆلەتلىرىدە بۇ تەرەپتىكى دۈشمەنلەر يوق بولدى. ئەمدى ئەزەلدىن ئۇلۇغ خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارغا چېرىك ئەۋەتىپ قايتۇرۇۋالساق، دەپ ئۇلۇغ خانغا ئەرز قىلدى. ئۇلۇغ خان: «بىلدىم، ئۇنداق بولسا چېرىك بېرىپ مەزكۇر شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالسۇن. قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇرۇشقا چىقسا، ئۇرۇشۇپ ئۆلتۈرسۇن. مۇبادا ئۇرۇشماي ئەل بولسا، بىرگە تەۋە قىلسۇن. ئاتا - بوۋامدىن قالغان بىر فۇڭ مۆلۈك، مىراس زېمىنىنى 1000 چېرىكتىن يوق بولغۇچە سوقۇشۇپ قايتۇرۇۋالسۇن. مەن ئۇلۇغ خان ئۇششاق يۇقرالىرىمنىڭ گۇناھلىرىغا ئەپۇ قىلمىنى سۇرۇپ كەچۈرۈم قىلدىم»، دەپ يارلىق قىلدى. چىڭ④ جاڭ-جۇننى 40 مىڭ چېرىك بىلەن ئىلى تەرەپكە بېرىشقا يارلىق

---

① نەنلۇ باچىڭ — جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەر دېگەن مەنىدە.

② چەنتۇ — ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنى كەمسىتىپ شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

③ پادىشاھ — بەدۆلەتنى كۆرسىتىدۇ.

④ جىن شۇن — مۇھەررىردىن.

چۇشۇردى. لوشى① دارىنى 25 مىڭ چېرىك بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرگە بىرىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇ مەنسەپدار جاڭجۇنلەر لەنجۇغا كەلگەندە، لەنجۇنىڭ زۇڭدۇسى ئۆزىنىڭ چېرىك باشلىقى دۇڭ دارىنى② 20 مىڭ چېرىك بىلەن لوشى دارىنغا قوشتى.

شۇنداق قىلىپ تۇڭگانلار خاقانى چىنىنىڭ ئىتائىتىدىن باش تارتىپ، ئۆز ئىچىدىن ما خۇلۇڭ دېگەن تۇڭگاننى خان كۆتۈرگەنلىكى ۋە يۈز بەرگەن بارلىق ۋەقەلەر مۇقەددىمىدە بايان قىلىپ ئۆتتۇلدى ۋە يەنە تۇڭگانلارنىڭ خانى يوق بولغاندىن كېيىن، داڭدار باتۇرلىرىدىن داخۇ، شاۋخۇ دېگەن ئىككى باتۇرى خىتاي ئەھلى بىلەن ئۇرۇشۇپ، گاھى غالىب كېلىپ، گاھى مەغلۇپ بولۇپ لەنجۇ شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر - كەنتلەردە سەككىز يىل بەلكى ئون يىل مىقدارى پاراكەندىچىلىك بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. مۇشۇ كۈنلەردە ئۇلۇغ خاننىڭ يارلىقى بىلەن ئۇرغۇن چېرىكلەر كېلىپ لەنجۇ شەھىرىگە ئورۇنلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ داخۇ، شاۋخۇلار قۇمۇلغا قېچىپ چىقتى. قۇمۇلدا 40 — 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن قورقۇپ بۇ يەردىمۇ تۇرالماي، قۇمۇل خەلقىنىمۇ قورقۇتۇپ ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىپ تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى. بۇ ۋەقەلەرمۇ باشتا زىكرى قىلىپ ئۆتتۇلدى.

ئۇلۇغ خاننىڭ چېرىكلىرى لەنجۇدىن چىقىپ چىڭ جاڭجۇن چېرىكلىرى بىلەن شىخوغا كېلىپ ماكانلاشتى. لىيۇ دارىن قۇمۇلغا، دۇڭ دارىن③ گۇچۇڭغا ئورۇنلاشتى. ئۇلار تۇرپانغا قاراپ

---

① لىيۇ جىڭتاڭ — مۇھەررىردىن.

② دۇڭ فۇشياڭ — مۇھەررىردىن.

③ «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «زۇڭتۇڭ دارىن» دېيىلگەن. مۇھەررىردىن.

يۈرۈش قىلدۇرغان تەرەددۇت قىلىۋاتقان چاغدا، بۇ يەرنىڭ پادىشاھى 30 مىڭ لەشكەر ۋە توپ ـ زەمبىرەكلىرى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى ئەندىشە قىلىپ لەنجۇسىڭنىڭ زۇڭدۇ*سىغا: «بۇ يەرنىڭ پادىشاھى 30 مىڭ لەشكەر بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ. كۈچ ـ قۇۋۋىتى زىيادە، ياراق ـ ئەسلىھەلىرى تولا، لەشكەرلىرى باتۇر دەپ ئاڭلىدۇق. يەنە ياردەم ئۈچۈن بىرمۇنچە چېرىك ئەۋەتىلسە»، دەپ ئىلتىماس قىلدى. لەنجۇسىڭنىڭ زۇڭدۇسى ئەرزنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن: «ئۆزۈم 60 مىڭ چېرىك بىلەن سىلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئاتلاندىم. ئەندىشە قىلماي، مەقسەت ـ نىشان يولىغا قەدەم قويۇڭلار»، دەپ بۇيرۇق ئەۋەتتى. بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن خىتاي مەنسەپدارلىرىدا غەيرەت ۋە جۈرئەت پەيدا بولدى. قۇمۇلدا 10 ئاي تۇرغان لوشى دارىن چوڭ يول بىلەن تۇرپانغا كىردى. دۇڭ دارىن ماناس، ئۈرۈمچى، داۋانچىڭ ئارقىلىق تۇرپانغا يېتىپ كەلدى. تۇرپاندا 10 ئاي مىقدارى تۇرغاندىن كېيىن ئاتلىنىپ كورلىغا كەلدى. تۇڭگانلار بىر يەردە توختاپ پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىگە قول ئۇزىتالمىسۇن، دېگەن ياخشى نىيەت بىلەن داخۇ، شاۋخۇلارنى قوغلاپ كورلىدىن چىقىپ، 10 كۈندە ئاقسۇغا كەلدى. داخۇ، شاۋخۇلار ھېچيەردە ئارام ئالالمىدى. شەھەرگىمۇ كىرەلمىدى. داخۇ ئۈچتۇرپان يولى قاخشال ئىچى بىلەن، شاۋخۇ چوڭ يول بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

دېمەك، دۇڭ دارىننىڭ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەن ۋاقتى،

* زو زۇڭتاڭ.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى① (ئات يىلى) شەۋۋال ئېيىنىڭ 17 - كۈنى (چارشەنبە)، قىش پەسلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ئىدى. ئاقسۇدا 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن دۇڭ دارېن چوڭ يول بىلەن، لوشى دارېن ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. لوشى دارېن بىلەن دۇڭ دارېن تەڭلا بىر كۈندە قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ قارا چېرىكلەر قەشقەرگە كىرىشى بىلەن تەڭ مىرزا ئەھمەد قوشبېگى پەرغانە ۋىلايىتىگە جېنىنى ئېلىپ قاچتى. دۇڭ دارېن بېرىپ يەكەننى قولغا كىرگۈزدى. خوتەنمۇ بويسۇنۇپ ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. شۇنداق قىلىپ بۇ يەتتە شەھەر، بەلكى پۈتۈن موغۇلىستان يۇرتى خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. «ئىسلام غېرىبلىق بىلەن باشلانغان، كەلگۈسىدە يەنە غېرىبلىققا قايتىدۇ»، دېگەن ھەدىسنىڭ مۆجىزىلىك بايانى ئاشكارا بولدى.

داخۇ، شاۋخۇ باشلىق تۇڭگانلار قەشقەرگە بېرىپ خۇدالويە② بىلەن بىرنەچچە كۈن ئۇرۇشتى. ئاخىر خاقانىي چىننىڭ چېرىكلىرى يېتىپ بارغاندا، داخۇ چاقماق ئېغىزىدىن ئۆتۈپ روسىيىگە قاراپ قاچتى. شاۋخۇ بىرمۇنچە تۇڭگانلار بىلەن خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ يوقىتىلدى. داخۇ 40 مىڭغا يېقىن تۇڭگان ۋە ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ رۇسىيىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئاق پادىشاھ بۇلارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ يەر - سۇ، زېمىن ئىن-

---

① ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 -، 1878 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② خې بۇيۇن — دۇڭ فۇشياڭنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، خې بۇيۇن ياقۇپبەگدىن يۈز ئۆرۈگەنىدى — مۇھەررىردىن.

ئام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۈگكانلار باي، پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتى.

خاقانى چىنىنىڭ چېرىكلىرى تۇرپاندىن چىقىپ بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغۇچە ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتمەي، ئۇق چىقىرىپ يولنى توسمىدى، بەلكى شەھەر ـ شەھەرنىڭ چوڭلىرى، مۆتىۋەرلىرى ئالدىغا چىقىپ ئىززەت ـ ئىكرام بەجا كەلتۈرۈپ، قولىدىن كېلىشىچە خىزمەتكار- چىلىقنى قىلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ ھەربىر شەھەرگە يېتىپ كەلگەندە، «يامان ئادەملەر بولسا بىزگە چىقىرىپ بېرىڭلار»، دەپ يارلىق قىلدى. يۇرت چوڭلىرى: «يامان ئادەملەر ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ قېچىپ كەتتى. ئوبدان، تىنچ ئادەملەر ئۆز جاي ـ ماكانلىرىدىن قوزغالمىدى» دەپ مەلۇم قىلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ بۇ سۆزگە قايىل بولدى. مۇبادا «ماۋۇ يامان ئادەم، ئۆلتۈرۈپ بەرمىسىڭىزلار بولمايدۇ»، دېسە ئۆلتۈرۈپ بەردى. بىرەر ئادەمنى ئۆزلىرىچە يا ئۇنداق، يا مۇنداق دېمىدى. مەيلى مۇساپىر، مۇجاۋىر، سىپاھ ياكى پۇقرا بولسۇن ھېچقانداق بىر كىشىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلمىدى. «تىنچ بولۇپ، پۇقرادارچىلىق قىلىڭلار، ئوبدان بولۇڭلار، يامان نىيەت قىلماڭلار، ئۇلۇغ خان سىلەرنىڭ ئىلگىرىكى گۇناھلىرىڭلارنى ئەپۇ قىلدى»، دەپ ئېلان- لارنى يېزىپ، شەھەر ـ شەھەر، يېزا ـ سەھرا، مەھەللە ـ كەنتلەرگە چاپلىشۇەتتى. چوڭ ـ كىچىك ھەممە خالايىق بۇ ئېلانلارنى ئوقۇپ خاتىرجەم بولدى.

خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرى قەشقەرگە كۆچالىق ئەھ- مەد ۋاڭ بەگنىڭ ئوغلى ھامىتاجى بەگنى ھاكىم قىلدى. ئاقسۇغا قاسىم قازىبەگنى، كۆچاغا يۇسۇپبەگنى، باي ـ سايرامغا مۇھەممەد توختىبەگنى، ئۇچتۇرپانغا ئالائىبىددىن

بەگنى، خوتەنگە ئەھمەدبەگنى، يەكەنگە توختىنىيازبەگنى ھاكىم قىلدى.

توختىنىياز بەگنى يەكەنگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلەشتىكى سەۋەب شۇكى، مىرزا ئەھمەد قوشبېگى خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ قايتىشىدا يەكەننىڭ ھاكىمى شاغاۋۇل دادخاھقا: «خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇرۇشقىلى بارىمەن. مارالبېشىغا نۇرغۇن ئۇن، گۇرۇچ ماڭدۇرۇڭ»، دەپ بۇيرۇق قىلغانىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن شاغاۋۇل دادخاھ مارالبېشىغا نۇرغۇن ئۇن-گۇرۇچ، يەم-بوغۇز ماڭدۇرۇپ، بۇنىڭغا يۈز بېشى توختىنىيازبەگنى باشلىق قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. توختىنىيازبەگ بۇ ئاشلىقلارنى مارالبېشىغا ئاپىرىپ ساقلاپ تۇرغانىدى. خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى مارالبېشىغا يېتىپ كەلگەندە توختىنىيازبەگ ئالدىغا چىقىپ: «ئۇلۇغ خاننىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرى ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ بىر قەدىمكى پۇقرالىرىنى تېپىۋالماق ئۈچۈن ئاقسۇغا كەپتۇ، دەپ ئاڭلاپ ئۆزۈم دېھقانچىلىق قىلىپ ئالغان ئاشلىقىمنى ئۆز ئۇلاغلىرىم بىلەن ئەكىلىپ ھەر بىرلىرىنى ساقلاپ تۇرغاندىم»، دەپ ئاشلىقلارنى سوۋغات قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى ناھايىتى خۇش بولۇپ، كۆڭلى ياخشى ئادەم ئىكەن، دەپ ئۇنىڭغا يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى مەرھەمەت قىلدى.

ئۇلار يەنە شەھەر-شەھەرلەرنىڭ پادىشاھلىق ئامبارلىرىدىكى ئاشلىقلارنى خەتلەپ تىزىمغا ئالدى. يۇرت پۇقرالىرىدىن ئالىدىغان، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا لازىم بولىدىغان مەيلى ئاشلىق ياكى ئوتۇن، بىدە-سامان قاتارلىق نەرسىلەرنى رويخەت قىلىپ، «بۇ نەرسىلەرگە مۇشۇ يەرنىڭ ھازىرقى باھاسى بويىچە نەرخىنى توختىتىپ بېرىڭلار، ئۆۋەندىكى پۇقرالاردىن نېمە ئالساق سىلەر توختىتىپ بەرگەن باھا بويىچە پۇل بېرىمىز. پۇل بەرمەي ھېچ نەرسە ئالمايمىز. بىزگە يۈز قاراپ نەرخنى ئېگىز-پەس

قىلىپ، پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشنى قىلماڭلار»، دەپ قايتا ـ قايتا تەكىتلەپ يۇرت چوڭلىرى، مۆتىۋەرلەر ۋە سودىگەرلەرگە ئۇقتۇرۇش بەردى. يۇرت چوڭلىرى، بەگ ۋە مۆتىۋەرلەر ئاشلىقنىن ئارتىپ چىغ ۋەتوزغاقچىچە نەرخىنى توختىتىپ، رويخەت قىلىپ يېزىپ مەلۇم قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى رويخەتنى كۆرۈپ يۇرت چوڭلىرىدىن: «مۇشۇ نەرخ بويىچە پۇل بەرسەك پۇقرالارغا ۋابال بولامدۇ، بولمامدۇ؟»، دەپ سورىدى. يۇرت چوڭلىرى: «ۋابال بولمايدۇ»، دەپ جاۋاب بېرىشتى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى: «ئۇنداق بولسا ‹ۋابال بولمايدۇ› دەپ زىمان كۆتۈرۈپ① ھۆججەت خەت بېرىڭلار»، دېگەندە، يۇرت چوڭلىرى: «ئۇشبۇ نەرختە پۇل بېرىلسە ۋابال بولمايدۇ، مۇبادا ۋابال بولسا ھەر ئىككى دۇنيادا بىز زامىندۇرمىز»، دەپ مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ زىماننى كۆتۈرۈپ ھۆججەت خەت بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار پۇقرالاردىن نۇرغۇن ئاق ـ قارا ئاشلىق، ئوتۇن، بېدە ـ سامان قاتارلىقلارنى ئېلىپ ھەرگىز كېمەيتمەي پۇلنى نەق بەردى. مۇشۇنداق ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن بەش يىل ئۆتتى.

قەشقەرگە كەلگەن خاقانى چىننىڭ چېرىك باشلىقلىرىدىن دۇڭ دارىن ئۆز دىنىغا مەھكەم، مۇسۇلمانلارغا ئاداۋىتى كۈچلۈك، غەيرەت ۋە باتۇرلۇقتا ھەممە مەنسەپدارلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاچچىقى يامان ئادەم ئىكەن. ئۇ سېرىقغۇلنىڭ② ھاكىمى ئالىپبەگكە ئازغىنا بىر گۇناھىنى قويۇپ ئۇرۇپ

---

① زىمان كۆتۈرۈش ــ مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش، زىياننى تۆلەپ بېرىشنى ئۈستىگە ئېلىش دېگەن مەنىدە.

② سېرىقغۇل ــ ھازىرقى تاشقورغان شۇ چاغلاردا سېرىقغۇل دەپ ئاتىلاتتى.

ئۆلتۈرۈۋەتتى. يەنە، ئاتىلىق غازىنىڭ قەبرىسىنى ماڭا كۆرسىتىپ بەرسۇن، دەپ قەشقەر ئەھلىنى قىستىدى. نائىلاج قەبرىسىنى كۆرسىتىپ بېرىشتى. دۇڭ دارىن چېرىكلىرىنى ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ گۆرىنى ئاچتۇرۇپ، ئۆلۈكىنى ئېلىپ، نۇرغۇن ئوتۇننى دۆۋىلەپ ئوت يېقىپ جەسەتنى كۆيدۈرۈۋەتتى. خالايىق ھېچ قانداق ئىلاج قىلالمىدى. دىنى ئاجىز، زاتى پەس مۇناپىقلار خۇشال بولدى. دىيانەتلىك، ئېتىقادى مۇستەھكەم مۇسۇلمانلارنىڭ دىللىرى غەمگە، كۆزلىرى ياشقا تولدى. ئۇلار تەڭرىنىڭ دەرگاھىدىن گۇناھلىرىغا مەغپىرەت تىلەپ، دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن مەشغۇل بولدى.

ئاتىلىق غازى توغرىسىدا يۈزبەرگەن بۇنداق ئاجايىپ ھادىسە بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ دەۋرىدىمۇ يۈزبەرگەنىكەن. ئاخۇن خاۋەندى شاھ ئۆزىنىڭ «تارىخىي رەۋزەتۇسسەفا» دېگەن كىتابىدا مۇنداق زىكرى قىلىدۇ:

«ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ① دەسلەپكى خەلىپىسى② ئابدۇللا بىننى ئەلى، بىننى ئابباس خەلاپەت تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن: ‹بەنى ئۇممىيە③ يەنى مەئاۋىيە ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ گۆرلىرىنى ئېچىڭلار›، دەپ ھۆكۈم قىلدى. شۇنداق قىلىپ

---

① ئابباسىلار سۇلالىسى — مىلادى 750 - يىلدىن 1258 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن، باغداد شەھرىنى پايتەخت قىلغان ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ نامى.

② لۇغەت مەنىسى ئورۇنباسار دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ يەردە پادىشاھ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

③ ئۇممىيە — ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ ئالدىدا مىلادى 661 - يىلدىن 750 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن دەمەشقنى پايتەخت قىلغان ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ نامى.

ئاخىر مەئاۋىيەنىڭ گۆرىنى ئاچتى، لېكىن توپا ـ چاڭدىن باشقا ھېچ نەرسە تاپالمىدى. مەئاۋىيەنىڭ ئوغلى يەزىدنىڭ گۆرىنى ئېچىپ ئازغىنا كۈل بارلىقىنى كۆردى. ئابدۇلمەلىك بىننى مەرۋاننىڭ باشلىرى ئۆز ئورنىدا ئىكەن. ھۇششام بىننى ئابدۇلمەلىكنىڭ جەسەتلىرى ۋە باشقا ئەزالىرى ساق ۋە ئۈگەلىرى بىر ـ بىرىدىن ئايرىلمىغانىكەن. ئۇلارنى گۆرلىرىدىن سۆرەپ ئاچىقىپ، ئورغۇن قامچا ئۇردى، ئاندىن كېيىن جەسەتنى ئېگىز يەرگە ئېسىپ ئاستىدىن ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كۆككە سورۇۋەتتى. شۇ چاغدا سۇلايمان بىننى ئەلى، يەنى ئابدۇللا، بىننى ئاببباس بەسرە شەھرىدە ھاكىم ئىدى. ئۇ، ‹بەنى ئۇممىيە قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىنىڭ گەدەنلىرىگە تىغ بىلەن ئۇرۇڭلار›، دەپ ئەمر قىلىپ، ھەممىسىنى ئۆلتۈرگۈزۈپ ئۆلۈكىنى يوللارغا تاشلىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئىت ۋە قۇزغۇنلىرى بىرنەچچە كۈنگىچە ئۇممىيە قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغلىرىنىڭ گۆش ۋە ئۇستىخانلىرىدىن پايدا ئالدى. ئۇممىيە خەلىپىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن مۇھەممەت بىننى ئابدۇلمەلىك، ئۆمەر بىننى يەزىد، ئابدۇۋاھىت بىننى سۇلايمانلار ناھايىتى باي، مال ـ مۈلكى ھەددىدىن زىيادە كۆپ كىشىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىپ مال ـ مۈلكىگە ئابدۇللا بىننى ئەلى بىننى ئاببباس ئىگە بولدى. ئۇممىيە قەبىلىسىدىن ئەجەل يەتمىگەنلىرى پەقىر ۋە ئاجىزلىق كوچىسىغا كىرىپ ئالەمنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغا، چەت ـ ياقا جايلارغا بېرىپ يوشۇرۇنۇپ كۈن كەچۈردى»، دەپ نەقىل قىلىدۇ. بۇ ۋاقىت تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 132 ـ يىللىرى* بولۇپ، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانلىرىغا

---

* ھىجرىيىنىڭ 132 ـ يىلى مىلادىنىڭ 749 ـ، 750 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ناھايىتى يىقىن، ئىسلام خەلىپىلىرىنىڭ دەۋرى ئىدى. شۇ چاغ-لاردا بۇ خىل ۋەقەلەر يۈز بەرگەن بولسا، كاپىر دىنسىزلار ئىسلام پادىشاھلىرى ۋە مۇسۇلمانلار ھەققىدە نېمە ئىشلارنى قىلمايدۇ.

خىتايلار ئاتلىق غازىنىڭ جەسىتىنى كۆيدۈردى. چۈنكى ئۇلارنىڭ: «بىر ئادەم ئۆلسە، ئۇنىڭ ياخشىلىقى كۆپ، يامان-لىقى ئاز بولسا، ئۇنىڭ جېنى بىر ئايالنىڭ قورسىقىدا پەيدا بولۇپ ئۈزۈن ئۆتمەي بۇ دۇنياغا ئادەم سۈرىتىدە قايتا تۇغۇلىدۇ. مۇبادا ياخشىلىقى ئاز، يامانلىقى كۆپ ۋە ئۇنىڭ گەدىنىدە كىشىلەرنىڭ ھەققى جىق بولسا، ئات ياكى ئېشەك بولۇپ بۇ زېمىنغا قايتا تۇغۇلۇپ خىزمەت قىلىپ كىشىلەرنىڭ ھەققىنى قايتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆلىدۇ ۋە يەنە قايتا ئادەم بولۇپ بۇ دۇنياغا تۇغۇلىدۇ. ئەگەر ئۆلگەن ئادەمنىڭ گەدىنىدە كىشىلەرنىڭ ھەققى ئازراق بولسا، بۇ دۇنياغا توخۇ بولۇپ تۇغۇلۇپ تۇخۇم تۇغۇپ بېرىپ كىشىلەرنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىدۇ، ئادا قىلماي ئىلاجى يوق»، دېگەن كۈچلۈك بىر ئېتىقادى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى خاتا بولسىمۇ، ئۆلگەندىن كېيىن يەنە قايتا تىرىلىدىغانلىقىغا ئۇلارنىڭمۇ ئىشىنىدىغانلىقى بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلگۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

دېمەك، خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى بەش يىلغىچە يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئەھۋال بويىچە يۇقىرىلارغا مۇئامىلە قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن يۇرتنىڭ خىراجەت تە-مىناتلىرىنى تېرىلغۇ يەرگە قويماقچى بولۇپ، ھەر بىر كىشىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يېرىنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قاراپ ئازغا-ئاز، كۆپكە-كۆپ ئاشلىق غەللە قويۇپ خەتلەپ، شەھەرنى ئىدارە قىلىش چىقىملىرىنى ھېسابلاپ توختىتىپ ئۇلۇغ خانغا مەلۇم

قىلدى. خاندىن «بىلدىم»، دەپ تەستىق يارلىقى كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر بىر شەھەرنىڭ مەنسەپدار، ئەمەلدارلىرى ئون يىل، 12 يىلغىچە بەلگىلەنگەن مىقدار بويىچە غەللە ـ ئاشلىقلارنى ھېسابلاپ ئالدى. كەم ياكى زىيادە قىلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بارغانسېرى كۆپەيتىپ يىلدىن ـ يىلغا قوشۇپ ئالغىلى تۇردى. شۇنداق قىلىپ خاقانى چىن بۇ يۇرتلارنى ئۆز تەسەررۇپىغا كىرگۈزۈپ ئىدارە قىلىۋاتقىنىغا 27 يىل بولۇپ، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1321 ـ يىلىغا① كەلگەندە پۇقرالار غەللە ـ پاراق، ئالۋاڭ ـ ياساقلارنى بېرىشكە ئاجىز كەلدى. يەر ـ زېمىن ـ لىرىنى باشقا كىشىلەرگە بىكارغا بەرسىمۇ ھېچكىم ئالمىدى. ئاقىۋەت ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن مىراس بولۇپ قالغان يەرلىرىنى تاشلاپ، ئۇرغۇن كىشىلەر باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كەتتى.

خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىئا ۋە غەرەزلىرى، «چەنتۇ پۇقرالار ئۆز خۇداسىنىڭ رەھىم ـ شەپقەتلىرىدىن سىرتقا چىقىپ باشقا مەخلۇقلاردىن ياخشىلىق ۋە ۋاپا ئۈمىد قىلمىسۇن ۋە ئۆز خۇدايىدىن ئىككىنچى قېتىم بىرنى تەلەپ قىلمىسۇن، ئاسمان ـ زېمىننىڭ خۇداسى ھەركىمنى خالاپ ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇلىڭغا ئىتائەت قىلىپ، پەرمانىنى تۇتۇپ سەۋر قىلىپ شۈكرى قىلسۇن، ئۆز خۇداسىنىڭ بەرگەن نېمەتلىرىگە ناشۈكرىلىك قىلىپ كۇپۇرلۇق قىلمىسۇن»، دېگەندىن ئىبارەت بولسا كېرەك.

ئەي قېرى، نادان، گۇناھكار، ھەممىدىن تۆۋەن، خار ـ زار مۇئەللىپ! ئىقتىدارلىق، ئۇلۇغ پادىشاھلارنىڭ دۆلىتىنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا ھەرنېمىلەرنى دېيىشكە سېنىڭ نېمە ھەققىڭ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1321 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1903 ـ، 1904 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بار؟ ئاراۋاتماق بىلەن بولۇشقا يەنە لاياقىتىڭ بار؟ ئۇزۇن ئىنچىكىلىق قىلىپ، بىھۇدە سۆزلەرنى قىلماڭىن. سۆزلىرىڭنى تۈگىتىپ، ئاخىرلاشتۇرۇشقا قەدەم قويغىن.

بۇ دۇنيانىڭ پادىشاھلىرى: «ئۆزىمىزنىڭ كۈچ-قۇۋۋەت، غەيرەت-شىجائىتىمىزدىن دەمەرلەرنى مۇسەخخەر قىلىپ ئۆزدە-مىزگە تەۋە قىلدۇق»، دەپ ئۆزلىرىگە ئىشىنىپ پەخىرلىنىدۇ. ئەمما ئىشىنىڭ ھەقىقىتى پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئەزەلدىن مەڭگۈ بار بولغۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن مەيلى ئىسلام پادىشاھى بولسۇن، مەيلى پادىشاھ دىنسىز، غەيرىي دىندىكى پادىشاھ بولسۇن، پۇقرالارنىڭ پادىشاھلارنىڭ ھەققىدە، ئىنساپ-تەۋپىقىدە دۇئا قىلىشى لازىم. ئەگەر پادىشاھ مۇسۇلمان بولسا، ئۇنىڭ ھەققىدە دۇئا قىلماق ھەممە كىشىگە ئايانىدۇر. پادىشاھ دىنسىز، غەيرىي دىندا بولسىمۇ ئۇنىڭ ئىنساپ-تەۋپىقى ئۈچۈن دۇئا قىلىش زۆرۈر. چۈنكى بۇ ھەم پادىشاھمۇ تەڭرىنىڭ نېمىتىدىن ئىبارەت.

نەزم

ھەممە ھالغا شۈكرى قىلماق لازىم ئېرۇر،
كى مۇبادا مۇندىن ئۇلغاي يامان.

خاتمه

ئەينى زاماندىكى پۇقرالار كاپىرلارنىڭ زۇلۇملىرىنى كۆتۈرەلمەي ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ يىغلاپ نىجاتلىق تىلىدى. پۇقرالارنىڭ تەلەپ-ئارزۇلىرى ئىجابەت بولۇپ، كۇچالىق خوجاملار كاپىرلارنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ھەممە خالايىق گويا دوزاخ ئازابىدىن قۇتۇلۇپ، جەننەتكە داخىل بولغاندەك شاد-خۇرام بولۇپ، بىر-بىرىنى تەبرىكلەشتى. كۇچالىق خوجاملارمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي زۇلۇم ۋە سىتەمنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. بۇرۇنقى ئەھۋاللىرىنى ئۇنتۇدى. ئاجىز پۇقرالار تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا يەنە نالە-زار قىلىپ، ئىلتىجا قىلدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرىم كۆپچىلىكنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل قىلدى. ئاتلىق غازى كۇچالىق خوجاملارنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قازاندى. خالايىق، كۇچالىق خوجاملارنىڭ دەستىدىن قۇتۇلغانلىقىغا خۇرسەن بولۇپ، شۈكرانە ناماز ئوقۇپ، بىر-بىرلىرىنى مۇبارەكلەشتى. ئاتلىق غازى بىرنەچچە يىل ئەدلى-ئادالەت بىلەن دەۋران سۈردى. ئاخىر ئاتلىق غازىنىڭ خۇي-پەيلى يۆتكىلىپ، نالايىق ئىشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى. پۇقرالار بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي، ھەممىنى ياراتقۇچى تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ، خاقانى چىننى تەلەپ قىلىپ، يىغا-زار قىلىشىپ دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلدى. خالايىقلارنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەرگە خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ قەدىمى يەتتى. ئۇلار بۇ شەھەر، ۋىلايەتلەرنى قولغا ئېلىپ، مۈلكى-مىراسلىرىغا ئىگە بولۇپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. ھەممە پۇقرالار گويا بىر تۇغقان قېرىنداشلىرى بەلكى ئاتا-ئانا ئەجداتلىرى تىرىلىپ كەلگەندەك خۇشال بولۇشۇپ، خۇشاللىقىدىن جېنى ئىچىگە پاتماي قالدى. بۇ ئەھۋاللار توغرىسىدا يۇقىرىدا ئاز-تولا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

بۇ خاتىمىدىن مەقسەت شۇكى، ئۇلۇغ تەڭرىمنىڭ دەر-

گاھىدا پۇقرا ـ رەئىيەلەر، بەلكى پۈتۈن مەخلۇقاتلارنىڭ يىغا ـ زارى، تەلەپ ۋە دۇئالىرى ئەسلا بىكار ۋە زايە كەتمەيدۇ. «ئىخلاسىڭلار بىلەن ماڭا دۇئا قىلساڭلار، تەلىپىڭلارنى شەكسىز ئىجابەت قىلىمەن»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەر كىشى، ھەرقانداق ماكان، ھەرقانداق زاماندا چىن كۆڭلى بىلەن دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسا، بەندىلىرىنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغۇچى تەڭرىمىنىڭ ئىجابەت قىلىشى راستتۇر. ئەمما تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا كىمنىڭ دۇئاسى ئىجابەت ۋە مەقبۇل بولىدۇ، كىمنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولمايدۇ، بۇ ئىش ئىنسان گۇرۇھىغا نامە ـ لۇمدۇر. شۇنداق بولغانلىقتىن پۇقرا ـ رەئىيەلەر ۋە پۈتۈن مەخلۇقاتنىڭ سەھەردە قىلغان ئاھ ۋە نالىسى، يىغا ـ زارىدىن يۈز قېتىم، مىڭ قېتىم ئېھتىيات قىلىش لازىمدۇر.

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرى مۇشۇ يىللاردا ئىنساپ ۋە دىيانەتنى ئۇنتۇپ پۇقرا ۋە خالايىقلارغا زۇلۇم ۋە جاپانى كۈندىن ـ كۈنگە زىيادە قىلدى. تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇل، ئاجىز بىچارى ـ لەرنىڭ كۆز ياشلىرى تۆكۈلگىلى تۇردى.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ۋىلايەت ھاكىملىرىغا ئىنساپ، ئادالەت، پۇقرا ـ رەئىيەلەرگە تەۋپىق ئاتا قىلىپ تىنچلىق، خاتىرجەملىك ھاسىل قىلغايسەن! ئامىن.

زامانىنىڭ ئاقىل ۋە دانالىرى شۇنى چۈشەنمەكلىرى لازىمكى، «ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئېتىقادىنى مۇستەھكەم قىلىپ، توغرا نىيەت، دۇرۇس ئەقىدە بىلەن ئىمانلىرىنى پاك ۋە توغرا قىلىپ، مەخلۇقاتلارنىڭ رەھىم ـ شەپقىتىگە تەلمۈرمىگەي. ئاقىۋىتىم ياخشى بولسۇن، دېگەن ھەر بىر كىشى، ھەر زامان، ھەرقانداق ئەھۋالدا ياراتـ ـقان تەڭرىگە سېغىنىپ، تەڭرىنىڭ رەھىم ـ شەپقەتلىرىدىن

ئۈمىدۋار بولۇشى لازىمدۇر. مۇشۇنداق قىلالىغان كىشىلەرنى ئاللاتائالا پادىشاھلارنىڭ غەزىپى، زالىملارنىڭ جەبىر - زۇلۇملىرى، دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ پۈتۈن بالالىرىدىن ساقلاپ، ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەت پەردىسى ئىچىدە ئاسراپ، ئۆزىگە ھەممىدىن يېقىن قىلىپ ئالىي دەرىجە ئاتا قىلىدۇ.

ئەي ئاقىللار، شۇنى بىلىڭلاركى، مەسىلەن، باغۋەنلەرنىڭ بېغىنىڭ قورۇق تېمى ئۈستىگە قويغان چىت - تىكەنلىرى ۋە پادىچىنىڭ ئەگەشتۈرۈپ يۈرگەن قويچى ئىتلىرىمۇ تەكرىنىڭ نېمەتلىرىدۇر. ئەگەر پادىچىنىڭ قويچى ئىتلىرى بولمىسا، قويلارنى بۆرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىمىقى ئاسان ئەمەس. ئەگەر باغۋەننىڭ قورۇق تېمى ئۈستىدە چىت - تىكەن بولمىسا، باغنىڭ مېۋىلىرىنى ساقلىماقمۇ تەس بولىدۇ. مۇنداق بولغاندىن كېيىن ئۇلۇغ تەكرىم ئۆزىنىڭ قۇدرىتى بىلەن بىر پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ئۈستىگە، ئىنسان گۇرۇھى ۋە ئادەم ئۇرۇقىدىن كىمنى پادىشاھ ۋە ھۆكۈمران بولۇشقا لايىق كۆرسە، شۇنىڭغا شۈكرى بەجا كەلتۈرمەكلىكىمىز زۆرۈردۇر.

ھاكىم - پادىشاھلار ئادالەت ۋە رەھىم - شەپقەتنى ئۆزلىرىگە پەرز دەپ بىلىشى كېرەك. پۇقرا - رەئىيەلەرمۇ زامانىنىڭ پادىشاھلىرىغا ئادالەت، ئىنساپ - تەۋپىق، ھىدايەت ئاتا قىلغايسەن، دەپ دۇئا قىلىشى لازىم. ئۇلۇغ تەكرىم، ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشاھلارغا ئادالەت، پۇقرالارغا ئىنساپ ئاتا قىلغايسەن.

پۈتۈن ماختاشلار ياراتقان تەكرىمگە خاس. تەكرىم بىزگە تەۋپىقنى ھەمراھ قىلدى. مەقسەتلىرىمىزگە يېتىدىغان توغرا يولغا مۇيەسسەر قىلدى. ئۇلۇغ تەكرىم، بىزنىڭ تۈۋىمىزنى قوبۇل قىل. ئىشلىرىمىزنىڭ ئاقىۋىتىنى ياخشى قىلغىن، دۇئا ۋە تەلەپلىرىمىزنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن.

I

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي - پەيلى؛ مازار - ماشايىخلىرى ۋە موغۇلىستاننىڭ چېگرىلىرى

ئاتاقلىق تارىخ كىتابلىرىدا، خۇسۇسەن مىرزا ھەيدەر كوراگان يازغان «تارىخىي رەشىدى» دېگەن كىتابتا، ئىلگىرى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ يارلىقلىرىغا ئاساسەن موغۇلىيە يۇرتىنىڭ چېگرالىرىنى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ:

موغۇلىستاننىڭ شەرقىي چېگرىسى بالە كۆل① ۋە قۇمۇل، شىمالىي چېگرىسى كاتتا دېڭىز؛ غەرب تەرىپى تاشكەنت، چاقسىمان ۋە ئەنجان ۋىلايىتى، سامغىر ۋە لەئلى كان بەدەخشى؛ جەنۇب تەرىپى تىبەت ۋە قاراكۇرۇم تاغ② ھەم ئۇيغۇر ۋىلايىتىدۇر. بۇ چېگرا ئىچىنى پارامىندا «موغۇلىستان» دەپ ئاتاپتۇ. ئۇرۇمچى، چۆچەك ۋە ئىلىمۇ مۇشۇ چېگرا ئىچىگە كىرىدۇ. موغۇلىستاندا بۇ شەھەرلەرنى يەتتە شەھەر دەپ ئاتاپتۇ. يەتتە شەھەر دېگەنلىرى — قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، تۇرپانلاردىن ئىبارەت. بۇ شەھەرلەرنى چىن ئەھلى «نەنلۇ با. چىڭ» دەيدۇ. بۇ دېگىنى، جەنۇب تەرەپتىكى سەككىز شەھەر، دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ خىل ئاتىغاندا سەككىزىنچى شەھەر كورلا بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پايتەختى قەدىمكى مۇسۇلمان

---

① بالە كۆل — بارىسكۆل، يەنى ھازىرقى بارىكۆلنى كۆرسىتىدۇ.

② قاراكۇرۇم تاغ — قارا قۇرۇم، كۇئىنلۇن تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

خانلىرى زامانىسىدا تۇرپان بىلەن يەكەن ئىكەن.

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ زېمىنلىرىدا مازار، ماشايىخلار كۆپ بولۇپ، تولىسىنىڭ ناملىرى، تەزكىرىلىرى مەلۇم ئەمەس. بەزىلىرىنىڭ نامى ئېنىق بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆپىنچىسى قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىغا قارىماي، ھەرقايىسى زامانلاردا ئۆتكەن كىشىلەر ئۆز خالىغىنىچە نام قويۇپ تەزكىرە يېزىپ قويغان. شۇنىڭغا ئاساسەن ناملىرى تونۇلۇپ مەشھۇر بولغان بولۇشى مۇمكىن. بەزى مازار بۇزرۇكۋارنىڭ ئىسىم-شېرىپلىرىنى «قوشقار ئاتا»، «ساقال ئاتا»، «يۇلغۇن ئاتا»، «تاش مازار»، «كۈمۈش كۆزلۈك ئاتا»... دەپ ئاتىشىدۇ. ئىسمىنى بىلمىگەچكە شۇنداق ئىسىملار بىلەن ئاتىغان. تەزكىرىلىرىنىمۇ شۇنىڭغا مۇۋاپىق يازغان. ئەسلىدىكى ئىسىم-شېرىپلىرى ئەلۋەتتە باشقا بولۇشى مۇمكىن.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈما مۇنەججىملەر، ماتېماتىكا ئالىملىرى، زېمىننىڭ يۈزى ۋە ئۇنىڭدىكى جەزىرە، باياۋان، يېزا-سەھرالارنىڭ بايانى، دەرىجە، گىرادۇس، ۋاقىت-سائەت، دەقىقە پەرقلىرىنى؛ يۇلتۇز ۋە يەتتە سەييارىنىڭ ئورۇن ۋە ئوربىتىلىرىنى بەلگىلەش ۋە شەرھلەش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. شەرق تەرەپنىڭ باشلىنىشىدىن غەرب تەرەپنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان زېمىن يۈزىنى يەتتە قىسىم قىلىپ، ھەر قىسمىنى بىر ئىقلىم دەپ ئاتاپتۇ ۋە ھەر ئىقلىمغا يەتتە سەييارە يۇلتۇزنىڭ بىرىنى تەۋە قىپتۇ. بىرىنچى ئىقلىمغا زۇھەلنى①، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتەرىنى②، ئۈچىنچى ئىقلىمغا مىررىخنى③... شۇ قىياس بويىچە تەقسىملەپتۇ.

---

① زۇھەل — ساتۇرن.
② مۇشتەرى — يۇپىتېر.
③ مىررىخ — مارس.

تارىخ رەتلىگۈچى قەدىمكى دانا مۇئەللىپ، ئاپتورلار ئۆز كىتابىنىڭ ئاخىرسىغا ھەر بىر ئىقلىمغا تەۋە كىشىلەرنىڭ رەڭگىرويى، مىجەز-خۇلقى، شەھەر-كەنتلىرى، تاغ-دەريا ۋە چۆل-باياۋانلىرىنى بىر-بىرلەپ يېزىپ كىتابلىرىغا زىبۇ زىننەت بېرىدىپتۇ. ئەمما كەمىنە نادان ۋە ناتىۋان، ئۇلۇغلارنىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈپ يېزىش ۋە تۈزۈشكە ئاجىز بولغانلىقىم ئۈچۈن، ھالىمغا يارىشا يەتتە ئىقلىمنى بايان قىلىش ئورنىغا بۇ يەتتىنە شەھەر كىشىلىرىنىڭ بەزى ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلىپ بۇ سەھىپىگە كىرگۈزدۈم. ئۇلۇغ تەڭرىم، ئاخىرلاشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق ۋە مۇيەسسەر قىلغايسەن.

2

قەشقەر

مەزكۇر يەتتە شەھەرنىڭ بىرىنچىسى ۋە ئەلاسى قەشقەردۇر. قەشقەر قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئادەملىرى ئۆلىما ۋە ياخشى كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا ئامراق، جاپا چېكىشكە ۋە سەپەر قىلىشقا ھېرىس، دوستلۇق ۋە ئۇلپەتچىلىكتە نازۇك ۋە ئىنچىكە، ئاقىل ۋە دانا، يامان ئادەملەرگە نەپرەتلىنىدىغان بولۇپ، قەشقەردە ئىلىم ئەھلى ۋە ئۆلىمالار راۋاج تاپىدۇ. تىجارەتچى سودىگەرلەر، دېھقانلار ئۆشرە-زاكاتنى ۋاقتىدا تاپشۇرىدۇ ۋە ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى جەھەتتە باشقا شەھەر ئادەملىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. خۇسۇسەن ئۆلىمالارنىڭ راۋاجى، سودىگەر تىجارەتچىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا «گويا ئىككىنچى بۇخارا»، دەپ ئاتالسا ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ.

ئادەملىرىگە قارىغاندا تېرىلغۇ يەر-زېمىنى ئاز بولغاچقا

ئاشلىقى ئۆز شەھىرىگە يېتىشمەيدۇ. ھەر ھەپتىسى يەكەندىن 2000 ئېشەك ئاشلىق كېلىپ تۇرىدۇ. يايلاقلىرى ئاز، چارۋىلىرى كەمچىل، ئەمما يەل-يېمىشلىرى ناھايىتى تولا بولىدۇ.

قەشقەر زېمىنىدىكى مازار-ماشايىخلاردىن بىرى ھەزرىتى خوجا ئاپاق — ئىسمى-شەرىپلىرى خوجا ھىدايىتۇللا بىننى خوجا يۇسۇپ بىننى مەخدۇم ئەزەم بولۇپ، ناھايىتى كاتتا مازاردۇر.

يەنە بىرى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى بولۇپ، ئەپراسىيابنىڭ ئەۋلادى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 330-يىلى① ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ تىرىشچانلىقى ۋە دالالىتى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. بۇ يەتتە شەھەر مۇشۇ زاتنىڭ مۇبارەك قەدەملىرى بىلەن مۇسۇلمان بولغان، خوتەن ئەھلى ھىجرىيىنىڭ 370-يىلى② مۇسۇلمان بولدى. «تۈركلەردىن ئاۋۋال مۇسۇلمان بولىدىغان كىشى ساتۇق بولىدۇ» دېگەن ھەدىس مۇشۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ شەنىگە ئېيتىلغاندۇر. ئۇنىڭ مازار-زىيارەتگاھلىرى ئاتۇش يېزىسىدا ئىكەنلىكى ھەممىگە مەشھۇردۇر. يەنە قۇتبۇللا خوجام③، ھۇسەيىن پەيزۇللا خوجام④، ئۇردا پادىشاھىم (يەنى

---

① ھىجرىيىنىڭ 330-يىلى مىلادىنىڭ 941-942-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 370-يىلى مىلادىنىڭ 980-981-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ قۇتبۇللا خوجام — قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىگە يەتتە كىلومېتىر كېلىدىغان ئاۋات ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىدىكى مازار.

④ ھۇسەيىن پەيزۇللا خوجام — مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» مېنىڭ ئۇستازىم، دېگەن. شەيخ ئىمام زاھىت ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرىينىڭ مازىرى، قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دۆلەتباغ يېزىسىدا بولۇپ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا بۇزۇۋېتىلگەن — مۇھەررىردىن.

قىزىل ئارسلانخان دەپمۇ ئاتايدۇ، لېكىن تەزكىرىلەردە كۆرۈلمىدى)، بۇنىڭدىن باشقا مازار شېرىپلار، قەدىمىي جاي ۋە زىيارەتگاھلار نۇرغۇندۇر.

3

يەكەن

يەكەن خەلقى بىچارە سۈپەت، كەمتەر ۋە ئۆز ئىشلىرىغا پۇختا. ئىشان - ھەزرەتلەر، سوپى - خەلپىلەر راۋاج تاپقان، كەشمىرى، ھىندى، ئاۋغان، بەدەخشان قاتارلىق مۇساپىر تائىپىلىرى تولا ئولتۇراقلاشقان شەھەردۇر. خەلقى سەپەرگە كەم چىقىدۇ. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، يەر - زېمىنلىرى ناھايىتى كەڭرى، ئاشلىقى كۆپ ۋە ئەرزان، يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان، مال - ۋاران، قوتانلىرى نۇرغۇن، يەل - يېمىشلىرى پاراۋان، يېزا - سەھرالىرى كەڭتاشادۇر.

مەشھۇر ۋە تونۇلغان مازارلىرى: خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر بۇزرۇكۋار① ۋە ھەفتە مۇھەممەدان② مازىرىدۇر. «ھەفتە مۇھەممەدان» دەپ ئاتالغانلىقىغا قارىغاندا «مۇھەممەد» ئاتلىق يەتتە كىشى دەپنە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن ۋە يەنە ئالتۇن مازار بولۇپ، بۇ مازار قەدىمكى مۇسۇلمان خانلىرىدىن سۇلتان سەئىدخاندىن باشلاپ ئىسمائىلخان ۋە مۇھەممەد ئىمىنخاننىڭ

---

① خوجا مۇھەممەد شېرىپ — يەكەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يەرلىك ئاھالە «ھەزرىتى پىر» دەپ ئاتايدىغان مازار.

② ھەفتە مۇھەممەدان — يەرلىك خەلق «چىلتەنلىرىم» يەنى «قىرىق كىشىنىڭ مازىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

زامانلىرىغىچە بۇ يەتتە شەھەرنى 200 يىل مىقدارى سوۋاپ يەكەننى پايتەخت قىلغان پادىشاھلارنىڭ مازىردۇر. موغۇللار خان - پادىشاھلارنىڭ جەسەتلىرى بار مازارنى ئىززەتلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ «ئالتۇن» دەپ ئاتايدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، «ئالتۇن مازار» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرىدىن خوجا شادى خوجام، خوجا دانىيال خوجام باشلىق خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىلىرىنىڭ تەۋەررۇك مازارلىرىمۇ بار.

4

خوتەن

خوتەن — ناھايىتى قەدىمىي شەھەردۇر، ئادەملىرى گېدىيىدە چىڭ تۇرىدىغان مۇستەھكەم ئېتىقاتلىق خەلقتۇر. ئۇلار پىششىقلىق ۋە بېخىللىقتا تەڭدىشى يوق بولۇپ، ئەقىدار، پەرھىزكارلىرى تولا، ياماللىرى ئاندىن تولا، ھەممە ئادەملىرى كاسىپ ۋە ھۈنەرۋەن، ئەقىل ۋە ئىدراكى زىيادە، تەدبىرلىك ۋە پاراسەتلىك، ھۈنەرنى كامالىغا يەتكۈزۈپ خېرىدارىغا ئوبدان كۆرسىتىپ قولىدىن ئۆتكۈزۈشكە ماھىر خەلقتۇر.

خوتەندىن يىپەك كۆپ چىقىدۇ. ئالتۇن كانى ۋە سۇ تېشى* كانىمۇ بار. ئەتراپ - ئەتراپتىن كەلگەن سودىگەرلەر ھەرقانچە كۆپ پۇل ئەكىلىپ مال سېتىۋالسىمۇ، پۇلى تۈگەپ يەنە مال ئېشىپ قالىدۇ. باشقا شەھەرلەرگە خوتەندىن ھەر تۈرلۈك مال چىقىرىلىدۇ، ھەرگىز پۇل چىقمايدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا يەر - زېمىنى ئاز، قۇملۇق، تۇپرىقى ئۇنۇمسىز، تاشلىق،

---

* سۇ تېشى — قاشتېشى.

يېمەك - ئىچمەكلىرى كەمچىل، ئەمما مېۋە - يېمىشلىرى كۆپ شەھەردۇر.

خوتەن زېمىنىدا ئىمام جەئفىرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ دېگەن ئاتاقلىق، مەشھۇر مازار بار. ھەممە كىشى ئىمام جەئفىرى سادىقنىڭ مازىرى خوتەن زېمىنىدا دەپ ئىخلاس قىلىدۇ. ئەمما تارىخ كىتابلىرىدا، خۇسۇسەن، «رەۋزەتۇسسەفا» ناملىق كىتابتا، «ئىمام جەئفىرى سادىق بىننى ئىمام مۇھەممەد باقىر، بىننى زەينۇلئابىددىن، بىننى ئىمام ھۇسەيىن رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ بولسا، ئابباسى خەلىپىلىرىدىن جەئفەر داۋانقىنىڭ زامانىسىدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 148 - يىلى① ۋاپات بولغان. ‹گۆرۇستانى بەقى②›دا، دادىسى ئىمام مۇھەممەد باقىر، بوۋىسى زەينۇلئابىددىننىڭ يېنىغا دەپنە قىلىندى»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، جەئفەر ناملىق بىر ماشايىخ پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى بىجانىدىل ياخشى ئادا قىلىپ، ئىماملىق ۋە پېشىۋالىق دەرىجىلىرىنى تاپقان بولۇشى، شۇ زاماندىكى مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى، بۇ ئىمام گويا ئىمام جەئفەرى سانى ئىكەن يەنى «ئىككىنچى ئىمام جەئفەر ئىكەن»، دېگەن بولۇشى مۇمكىن. «سانى» سۆزى ئاملا تەرىپىدىن بۇزۇلۇپ «سادىق» ئاتىلىپ قالغان بولۇشى ئېھتىمال. چۈنكى سانى سۆزىنىڭ، سادىق سۆزى بىلەن ۋەزنى ئوخشاشتۇر.

ئىمام جەئفەرى سانى پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى كامالىغا يەتكۈزگەن بولسا، كەرەملىك تەڭرىم ئىمام جەئفەرى

---

① ھىجرىيىنىڭ 148 - يىلى مىلادىنىڭ 765-، 766- يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەممىدىيە» دە: «جەفىر دەۋاتىقى...» دېيىلگەن - مۇھەررىردىن.

② گۆرۇستانى بەقى — مەدىنە شەھرىدىكى داڭلىق مازارنىڭ نامى.

سادىقنىڭ پەزلى كامالەتلىرىنى ئاتا قىلسا ئەجەب ئەمەس. «بۇ تەگرىنىڭ پەزلەت ئاتا قىلغانلىقى بولۇپ، پەزلەتنى يەنى ئارتۇقچىلىقنى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ. چۈنكى ئۇلۇغ تەگرىنىڭ پەزلىنىڭ ئىگىسىدۇر»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بۇنىڭ دەلىلىدۇر.

خوتەن ئىقلىمىدا ئىمام رەبىھۇللا، ئىمام قاسىم، ئىمام هاشىم دېگەندەك نۇرغۇن مازار، ئالىي زىيارەتگاھلار بار. شۇ سەۋەبتىن «شەھىدانە خوتەن» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن بۇ ئىماملارنىڭ كارامەتلىرى ئاشكارا بولۇپ تۇرىدۇ.

ھەرقانداق بىر كىشى بىر يېتەكچى، بىر مۇرشىدنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، ھەر زامان، ھەر ماكاندا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى بەجا كەلتۈرسە، ئۇلۇغ تەگرىم ئۆزىنىڭ پەزلى - ئىنايىتى بىلەن ئۇ كىشىگە ئالىي دەرىجە، ئۇلۇغ مەرتىۋە ئاتا قىلىشىدا شەك - شۈبھە يوق. بۇ ئىماملارمۇ شۇنداق ئالىي دەرىجىلىك گۇرۇھلارنىڭ جۈملىسىدىن بولۇشى مۇمكىن.

ئىشەنچلىك ۋە ئاتاقلىق كىتابلاردا مۇنداق دەپ زىكرى قىلىدۇ: «زامانى ئاۋۋالىدا، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 614 - يىلى① نايمان قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغى تاياڭ خان② چىڭگىزخان بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي تارمار بولغانىكەن. ئوغلى كۈچلۈكخان ئۆز ئېلى ئىچىدە تۇرالماي بىرمۇنچە ئادەملىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە كېلىپ قەشقەرنى بويسۇندۇرۇپ قولغا كىرگۈزۈپتۇ ۋە زىرائەتلەرنى ئات - ئۇلاغلىرىغا دەسسىتىپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپتۇ. بۇ زالىمنىڭ چېرىكلىرى كىشىلەرنىڭ

---

① ھىجرىيىنىڭ 614 - يىلى مىلادىنىڭ 1217 -، 1218 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② يەنى تاياڭخان.

ئۆيىگە كىرىپ خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىنىڭ ئالدىدا تارتىنماي ئۆلـ تۈرۈپتۇ. ئۆيي ئىگىلىرىنى كۆزىگە ئىلماپتۇ. كۈچلۈكخان ئۆزى ئاتەشپەرەس بولۇپ، خوتۇنى ناسارا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. ھەممە خەلقنى ئۆز دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىپتۇ. كىمكى كۈچلۈكخاننىڭ دىنىنى قوبۇل قىلسا ئۇنىڭغا ئامانلىق بېرىپتۇ. رەت قىلسا قىيناپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەنگە بېرىپ، خوتەن ئەھلىنىمۇ ئۆز دىنىنى قوبۇل قىلىشقا تەرغىپ قىپتۇ. «كىمكى ئەھلى ئىلىم، ئۆلىما، سەللە يۆگەيدىغان بولسا، يىغىلسۇن»، دەپ جار سېلىپ جاكار قىپتۇ. چوڭ كەڭرى يەرگە 3000 دىن ئارتۇق ئالىم، سەللىلىك كىشىلەر يىغىلىپتۇ. كۈچلۈكخان يىغىلغان خالايىققا قاراپ، «ھەق سۆزنى ياپماي، راستلىق بىلەن دىن ۋە مىللەت توغرىسىدا بەس ـ مۇنازىرە قىلىدىغان كىشى مېنىڭ ئالدىمغا كەلسۇن»، دەپ ھۆكۈم قىپتۇ. خواتەدلىك مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد ئىسىملىك بىر ئۆلىما راستلىق كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، كۈچلۈكنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دىنىي مۇھەممەدنىڭ راست ۋە ئۇلۇغلۇقىنى شەرھلەپ ھۆجـ جەت ۋە دەلىل كۆرسىتىپتۇ. كۈچلۈك ئۆزىنى ساپ ۋە پاك چاغلىغان بولسىمۇ، يەنىلا راست ـ يالغاننىڭ، ئالىم جاھىلنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىپتۇ. ئاخىر كۈچلۈكخان گەپ تاپالماي ئوسال بوپتۇ. ئۇ دومۇس ۋە خىجالەتچىلىككە چىدىماي مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەنىگە تىل تەگكۈزۈپ يامان سۆزلەرنى ئېيتىپ، ئەدەبسىزلىك قىپتۇ. بۇ چاغدا ياخشى پەزىلەتلىك، پاك ئېتىقادلىق مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد كۈچلۈكنىڭ يامان سۆزلىرىنى كۆتۈرەلمەي، غەيرەت ۋە ھىممەتلىرىنىڭ زىيادىلىكىدىن «ئەي كۈچلۈك لەنەتگەردە، دىنىنىڭ دۈشمىنى! ئاغزىڭغا تاش ـ تۇپراق تولسۇن» دەپ دەشنام بېرىپتۇ. كۈچلۈك مەۋلانا ئالا ـ ئىددىن مۇھەممەدنى تۇتتۇرۇپ، «ئىسلام دىنىدىن يېنىپ،

ئاتەشپەرەسلىكنى قوبۇل قىلدۇ» دېگەن خاتا ئوي بىلەن زىندانغا سېلىپتۇ، لېكىن بۇ زات مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىدىن يانماپتۇ. ئاقىۋەت مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەدنى ئۆزى ياسىغان مەدرىسكە چاھار مىخ قىلىپ، يەنى تۆت مىخ بىلەن مىخلاپ قىيناپتۇ. ئەمما مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد كەلىمە شاھادەتنى تىلىغا جارى قىلىپ، ئازاب-ئوقۇبەتكە پىسەنت قىلماي خالايىقلارغا، «بۇ دۇنيانىڭ ئازاب-ئوقۇبەتلىرىدىن قورقۇپ دىنىي مۇھەممەدىنى، ئاخىرەتنىڭ قولىدىن بەرمەڭلار!»، دەپ نەسىھەت قىپتۇ. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرىم قۇرئان كەرىمدە: «بۇ ھاياتلىق دۇنيا تەڭرىدىن قورقمايدىغان كىشىلەر ئۈچۈن ئويۇن-تاماشادۇر. ئاخىرەتنىڭ ياخشىلىقىدىن پەقەت تەڭرىدىن قورقىدىغانلارلا بەھرىمەن بولىدۇ. سىلەر ئەقىل ئىشلىتىپ مۇلاھىزە قىلىپ باقمامسىلەر»، دېگەن. شۇنداق قىلىپ ھەقىقىي ئىمام مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد خوتەننى شېھىت قىلىپ، يەنە نۇرغۇن ئەھلى سەللەرنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇ ۋىلايەتلەردە ئەزان تەكبىر، ناماز دېگەنلەر پۈتۈنلەي يوقىلىپ، زۇلۇم ۋە پىتنە-پاساتنىڭ ئىشىكلىرى ئېچىلىپتۇ. ئاجىز-بىچارىلەر ئاخىر دۇئا ۋە تەلەپكە قوللىرىنى كۆتۈرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنىڭ ئوقى ئىجابەت نىشانىسىغا تېگىپتۇ...

چىڭگىزخان خىتاي شەھەرلىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ بولۇپ، ئۆزىنىڭ تەختىگاھلىرىغا قايتىپ كېلىپ، خاتىرجەم بولغان چاغلىرىدا «كۈچلۈك قەشقەر ۋە خوتەندە زۇلۇم قىلىپ نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆي-ماكانلىرىنى خانىۋەيران قىلدى»، دەپ چىڭگىزخانغا خەۋەر يېتىپتۇ. چىڭگىزخان ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەمىرلىرىدىن جەبە نوياننى نەچچە تۈمەن لەشكەر بىلەن كۈچلۈكنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىپتۇ. كۈچلۈك جەبە نويانغا تەڭ كېلەلمەي بەدەخشان تەرەپكە قاچقاندا ئۇنى شۇ يەردە ھالاك قىلىپ،

بېشىنى كېسىپ چىڭگىزخانغا ئەۋەتكەنىكەن. كۈچلۈك يەتتە شەھەرگە تۆت يىلدىن ئارتۇقراق ھۆكۈمرانلىق قىلغانىكەن.

جەبە نويان جار سېلىپ: «ھەر ئادەم ئاتا - بوۋىلىرىدىن قالغان رەسىم - قائىدىلىرىنى ئادەت قىلىپ، ئۆزى خالىغان دىندا بولسۇن»، دەپ جاكار قىلىپتۇ. جەبە نويان غەيرىي دىنـدىكى قالماق بولسىمۇ، ھازىر ئىسلام بولدى، دەپ خالايىق خۇش بولۇشۇپ بىر - بىرىنى مۇبارەكلەشكەنىكەن.»

بۇ ھېكايىنى بۇ سەھىپىگە يېزىشتىن مەقسىتىم: بۇ يەتتە شەھەردە ئىلگىرىكى زامانلاردا مۇشۇنداق ھادىسىلەر يۈز بەرگەنىكەن ۋە ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ بېشىغا مانا شۇنداق كۈنلەر چۈشكەنىكەن، شۇ قاتارلىق جەبىر - جاپالارغا بەرداشلىق بېرىپ، تەڭرىنىڭ ئىنايەت پەرمانىدىن ياندىپتۇ، دىنىي مۇھەممەدىتىن قايتماپتۇ، دەپ بىلىپ، بۇ زاماننىڭ ئىشلىرىغا كۆپتىن - كۆپ شۈكرى قىلسۇن، دېگەندىن ئىبارەت.

5

ئاقسۇ

ئاقسۇ ئەھلى — ساددا، ئەمما ئىتتىپاقى يوق، چېچىلاڭغۇ ۋە پاراكەندە، غەم - ئەندىشىگە مۇپتىلا، ئۆيلىرىدە ئاشلىق ساقلىمايدىغان تەۋەككۈلچى خەلق. شەھەر ئادەملىرىنىڭ تولىسى ھەر كۈنى يەيدىغانلىرىنى بازاردىن ئالىدۇ. ئاشپەز - ناۋايلىرى ناھايىتى روناق تاپقان، ھۈنەرۋەنلىرى ئاز، دېھقانلىرى تولا، ئاشلىقى ۋە يەل - يېمىشلىرى ئۆز شەھىرىگە يېتىدۇ، ھەتتا ئاقسۇنىڭ گۈرۈچىنى باشقا يىراق شەھەرلەرگە ئەكىتىدۇ. يايلاقلىرى كەڭرى بولۇپ، مال - چارۋىلىرى كۆپ.

ئاقسۇنىڭ ئايكۆل يېزىسىدا مەۋلانا جالالىددىن كېتىكى

بۇزرۇكـۋار ئالىمنىڭ زىيارەتگاھ مازىرى بار. بۇ كىشى خوجا ھاپىز كەبىر بۇخـارىنىڭ نەۋرىلىرىدىندۇر. مەۋلانا جالا ـ لىددىننىڭ ئەھۋالى بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە ئىمام بەتتالى غازى ناملىق بۇزرۇكۋارنىڭ مـازىرى بولۇپ، ئىسىم ـ شېرىپلىرىنى ئىمام ئابدۇراخمان ئەلىۋى، يەنى ھەز ـ رىتى ئەلى كەرىمەللاھۇ ۋەجھۇنىڭ ئوغلى، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ نەۋرىسى دەپ زىكرى قىلىدۇ.
ئاقسۇ زېمىنىدا يەنە سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى دەپ ئاتالغان بىر مازار بار. ھەممىگە مەشھۇر سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بولسا غەزنە شەھىرىگە دەپنە قىلىنغان. ئاقسۇدىكى مازارنىڭ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بىلەن ئىسمى ئوخشاش بولسا كېرەك ياكى مەھمۇد غازى بولسا، ئامما تەرىپىدىن خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ئاتىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە شەيخ جۇنەيد باغدادى ھەم سەرى سەقتى دېگەن ئىككى مازار بار.
مەشھۇر ۋە داڭلىق ماشايىخ جۇنەيـد بـاغدادى ۋە شەيخ سەرى سەقتىلەرنىڭ جەسەتلىرى «نەفھاتۇلئۇنىس» دېگەن كىتابتا: «باغداد شەھىرىدىكى مەسچىدى شۇنەيزەگە دەپنە قىلىنغان»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. سەرى سەقتى بولماستىن ئەسلى ئىسمى «ساقى ئاتا» بولـۇشى مۇمكىن. خەلق ساقى ئاتا، دېگەننى خاتا ھالدا سەرى سەقتى دەپ ئاتىغان بولۇشى ئېھتىمال.
ئاقسۇ شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىدە ئالتە تاش مىقدارى كېلىدىغان تاغنىڭ باغرىدا «سۇلتان قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىن» دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي مازار بولۇپ، تەزكىرىسىمۇ بار، تەزكىرىدە: «تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 33 ـ يىلى* ئاخىر زامان پەيغەمبىرى

* ھىجرىيىنىڭ 33 ـ يىلى مىلادىنىڭ 653 ـ، 654 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىننىڭ 33 مىڭ ساھابە بىلەن شەھىرى بەر بەردىكى قەھقە چادۇ ۋە زەمرە ئاتە شپەرەسلەرنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتتى، كاپىرلار غالىب كېلىپ 33 مىڭ ساھابىلەرنى ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇنىڭ يېزا-كەنتلىرىدە شېھىت قىلدى. ئۇلارنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى شۇ جايلاردا دەپنە قىلىندى» دەيدۇ. ئەمما ئىشەنچلىك ۋە مەشھۇر كىتابلاردا مەزكۇر ساھابىلەرنىڭ ياتقان جايلىرىنى، گۆرۈستانى بەقى ياكى شام شەھرىپ، باغداد، كۇفە قاتارلىق جايلاردا دەپنە قىلىندى، دەپ يازىدۇ، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 33. يىلى، چاھاريارلارنىڭ ئۈچىنچىسى ئوسمان بىننى ئوپپان① رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ خەلافەت تەختىدىكى چاغلار ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغانىدى.

بەنى ئۇممىيە خەلىپىلىرىدىن ۋەلىد بىننى ئابدۇلمەلىك زامانلىرىدا، قۇماندان قۇتەيبە بىننى مۇسلىم دېگەن كىشى سەمەرقەند، پەرغانە، تۈركىستان ۋە كابۇل قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ قىلغانىكەن. شۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 91 - يىلى② بولۇپ، قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىن كەلگەن زاماندا ئۇ شەھەرلەر تېخى مۇسۇلمان بولمىغانىدى. ئۇنداق بولسا بۇ نۇرغۇن ساھابىلەر ئاقسۇغا قەيەر ۋە قايسى يول بىلەن كېلىدۇ؟ ئەلۋەتتە ئەقىللىك كىشىلەر مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشلىرى لازىم.

---

① ئوسمان بىننى ئوپپان— مىلادىنىڭ 644 - يىلىدىن 656 - يىلىغىچە خەلىپىلىك تەختىدە ئولتۇرغان 3 - خەلىپە.

② ھىجرىيىنىڭ 91 - يىلى مىلادىنىڭ 709-، 710 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

يەنە بەزى مەشھۇر كىتابلاردا: «ئۇلۇغ ساھابىلەر ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەن»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇ چاغلاردا ئىسلام ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرەپىگە تېخى يېتىپ كەلمىگەنىدى. مۇشۇ قاراشلار بويىچە قەرمىش سېيىدىلمۇسلىمىنىنىڭ تەزكىرىسىنى ئېتىبارغا ئالمىسىمۇ بولىدۇ. ئەمما بۇ مازار ئالىي زىيارەتگاھ بولۇپ، پەزالى- كامالەتلىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھەر ھالدا بۇ كاپىرلار بىلەن غازات قىلغان، شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان غازى كىشى بولۇشى مۇمكىن. ئىسمى باشقا زامانلاردا ئۆتكەن كىشىلەرنىڭكىگە ئوخشاش بولۇشى ئېھتىمال. كەمىنىڭگە ئوخشاش تارىخ كىتابلىرىدىن يىراق، ئالمىغان، سۆزنىڭ ئەسلى مۇددىئالىرىدىن خەۋەر تاپمىغان، بىرەر نادان كىشى، ئۆز خاھىشى بىلەن ئىختىرا قىلىپ، بىھۇدە جاپا چېكىپ، يېزىپ چىقىپ تەزكىرە دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تەزكىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ، مۆتىۋەر كىتابلارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، ئاندىن راست- يالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئاقسۇ زېمىنىدا بۇنىڭدىن باشقا مازارلار تولا بولسىمۇ، ئىسىم، نەسەبلىرى ۋە سۈپەتلىرى، قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا يېزىشقا جۈرئەت قىلالمىدىم.

يەنە بىرى، پەرغانە ۋىلايىتىدىن ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم دېگەن زات يەتتە شەھەرگە كېلىپ، ئاقسۇدا بىرنەچچە زامان تۇرۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئىمان- ئىسلامنىڭ دەلىل- ئىسپاتلىرى بىلەن كۈچلەندۈرۈپ، توغرا يولغا ئاچىقىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئەينەكلىرىگە ياخشى نىيەت، ياخشى مەقسەتلەرنى ئورنىتىپ بولغاندىن كېيىن سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ كېتىپ قالغانىكەن. ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا دەسلەپ كەلگەندە بۇ زاتىمۇ بىللە قەدەم تەشرىپ قىلغانىدى. كاتتا ئۆلىمالار كۆڭۈللىرىدە ئىشان ھەزرەتلەرنى ياخشى كۆرمەيدۇ.

ئەمما ئاقسۇدىكى ھەممە ئۆلىمالار جان - دىلى بىلەن ئۇنىڭغا مۇرىت ۋە مۇخلىس بولدى. ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم نەقشبەندىيە* سۇلۇكلىرىدە، خۇپىيە تەرىقىلىرىدە ئىدى. ئۇنىڭ كارامەت-لىرىمۇ كۆرۈلگەنىدى. شۇ كارامەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ مۇرىت - مۇخلىسلىرىدىن بىرى، «شاھنامە»، «ئەمىر ھەمزە» قاتارلىق جەڭنامە كىتابلىرىنى ئوقۇشقا ئاشىق ئىكەن. بىر كۈنى ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ بۇنىڭغا نەزەرى چۈشۈپ قىلىپ مەنئى قىپتۇ. يەنە بىر كۈنى ھەزرىتىم ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ، ھېلىقى مۇرىتىنىڭ يەنە «جەڭ-نامە» ئوقۇۋاتقان يەردە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ مۇرىت ئاخشىمى ئەپراسىياپ، كەيكاۋۇسلار قانداقىراق پادىشاھ بول-غىنىدى، ئاجايىپ جەڭلەرنى قىلغانىكەن، دەپ ئويلاپ يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ، كېچىسى چۈشىدە زور، ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىككى پادىشاھ بىر - بىرىنى قوغلاپ كېتىپ بارغۇدەك. نۇرغۇن خالايىق، ئەنە ئەپراسىياپ، ئەنە كەيكاۋۇس دەپ ۋارقىراۋاتقۇدەك، ھېلىقى مۇرىت خالايىقنىڭ ۋارقىراشلىرى، قىستا - قىستاڭچىلىقىد-دىن قورقۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى بۇ مۇرىت ھەلقە - زىكرىگە بېرىپ ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىدىغان ۋاقىتتا ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم ئىلتىپات قىلىپ، «ئەپراسىياپ بىلەن كەيكاۋۇسنى كۆردۇڭمۇ؟ بۇلار باشقا نېمە ئەمەس! بەلكى ئىككى كاپىردۇر»، دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى مۇرىت توۋا قىلىپ «جەڭنامە» ئوقۇ-غان يەرگە ئىككىنچى بارماپتۇ.

---

* نەقشبەندىيە - سوفىزمدىكى بىر خىل ئېقىم ياكى مەسلەك. خۇپىيە شۇ مەسلەكنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، خۇپىيە دېگەن سۆز — جىم ئولتۇرۇپ، ئاۋازىنى چىقارماي، كۆڭلىدە تەڭرىگە ھەمدۇسانا ئېيتىش دېگەن بولىدۇ.

يەنە موللا ئابدۇكېرىم نامىلىق بىر ياش مۇرىتى بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ئېشىكى بار ئىكەن. سەھەردە ئېشەك بوشىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ. بالىلىرىنى ئىزدەشكە بۇيرۇپ، ئۆزى ھەز- رىتىمنىڭ زىكرى ھەلقىسىگە ھازىر بوپتۇ. لېكىن كۆڭلىدە «ئېشەك نەگە كەتكەندۇ؟ قاچان تېپىلار؟»، دەپ پاراكەندە بولۇپ تۇرغان چېغىدا ئۇنىڭغا ھەزرىتىمنىڭ دۇئاسىنى ئېلىش نۆۋىتى كەپتۇ. ھەزرىتىم دۇئاسىنى بېرىپ تۇرۇپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ كايىشلىق بىلەن: «ھەي كىچىك! ئېشەك يوقالغانغا شۇنچە پارا- كەندە بولامسەن؟ خاتىرىڭنى جەم قىل. ئېشەكىڭنىمۇ تاپىسەن، ئاتمۇ تاپىسەن»، دەپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي موللا ئابدۇكېرىم ئاخۇن، قازى رەئىس بولۇپ، مال-دۇنيا ۋە ئات-ئېشەكلىرى كۆپىيىپ بىھاجەت بولغانىكەن.

ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ ئۇلۇغلۇق سۈپەتلىرىنى بىر- بىرلەپ بايان قىلىدىغان بولسا، ئالاھىدە بىر توم تەزكىرە كىتاب بولىدۇ. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1285-يىلى① سەپەر ئېيىد- نىڭ 18-كۈنى ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. ئۇنى ۋەسىيىتى بويىچە ئۆز ھويلىسىغا دەپنە قىلدى.

تەسەۋۋۇف② كىتابلىرىدا پىرى كامىللارنىڭ سۆھبەتلىرىنى كىبرىت ئەھمەرگە③ ئوخشىتىدۇ. بۇ زات شېرىپىنىڭ سۆھبەت- لىرى ئەلۋەتتە كىبرىت ئەھمەر ئىدى. بۇنىڭدىن زىيادە تە- رىپلەشكە بۇ بەڭباش قەلەم جۈرئەت قىلالمىدى.

كەمىنە مۇئەللىپ مۇسا بىننى موللا ئەيسا سايرامى، شۇ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1285-يىلى مىلادىنىڭ 1868-، 1869- يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② تەسەۋۋۇف - ئىشانلىق، سوفىزم مەنىسىدە.

③ كىبرىت ئەھمەر — ئالتۇن چىقىدىغان كان.

زاماندا زاكاتچىلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان مۇلازىم ئىدىم. ياش ۋە بەگباش ۋاقتىم ئىدى. بىر نەچچە قېتىم ئۇ زاتنىڭ سۆھبىتىگە مۇيەسسەر بولغانىدىم. شۇ سۆھبەتنىڭ تەسىرى ھېلىمۇ سۇسلىشىپ قالمىدى. ھازىرغىچە تولۇق 36 يىل ئۆتۈپتۇ. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇ زاتنىڭ سۆھبىتى كۆڭلۈمدە جۇش ئۇرىدۇ.

نەزم

ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر، قەدرىنى ئا بىلمەدىم،
ۋەسلى بولماي جاۋىدان، فۇرقەت كىلۇرنى بىلمەدىم*.

2

ئۇچتۇرپان

ئۇچتۇرپان كونا، قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئىلگىرىكى نامى «ئۇچ» ئىكەن. بىر زامانلاردا ئۇچتۇرپان خەلقى ئۆز پادىشاھلىرىدىن يۈز ئۆرۈپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئادەملىرىنى باشقا يۇرتلارغا تارقىتىۋېتىپ، كونا تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇچتۇرپاننىڭ يېزا، كەنت، ئايماقلىرىنىڭ نامى كونا تۇرپاننىڭ يېزا، كەنت، ئا[illegible]رىنىڭ نامى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئىلگىرىكى زاماندا ئۇچتۇرپان شەھىرىنى خاقانى چىن قولىغا

---

* يارنىڭ ۋەسلى مۇيەسسەر بولغاندا، ئۇنىڭ قەدرىنى بىلمىدىم. يارنىڭ ۋەسلى مەڭگۈلۈك بولماي بىر كۈنلىرى ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالىدىغانلىقىمنى بىلمەپتىمەن.

كىرگۈزۈپ، 17 يىل سورىغاندىن كېيىن ئۇلار خاقانى چىننىڭ ئىتائىتىدىن چىققانىكەن. بۇ چاغدا خاقانى چىن ئۇچتۇرپان ئادەملىرىنى قەتلىئام قىلىپ، قالغان ئالتە شەھەردىن ئىككىنچى قېتىم ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇچتۇرپاننى قايتا ئاۋات قىلغانىكەن. شۇڭا ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ لەقىمى «كۆچمەن» دۇر. بۇ ۋەقەلەر بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى.

ئۇچتۇرپان خەلقى گۇرۇھۋاز، ئىتتىپاقسىز، پاراكەندە خەلق بولۇپ، ھۈنەرۋەن - كاسىپلىرى كەم، ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى دېھقان، يەر - زېمىنلىرى ئۈنۈملۈك، مەھسۇلاتى كەڭرى ۋە ئەرزاندۇر.

«ئىماملىرىم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مازار بولۇپ، ئىسمىنى «ئىمام مۇھەممەد غەززالى»، دەيدۇ. ۋە يەنە قازغاندا① بىر مازار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى «ئىمام ئەھمەد غەززالى» دەيدۇ. ئەمما «نەفھاتۇلئۇنس» دېگەن كىتابتا ئىمام غەززالىنى قۇزۇۋىندە② دەپنە قىلىندى، دەپ زىكرى قىلىدۇ. «قازغان» بىلەن «قۇزۇۋىن» سۆزى بىر - بىرىگە يېقىن، ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆز. قايسى سۆزنىڭ راستلىقىنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر. يەنە «سۇيۇتقۇ مازار» دەپ بىر مازار بار. «سۇيۇتقۇ» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇ: تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 30 - يىلى③ ھەزرىتى ئەلى، ئىككى شاھزادە④ ۋە يەنە ساھابىلەرنىڭ بىرنەچچە ياش ئوغۇللىرىنى ئېلىپ سودىگەر سۈرىتىدە بولۇپ ئۇچتۇرپانغا كېلىپ، يىلان بۇلاقنىڭ بېشىغا

① قازغان — ئۇچتۇرپاندىكى بىر جاينىڭ نامى.

② قۇزۇۋىن — ئىراندىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

③ ھىجرىيىنىڭ 30 - يىلى مىلادىنىڭ 650-، 651 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

④ ئىككى شاھزادە — ئىمام ھەسەن، ئىمام ھۈسەيىننى كۆرسىتىدۇ.

چۈشۈپتۇ. دۇلدۇللىرىنى بۇلاقنىڭ قېشىدىكى سۆگەتكە سويۇتۇپ قويۇپتۇ. بۇ سۆگەت كۆكلەپ ئېگىز ئۆسۈپ، يىقىلىپ، يەنە ئۆسۈپ دېگەندەك، بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇقى چاچقۇدەك يەردىن كەڭرىرەك يەرنى ئىگىلەپ، سايە تاشلاپ، كۆكىرىپ تۇرۇپتۇ. ھېچ كىشى سۆگەتنىڭ يا ھۆل ياكى قۇرۇق شاخلىرىنى كېسىشتىن ئېھتىيات قىلىپ كەسمەيدۇ. بۇ يەردىكى بۇلاقنى «يىلان بۇلاق» دەپ ئاتاشتىكى سەۋەب بولسا، سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەمر ـ پەرمانى بىلەن پۈتۈن يىلانلار مۇشۇ بۇلاققا توپلاشقانىكەن. ھەزرىتى ئەلى بۇ يەرگە كەلگەندە «ئەي يىلانلار! بۇلاقتىن يىراققا كېتىڭلار، بۇلاقنىڭ بېشىغا ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ ئالىي بارگاھلىرىنى تىكىمىز»، دەپ ئەمر قىلغاندا، يىلانلار كۆچۈپ كېتىپتۇ. يىلانلارنىڭ زەھىرىنىڭ تەسىرىدىن بۇلاقنىڭ سۈيى ئاچچىق بولۇپ كەتكەنىكەن. ھەزرىتى ئەلى بۇلاققا مۇبارەك ئابى دەھەنلىرىنى* تاشلاپتۇ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ كارامىتى بىلەن بۇلاقنىڭ سۈيى تاتلىق ۋە شېرىن بوپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ سۈيۈتقۇ مازار، دەپ ئاتالغان دەيدۇ. تەزكىرىلەردە «بۇ يەر ھەزرىتى ئەلىنىڭ قەدەم جايى»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى تەڭرىم ئۆزى بىلىدۇ. لېكىن بۇ يەر ئادەتتىكى جاي بولماستىن، كارامەت ۋە ئاجايىپ ھادىسىلەر زاھىر بولۇپ تۇرىدىغان جاي.

ئۇچتۇرپاندا يەنە نۇرغۇن مازارلار بار. ئىسىملىرىنى يەنە ئۇلۇغ ساھابىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ. ئەسلى ماھىيىتى مەلۇم بولمىغانلىقتىن بايان قىلىنمىدى. نېمە بولسا بولسۇن ئۇچتۇرپان نۇرغۇن جەڭ ۋە كۆپ غازات بولغان جايدۇر.

---

* ئابى دەھەن ـــ ئېغىز سۈيى، ئادەمنىڭ ئېغىزىدىن چىققان تۈكۈرۈك ـــ مۇھەررىردىن.

7

كۇچا

كۇچانىڭ قەدىمكى ئىسمى «كۇسەن» ئىكەن. كۇچا خەلقى ناھايىتى ئىتتىپاق، سۆلەتلىك، خۇشخۇي، نازۇك تەبىئەتلىك، قىز-جۇۋانلىرى ئەرلىرىدىنمۇ ھىممەتلىك ۋە جۇرئەتلىك، ئىلىم ۋە ئەمەلدە، كەسىپ ۋە ھۈنەردە كەم-كۈتىسىز خەلق. ئەمما مۇساپىرلار بىلەن خۇشى يوق خەلقتۇر. ئادەملىرىگە قارىغاندا يەر-زېمىنلىرى كۆپ ۋە ئۈنۈملۈك، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدىغان، مال-ۋارانلىرى ئۆزىگە يېتىپ ئاشىدىغان، خۇسۇسەن ھەر تۈرلۈك مېۋە، يەل-يېمىش، يېمەك-ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرلەرگە قارىغاندا تولا، سېيراپچىلىق شەھەردۇر.

كۇچادا مەۋلانا ئەرشىدىدىن ۋەلىيۇللانىڭ مازىرى بار. بۇ كىشىنىڭ دالالىتى ۋە تەرغىپ قىلىشى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولغان. شۇڭا، ئىلى تەۋەسىدە ئىسلام دىنىنىڭ چىرىغى يورۇغان. بۇ ھەقتىكى ئەھۋالاتلار بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە «شەيخ نىزامىددىن دېھلىۋى»، دېگەن بىر مازار بولۇپ، بەزىلەر دېھلىۋى① دېگەن سۆزنى دەھبىدى② دەيدۇ. بۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆركەم مازاردۇر ۋە يەنە «بەلخى ئاتا»، دەپ بىر مازار بولۇپ، ئىسمى-نەسەبلىرى ۋە قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

① دېھلىۋى — ھىندىستاندىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

② دەھبىدى — پەرغانىدىكى بىر جاينىڭ نامى.

«نەبىرە خوجام»، دېگەن بىر مازار بولۇپ، بۇلار باھائىددىن نەقىشبەندىنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ مازىرىدۇر. «بابا قەمبەر ۋەلىيۇللا»، دەپ بىر مازار بار. بابا قەمبەر ۋەلىيۇللا دېگەن كىشى ھەممىگە مەشھۇر بولغان ھەزرىتى ئەلىنىڭ مىراخورلىرىدۇر. بۇ مازارنىڭ نامى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. ئۇچتۇرپاندىمۇ «بابا قەمبەر ۋەلىيۇللا»، دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مازارمۇ بار.

كۇچادا يەنە بىر مازار، ئالىي زىيارەتگاھ بولۇپ، ئىسمىنى «ئىبراھىم ئەدھەم»، دەپ ئاتايدۇ. مەشھۇر ئەۋلىيا ئىبراھىم ئەدھەمنىڭ مازىرى مەككىدە بولۇپ، بۇ مازارنىڭمۇ ئىسمى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىي ئەھۋال تەڭرىنىڭ ئۆزىگە مەلۇمدۇر.

8

كونا تۇرپان

كونا تۇرپان ئادەملىرىنىڭ خۇلقى - مىجەزى ساددا، ئۆز ئىشىغا پۇختا، راست سۆزلۈك، ۋەدىسىدە تۇرىدىغان، ھىيلە - مىكىر، غەدرى - خىيانەتنى بىلمەيدىغان، ئەقىدە ۋە ئىخلاسلىرى تازا ۋە زىيادە خەلقتۇر. تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، سۇيى كەم بولۇپ، ئاساسەن كارىز سۈيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدۇ. يەر - زېمىنلىرى ئۈنۈملۈك بولۇپ مەھسۇلاتى ئۆزگە يېتىدۇ. مېۋە - چېۋە، يەل - يېمىشلىرى كەڭرى، خۇسۇسەن كىشمىش، كۆك ئۈزۈمى ناھايىتى مول بولۇپ، ھەممە شەھەرلەرگە يېتىشىدۇ. تۇرپاندىن يەنە تەرەنجىبىنمۇ* چىقىدۇ.

* تەرەنجىبىن — يانتاق شېكىرى.

كونا تۇرپاندا ئەسھابۇلكەھفنىڭ① ئالىي زىيارەتگاھى بار. ئەسھابۇلكەھفنى تەپسىر كىتابلىرىدا، رۇمدىكى تەرسۇس دېگەن شەھەردە، دەپ زىكرى قىلىدۇ. كەرەملىك تەڭرىم ئۆزىنىڭ ھېكمىتى بىلەن ئەسھابۇلكەھفنى خالايىقلارغا مەخپىي قىلىغان، ئۇلارنىڭ ئىسمى ۋە سانىمۇ مەخپىيدۇر. زېمىن يۈزىدە يەتتە يەردە ئەسھابۇلكەھف بار، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ.

«ئۇرۇمچە» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىدىكى راست ۋە توغرا ئاتىلىشى «رۇمچە» بولۇشى مۇمكىن. خالايىقنىڭ ئۆزگەرتىۋېتىشى بىلەن «رۇمچە» سۆزىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ (ا)، ئاخىرىغا يا (ى) ھەرپىنى قوشۇپ، «ئۇرۇمچى» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. تۈركىي تىلىدا «چە» دېگەن قوشۇمچە سۆز كىچىك دېگەننى بىلدۈرىدۇ. تۈركىي خەلقلەر چوڭ نەرسىنى كىچىكلەتمەكچى بولسا «چە» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ كىچىكلىتىدۇ. مەسىلەن، باغچە، ھويلىچە دېگەندەك. ئەگەر باغ چوڭ ۋە رەسمىي بولسا باغ دەپ ئاتايدۇ. ئەگەر كىچىك بولسا باغچە، دەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا رۇمچە دېگەن سۆز «كىچىك رۇم» دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن.

تەپسىر كىتابلىرىدىكى «ئەسھابۇلكەھف رۇم مۇزاپاتىدىكى

---

① ئەسھابۇلكەھف — غاردا ياتقان كىشىلەر دېگەن بولىدۇ، رىۋايەتلەردە، تەخمىنەن بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇن ئۆتكەن رۇم پادىشاھى دەقيانۇس، ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىدىكى كىشىلەرنى بۇتپەرەسلىككە دەۋەت قىلغان. قوبۇل قىلمىغانلارنى ئۆلتۈرگەن. رۇم شەھىرىنىڭ ياشلىرىدىن بىرنەچچە كىشى دەقيانۇسنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قېچىپ چىقىپ، بىر تاغنىڭ باغرىدىكى ئۆڭكۈرگە كىرىپ ئۇخلىغان. شۇ پېتى بىرنەچچە 100 يىل ئويغانمىغان، دېيىلىدۇ.

تەرسۇس دېگەن شەھەردە»، دېگەنلىرى راست بولۇپ. «تەرسۇس» دېگەن سۆز ئامما تەرىپىدىن خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ «تۇرپان» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. خىتاي، موڭغۇل، قىرغىز، قىپچاق ۋە قالماقلارنىڭ تىلىغا قىيىن كېلىپ «تەرسۇس» دەپ ئېيتالماي «تۇرپان» دەپ ئاتىۋالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەسھابۇلكەھىپ ۋەقەسى، ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانلىرىدىن بۇرۇن بولغانىكەن. ئۇنداق بولسا ئىككى مىڭ يىل بولغان بولىدۇ. بۇ ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان بۇ شەھەرلەرگە بىرنەچچە زامان تاتارلار، نەچچە قەرنە موغۇللار، نەچچە ئەسىر قالماقلار، نەچچە ۋاقىت مۇسۇلمان پادىشاھلىرى ۋە نەچچە دەۋر خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتۈپتۇ. ھەر-قايسىسى بۇ شەھەرلەرنى ئۆز تىللىرىدا بىر خىل نام بىلەن ئاتاپتۇ. مەسىلەن: خىتايلار ئۈرۈمچىنى «خومىيوزە»، دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن «رۇمچە» ۋە «تەرسۇس» دېگەن ئىسىملارنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى ئەلۋەتتە ئاقىللارنىڭ ئەقلىدىن يىراق ئىش ئەمەس.

«ئەي مۇھەممەد، ئەگەر سەن ئۇلارنى كۆرسەڭ ئىدىڭ! قۇياش نۇرى تەسىر قىلمىسۇن ئۈچۈن قۇياش چىققاندا ئۇلار غارنىڭ ئوڭ تەرىپىگە مايىل بولىدۇ، قۇياش پاتقاندا شىمال تەرىپىگە مايىل بولىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىنى تۇرپاندىكى ئەسھابۇلكەھىپ غارىنىڭ ئاغزىغا تەتبىق قىلسا مۇۋاپىق بولىدۇ. كىشىلەر بىر كۆرۈپلا ئەسھابۇلكەھىپ غارى ئىكەنلىكىنى پەم قىلالايدۇ. دېمەك، ئەسھابۇلكەھىپ غارى تۇرپاندا بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىتىنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

تۇرپاندا يەنە «ئەلپەتتا» دېگەن مازار بولۇپ، ئەسلى

ئىسمى «ئالىپ ئاتا» ئىكەن①. «ئالىپ» دېگەن باتۇر دېگەن بولىدۇ. تۈركىستاندا ماشايىخ، ئىمام - پېشىۋا، يېتەكچىلەرنى «ئاتا» دەپ ئاتايدۇ. «ئەلپەتتا» دېگەن مازار، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپىيە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ 16 - نەۋرىسى بولۇپ تەڭرى يولىدا كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. قانداقلىقى تەڭرىنىڭ ئۆزىگە مەلۇم.

دېمەك، شەھەر ۋە ئاۋات يېزىلاردا، تاغ - جەزىرە، دەشت - باياۋانلاردا دەپنە قىلىنغان ۋە ئۇ يەرلەرنى بېسىپ ياتقان ئۇلۇغلار ۋە ئەۋلىيالارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېسابىنى مېھرىبان تەڭرىدىن باشقا ھېچقانداق كىشى بىلمەيدۇ، ۋەسسالام.

بۇ تارىخ كىتاب، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى② (توخۇيىلى) شەۋۋال ئېيىنىڭ 11 - كۈنى شېھىتلەر، ئۇلۇغ ئەۋلىيالار، ئالىي دەرىجىلىك ماشايىخلارنىڭ زىكرىلىرى بىلەن تامام قىلىندى. تەڭرىگە سانسىز شۈكرى ئېيتىمەن. ھەر بىر سۆزنىڭ ئەۋۋىلى تەڭرىنىڭ ئايەتلىرى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرى بىلەن باشلىنىپ، ئۇلۇغ ئەۋلىيا ۋە ماشايىخلارنىڭ ناملىرى بىلەن تامامىغا يەتكۈزۈلسە، تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا

---

① ئەلپەتتا — ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلفەتتاھ. ئۇ X ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى تۈرپاندىكى بىر جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەن. كېيىن، تۈرپان ئەتراپىدا دەپنە قىلىنغان. مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىنى خاتىرىلەپ، ئۇنىڭغا «ئالىپ تېكىن» دەپ نام بەرگەن — مۇھەررىردىن.

② ھىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى مىلادىنىڭ 1903 -، 1904 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

قوبۇل بولۇپ، خالايىقلارنىڭ كۆڭۈللىرىدە ماقۇل بولدۇ ۋە ئۇلارنىڭ دۇئا ۋە پاتىھە قىلىشىغا سەۋەب بولدۇ.

خۇش پۇراق چاچقۇچى قەلەم قىسقىغىنا ۋاقىتتا جۈملىلىرى پاراكەندە، سۆزلىرى پەرىشان بولغان بۇ قىسسىنى يېزىپ چىقتى. سۆزنىڭ ئىنچىكە، نازۇك ۋە گۈزەللىرىدىن خەۋەردار، كونا ۋە يېڭى داستانلارنى ئوقۇپ ۋە ئاڭلاپ ئاگاھ بولغۇچىلار، بۇ قىسسىنىڭ ئەيىب ۋە نۇقسانلىرىنى ئۆز ۋۇجۇدلىرىدىكى سېخىيلىق پەزىلەتلىرى بىلەن يېپىپ، نادان، جاھىل، ئاجىز، لاياقەتسىز ۋە قابىلىيەتسىز كەمىنە مۇئەللىپكە مەرھەمەت قىلىپ، دۇئادا يادلىنىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە «ھەممىنىلا ئىشلىتىۋەرمەسلىك ۋە ھەممىنىلا تاشلىۋەتمەسلىك» دېگەن روھنى جارى قىلدىم.

ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن ئاجىز بىچارىنىڭ قارا كۆڭلىنى ئۆز كامال قۇدرىتىڭ بىلەن روشەن قىلغىن. مەن گۇناھكار بەندەڭنى باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدىغان ۋە تەڭلىكتە قالغان ۋاقتىمدا چەكسىز ئىلتىپاتلىرىڭدىن نائۈمىد قويمىغىن، ئامىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ئىشىمىزنىڭ ئاخىرىنى مۇنەۋۋەر قىلغىن. كەمچىلىكلىرىنى ئەپۇ قىلغىن، چۈنكى سەن ھەممىگە قادىرسەن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، دوستلىرىمىزنىڭ ئىشلىرىغا غەلىبە ئاتا قىلغىن. توغرا يولدا مېڭىشقا مۇيەسسەر قىلغىن. مەقسەتلىرى-مىزگە يەتكۈزگىن. تەۋبىمىزنى قوبۇل قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ئاتا-ئانامنىڭ، ئۇستازىمنىڭ، ھەممە ئەر-ئايال مۆمىنلەرنىڭ، ئەر-ئايال مۇسۇلمانلارنىڭ، بارلىق تىرىكلەرنىڭ، ئۆلۈكلەرنىڭ گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ھەممىمىزنى ئەپۇ قىلغىن. دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە دىنىمىزنى ھەمراھ قىلىپ خاتىرجەم قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، خوجىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، خو-

تۇنلىرىغا، ئەۋلادلىرىغا، يېتەكچىمىز ۋە يول باشلىغۇچىمىز بولغان ساھابىلەرگە رەھمەت ئاتا قىلغىن. يېقىن پەرىشتىلەرگە، ساڭا ئىتائەت قىلغۇچى ھەممە بەندىلىرىڭگىمۇ رەھمەت ئاتا قىلغىن.

ھىجرىيە 1321-يىلى

(مىلادى 1903 - يىلى)·

ئەلخەتتۇ باقىي ۋەلئۇمرۇ پانى،
ئەلئەبدۇ ئاسى ۋەررەببۇ ئاپى.
(خەت قالىدۇ، ئۆمۈر كېتىدۇ.
بەندە گۇناھكار، تەڭرى ئەپۇ قىلىدۇ.)

ھەركى خاندە دۇئا تەمەئدارەم،
زانكى مەن بەندەئى گۇناھكارەم.
(ئوقۇغۇچىدىن دۇئا تەمە قىلىمەن،
چۈنكى مەن گۇناھكار بەندىمەن.)

بۇ كىتاب روسىيە قازان «مەدرىسەئى ئۇلۇم» باسمىخانىسى تەرىپىدىن 1904 - يىلى بېسىلغان نۇسخىسىغا ئاساسەن ئىشلەندى ۋە نەشىر قىلىندى.

本书根据俄国喀山经学院1904年版本编辑出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى، پەرىدە ئىمىن
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھمى

تارىخىي ئەمنىيە

موللا مۇسا سايرامى
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جيەنجۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا تىزىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 14.25 قىستۇرما ۋارىقى: 4
1988 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 5 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 2500
ISBN7-228-00220-2/K·16
باھاسى: 5.00 يۈەن

责任编辑：魏力。帕丽达·伊明
责任校对：伊力亚斯·热依木

安 宁 史（维吾尔文）
毛拉·穆萨·赛拉密 著
买买提·祖农 整理

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市建中路54号）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂排版
新 疆 新 华 印 刷 二 厂 印 刷
850×1168毫米 32开本 14.25印张 4插页
1988年11月第1版 1989年5月第1次印刷
印数：1——2500

ISBN7—228—00220—2/K·16 定价：5.00元